

การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

นางสาวคณพัฒน์ ยศธร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชาสารัตถศึกษา

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2542

ISBN 974-334-829-8

ลิขสิทธิ์ของ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

**A PROPOSED EDUCATIONAL MODEL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT
BASED ON BUDDHISM**

Miss Dalapat Yossatorn

**A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Doctor of Philosophy in Development Education**

Department of Foundations of Education

Faculty of Education

Chulalongkorn University

Academic Year 1999

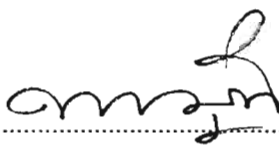
ISBN 974-334-829-8

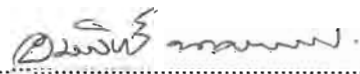
หัวข้อวิทยานิพนธ์ การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์
โดย นางสาวดลพัฒน์ ยศธร
สาขาวิชา พัฒนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา อาจารย์ ดร.อมรวิรัช นาคทรพรพ
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต

.....คณบดีคณะครุศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พฤทธิ์ สิริบรรณพิทักษ์)

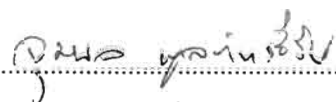
คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(พระราชวรมนูณี (ประยูร ชมมจิตโต, Ph.D.)

.....อาจารย์ที่ปรึกษา
(อาจารย์ ดร.อมรวิรัช นาคทรพรพ)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทวี)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จุมพล พูลภัทรชีวิน)

ดลพัฒน์ ยศธร : การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์
(A PROPOSED EDUCATIONAL MODEL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT BASED
ON BUDDHISM) อ.ที่ปรึกษา: อ.ดร.อมรวิทย์ นาคทรพรพ, อ.ที่ปรึกษาร่วม: ผศ.รท.ดร.บรรจบ
บรรณรุจิ; 286 หน้า. ISBN 974-334-829-8.

นับแต่อดีตเป็นต้นมา การพัฒนาได้ก่อให้เกิดผลทั้งในทางบวกและทางลบหลายอย่าง ซึ่งผลกระทบในทางลบที่เกิดจากการพัฒนา ได้แก่ การนำไปสู่ความเสียหายต่อสิ่งแวดล้อมและการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เป็นต้น งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ที่ใช้ในการวิจัยเอกสารและการสัมภาษณ์ เพื่อนำเสนอรูปแบบการศึกษา อันจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน โดยผู้วิจัยใช้องค์ความรู้ทางพุทธศาสตร์เพื่อให้บรรลุผลในการพัฒนา และเอกสารที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ เอกสารที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดขององค์การสหประชาชาติ แนวคิดขององค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (องค์การยูเนสโก) ศึกษาเอกสารและสัมภาษณ์พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) รวมทั้งศึกษาเอกสารข้อมูลอื่น ๆ ทางพระพุทธศาสนา พร้อมกับสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญทางพุทธศาสตร์ จำนวน 2 ท่าน เมื่อวิเคราะห์สาระสำคัญของแนวคิดทั้งหมดแล้ว ผู้วิจัยได้จัดเสวนาวิชาการในหมู่ผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบและวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น จากนั้น นำเสนอนักวิชาการและผู้ปฏิบัติงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อตรวจสอบความเป็นไปได้และความเหมาะสมในการนำไปปฏิบัติ

ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบของการศึกษานี้คือ การพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ที่เป็นการพัฒนาที่ถูกต้อง (สัมมาพัฒนา) และการพัฒนาที่ได้สมดุล (สมพัฒนา) จะนำไปสู่ผลสำเร็จในการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ ด้วยการศึกษแบบไตรสิกขา ที่พัฒนาคนทั้งด้านพฤติกรรม (ศีล) จิตใจ (สมาธิ) และปัญญา ซึ่งการศึกษาเช่นนี้ต้องศึกษาทั้งเนื้อหา (ปริยัติ) การลงมือปฏิบัติ (ปฏิบัติ) เพื่อให้เข้าใจปฏิจงสมุพบาท คือ กฏแห่งธรรมชาติหรือกฎของชีวิต อันจะนำไปสู่ผลสำเร็จ (ปฏิเวธ) ขณะเดียวกันก็ศึกษาวิชาการอื่น ๆ (วิชาการทางโลก) ไปด้วย นอกจากนี้ ในกระบวนการเรียนการสอนต้องประกอบไปด้วยความเป็นกัลยาณมิตรระหว่างผู้สอนและผู้เรียนด้วย

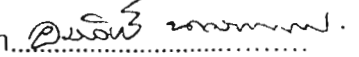
อย่างไรก็ตาม ผลการวิจัยนี้เป็นเพียงการนำเสนอแนวคิดและปรัชญาเท่านั้น จะมีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติหรือไม่ ย่อมขึ้นอยู่กับนำไปทดลองใช้ โดยอาศัยวิสัยทัศน์ของผู้บริหาร ตลอดจนความสามารถของผู้สอนประกอบกันด้วย

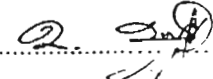
ภาควิชา สารัตถศึกษา

สาขาวิชา พัฒนศึกษา

ปีการศึกษา 2542

ลายมือชื่อนิติ.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

C840188 : MAJOR DEVELOPMENT EDUCATION

KEY WORD: EDUCATION/SUSTAINABLE DEVELOPMENT/BUDDHISM

DALAPAT YOSSATORN : A PROPOSED EDUCATIONAL MODEL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT BASED ON BUDDHISM. DISSERTATION ADVISOR : AMORNWICH NAKORNTHAP, Ph.D. DISSERTATION CO-ADVISOR: ASSIST. PROF. BANJOB BANNARUJI, Ph.D. 286 pp. ISBN 974-334-829-8.

In the past, many development projects have both advantages and disadvantages. Examples of the disadvantages are environmental deterioration and improper human development, etc. This qualitative research uses documentary review and interviews to propose a Buddhist educational model that could lead to sustainable development.

This research started with the review of the documents on development perspectives of the United Nations (UN) and the UN Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO) followed by interviews of experts. Similar approaches were then used to study the Buddhist philosophy of development and education based upon Bhikkhu P.A. Payutto's works as well as other Buddhist literatures, and followed by interviews of two experts in Buddhism. Conceptual details of both schools of thoughts were then analysed and synthesised leading to a basis for developing a Buddhist educational model for sustainable development. Then a forum, comprising of five educational experts, helped review and criticise this proposed model. The revised model was further adjusted through continuing dialogue with related academic and religious practitioners throughout the project.

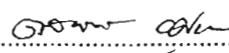
This proposed model confirms that education using the Buddhist Righteous Approach of Development (Sammā Vaddhanā) employing Equilibrium Development (Sama Vaddhanā) could achieve the goal of sustainable development. This is because of the Trisikkha (Sīla, Sīmaḍhi, and Paññā) Paradigm. Nevertheless, only through careful studies of its contents (Pariyatti) and practice (Paṭipatti) would lead to the understanding of the facts of life (Paṭiccasamuppāda) and then its successful achievement of goals (Paṭivedha). Also, mentors need to build a good teacher-student relationship (Kalyāṇamittata) in teaching and learning process.

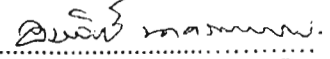
This research proposes a new concept and educational philosophy. Whether this proposed model would be applicable, would depend on the vision of the administrators and the capability of the teachers.

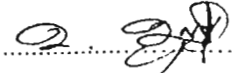
ภาควิชา สวัสดิศึกษา

สาขาวิชา พัฒนศึกษา

ปีการศึกษา 2542

ลายมือชื่อนิติกร.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้ เริ่มต้นมาจากประกายความคิดของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อรรถจินดา ดีผดุง หัวหน้าภาควิชามนุษยศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ผู้ด่วนลวงกลับไปเสียก่อน แต่ด้วยพลังแห่งความเมตตาของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จุมพล พูลภัทรชีวิน หัวหน้าภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงทำให้ วิทยานิพนธ์นี้ดำเนินการต่อมาได้

การวิจัยนี้ สำเร็จลุล่วงไปได้ ด้วยความช่วยเหลืออย่างดียิ่ง ของ อาจารย์ ดร.อมรวิรัช นาคทรพรพ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ รวมทั้ง พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน หลังพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม พระราชวรมุนี (ประยูร ธรรมจิตฺโต) อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินศร จินตาปญฺโญ) วัดญาณเวศกวัน หลังพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทิวิ รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร รองศาสตราจารย์ ดร.รวิชัย ชัยจิรฉายกุล และรองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ อยุธยา คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และ ดร.ภาณุวัฒน์ ภักดีวงศ์ สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดพิษณุโลก ที่ได้ กรุณาให้คำแนะนำ และให้ข้อคิดเห็นต่าง ๆ ในการวิจัยมาด้วยดีโดยตลอด อย่างไรก็ตาม การวิจัยครั้งนี้ได้รับทุนบางส่วนมาจากฝ่ายวิชาการและวิจัย คณะครุศาสตร์ และจากทุนอุดหนุน การวิจัยของบัณฑิตวิทยาลัย จึงขอขอบพระคุณทุกท่านที่เกี่ยวข้องมา ณ ที่นี้

ท้ายนี้ ผู้วิจัยใคร่ขอกราบขอบพระคุณมารดา และผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่าน ที่กรุณาให้ความช่วยเหลือและให้กำลังใจแก่ผู้วิจัยเสมอมาจนกระทั่งสำเร็จการศึกษา

ชลพัฒน์ ยศธร

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญแผนภาพ.....	ฉ
คำอธิบายคำย่อ.....	ฎ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	19
1.3 ขอบเขตของการวิจัย.....	19
1.4 วิธีดำเนินการวิจัย.....	20
1.5 ขั้นตอนในการวิจัย.....	30
1.6 กรอบความคิดในการศึกษา.....	31
1.7 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	32
1.8 ผลการวิจัยที่คาดหวังและการนำไปใช้ประโยชน์.....	32
1.9 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	33
2 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาของ องค์การยูเนสโก วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมของสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO).....	42
2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	43
2.1.1 ที่มาและความหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	43
2.1.2 หลักการของการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	49
2.1.3 เป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	52
2.1.4 นัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	53
2.1.5 ยุทธศาสตร์ที่ใช้ในการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	56
2.1.6 การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดขององค์การยูเนสโก (UNESCO).....	57
2.2 แนวคิดทางการศึกษา.....	64
2.2.1 เป้าหมายของการศึกษา.....	66
2.2.2 วิธีการจัดการศึกษา.....	66
2.3 สรุปแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาขององค์การยูเนสโก....	72

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์.....	76
3.1 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	76
3.1.1 แนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยูรธ ฺปยุตโต).....	76
3.1.2 แนวคิดทางพุทธศาสตร์ จากการค้นคว้าอื่น ๆ ประกอบ.....	86
3.2 แนวคิดทางการศึกษา.....	122
3.2.1 แนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยูรธ ฺปยุตโต).....	123
3.2.2 แนวคิดทางพุทธศาสตร์ จากการค้นคว้าอื่น ๆ ประกอบ.....	129
3.3 สรุปแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ตามแนวพุทธศาสตร์	158
3.4 การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาของ องค์กรยูเนสโกกับแนวคิดทางพุทธศาสตร์.....	163
4 การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์.....	179
5 บทสรุปและอภิปรายผล.....	202
5.1 สรุปผลการวิจัย.....	205
5.2 อภิปรายผลการวิจัย.....	210
5.3 ข้อเสนอแนะ.....	219
รายการอ้างอิง.....	221
ภาคผนวก.....	234
ภาคผนวก ก รายนามผู้ทรงคุณวุฒิ.....	235
ภาคผนวก ข The Earth Summit's Agenda for Change.....	237
ภาคผนวก ค สรุปผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยูรธ ฺปยุตโต).....	248
ภาคผนวก ง การเสวนาวิชาการ เรื่อง การศึกษาเพื่อพัฒนาการพัฒนายั่งยืน ตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์.....	259
ประวัติผู้วิจัย.....	286

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพที่		หน้า
1	แนวความคิดเดิมในการพัฒนาที่เน้นคนเป็นเพียงปัจจัยการผลิต.....	11
2	แนวความคิดใหม่ในการพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา.....	11
3	แสดงกระบวนการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์.....	17
4	วงจรแห่งความชั่วร้ายจากการพัฒนา.....	42
5	แสดงประมวลแนวคิดที่มาของการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	45
6	แสดงความสัมพันธ์ของระบบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับรูปแบบการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	52
7	แสดงการผสมผสานแนวคิดใหม่ในการพัฒนาที่ยั่งยืนทั้งสองแนวคิดของสมาชิกโลก ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา และแนวคิดขององค์การยูเนสโก (สรุปโดยผู้วิจัย).....	61
8	แสดงความสัมพันธ์ของปฏิจกสมุปปาทกับวิญญู (การเวียนว่ายตายเกิด).....	90
9	แสดงวงจรของคณหา.....	94
10	แสดงการประมวลหลักธรรมในมงคล 38 ประการ เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของบุคคล ภาคทางโลก (โลกียชน).....	108
11	แสดงการพัฒนาคนด้วยกระบวนการของการศึกษา ตามทัศนะของพระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต) (สรุปโดยผู้วิจัย).....	128
12	แสดงความสัมพันธ์ระหว่างไตรสิกขากับมรรค.....	140
13	ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบของการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์...	168
14	เปรียบเทียบคุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการศึกษา ตามแนวคิดของตะวันตกและแนวคิดทางพระพุทธศาสนา (สรุปโดยผู้วิจัย).....	172
15	แสดงความสอดคล้องของปฏิจกสมุปปาท อริยสัจจ์ มรรค และไตรสิกขา.....	181
16	แสดงการจำแนกจุดประสงค์ทางการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	184
17	แสดงความต่อเนื่องของการพัฒนามนุษย์เพื่อสังคมและธรรมชาติ.....	185
18	การพัฒนาและประยุกต์แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน.....	186
19	แสดงกรอบแนวคิดในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์.....	194
20	สรุปการนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์.....	199

สารบัญแผนภาพ (ต่อ)

แผนภาพที่		หน้า
21	สรุปผลการวิจัย การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์.....	209

คำอธิบายอักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525

เรียงตามอักษรวิธีแห่งมคธภาษา

การอ้างอิงใช้วิธีการดังนี้ พระไตรปิฎก เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น อญ. อญฐก. 20/32/46
หมายถึง พระไตรปิฎก อังคุตตรนิกาย อัญญกนิบาต เล่ม 20 ข้อ 32 หน้า 46 เป็นต้น

(คำย่อ)		(คำเต็ม)
อญ. อญฐก.	อังคุตตรนิกาย	อัญญกนิบาต
อญ. เอก.	อังคุตตรนิกาย	เอกนิบาต
อญ. จตุกก.	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต
อญ. ฉกก.	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต
อญ. ติก.	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต
อญ. ทุก.	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต
อญ. ปญจก.	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต
อญ. สตุตก.	อังคุตตรนิกาย	สตุตกนิทต
อภิ. วิ.	อภิธรรมปิฎก	วิภังคปกรณ์
อภิ. สั.	อภิธรรมปิฎก	สัมมสังคณี
ขุ. อิติ.	ขุททกนิกาย	อิติวุตตก
ขุ. ขุ.	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐก
ขุ. เถร.	ขุททกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. ฐ.	ขุททกนิกาย	ธรรมบท
ขุ. สุ.	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวรรค
ที. ม.	ทีฆนิกาย	มหาวรรค
ที. สั.	ทีฆนิกาย	สัลขันธวรรค
ม. ม.	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปิณณาสกั
ม. มุ.	มัชฌิมนิกาย	มูลปิณณาสกั
วินย. ม.	วินัยปิฎก	มหาวรรค
สัง. ข.	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค
สัง. นิ.	สังยุตตนิกาย	นิตานวรรค
สัง. ม.	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค
สัง. ส.	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค
สัง. สพ.	สังยุตตนิกาย	สหายนวรรค

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มีพระราชดำรัสในพิธีเปิดการประชุมสัมมนาเรื่อง “ผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม เมืองไทยจะเป็นนิคส์” ซึ่งจัดโดยมูลนิธิชัยพัฒนา และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศ เมื่อวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2533 ณ โรงแรมแอมบาสเตอร์ จอมเทียน ความว่า

“การพัฒนาประเทศที่แท้จริง มิได้หมายถึงการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่จะต้องประกอบด้วยสุขภาพอนามัยที่ดีของประชาชน มีการศึกษาที่เหมาะสม ใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างฉลาด รักษาสภาพแวดล้อม และวัฒนธรรมที่มีอยู่ มีการกระจายรายได้ที่เป็นธรรม ประชาชนมีโอกาสในการหางานทำ มีอิสระในการดำรงชีวิต”

จึงกล่าวได้ว่า การพัฒนาประเทศเพื่อให้บรรลุจุดหมายที่ต้องการนั้นจะพัฒนาด้านใดด้านหนึ่งโดยเฉพาะมิได้ เพราะการพัฒนาจะเกี่ยวข้องกับหลายส่วน นั่นคือต้องพัฒนาอย่างได้สมดุลระหว่าง มนุษย์ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคม มิใช่คำนึงถึงความเจริญเติบโตด้านเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ต้องคำนึงถึงการดำรงชีวิตของมนุษย์ ความถูกต้องทางสังคม ตลอดจนสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ของมนุษย์ที่ต้องดำเนินควบคู่กันไปอย่างเหมาะสมด้วย ซึ่งหากพิจารณาถึงการพัฒนาประเทศไทยตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตลอดช่วงระยะเวลา 30 กว่าปีที่ผ่านมาจะพบว่า นอกจากการพัฒนาจะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าแล้ว ขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดผลอันไม่พึงปรารถนา ทั้งในเรื่องชีวิตความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ค่านิยม ทรัพยากรธรรมชาติ และปัญหาอื่น ๆ ตามมาหลายประการ

เนื่องจากโลกาภิวัตน์ (Globalization) ซึ่งหมายถึงภาวะการเปลี่ยนแปลงที่กระทบถึงกันทั่วโลกเป็นสิ่งที่ไม่อาจหยุดยั้งได้ กระแสของการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม อุตสาหกรรม การพัฒนาการบริการ ตลอดจนเทคโนโลยีข่าวสาร ข้อมูล ส่งผลให้มนุษยชาติต้องเผชิญปัญหาาร่วมกัน โดยเฉพาะเมื่อแนวคิดเรื่องการพัฒนาได้ถูกนำมาใช้แพร่หลายไปทั่วโลกนั้น ได้ทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมเปลี่ยนแปลงไป ตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติถูกนำมาใช้ทั้งซื้อและขายกันในตลาด (Koberlin,

1993 : 1) จนกระทั่งทั่วทั้งโลกเกิดวิกฤติการณ์ทางสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง อันได้แก่ ปัญหาการเพิ่มจำนวนประชากรโลก การพัฒนาเศรษฐกิจ การพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้เพิ่มปัญหาการใช้ทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น ก่อให้เกิดความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาติ สารพิษ ความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม เป็นต้น

จากการสรุปแนวคิดและทิศทางการพัฒนาประเทศไทยที่ผ่านมา แม้ว่าการพัฒนาด้านเศรษฐกิจจะประสบผลสำเร็จในระดับหนึ่ง แต่ขณะเดียวกันก็ก่อปัญหาอีกหลายประการ เช่น ผลสรุปการพัฒนาระยะครึ่งแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) พบว่า มีปัญหาด้านสังคมอันเป็นปัญหาหลักที่ต้องพิจารณาให้ความสำคัญคือปัญหาคุณภาพทรัพยากรมนุษย์ และปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ซึ่งกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข(2538) ได้รายงานผลการวิเคราะห์สถานการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมและผลกระทบต่อสุขภาพในประเทศไทย ต่อองค์การอนามัยโลก ปี พ.ศ. 2538 โดยพบว่า สถานการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมในปัจจุบันอยู่ในภาวะที่น่าเป็นห่วง คือ

1. ทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพ ได้ปรากฏให้เห็นถึงความเสื่อมโทรม และมีการทำลายทรัพยากรป่าไม้ สัตว์ป่า แร่ธาตุ พลังงาน ฯลฯ
2. เกิดสภาวะมลพิษ อันประกอบด้วย มลพิษทางอากาศ น้ำ เสียง สารอันตราย ของเสียอันตราย ที่สามารถทำลายสิ่งแวดล้อมในวงกว้าง ฯลฯ
3. ปัญหาสุขภาพสิ่งแวดล้อม ได้แก่ สุขภาพที่อยู่อาศัย น้ำสำหรับผู้อุปโภคบริโภค ความปลอดภัยของอาหาร ตลอดจนขยะ หรือมูลฝอย และสิ่งปฏิกูล

นอกจากสถานการณ์ดังกล่าว ยังปรากฏว่า แหล่งธรรมชาติและศิลปกรรมที่เป็นมรดกทางธรรมชาติและวัฒนธรรม ซึ่งนอกจากจะเสื่อมโทรมได้เองตามธรรมชาติและตามกาลเวลาแล้ว ยังถูกทำลายโดยการกระทำของมนุษย์ เพราะการขาดจิตสำนึก และความตระหนักในคุณค่าอีกด้วย (สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม, 2539)

ในขณะที่ทั่วโลกต่างประจักษ์กันดีว่า ผลของการพัฒนาที่มุ่งเน้นแต่ความเจริญเติบโตด้านเศรษฐกิจ ก่อให้เกิดการบริโภคนิยม และส่งผลเสียหายต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดแนวคิดใหม่ในการพัฒนาร่วมกัน ด้วยการเรียกร้องให้ชาวโลกเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิต และวิถีทางในการพัฒนาใหม่ เพื่อความปลอดภัยต่อสิ่งแวดล้อม และสอดคล้องกับข้อจำกัดของธรรมชาติให้มากยิ่งขึ้น ซึ่งจะสามารถทำให้เกิดสภาพ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” (Sustainable Development) ขึ้นมาได้ โดยการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ องค์การศึกษาศาสตร์ และวัฒนธรรมของสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

การพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึง การพัฒนาที่สนองความต้องการของ
 ประชาชนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้ประชาชนรุ่นต่อไปในอนาคต ต้อง
 ประนีประนอมยอมลดความต้องการของตนเอง

(Sustainable development refers to development that fulfils the current needs of populations
 without compromising the needs of future generations.) (UNESCO-APNIEVE, 1998: 6-23)

การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดขององค์การยูเนสโก (UNESCO) พาดพิงถึงเรื่องทาง
 สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และการใช้วิจารณ์ด้านการเมืองที่อิงวัฒนธรรม (Cultural -
 Political Considerations) ซึ่งจำเป็นต้องนำมาพิจารณาในลักษณะขององค์รวมและบูรณาการ
 เข้าด้วยกัน การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นแนวคิดที่ค้นหาความสมดุลระหว่างการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม
 พร้อมกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนา ด้วยการทำให้บรรลุผลในทางบวกต่อสิ่งแวดล้อม
 เศรษฐกิจ การเมือง และผลที่ปรากฏทางสังคม การพัฒนาที่ยั่งยืนต้องการความยุติธรรมทาง
 สังคมและความเหมาะสมกับวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และระบบสังคมของแต่ละแห่ง (UNESCO-
 ACEID, 1997: 23; 1998: 84) สรุปได้ว่า แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนขององค์การยูเนสโก
 (UNESCO) ได้รวมมิติของเศรษฐกิจ การเมือง สังคม สิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะความแตกต่างทาง
 วัฒนธรรมของแต่ละสังคมมาผนวกไว้ในการพัฒนา ซึ่งต้องเป็นไปอย่างสมดุล ในลักษณะของ
 ความเป็นองค์รวมและบูรณาการในขณะเดียวกัน

การพัฒนาและการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

แนวคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืนได้กลายเป็นแนวคิดที่กระจายไปทั่วโลก เมื่อที่ประชุม
 สหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (United Nations Conference on Environment
 and Development - UNCED) หรือที่รู้จักกันอีกชื่อหนึ่งว่า The Earth Summit ได้ให้ความเห็นชอบ
 แผนปฏิบัติการที่ 21 ซึ่งมีนัยหมายถึง แผนการดำเนินงานเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตั้งแต่ปัจจุบัน
 จนถึงศตวรรษที่ 21 เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการกำหนดนโยบายของภาครัฐบาลและเอกชน และ
 สำหรับทางเลือกของบุคคลในศตวรรษหน้า ซึ่งในส่วนของ การสร้างสมรรถนะเพื่อการพัฒนาที่
 ยั่งยืน เสนอแนวคิดไว้ว่า

“การที่ประเทศแต่ละประเทศจะสามารถพัฒนาได้อย่างยั่งยืนนั้น จำเป็น
 ต้องอาศัยสมรรถนะของประชาชนและสถาบันต่าง ๆ ภายในประเทศ ที่
 จะเข้าใจประเด็นอันสลับซับซ้อนทางด้านสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา
 ทั้งนี้ เพื่อให้สามารถเลือกแนวทางของการพัฒนาได้อย่างเหมาะสม . . .

ประชาชนจำเป็นต้องมีความรู้ เพื่อจะเข้าใจศักยภาพและข้อจำกัดของ
สิ่งแวดล้อม . . .”

แผนปฏิบัติการที่ 21 ระบุว่าการศึกษา ฝึกอบรม และความตระหนักของสาธารณชนเป็น
เรื่องสำคัญ ดังสาระต่อไปนี้

“จึงมีความจำเป็นที่จะเพิ่มพูนความรู้สึก (Sensitivity) และการเข้ามามีส่วน
ร่วมของประชาชนในการแก้ไขปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา
การศึกษาจะช่วยให้ประชาชนเกิดความตระหนักถึงเรื่องสิ่งแวดล้อมและ
จริยธรรม การมีค่านิยม ทศนคติ ทักษะและพฤติกรรมที่จะส่งเสริมการ
พัฒนาอย่างยั่งยืนในการนี้การศึกษาควรให้ความรู้แก่ประชาชนไม่เฉพาะ
ในเรื่องสิ่งแวดล้อมทางชีวภาพและกายภาพเท่านั้น แต่รวมถึงคุณค่าของ
สิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคมและในเรื่องการพัฒนามนุษย์
(Human development) ด้วย” (มานพ เมฆประยูรทอง ผู้แปล, 2537:
73-74)

การศึกษาจึงเป็นเรื่องสำคัญและจำเป็นยิ่งต่อการพัฒนาเพราะจะช่วยให้ประชาชนทุกคนได้
รับความรู้ เกิดความเข้าใจ มีทัศนคติและพฤติกรรมที่ถูกต้องและเหมาะสมในเรื่องสิ่งแวดล้อมและ
การพัฒนาทั้งในระดับท้องถิ่นและภูมิภาค เพราะต่างก็ทราบดีว่าการศึกษาคือกระบวนการสำคัญ
ของการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาคน ซึ่งจะทำให้เกิดมนุษย์ที่มีคุณค่า มีความรู้ ความสามารถ
มีความคิด และมีพฤติกรรมที่ถูกต้องดีงาม ทำให้สามารถพึ่งตนเองได้ รวมถึงทำให้เกิดประโยชน์แก่
ผู้อื่นและสังคม จนนำไปสู่การพัฒนาประเทศได้

แนวคิดเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ได้พระราชทานพระบรมราโชวาท
“เรื่อง คุณประโยชน์ของการศึกษา” ในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรของมหาวิทยาลัย มหิดล ณ
อาคารใหม่สวนอัมพร เมื่อวันที่วันพฤหัสบดีที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2535 ความว่า

“ผู้มุ่งหวังความดีและความเจริญมั่นคงในชีวิต จะต้องไม่ละเลยการศึกษา
ความรู้ที่จะศึกษามีอยู่สามส่วน คือความรู้วิชาการ ความรู้ปฏิบัติการ และ
ความรู้คิดอ่านตามเหตุผลความเป็นจริง ซึ่งแต่ละคนควรเรียนรู้ให้ครบ
เพื่อสามารถนำไปใช้ประกอบกิจการงาน และแก้ปัญหาทั้งปวงได้อย่างมี
ประสิทธิภาพ”

การศึกษาจึงเป็นความจำเป็น เพราะจะช่วยให้บุคคลสามารถช่วยเหลือตนเองได้ เป็นปัจจัยพื้นฐานอย่างหนึ่งของมนุษย์ ช่วยให้เกิดความเจริญงอกงามทั้งปวงแก่ผู้เรียนตามประสบการณ์ทั้งในระดับกว้างและลึก กล่าวคือการเรียนรู้ทั้งหมดที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์ เป็นกระบวนการการถ่ายทอดความรู้และวัฒนธรรมอีกด้วย (ประภาศรี สีหอำไพ, 2535: 1) ซึ่งโดยนัยนี้การศึกษาจะทำหน้าที่ 2 อย่างในสังคมควบคู่กันไป คือ เพื่อทำนุบำรุงรักษาถ่ายทอดวัฒนธรรมของสังคม เพื่อรักษาความมั่นคงหรือเสถียรภาพของสังคมไว้ โดยการถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม แบบแผนแห่งพฤติกรรมจากคนรุ่นหนึ่ง ไปยังอีกรุ่นหนึ่ง และหน้าที่อีกประการ คือ เป็นเครื่องมือสำคัญในการเปลี่ยนแปลงเพื่อที่จะทำให้สังคมก้าวหน้าไปอย่างต่อเนื่อง ตลอดจนทำหน้าที่เผยแพร่นวัตกรรมใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ (ชนิตา รักษ์พลเมือง, 2532: 95) การศึกษาต้องเป็นการเรียนรู้ที่ดี ที่เป็นประโยชน์ ขณะเดียวกันจะต้องเป็นการเรียนรู้ที่สังคมยอมรับด้วย (ธวัชชัย ชัยจิรฉายากุล, 2541: 11)

อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวถึงการศึกษาย่อมเป็นที่ทราบกันดีว่า การศึกษา หมายถึง การเรียนรู้ทั้งหมดที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์ เป็นกระบวนการการถ่ายทอดความรู้และวัฒนธรรม เป็นกระบวนการเบ็ดเสร็จที่บุคคลนำมาพัฒนาความสามารถทั้งทางด้านทัศนคติและพฤติกรรมตามค่านิยมของสังคมได้ การศึกษาเป็นเครื่องมือในการสร้างคน คือจะช่วยสร้างคนให้เป็นพลเมืองดี (Good Citizen) เป็นคนที่สมบูรณ์ (Manhood) และทำให้เกิดกำลังคนหรือกำลังงาน (Man Power) ช่วยเปลี่ยนมนุษย์ในสภาพธรรมชาติ (Nature Man) ให้เป็นมนุษย์สังคม (Social Man) ซึ่งต่างไปจากสัตว์ คือมนุษย์นั้นจะทำตามความต้องการของสังคม ซึ่งตนเองเป็นสมาชิกอยู่ อันเป็นสิ่งจำเป็นมากสำหรับการคงอยู่ของสังคม (ประภาศรี สีหอำไพ, 2535; ชนิตา รักษ์พลเมือง, 2531 และอุทัย บุญประเสริฐ, 2532)

ความมุ่งหมายของการศึกษา

เมื่อการศึกษาเป็นสิ่งจำเป็นยิ่งสำหรับสังคม ดังนั้น แต่ละสังคมแต่ละประเทศ จึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องจัดการศึกษาเพื่อประโยชน์แก่บุคคลและสังคมของตน ซึ่งสำหรับประเทศไทยนั้น ได้เล็งเห็นความสำคัญของการจัดการศึกษาเช่นกัน โดยได้กำหนดให้มีพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการศึกษาขึ้น ซึ่งพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ได้กล่าวถึงความมุ่งหมาย และหลักการในการจัดการศึกษาไว้ดังนี้

“มาตรา 6 การจัดการศึกษาต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้และคุณธรรม มีจริยธรรม และวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข

มาตรา 7 ในกระบวนการเรียนรู้ต้องมุ่งปลูกฝังจิตสำนึกที่ถูกต้องเกี่ยวกับการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข รู้จักรักษาและส่งเสริมสิทธิ หน้าที่ เสรีภาพ ความเคารพกฎหมาย ความเสมอภาค และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ มีความภาคภูมิใจในความเป็นไทย รู้จักรักษาผลประโยชน์ส่วนรวมและของประเทศชาติ รวมทั้งส่งเสริมศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรมของชาติ การกีฬา ภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย และความรู้อันเป็นสากล ตลอดจนอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีความสามารถในการประกอบอาชีพ รู้จักพึ่งตนเอง มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ใฝ่รู้ และเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง”

ความมุ่งหมายดังกล่าวนี้ เน้นการพัฒนาตัวบุคคล และการอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นในสังคม ซึ่งการจัดการศึกษาเพื่อให้บรรลุความมุ่งหมายตามที่กำหนดไว้นั้น เป็นที่ทราบกันดีว่าจะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบหลายประการ เช่น ผู้สอน ผู้เรียน กระบวนการเรียนการสอน หลักสูตร อุปกรณ์ ฯลฯ นอกจากนั้น ตามหลักการจัดการศึกษาทั่วไปย่อมมีการกำหนดความมุ่งหมายของระบบการศึกษาไว้เช่นกัน อันได้แก่ การใช้สารบบความมุ่งหมายทางการศึกษา (Taxonomy of Educational Objectives) ที่เน้นพฤติกรรม หรือลักษณะการเรียนรู้ของผู้เรียนไว้ เพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนาหลักสูตร การจัดกิจกรรมการเรียนการสอน และการประเมินผลของผู้เรียน รวมทั้งมีการกำหนดจุดหมายของหลักสูตรและการเรียนการสอน ดังอธิบายต่อไปนี้ (Bloom, 1971)

1. พุทธิพิสัย (Cognitive Domain) เป็นความมุ่งหมายด้านการเรียนรู้ แสดงพัฒนาการของความสามารถทางสมองและสติปัญญา ที่จัดเรียงตามลำดับขั้น ดังนี้

1.1 ความรู้ ซึ่งเน้นความจำ ความคิด ความสามารถในการรวบรวมข้อมูล และปัจจัยอื่น ๆ เพื่อนำไปใช้ในสภาพการณ์ต่าง ๆ

1.2 ความเข้าใจ

1.3 การนำไปประยุกต์ใช้

1.4 การวิเคราะห์

1.5 การสังเคราะห์

1.6 การประเมินผล

2. จิตพิสัย (Affective Domain) เป็นการเรียนทางจิตใจ ที่แสดงออกมาในรูปของค่านิยม ความสนใจ ความซาบซึ้ง เป็นลักษณะทางอารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด และเจตคติ ปรากฏตามลำดับขั้นดังนี้

- 2.1 การรับ (การรับรู้)
- 2.2 การตอบสนอง
- 2.3 การสร้างค่านิยม
- 2.4 การจัดระบบ
- 2.5 การสร้างบุคลิกลักษณะ หรือการพัฒนาคุณลักษณะจากค่านิยม

3. ทักษะพิสัย (Psychomotor Domain) เป็นความสามารถในการเคลื่อนไหวและใช้อวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย การปฏิบัติภารกิจจากการกระทำง่าย ๆ จนกระทั่งไปสู่การปฏิบัติที่ลำบากและยุ่งยาก ตามขั้นตอนต่อไปนี้

- 3.1 ทักษะในการเคลื่อนไหวร่างกาย
- 3.2 การเคลื่อนไหวที่ต้องใช้ประสาทร่วมกัน
- 3.3 พฤติกรรมการสื่อสารโดยไม่ใช้ภาษาพูด
- 3.4 พฤติกรรมด้านภาษา

การกำหนดความมุ่งหมายดังกล่าวนี้ เน้นไปที่พฤติกรรมหรือลักษณะการเรียนรู้ของผู้เรียนเป็นสิ่งสำคัญ แต่ในส่วนของเนื้อหานั้นก็มีการกำหนดจุดหมายไว้เช่นกัน โดยพิจารณาว่าจะมุ่งให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ในสิ่งที่คิดกันว่าถูกต้องและเหมาะสมในเรื่องใดบ้าง ดังนั้น จึงจำเป็นต้องใช้ความรู้ที่เกี่ยวกับลักษณะของสังคม วัฒนธรรม ตัวผู้เรียน ความเชื่อในเชิงปรัชญา และธรรมชาติของความรู้หรือเนื้อหาสาระเข้ามาประกอบในการพิจารณากำหนดจุดหมายดังกล่าวด้วย เช่น ควรจัดเนื้อหาสาระหรือธรรมชาติของความรู้อะไร จึงจะทำให้สนองตอบความจำเป็นของชีวิต หรือความรู้ อะไรที่เกี่ยวกับการรักษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์ที่ถูกต้องทางสังคมและการเมือง เพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข ฯลฯ แต่อย่างไรก็ตาม การจัดการศึกษาต้องยึดหลักว่า ผู้เรียนทุกคนมีความสามารถเรียนรู้และพัฒนาตนเองได้ และถือว่าผู้เรียนมีความสำคัญที่สุด

ประเภทของการศึกษา

รวิชช์ ชัยจิราชากุล (2541: 11-17) กล่าวว่า หากจะแบ่งการศึกษา โดยถือกิจกรรมและลักษณะของการเรียนรู้เป็นเกณฑ์ สามารถแบ่งได้ดังนี้คือ

1. การศึกษาตามอัธยาศัย (Informal Education) เป็นการศึกษาแบบไม่เป็นทางการ หรือการเรียนรู้ทางสังคม เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นได้ในทุกสถานที่และตลอดเวลา เป็นการศึกษาประเภทเดียวที่เชื่อมโยงกับการศึกษาอีก 2 ประเภท และทำให้ “การศึกษาตลอดชีวิต” เป็นความจริง นั่นคือ มนุษย์เกิดการเรียนรู้ หรือการศึกษาตามอัธยาศัยตั้งแต่เกิดจนตาย และแทรกซึมไปในระหว่างการศึกษาระบบอื่นด้วย

2. การศึกษาในระบบ (Formal Education) เป็นการศึกษาแบบเป็นทางการ ซึ่งเป็นการศึกษาที่ราชการให้ความสนใจมาก เพราะถือว่าเป็นหัวใจของการพัฒนาประเทศ มีการกำหนดและเน้นไว้ในแผนการศึกษาแห่งชาติ ในนโยบายของรัฐบาล ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ

3. การศึกษานอกระบบ (Non-Formal Education) เป็นการศึกษาที่เกิดหลังสุด ซึ่งเดิมจัดเพื่อผู้ใหญ่ที่พลาดโอกาสในการศึกษา โดยเรียกว่า การศึกษาผู้ใหญ่ (Adult Education) ปัจจุบันเป้าหมายการศึกษานี้ อยู่ที่ประชาชนทุกเพศ ทุกวัย ที่อยู่นอกระบบโรงเรียน เป็นการศึกษาที่มีความยืดหยุ่นตามความต้องการของผู้เรียน และลักษณะของท้องถิ่น ไม่มีการจำกัดอายุของผู้เรียน และใช้เวลาเรียนไม่มากนัก

อนึ่ง เนื่องจากชีวิตส่วนใหญ่ของมนุษย์ ต้องมีการเรียนรู้ด้วยตนเอง หรือการศึกษาตามอัธยาศัยด้วย ถึงแม้ว่าจะอยู่ในระยะเวลาของการศึกษาในระบบ หรือนอกระบบก็ตาม การศึกษาตามอัธยาศัยจะแทรกซึมหรือมีส่วนต่อการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา

การศึกษาจึงมีความสำคัญต่อการสร้างหรือพัฒนาคนให้เกิดความรู้ ความคิด มีความเข้าใจ ทั้งด้านวิชาการและด้านวัฒนธรรม อันนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติที่เหมาะสม แล้วส่งผลต่อความเจริญก้าวหน้าของบุคคล สังคม และประเทศชาติได้ ซึ่งความสำเร็จในการจัดการศึกษานั้น อุทัย บุญประเสริฐ (2532: 215) กล่าวว่า ขึ้นอยู่กับองค์ประกอบสำคัญ 4 ประการคือ คุณภาพของการศึกษา (ซึ่งดูจากผลผลิตเป็นสำคัญ) ปริมาณ ประสิทธิภาพในการจัดการ และความสอดคล้องกับการจัดการศึกษากับความต้องการของสังคมในปัจจุบันและอนาคต

การศึกษาเพื่อการพัฒนาคน

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (2542: 86-87) ได้ทรงบรรยายเรื่อง “แนวโน้มการจัดการเรียนการสอนเพื่อการเรียนรู้ในทศวรรษหน้า” ไว้ตอนหนึ่งว่า

“การศึกษาคือการพัฒนาคน พัฒนาชาติ ให้คนมีความรู้ที่จะสามารถสร้างคนให้มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมสูงขึ้น สร้างชาติให้อยู่อย่างมีความสุข และรุ่งเรืองได้”

พระองค์ทรงเห็นว่า การพัฒนาคนด้วยการศึกษานี้ ก็เพื่อพัฒนาให้คนมีความรู้ในเรื่องต่อไปนี้

“ประการที่ 1 เรียนรู้ให้อ่านออกเขียนได้เพื่อจะได้รู้และแพร่ข่าวสารได้

ประการที่ 2 เรียนรู้ให้มีอาชีพ คือสามารถทำงานเลี้ยงตัวได้ ให้มี

ความเชี่ยวชาญในวิชาชีพ และรู้จักปรับปรุงพัฒนาความรู้ของตนให้ดีขึ้น

ประการที่ 3 รู้จักดำรงตนให้สมฐานะความเป็นมนุษย์อยู่อย่างสมคุณค่าความเป็นมนุษย์ มีศักดิ์ศรี ทำสิ่งที่ เป็นประโยชน์ รู้จักใช้ชีวิตให้มีคุณค่า ใช้สติคิด พินิจในการดำรงตน

ประการที่ 4 การมีคุณธรรมกำกับความรู้ เพื่อให้อยู่ร่วมกันในสังคมนี้ได้ เช่น การไม่เอาเปรียบกันจนเกินไป การปฏิบัติตามกฎหมายหรือกฎเกณฑ์ การมีวินัยในตนเอง และการมีหลักการดำรงชีวิตอย่างมั่นคง ปลอดภัย

ประการที่ 5 ต้องสามารถที่จะปรับตัวให้เข้ากับผู้อื่นได้ มีความเข้าใจผู้อื่น สามารถจัดหรือลดความขัดแย้ง ซึ่งเป็นฐานเบื้องต้นในการแก้ไขข้อขัดแย้งและสร้างสันติภาพทั้งในระดับประเทศและระดับประชาคมระหว่างประเทศสืบต่อไป

ประการที่ 6 ต้องมีความรู้ที่จะประหยัดและใช้ทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพ ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม เป็นเรื่องสำคัญของทศวรรษ ศตวรรษ และสหัสวรรษหน้า ที่ประชากรมีแต่เพิ่มขึ้น ในขณะที่ทรัพยากรไม่ได้เพิ่มตามไปด้วย หรือเพิ่มแต่ช้ากว่าจำนวนประชากร”

จึงสรุปได้ว่า ความรู้ที่พึงได้รับจากการศึกษานี้ ต้องเป็นไปเพื่อการพัฒนาบุคคลให้สามารถดำรงตนอยู่ได้ด้วยดี มีชีวิตที่มีคุณค่า สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ อีกทั้งรู้จักใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดมีประสิทธิภาพ ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมเพื่อความดำรงอยู่ของตนและเพื่อนมนุษย์ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

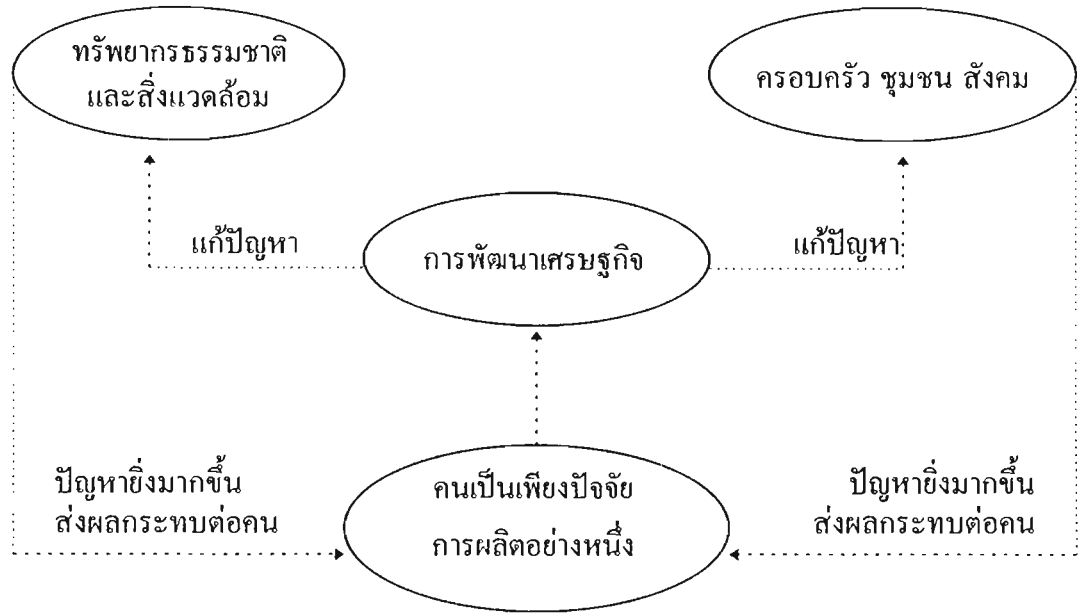
การจัดการศึกษา

เป็นที่ทราบกันดีว่า การจัดการศึกษาในอดีตนั้น เป็นการจัดการศึกษาที่มุ่งเน้นการผลิตคนเพื่อเป็นกำลังงาน (Man Power) อันหมายถึง ความสามารถในการออกไปประกอบกิจการงาน ดังนั้น การศึกษาจึงต้องจัดให้สอดคล้องกับความต้องการกำลังงาน ตามแผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ซึ่งจะพบว่า วิวัฒนาการของแนวคิดในการวางแผนเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทยหลายยุคหลายสมัยที่ผ่านมามุ่งเน้นวัตถุประสงค์ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เป็นส่วนใหญ่ จนกระทั่งแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) การเมืองเข้าสู่ยุคประชาธิปไตย โลกเริ่มเปลี่ยนเข้าสู่ยุคโลกาภิวัตน์ (Globalization) มีกระแสเรื่องความเป็นประชาธิปไตย สิทธิมนุษยชน และสิ่งแวดล้อมมากขึ้น จึงเริ่มมองเห็นความจำเป็นในการกำหนดแนวความคิดเรื่อง

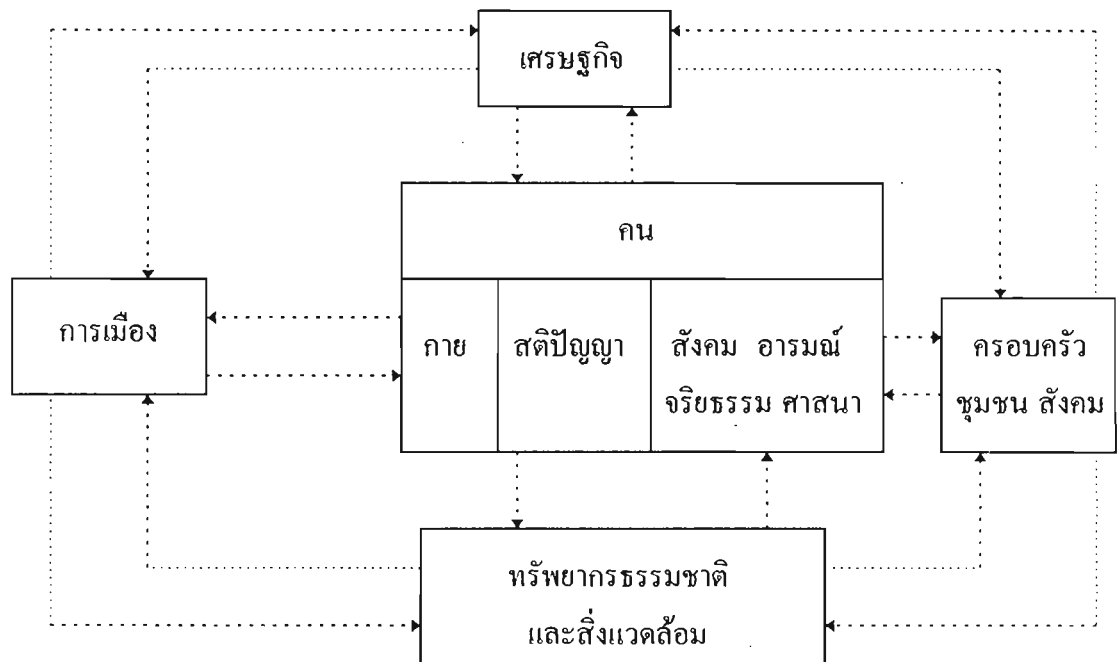
การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) และได้กำหนดวัตถุประสงค์การพัฒนาไว้ 3 ประการ
คือเน้นให้เกิดความสมดุลระหว่าง

1. วัตถุประสงค์ด้านความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการกระจายรายได้
2. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์โดยเฉพาะคุณภาพชีวิต
3. สิ่งแวดล้อม

นอกจากนั้น ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ซึ่งเป็นแผนต่อเนื่องจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 อีกทั้งเป็นช่วงที่เริ่มเข้าสู่การพัฒนาในศตวรรษที่ 21 ได้ปรากฏความไม่สมดุลระหว่างการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมมากยิ่งขึ้น ทำให้แนวคิดและลักษณะของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 - 2544) จึงมุ่งเน้นไปที่การพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง โดยกำหนดให้ การพัฒนาคนเป็นวัตถุประสงค์หลักของการพัฒนา และเน้นในเรื่องการบริหาร การจัดการ และการกระจายการวางแผนลงไปสู่ระดับล่าง เพื่อให้ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมมากยิ่งขึ้น ดังแผนภาพต่อไปนี้

แผนภาพที่ 1 แนวความคิดเดิมในการพัฒนาที่เน้นคนเป็นเพียงปัจจัยการผลิต

แผนภาพที่ 2 แนวความคิดในการพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา

ที่มา : บรรณาธิการประชาชาติธุรกิจ. แนวความคิดการพัฒนาประเทศไทยในแผนพัฒนาฯ

ฉบับที่ 8. ประชาชาติธุรกิจฉบับพิเศษ (29-31 พฤษภาคม 2538): 4-17.

จึงกล่าวได้ว่า เมื่อคนต้องเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ก็ต้องเริ่มพัฒนาคนก่อนเพื่อให้คนที่ได้รับการพัฒนาแล้วนั้น ไปกระทำการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ต่อไป ซึ่งการพัฒนาคนที่ดีที่สุดก็คือ การให้การศึกษาศึกษาฝึกอบรมนั่นเอง

แต่อย่างไรก็ตาม การจัดการศึกษาของไทยในหลายยุคหลายสมัยที่ผ่านมา นักวิชาการหลายท่านพบว่า “แม้ว่ารัฐจะลงทุนเพื่อการศึกษามากขึ้นเพียงใดก็ตาม การศึกษาก็ยังไม่สามารถแก้ปัญหาสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองได้. . . เป้าหมายของการศึกษาส่วนหนึ่งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของแนวความคิดและความจำยอมที่รับเอารูปแบบการสร้างความสำเร็จแบบโตทางเศรษฐกิจมาจากตะวันตก ความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงใด ๆ จึงไม่ใคร่ประสบผลสำเร็จไม่ว่าเชิงปริมาณหรือคุณภาพ . . . (คณะกรรมการปฏิรูปการศึกษา, 2521; ชนิตา รักษ์พลเมือง, 2532) นอกจากนั้นในการจัดทำแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) นักวิชาการหลายท่านได้วิเคราะห์ว่า การจัดการศึกษาของไทยในหลายยุคหลายสมัยที่ผ่านมาส่งผลให้ “นักเรียน นักศึกษาไทย ขาดความคิดริเริ่มขาดทักษะในการคิดวิเคราะห์แยกแยะเหตุผล. . . ไม่สามารถปรับตัวได้ทันกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป มีแนวโน้มจะขาดความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม ขาดสำนึกของความเป็นไทยหลงระเหิงไปตามกระแสสังคม ขาดความยับยั้งชั่งใจ . . . ผู้ที่สำเร็จการศึกษาไปประกอบวิชาชีพไม่ได้จริง เป็นผู้มีความประพฤติไม่ดี เป็นพลเมืองที่ไม่มีค่านิยมและคุณสมบัตินี้เอื้อต่อการพัฒนาประเทศให้เจริญ มีความแปลกแยกกับวัฒนธรรมของตนเอง. . . ฯลฯ” (คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2539; คณะอนุกรรมการวางแผนพัฒนาคนและสังคม, 2539; พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2536)

ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ สาเหตุแห่งปัญหาประการหนึ่ง อาจจะเนื่องมาจากเป้าหมายของการศึกษา ส่วนหนึ่งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของแนวคิดในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมจากโลกตะวันตก ที่เน้นความสำเร็จเฉพาะตัวบุคคล เน้นการแข่งขัน เน้นการบริโภคนิยม นอกจากนั้น จากการศึกษาวิจัยด้านการศึกษาพบว่าการศึกษาของไทยในปัจจุบัน มีปัญหาที่สำคัญคือ รูปแบบการจัดการศึกษามีข้อจำกัด การจัดการเรียนการสอนทั้งในระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียนขาดการสนับสนุนและส่งเสริมอย่างจริงจังในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อสร้างคุณธรรมและจริยธรรม ทั้งแก่เด็ก เยาวชน และประชาชน เพราะเน้นการท่องจำมากกว่าเพื่อการนำไปปฏิบัติ เป็นการจัดการศึกษาที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการ และความจำเป็นของท้องถิ่น นอกจากนี้ ยังมีสาเหตุสืบเนื่องมาจากการพัฒนาด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ก่อให้เกิดผลกระทบต่อวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของคนในสังคมทั้งประเทศ วัฒนธรรมและค่านิยมของคนไทยเปลี่ยนแปลงไป การศึกษาได้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญในระบบอุตสาหกรรมหรือทุนนิยม ซึ่งก่อให้เกิดความเอาเปรียบต่อสู้แข่งขัน เพื่ออำนาจ ชื่อเสียง และโภคทรัพย์ ทำให้เกิดปัญหาสังคมนานาประการ (พนม พงษ์ไพบูลย์,

2533; คณะอนุกรรมการศึกษาแนวทางการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม, 2535) รวมทั้งนำไปสู่การตั้งคำถามที่ว่าการศึกษาที่พึงประสงค์เพื่อพัฒนาคน สังคม และประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าทั้งเพื่อคนในปัจจุบันและอนาคต ในขณะเดียวกันนั้น ควรจัดกระทำอย่างไร

อนึ่ง การศึกษาเพื่อการพัฒนาคนที่แท้จริงนั้น น่าจะต้องเป็นการศึกษาและการฝึกอบรมที่เหมาะสมและถูกวิธี จึงจะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงมนุษย์ สังคม และประเทศในทางที่ดีให้บังเกิดขึ้นได้ ซึ่งนักวิชาการของไทยหลายท่านเสนอว่า การศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ควรหมายถึงการพัฒนาคนทั้งทางด้านกายภาพ สังคม และวัฒนธรรม เนื่องจากความสุขกายอย่างเดียวไม่อาจทำให้มนุษย์ดำรงชีพอยู่อย่างมีคุณภาพได้เพียงพอ การสร้างความสุขใจให้แก่มนุษย์จะต้องอาศัยปัจจัย อื่น ๆ ด้วย เช่น ความเชื่อ ค่านิยม ศิลธรรม และจริยธรรม เป็นต้น นั่นคือการศึกษาจะช่วยในการพัฒนาศักยภาพของคน ทำให้เอื้อประโยชน์แก่สังคม ก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าไปสู่การพัฒนาประเทศ แต่จะต้องคำนึงถึงความสอดคล้องกับสภาวะต่าง ๆ ในปัจจุบัน และจะต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ในอนาคตด้วย เพราะสังคมที่ดีควรดำรงอยู่ได้โดยไม่สร้างปัญหาให้แก่คนรุ่นหลัง(พระเทพเวที, 2534: 34; โกสินทร์ รัชสยาพันธ์, 2530: 24; พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป.,; คณินนิตย์ จันทบุตร, 2532: 203)

เมื่อพิจารณาถึงหน้าที่ของการศึกษา มักปรากฏว่า ส่วนหนึ่งควรเป็นไปเพื่อสร้างคนดีคือช่วยให้สมาชิกของสังคมได้รับการขัดเกลาค่านิยมร่วมในเชิงจริยธรรมควบคู่ไปกับการถ่ายทอดความรู้และทักษะในทางวิชาการ การศึกษาจึงไม่ควรมีเพียงแบบเดียว โดยเฉพาะการลอกเลียนแบบแนวคิดจากตะวันตก เดอร์ไคม์ (Durkheim) เห็นว่า การศึกษาจึงควรมีหลายแบบ ซึ่งสังคมและสิ่งแวดล้อมของแต่ละสังคมควรเป็นผู้กำหนดแบบของการศึกษา เพื่อให้สอดคล้องกับสังคมนั้น (เดอร์ไคม์ อ้างถึง ในชนิตา รัศมีพลเมือง, 2531: 49) การศึกษาควรตอบสนองต่อความต้องการที่หลากหลาย มิใช่เป็นการครอบงำด้วยระบบเศรษฐกิจ การเมือง หรือวัฒนธรรม จากโลกตะวันตกแต่เพียงด้านเดียว ซึ่งจากการศึกษาข้อดีและข้อด้อยที่เกิดขึ้นจากปรัชญาการศึกษาที่ผ่านมาพบว่า มีข้อบกพร่องในการจัดการศึกษาอันเกิดจากการเน้นเฉพาะการพัฒนาวิชาการและวิชาชีพ จึงได้มีการกำหนดแผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2535 และแผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ขึ้น โดยมีสาระสรุปได้ดังนี้

1. การศึกษาจะต้องสร้างความเจริญองงามทางปัญญา ความคิด จิตใจ และคุณธรรมของบุคคล เป็นสิ่งจำเป็นและเป็นเป้าหมายเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่สมดุลระหว่างความเจริญทางจิตใจกับความเจริญทางวัตถุและความเติบโตทางเศรษฐกิจ
2. ในฐานะที่มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและจะต้องดำรงอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติอย่างกลมกลืนและเกื้อกูลซึ่งกันและกัน มนุษย์จะต้องตระหนักถึงการใช้และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหมาะสมโดยไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม

3. การก้าวทันความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการสมัยใหม่ และการรับวัฒนธรรมจากต่างประเทศหรือจากภายนอกชุมชน จะต้องประสานควบคู่ไปกับการเข้าใจและตระหนักในคุณค่าของภูมิปัญญา ภาษา และวัฒนธรรมดั้งเดิมของท้องถิ่น และของสังคมไทย เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาความรู้ใหม่ ๆ ที่สอดคล้องกับสภาพและความต้องการของท้องถิ่น

4. ความสมดุลระหว่างการพึ่งพาอาศัยกันกับการพึ่งตนเอง เป็นหลักการพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการประสานความร่วมมือร่วมใจกันทั้งในระดับบุคคล ชุมชน ท้องถิ่น และประเทศ เพื่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน อันจะช่วยส่งเสริมบทบาทของประเทศไทยให้โดดเด่นขึ้นในประชาคมโลก

นอกจากนั้น แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ได้เสนอแนวคิดเพื่อการพัฒนาในลักษณะที่เป็น “องค์กรรวม” ทั้งที่ “ตัวคน” และ “สภาพแวดล้อมของสังคมหรือระบบรอบ ๆ ตัวคน” แบบบูรณาการ โดยเริ่มจากการพัฒนาศักยภาพของคนทั้งด้านจิตใจ สติปัญญา ทักษะ ฝีมือ ตลอดจนพัฒนาสุขภาพและพละนาถมิ ซึ่งการพัฒนาจิตใจจำเป็นต้องมุ่งเน้นทุกกลุ่มทุกอาชีพ ด้วยการให้นำหลักธรรมทางศาสนามาประพฤติปฏิบัติ เพื่อปลูกฝังและสร้างเสริมทัศนคติที่ดี ให้เกิดขึ้นกับนักเรียน นักศึกษาในทุกกระดับ ทั้งการศึกษาในระบบและนอกระบบ เพื่อให้เป็นทั้ง คนเก่ง คนดี และ มีความสุข มีความรับผิดชอบต่อนอง สังคม และประเทศชาติได้เป็นอย่างดี คือเป็นการจัดการศึกษาที่จะช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนไทย สังคมและทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างแท้จริง

การศึกษาเพื่อการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์

พุทธทาสภิกขุ (ม.ป.ป.) กล่าวถึง การจัดการศึกษาไว้ว่า เราต้องจัดการศึกษาทุกอย่างให้เสริมสร้างมนุษยธรรม มีความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง ไม่มีปัญหาแก่ฝ่ายใด ซึ่งถ้าการพัฒนาคนและวัตถุยังไม่อาจแก้ปัญหาต่าง ๆ ในโลกนี้ได้ เราจะต้องพัฒนาจิตใจของคน ซึ่งเครื่องมือในการพัฒนาจิตใจ ก็ไม่มีอะไรดีไปกว่าธรรมะในพระพุทธศาสนา

เมื่อพิจารณาถึงแนวคิดเรื่องการศึกษาหรือการพัฒนาคนตามสภาวะความแตกต่างด้านสังคม วัฒนธรรมของแต่ละสังคม แต่ละประเทศ สำหรับประเทศไทย พบว่า ปรัชญาความคิดของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่คนไทยยอมรับและนับถือมาช้านาน เป็นศูนย์รวมจิตใจ เป็นแหล่งหล่อหลอมความเป็นเอกลักษณ์ไทย เป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรม เป็นทั้งโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของคนไทยมาโดยตลอดหลายยุคหลายสมัย จนกล่าวกันว่า พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันหนึ่งในสามสถาบันของไทยที่มีความหมายและมีความสำคัญยิ่งต่อสังคมไทย อันได้แก่ สถาบันชาติ สถาบันศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในหลักฐานบทพระราชนิพนธ์เรื่อง บทพม่าที่ท่าดินแดง ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ความว่า

เพ็ญศรี กาญจนมัย (2529: 122-127) ได้ศึกษาและแสดงให้เห็นถึงแนวคิดที่ว่าพุทธประยุกต์สามารถแก้ปัญหาสังคมไทยได้ด้วยการใช้หลักธรรมทั้งในการแก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ตลอดจนปัญหาต่าง ๆ ได้

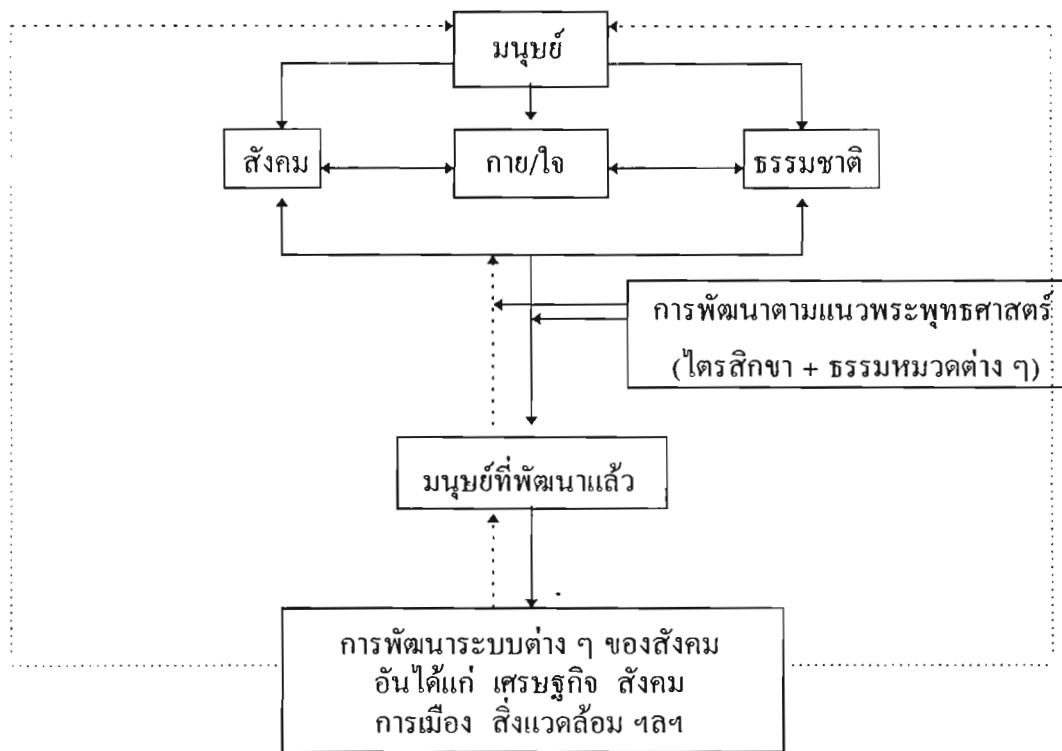
จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ (2529: 128-142) ได้ศึกษาถึงการพัฒนาเทคโนโลยีกับแนวคิดทางพุทธศาสตร์โดยเสนอว่า พระพุทธศาสนาได้เสนอวิธีการหรือคำสั่งสอนเพื่อให้บุคคลดำรงชีวิตอยู่อย่างเหมาะสมในสังคม และเชื่อว่าเทคโนโลยีในพระพุทธศาสนาก็คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั่นเอง เพราะมีความตื่นและลุ่มลึกอยู่หลายระดับ สุดแท้แต่ผู้ปฏิบัติจะนำไปใช้ให้เหมาะสมกับจุดมุ่งหมายของตน

ดิเรก ฤกษ์หว่าย (2530: 143-154) ได้ศึกษาถึงการประยุกต์ใช้แนวทางพุทธศาสนาในการพัฒนาคุณภาพชีวิต พบว่า ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนไทย ซึ่งดำเนินการโดย 4 กระทรวง คือ มหาดไทย เกษตรและสหกรณ์ สาธารณสุข และศึกษาธิการ ด้วยการประสานงานของศูนย์ประสานการพัฒนาชนบทแห่งชาติ ภายใต้โครงการรณรงค์คุณภาพชีวิตของประชาชนในชาตินั้น ได้มีการนำเอาแนวทางพระพุทธศาสนามาใช้หลายประการ ซึ่งหลักการดังกล่าวเป็นความจริงโดยธรรมชาติและสอดคล้องกับหลักธรรมของพระพุทธองค์ที่เป็นธรรมชาติ

เพ็ญศรี กาญจนมัย (2529: 1-10) ได้ศึกษาเรื่องศาสนากับการพัฒนาประเทศญี่ปุ่น สรุปความได้ว่า ศาสนาชินโต ศาสนาพุทธ และลัทธิขงจื้อต่างก็มีส่วนช่วยพัฒนาประเทศญี่ปุ่น และวางพื้นฐานในการดำเนินชีวิตของคนญี่ปุ่นมาจนทุกวันนี้

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นความรู้ที่สำคัญยิ่งต่อการพัฒนา ซึ่งพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) กล่าวว่า หลักการในการพัฒนาตามแนวพุทธศาสนานั้นแยกออกเป็น 2 ส่วน คือ การพัฒนาคน เรียกว่า ภาวนา หมายถึง การศึกษา ส่วนที่สองคือ การพัฒนาวัตถุ พัฒนาสภาพแวดล้อม ซึ่งในเรื่องของสภาพแวดล้อมหรือธรรมชาติแวดล้อมนั้น มีองค์ประกอบอยู่ 3 ส่วน คือ ตัวมนุษย์เอง อันประกอบไปด้วย กายกับใจ ส่วนที่สองคือ สังคม และส่วนที่สามคือ ธรรมชาติแวดล้อม โดยองค์ประกอบทั้งสามนี้จะต้องมีความประสานกลมกลืนกัน (พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2536: 21; พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2537: 49) กล่าวคือ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เน้นการพัฒนา การดำรงอยู่ และการดำเนินไปด้วยดี ทั้งชีวิตมนุษย์และสิ่งแวดลอมของมนุษย์ในขณะเดียวกัน ซึ่งทำให้เกิดผลดีต่อทั้งชีวิตและสิ่งแวดลอม เพราะการเป็นอยู่อย่างกลมกลืนกับธรรมชาติภายนอกกาย แยกไม่ออกจากการกลมกลืนกับธรรมชาติภายในตน ซึ่งแนวคิดนี้ผู้วิจัยเชื่อว่า น่าจะสนองต่อการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) คือจะเป็นการพัฒนาที่ไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่เป็นการพัฒนาที่ยืดประโยชน์สุขของคนและสรรพสิ่งในโลกเป็นสำคัญ ซึ่งเมื่อแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้กลายเป็นความ

สำคัญและจำเป็นยิ่งในปัจจุบัน คือเป็นหน้าที่ของแต่ละประเทศที่จะต้องเฝ้าดูแลสภาพแวดล้อมของตนเอง และกำหนดมาตรการเพื่อการแก้ไขไม่ให้เกิดการทำลายจนเลยจุดที่จะแก้ไขได้ ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์แก่คนรุ่นปัจจุบันและคนในอนาคตต่อไปนั้น ผู้วิจัยเชื่อว่า การศึกษาหรือการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์จะมีบทบาทเป็นอย่างมาก ดังสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้

แผนภาพที่ 3 แสดงกระบวนการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์

เมื่อพิจารณาถึงการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ ทำให้ผู้วิจัยเชื่อว่าสามารถนำมาสร้างเป็นหลักในการศึกษาได้ เนื่องจากตามแนวพุทธศาสตร์นั้น คำว่า “การศึกษา” ตรงกับคำว่า “สิกขา” แปลว่า เครื่องมือในการมองเห็นตน หรือเครื่องมือทำให้เห็นความจริง อันได้แก่ ความจริงที่เกี่ยวกับตนเอง สังคม สิ่งแวดล้อมและโลก ผู้ที่ได้รับการศึกษาจึงควรเป็นผู้มีความเข้าใจตนเอง และสรรพสิ่ง รวมทั้งสามารถวางความสัมพันธ์ระหว่างตนเองและสิ่งที่เกี่ยวข้องในสังคมได้ผลอย่างเหมาะสมสอดคล้อง ตลอดจนมีท่าทีที่ถูกต้องต่อความเป็นไปของโลกที่เปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยอยู่เนืองนิจ (พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ, 2538: 39-40) นั่นคือ การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์จะช่วยพัฒนาคนให้รู้และเข้าใจ และปฏิบัติตนได้ดีต่อสิ่งแวดล้อมทางสังคมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งน่าจะเรียกว่า เป็นการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

อนึ่ง การที่บุคคลจะดำเนินชีวิตให้เจริญก้าวหน้าและประสบความสำเร็จได้นั้น พระพุทธศาสนาได้เสนอหลักการต่าง ๆ ไว้หลายประการ เช่น หลักของความเป็นผู้ใหญ่และความไพบุลย์แห่งโภคะ 4 ประการ ซึ่งเรียกว่า จักร 4 อันได้แก่ การอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม เรียกว่า ปฏิรูปเทศวาสะ การคบคนคืออยู่ในหมู่ผู้มีความรู้ เรียกว่า สัปปริสุปัสสยะ การตั้งตนไว้ชอบอยู่ในทำนองคลองธรรม ดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เรียกว่า อัตตสัมมาปณิธิ และการเป็นผู้มีบุญ มีพื้นเพเดิมที่ดี เรียกว่า ปุพเพกตปุญญตา (อง. จตุกก. 21/31/32; พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺโญ), สัมภาษณ์, 19 พฤศจิกายน 2540) เป็นต้น

ฉะนั้น ทางเลือกในการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ จึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจยิ่ง ซึ่งหากพิจารณาถึงผลของการจัดการศึกษาทั่วไปกล่าวได้ว่า ก่อให้เกิดความรู้ (Knowledge) ทศนคติ (Attitude) และมีกรนำไปปฏิบัติ (Practice) แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้น ผลที่ได้มุ่งให้เกิดการเรียนรู้ เรียกว่า ปริยัติ แล้วลงมือกระทำ เรียกว่า ปฏิบัติ จนทำให้ได้รับผลและเห็นผลประจักษ์แจ้ง คือ เข้าใจตลอด รู้ทะลุปรุโปร่ง ลุล่วง ผลปฏิบัติ เรียกว่า ปฏิเวธ ซึ่งนำไปสู่หลักการที่ทำให้บุคคลเกิดความรู้ ความเข้าใจ ความตระหนักและปฏิบัติได้ถูกต้อง ต่อทั้งมนุษย์และสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

จากประเด็นทั้งหมดที่น่าเสนอนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า การจัดการศึกษาโดยการแสวงหาภูมิปัญญาที่ใกล้ตัวน่าจะเป็นทางเลือกอีกทางหนึ่ง แทนที่จะรับกระแสแนวคิดเรื่องการพัฒนาตามแบบอย่างตะวันตกแต่เพียงด้านเดียวโดยตลอด การวิจัยครั้งนี้จึงเป็นการวิจัยที่มีความสำคัญ เพราะเป็นการศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยใช้ระบบวิชาความรู้ทางพระพุทธศาสนาตามบริบทของสังคมไทย ซึ่งเป็นภูมิปัญญาของไทย ที่น่าจะสามารถนำมาใช้เป็นหลักการสำหรับการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ และจะเป็นส่วนสำคัญที่สุดในการพัฒนามนุษย์พัฒนาสังคม และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ อันจะนำไปสู่ความยั่งยืนของมวลมนุษย และทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงสิ่งแวดล้อมอย่างได้สมดุล ทั้งในปัจจุบันและอนาคต โดยเฉพาะน่าจะสอดคล้องและเป็นแนวทางหนึ่งที่จะช่วยให้การดำเนินการตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 - 2544) บรรลุผลสำเร็จตามที่ได้เสนอแนวทางการพัฒนาประเทศว่า เน้นให้คนเป็นศูนย์กลาง อันหมายถึงการพัฒนาเพื่อคนและโดยคน และมุ่งพัฒนาคนไทยทุกคนอย่างเต็มศักยภาพทั้งร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา ดังปรากฏในความฝันของแผ่นดินดังนี้

“... ให้คนไทยมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน มีโอกาสพัฒนาตนเองอย่างเต็มที่ ทั้งด้านร่างกาย สติปัญญา และการขยายฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมโดยเท่าเทียม . . . ให้เป็นสังคมแห่งความเป็นมิตร มีความเอื้ออาทรต่อกัน สามารถร่วมกันแก้ปัญหาทุกเรื่องได้ โดยสันติและสร้างสรรค์ . . .”

(โครงการศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์, 2540: 4)

สรุปปัญหาการวิจัย

การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ น่าจะเป็นทางเลือกหนึ่งในระบบการศึกษาของไทย ที่จะนำไปใช้ในการพัฒนาคนเพื่อการพัฒนาประเทศที่ยั่งยืนได้ ผู้วิจัยจึงมีความประสงค์จะศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

1. ความหมายและนัยสำคัญที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาขององค์การศึกษาวិทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมของสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO) มีลักษณะอย่างไร
2. ความหมายและนัยสำคัญที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์มีลักษณะอย่างไร
3. ศึกษาเชิงเปรียบเทียบแนวคิดดังกล่าวว่า มีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร
4. หากนำแนวคิดดังกล่าวทั้งสองแนวคิด มาประยุกต์ใช้ในการศึกษา จะมีรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์อย่างไร

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ดังนี้

- 1.2.1 เพื่อศึกษาและวิเคราะห์นัยสำคัญที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ทั้งขององค์การยูเนสโก (UNESCO) และตามแนวพุทธศาสตร์
- 1.2.2 นำนัยสำคัญของการพัฒนาตามแนวคิดดังกล่าวมาพัฒนา แล้วนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ มุ่งประเด็นเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ โดยศึกษาทัศนะของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) และศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมหลักทางพุทธศาสตร์ ทั้งจากพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และจากการศึกษาผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา แล้วนำมาประยุกต์ใช้ในการนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ในการวิจัยนี้เป็นการศึกษาระบบวิชาความรู้ตามหลักการทางพระพุทธศาสนาที่เป็นไปเพื่อปวงชนระดับชาวโลก (โลกิยชน)

1.4 วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ จะใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงบรรยาย (Descriptive Research) ประเภทวิเคราะห์ เอกสาร (Documentary Analysis) และการสัมภาษณ์ โดยจะดำเนินการดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาและวิเคราะห์หัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษา

เพื่อให้ได้ข้อมูลพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการนำเสนอรูปแบบการศึกษาในงานวิจัยนี้ จึงแบ่งการศึกษาข้อมูลพื้นฐานเป็น 3 ลักษณะดังนี้

1.1 ผู้วิจัยศึกษาและวิเคราะห์หัยสำคัญที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาขององค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO) โดยอาศัยเทคนิคการวิจัยเอกสารและการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญขององค์การยูเนสโก (UNESCO) เพื่อตรวจสอบความถูกต้องในการวิเคราะห์ข้อมูลดังกล่าว

1.2 ผู้วิจัยจะศึกษาและวิเคราะห์หัยสำคัญที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษา และการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามทัศนะของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) โดยอาศัยเทคนิคการวิจัยเอกสารของท่าน แล้วนำเสนอพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) (เฉพาะประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืน) เพื่อตรวจทานความถูกต้อง ความเหมาะสมและความครอบคลุมของข้อมูล เพื่อให้ได้หัยสำคัญที่เป็นประเด็นหลัก

1.3 ผู้วิจัยจะศึกษาและวิเคราะห์หัยสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ตามแนวพุทธศาสตร์ โดยอาศัยเทคนิคการวิจัยเอกสารแหล่งข้อมูลทางพุทธศาสตร์อื่น ๆ อันได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา เพื่อนำมาเป็นข้อมูลพื้นฐานประกอบการศึกษาวิจัยในเบื้องต้น

1.4 ผู้วิจัยจะสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทางการศึกษาด้านพระพุทธศาสนา ในเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ เพื่อให้ได้ข้อมูลพื้นฐานมาประกอบการศึกษาวิจัยในเบื้องต้น

การศึกษาข้อมูลพื้นฐานนี้ จึงประกอบไปด้วยการวิจัยเอกสารและการสัมภาษณ์ ซึ่งผู้วิจัยมีหลักเกณฑ์ในการดำเนินการดังนี้

ก. การวิจัยเอกสาร จะดำเนินการดังนี้

1. เอกสารที่ใช้ในการวิเคราะห์เป็นเอกสารขั้นต้นและชั้นรอง ทั้งของทางราชการ หน่วยงานเอกชน และงานเขียนของผู้เชี่ยวชาญ เอกสารงานวิจัย ตลอดจนเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ดังต่อไปนี้

1.1 ทัศนะเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษา ตามแนวคิดขององค์การสหประชาชาติ และตามแนวคิดขององค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO)

1.2 ทัศนะที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ตามแนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต)

1.3 ทัศนะที่เกี่ยวกับการพัฒนา การศึกษา และการศึกษาเพื่อการพัฒนา ตามแนวพุทธศาสตร์ จากพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และจากผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา

แหล่งข้อมูลของเอกสารเหล่านี้ได้แก่ ห้องสมุดองค์การยูเนสโก (UNESCO) ห้องสมุดขององค์การสหประชาชาติ กองจดหมายเหตุ หอสมุดแห่งชาติ มุลินธิภูมิพลโลก หอสมุดกระทรวงศึกษาธิการ ห้องสมุดของมหาวิทยาลัยของรัฐ และห้องสมุดของมหาวิทยาลัยสงฆ์

2. เกณฑ์การคัดเลือกเอกสาร ผู้วิจัยใช้เกณฑ์เหล่านี้เพื่อการคัดเลือกเอกสาร

2.1 เป็นเอกสารของทางราชการ องค์กรต่าง ๆ ทั้งในลักษณะของตำรา หนังสือ เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.2 เป็นเอกสารการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา การพัฒนาที่ยั่งยืน แนวคิดทางการศึกษา รวมทั้งเอกสารการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ทั้งขององค์การยูเนสโก (UNESCO) ของพระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต) ตลอดจนเอกสารแหล่งข้อมูลทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ อันได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา หรือเอกสารเผยแพร่ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดดังกล่าว ซึ่งหน่วยงานของทางราชการจัดพิมพ์เผยแพร่ หรือเป็นเอกสารของสถาบันการศึกษาของรัฐ หรือขององค์กรเอกชนที่สังคมยอมรับ เช่น มุลินธิพุทธธรรม เป็นต้น

การคัดเลือกเอกสารจะพิจารณาคุณค่าภายนอกและภายในของเอกสาร ดังนี้

ก. การตรวจสอบคุณค่าภายนอก จะศึกษาว่าเอกสารนั้นเขียนขึ้นเมื่อใด และที่ไหน ใครเป็นผู้เขียน เป็นเอกสารต้นฉบับหรือไม่ ซึ่งหากไม่ใช่ต้นฉบับจะเชื่อถือได้หรือไม่ ว่าเป็นข้อมูลที่ตรงกับต้นฉบับ

ข. การตรวจสอบคุณค่าภายใน จะศึกษาว่าเอกสารนั้นมีข้อมูลที่ตอบ คำถาม การวิจัยได้อย่างแท้จริงหรือไม่ ผู้เขียนได้ให้ความหมายของข้อความไว้อย่างไร มีความขัดแย้งกันหรือไม่ มีแหล่งอ้างอิงที่น่าเชื่อถือได้หรือไม่ ข้อความต่าง ๆ นั้นเชื่อถือได้หรือไม่ โดยเฉพาะในด้านความเที่ยงตรงของเนื้อหา และความถูกต้องในการแปลความหมาย

3. เอกสารหลักในการวิจัยที่ได้จากการพิจารณาตามข้อกำหนดในข้อ 1 และข้อ 2 ได้แก่

1.1 ทศนะเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษา ตามแนวคิดขององค์การสหประชาชาติ และตามแนวคิดขององค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO)

1.2 ทศนะที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ตามแนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

1.3 ทศนะที่เกี่ยวกับการพัฒนา การศึกษา และการศึกษาเพื่อการพัฒนา ตามแนวพุทธศาสตร์ จากพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และจากผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา

แหล่งข้อมูลของเอกสารเหล่านี้ได้แก่ ห้องสมุดองค์การยูเนสโก (UNESCO) ห้องสมุดขององค์การสหประชาชาติ กองจดหมายเหตุ หอสมุดแห่งชาติ มูลนิธิภูมิพลโลกิกษ์ ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ ห้องสมุดของมหาวิทยาลัยของรัฐ และห้องสมุดของมหาวิทยาลัยสงฆ์

2. เกณฑ์การคัดเลือกเอกสาร ผู้วิจัยใช้เกณฑ์เหล่านี้เพื่อการคัดเลือกเอกสาร

2.1 เป็นเอกสารของทางราชการ องค์กรต่าง ๆ ทั้งในลักษณะของตำรา หนังสือ เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.2 เป็นเอกสารการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา การพัฒนาที่ยั่งยืน แนวคิดทางการศึกษา รวมทั้งเอกสารการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ทั้งขององค์การยูเนสโก (UNESCO) ของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ตลอดจนเอกสารแหล่งข้อมูลทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ อันได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา หรือเอกสารเผยแพร่ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดดังกล่าว ซึ่งหน่วยงานของทางราชการจัดพิมพ์เผยแพร่ หรือเป็นเอกสารของสถาบันการศึกษาของรัฐ หรือขององค์กรเอกชนที่สังคมยอมรับ เช่น มูลนิธิพุทธธรรม เป็นต้น

การคัดเลือกเอกสารจะพิจารณาคุณค่าภายนอกและภายในของเอกสาร ดังนี้

ก. การตรวจสอบคุณค่าภายนอก จะศึกษาว่าเอกสารนั้นเขียนขึ้นเมื่อใด และที่ไหน ใครเป็นผู้เขียน เป็นเอกสารต้นฉบับหรือไม่ ซึ่งหากไม่ใช่ต้นฉบับจะเชื่อถือได้หรือไม่ ว่าเป็นข้อมูลที่ตรงกับต้นฉบับ

ข. การตรวจสอบคุณค่าภายใน จะศึกษาว่าเอกสารนั้นมีข้อมูลที่ตอบ คำถาม การวิจัยได้อย่างแท้จริงหรือไม่ ผู้เขียนได้ให้ความหมายของข้อความไว้อย่างไร มีความขัดแย้งกันหรือไม่ มีแหล่งอ้างอิงที่น่าเชื่อถือได้หรือไม่ ข้อความต่าง ๆ นั้นเชื่อถือได้หรือไม่ โดยเฉพาะในด้านความเที่ยงตรงของเนื้อหา และความถูกต้องในการแปลความหมาย

3. เอกสารหลักในการวิจัยที่ได้จากการพิจารณาตามข้อกำหนดในข้อ 1 และข้อ 2 ได้แก่

3.1 The World Commission on Environment and Development. **Our Common Future**. New York : Oxford University Press, 1987.

3.2 UNESCO - ACEID. **Education for a Sustainable Future : A Transdisciplinary Vision for Concerted Action**. Report of the Third UNESCO-ACEID International Conference, Bangkok Thailand, 1-4 December 1997.

3.3 A UNESCO - APNIEVE. **Source Book for Teacher Education and Tertiary Level Education**. Thailand : UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific, 1998.

3.4 พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **การพัฒนาที่ยั่งยืน**. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2537.

3.5 พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน**. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2539.

3.6 พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **การศึกษาพัฒนาการหรือบูรณาการ**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2540.

3.7 พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร (พุทธศาสนากับพัฒนามนุษย์)**. กรุงเทพฯ : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2537.

3.8 เอกสารสำคัญทางพระพุทธศาสนา อันได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับหลวง พุทธศักราช 2525 เล่มที่ 1-45 อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา หรือการศึกษาเพื่อการพัฒนา

4. หน่วยการวิเคราะห์ ผู้วิจัยใช้นัยสำคัญของคำที่ปรากฏในเอกสารเป็นหน่วยในการวิเคราะห์

5. วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยอ่านเนื้อหาของเอกสารอย่างละเอียด และบันทึกข้อความที่ปรากฏนัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืนตามกรอบการวิจัย จากนั้นอ่านสอบทานนัยสำคัญของเนื้อหานั้น ๆ อีกครั้งหนึ่ง และสอบทานจากเนื้อหาของเอกสารที่มีเนื้อหาของรายละเอียดใกล้เคียงกัน เพื่อสอบทานนัยสำคัญที่ปรากฏในเอกสารเหล่านั้น แล้วนำนัยสำคัญในข้อความเหล่านั้นไปใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล

6. การวิเคราะห์และสรุปข้อมูล ผู้วิจัยใช้นัยสำคัญของคำในข้อมูลมาวิเคราะห์หาแนวคิดที่ปรากฏขึ้นตามประเด็นที่กำหนด และสรุปตามประเด็นของกรอบการวิจัย โดยสรุปแนวคิดที่ปรากฏเป็นประเด็น ๆ ไป ดังต่อไปนี้

6.1 ทักษะเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ตามแนวคิดของ องค์การศึกษาวិทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO)

6.2 ทักษะเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ตามทักษะของ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต)

6.3 ทักษะเรื่องการพัฒนา การศึกษา และการศึกษาเพื่อการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์

7. การนำเสนอข้อมูล ใช้การพรรณนาวิเคราะห์ ตามประเด็นต่อไปนี้

7.1 ความหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน

7.2 หลักการของการพัฒนาที่ยั่งยืน

7.3 เป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน

7.4 นัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน

7.5 ยุทธศาสตร์ที่ใช้ในการพัฒนาที่ยั่งยืน

7.6 แนวคิดทางการศึกษา

7.7 ปัจจัยร่วม/ปัจจัยที่แตกต่าง ในนัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน และ แนวคิดทางการศึกษา

ข. การสัมภาษณ์ จะดำเนินการดังนี้

การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิที่คัดสรร โดยผู้วิจัยเป็นผู้สัมภาษณ์เองและมีเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้ทรงคุณวุฒิ ซึ่งมีคุณสมบัติตามที่กำหนดไม่น้อยกว่า 3 ข้อ ดังนี้ต่อไปนี้

1. เป็นผู้สำเร็จการศึกษาไม่ต่ำกว่าระดับปริญญาโท หรือระดับปริญญาตรี 9 ประโยค หรือปรัชญาพุทธศาสนา หรือ

2. เป็นผู้ที่เกี่ยวข้องหรือสนใจเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนในแต่ละสถาบัน อันได้แก่ องค์การยูเนสโก (UNESCO) สถาบันการศึกษา สถาบันพระพุทธศาสนา หรือ

3. เป็นผู้ที่วงวิชาการทางการพัฒนาหรือทางการศึกษายอมรับ หรือ

4. มีผลงานเป็นที่ประจักษ์ หรือ

5. เป็นผู้ที่ปฏิบัติ/เคยปฏิบัติกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านพระพุทธศาสนาไม่น้อยกว่า 5 ปี

6. จำนวนผู้ทรงคุณวุฒิ รวม 4 คน ได้แก่

6.1 Dr. Rupert Maclean; Cheif of ACEID - UNESCO

6.2 พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) วัดญาณเวศกวัน จังหวัดนครปฐม

6.3 รองศาสตราจารย์เสฐียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต

6.4 อาจารย์วศิน อินทสระ อาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

อนึ่ง ประเด็นในการตรวจสอบผลการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลในขั้นตอนนี้ ประกอบด้วย

- ก. ด้านข้อมูล มีประเด็นในการตรวจสอบ ดังนี้
 1. ความถูกต้องของข้อมูลและแหล่งข้อมูล
 2. ความเหมาะสมของการนำข้อมูลไปใช้
 3. ความครอบคลุมของการค้นคว้าข้อมูล
- ข. ด้านการวิเคราะห์ข้อมูล มีประเด็นในการตรวจสอบ ดังนี้
 1. ความถูกต้องในการวิเคราะห์
 2. ความเหมาะสมในการวิเคราะห์
 3. ความสอดคล้องในการวิเคราะห์
 4. ความครอบคลุมในการวิเคราะห์
- ค. ด้านการนำเสนอข้อมูล มีประเด็นในการตรวจสอบ ดังนี้
 1. ความถูกต้องในการนำเสนอ
 2. ความเหมาะสมในการนำเสนอ
 3. ความสอดคล้องในการนำเสนอ
 4. ความครอบคลุมในการนำเสนอ
 5. ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะจากผู้ทรงคุณวุฒิแต่ละท่าน

เกณฑ์ในการพิจารณาการยอมรับการตรวจสอบรายงานการวิจัยจากผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้วิจัยใช้การตอบรับที่เป็นเชิงข้างมากของผู้ทรงคุณวุฒิเป็นเกณฑ์ในการยอมรับผลการตรวจสอบ

ขั้นตอนที่ 2 การยกร่าง หรือสร้างรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์

ผู้วิจัยนำผลที่ได้จากการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลตลอดจนการตรวจสอบข้อมูลในขั้นตอนที่ 1 มายกร่างสร้างกรอบความคิดหรือรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ โดยจะดำเนินการดังนี้

1. การสรุปและจัดทำร่างเอกสารกรอบความคิดและรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์
2. ผู้วิจัยนำกรอบความคิดจากข้อ 1 ไปตรวจสอบความถูกต้อง ความเหมาะสม และความเป็นไปได้ของกรอบความคิดและรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ โดยนำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิ และอาศัยเทคนิคการสัมภาษณ์ รวมทั้งการเสวนาวิชาการ

3. การคัดเลือกผู้ทรงคุณวุฒิตามคุณสมบัติที่กำหนดไม่น้อยกว่า 3 ข้อ ดังนี้
 - 3.1 เป็นผู้สำเร็จการศึกษาไม่ต่ำกว่าระดับปริญญาโท หรือระดับปริญญาตรี 9 ประโยค หรือปรัชญาพุทธศาสนา หรือ
 - 3.2 เป็นนักวิชาการหรือนักการศึกษาที่มีความรู้หรือความเชี่ยวชาญในด้านการศึกษา หรือพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นที่ยอมรับในวงวิชาการและมีผลงานปรากฏเด่นชัด หรือ
 - 3.3 เป็นผู้สนใจในพระพุทธศาสนาและได้นำคำสอนเชิงพระพุทธศาสนาไปใช้ในการศึกษา หรือในการพัฒนาทางการศึกษาอย่างต่อเนื่องมากกว่า 5 ปี หรือ
 - 3.4 เป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา หรือพุทธปรัชญา เป็นที่รู้จักและยอมรับในวงวิชาการด้านนั้น หรือ
 - 3.5 ดำเนินการสอนในสาขาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาหรือการศึกษามาไม่น้อยกว่า 5 ปี หรือ
 - 3.6 เป็นผู้กำหนดนโยบายด้านการศึกษาในหน่วยงานการศึกษา
4. จำนวนผู้ทรงคุณวุฒิ รวม 5 คน ได้แก่
 - 4.1 พระราชวรมุนี (ประยูร ธรรมจิตโต, Ph.D.) อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 - 4.2 ศาสตราจารย์ ดร.สุจิต เพ็ชรชอบ อดีตอาจารย์คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 - 4.3 ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 - 4.4 รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทวี คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
 - 4.5 รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ อยุธยา คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

ผู้วิจัยกำหนดใช้เกณฑ์ในการยอมรับการตรวจสอบกรอบความคิดเช่นเดียวกับขั้นตอนที่ 1 ซึ่งได้แก่
5. การดำเนินการดังกล่าว กระทำโดย
 - 5.1 จัดส่งเอกสารสรุปกรอบความคิดและรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์ไปให้แก่ผู้ทรงคุณวุฒิในข้อ 4 และอธิบายสาระหรือหลักการสำคัญที่จำเป็นแก่ผู้ทรงคุณวุฒิ

5.2 นัดเวลาขอสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ เพื่อดำเนินการตรวจสอบความเป็นไปได้ และความตรงของกรอบความคิดและรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

5.3 ดำเนินการสัมภาษณ์ โดยขณะสัมภาษณ์ผู้วิจัยจะสรุปข้อมูลโดยใช้เทคนิคสรุปสะสม และวิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เนื้อหาที่ได้จากการสัมภาษณ์ และสรุปข้อมูลโดยใช้เทคนิคการสรุปเชิงอุปนัย

5.4 จัดเสวนาวิชาการ เรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ ณ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพื่อสรุปประเด็นสำคัญของผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่าน

6. ผู้วิจัยนำข้อเสนอแนะที่ได้จากการสัมภาษณ์ และจากการเสวนาทางวิชาการ มาปรับปรุง แก้ไข และพัฒนารอบความคิดหรือรูปแบบการศึกษา ให้สมบูรณ์ต่อไป

7. ผู้วิจัยสรุปรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดพุทธศาสตร์ แล้วนำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิในข้อ 4 ที่เข้าร่วมเสวนาวิชาการพิจารณาเพื่อตรวจทานความถูกต้องเหมาะสมของเนื้อหาสาระอีกครั้ง

8. ผู้วิจัยขอนำเสนอแนะที่ได้จากการตรวจทานในข้อ 7 มาปรับปรุงแก้ไข แล้วดำเนินการในขั้นตอนที่ 3 ต่อไป

ขั้นตอนที่ 3 การตรวจสอบความเป็นไปได้และความเหมาะสมในการนำไปปฏิบัติ

ผู้วิจัยดำเนินการตรวจสอบรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ โดยอาศัยนักวิชาการ หรือผู้ปฏิบัติงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา หรือผู้ที่นำแนวความรู้ทางพุทธศาสตร์ไปใช้ในทางการศึกษาหรือการปฏิบัติเป็นผู้ตรวจสอบ โดยมีขั้นตอนในการตรวจสอบ ดังนี้

1. ผู้วิจัยสรุปเอกสารรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ นำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิ 2 กลุ่มคือ กลุ่มนักวิชาการ และกลุ่มผู้ปฏิบัติงานด้านพระพุทธศาสนา การศึกษาและการพัฒนา โดยมีเกณฑ์ในการพิจารณาดังนี้

ก. เกณฑ์ในการเลือกนักวิชาการ ซึ่งมีคุณสมบัติตามที่กำหนดต่อไปนี้ไม่น้อยกว่า 3 ข้อ ได้แก่

1. เป็นผู้สำเร็จการศึกษาไม่ต่ำกว่าระดับปริญญาโท หรือ
2. เป็นนักวิชาการหรือนักการศึกษาที่มีความรู้หรือความเชี่ยวชาญในด้านการศึกษา ซึ่งเป็นที่ยอมรับในวงวิชาการ และมีผลงานปรากฏเด่นชัด หรือ

3. ปฏิบัติงานด้านการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาตามนัยของการพัฒนาที่ยั่งยืนมาไม่ต่ำกว่า 5 ปี หรือ

4. มีความรู้เชิงพุทธศาสตร์ หรือ

5. ดำเนินการสอนในสาขาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาหรือการศึกษามาไม่ต่ำกว่า 5 ปี หรือ

6. เป็นผู้กำหนดนโยบายด้านการศึกษาในหน่วยงานการศึกษา

7. จำนวนนักวิชาการกลุ่มนี้ ประมาณ 3 คน ได้แก่

7.1 รองศาสตราจารย์ ดร.วิชัย วงษ์ใหญ่ คณบดีคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

7.2 รองศาสตราจารย์ ดร.ภัทรพร สิริกาญจน หัวหน้าภาควิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

7.3 รองศาสตราจารย์ ดร.ธวัชชัย ชัยจิรฉายากุล รองผู้อำนวยการศูนย์สาธิต และอาจารย์ประจำคณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

ข. เกณฑ์ในการเลือกกลุ่มผู้ปฏิบัติงานด้านพระพุทธศาสนา การศึกษาและการพัฒนา โดยมีคุณสมบัติตามที่กำหนดต่อไปนี้ ไม่น้อยกว่า 2 ข้อ ได้แก่

1. เป็นผู้สำเร็จการศึกษาไม่ต่ำกว่าระดับปริญญาตรี หรือเปรียญธรรม 3 ประโยค หรือ

2. เป็นผู้ที่ปฏิบัติกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและการศึกษา หรือพระพุทธศาสนา และการพัฒนามาไม่น้อยกว่า 5 ปี หรือ

3. เป็นผู้นำทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็พระสงฆ์ นักรบวช หรือผู้สนใจในพระพุทธศาสนาที่นำคำสอนหรือความรู้ทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในการพัฒนาในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การศึกษา การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม หรือในลักษณะอื่นที่ใกล้เคียงกับ สิ่งแวดล้อมศึกษา มากกว่า 5 ปี

4. จำนวนผู้เชี่ยวชาญด้านการปฏิบัติการ รวม 5 คน ได้แก่

4.1 พระศรีญาณวงศ์ (จำลอง ฐมฺมโชติ) วัดมงคลชัยพัฒนา จังหวัดสระบุรี

4.2 พระอาจารย์ไชยา อภิชโย วัดป่าตาดน้ำพุ จังหวัดอุดรธานี

4.3 พระมหาสมัย จินตโฆสโก วัดบางไส้ไก่ กรุงเทพมหานคร

4.4 แม่ชีวิมุตติยา (รองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรณ ณ บางช้าง) ศูนย์วิมุตติวิทยาลัย อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน

4.5 พลตรีจำลอง ศรีเมือง ผู้อำนวยการสถาบันฝึกอบรมผู้นำ จังหวัดกาญจนบุรี

2. การดำเนินการตรวจสอบ ประเด็นในการตรวจสอบ การยอมรับผลการตรวจสอบ ดำเนินการเช่นเดียวกับขั้นตอนที่ 1 จากนั้นผู้วิจัยจะสรุปเรียบเรียงและนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ต่อไป

การสร้างเครื่องมือในการวิจัย

การวิจัยนี้ประกอบไปด้วยการศึกษาวิจัยจากเอกสาร และการสัมภาษณ์ ซึ่งในส่วนของ การวิจัยเอกสาร ผู้วิจัยจะวิเคราะห์และสังเคราะห์เนื้อหา เพื่อก่อให้เกิดความชัดเจน สอดคล้อง กระชับ และตรงตามจุดมุ่งหมายของการศึกษาให้มากที่สุด ส่วนการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยจะสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ แต่มีโครงสร้าง คือมีกรอบแนวคิดอันเป็นประเด็นหลักเพื่อการสัมภาษณ์ไว้ล่วงหน้า และจะพยายามซักถาม (Probe) เพื่อสลับความคิดของผู้ให้สัมภาษณ์ให้ได้เนื้อหาตรงประเด็นการวิจัยให้มากที่สุด จากนั้นจะใช้เทคนิคการสรุปสะสม (Accumulative Summarization) เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องตรงกันในข้อคำถามระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้สัมภาษณ์หลาย ๆ ครั้ง

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยจะดำเนินการเก็บข้อมูลตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. ผู้วิจัยจะติดต่อผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อขอความอนุเคราะห์และขอความร่วมมือในการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ
2. ผู้วิจัยจะสรุปข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เป็นระยะๆ โดยการใช้เทคนิคการสรุปสะสม เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องตรงกันหลาย ๆ ครั้ง ระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้สัมภาษณ์
3. ผู้วิจัยจะขออนุญาตผู้ให้สัมภาษณ์ เพื่อบันทึกเสียงก่อนดำเนินการสัมภาษณ์ทุกครั้ง

การวิเคราะห์ข้อมูล

ในการวิเคราะห์ข้อมูลจะดำเนินการดังนี้

1. ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยเอกสารด้วยเทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา และจะสรุปประเด็นการสัมภาษณ์โดยการถอดเทปการสัมภาษณ์ แล้ววิเคราะห์ข้อมูลและสร้างข้อสรุปเป็นระยะ ๆ และจะตรวจทานกับผู้ให้สัมภาษณ์หลายครั้ง จากนั้นจะนำความรู้ที่ได้มาประมวลเข้าด้วยกัน แล้วศึกษาเชิงเปรียบเทียบว่าแนวคิดใดเสนอหลักการมากกว่า

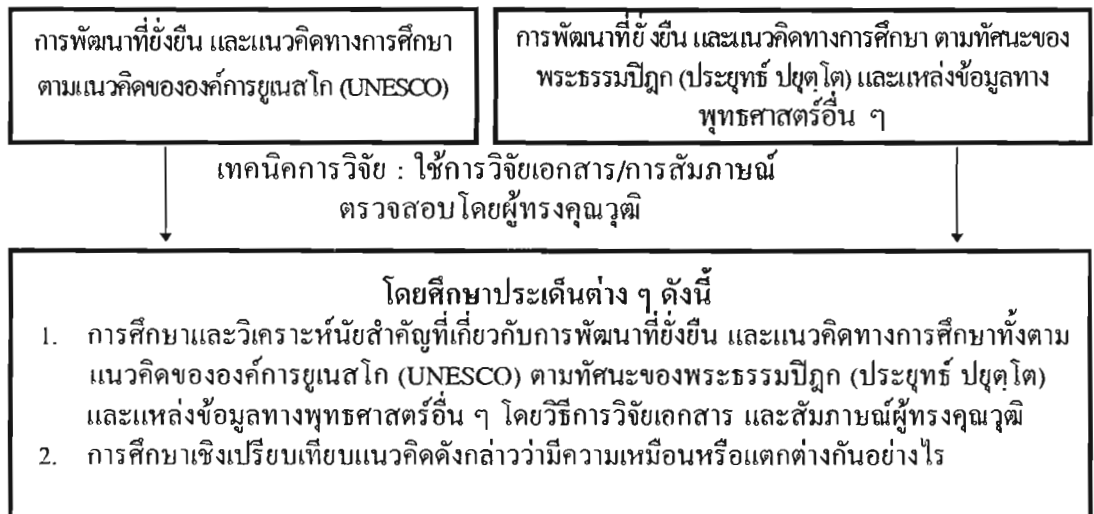
2. นำผลที่ได้จากข้อ 1 มาพัฒนาเป็นรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน แล้วนำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อตรวจสอบความตรงของเนื้อหา ด้วยการสัมภาษณ์และจัดเสวนาวิชาการกับผู้ทรงคุณวุฒิ และสรุปผลการเสวนา แล้วนำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิที่ร่วมเสวนาและเสนอกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์เพื่อพิจารณาและนำไปแก้ไขปรับปรุงอีกครั้ง

3. นำรูปแบบที่ได้ในข้อที่ 2 ไปตรวจสอบความเป็นไปได้และความเหมาะสมเพื่อประโยชน์ในการนำไปประยุกต์ใช้ในการศึกษาอย่างเป็นทางการด้วยการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเพิ่มเติมจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ

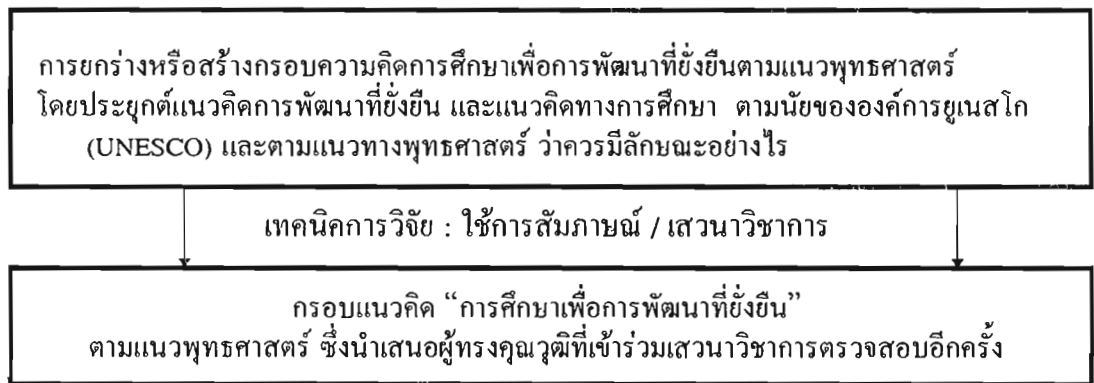
1.5 ขั้นตอนในการวิจัย

ขั้นตอนในการวิจัย สามารถเขียนเป็นผังความคิดได้ดังนี้

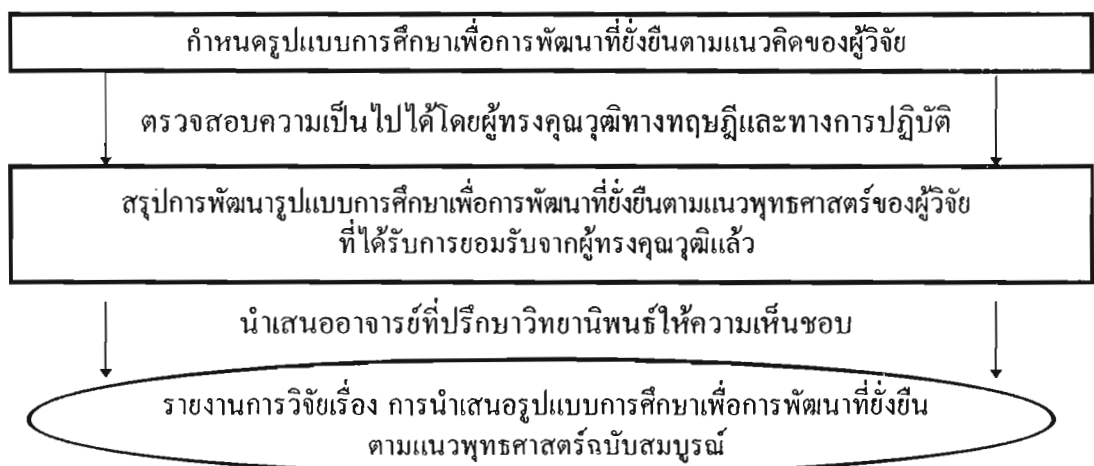
ขั้นตอนที่ 1

ขั้นตอนที่ 2

ขั้นตอนที่ 3

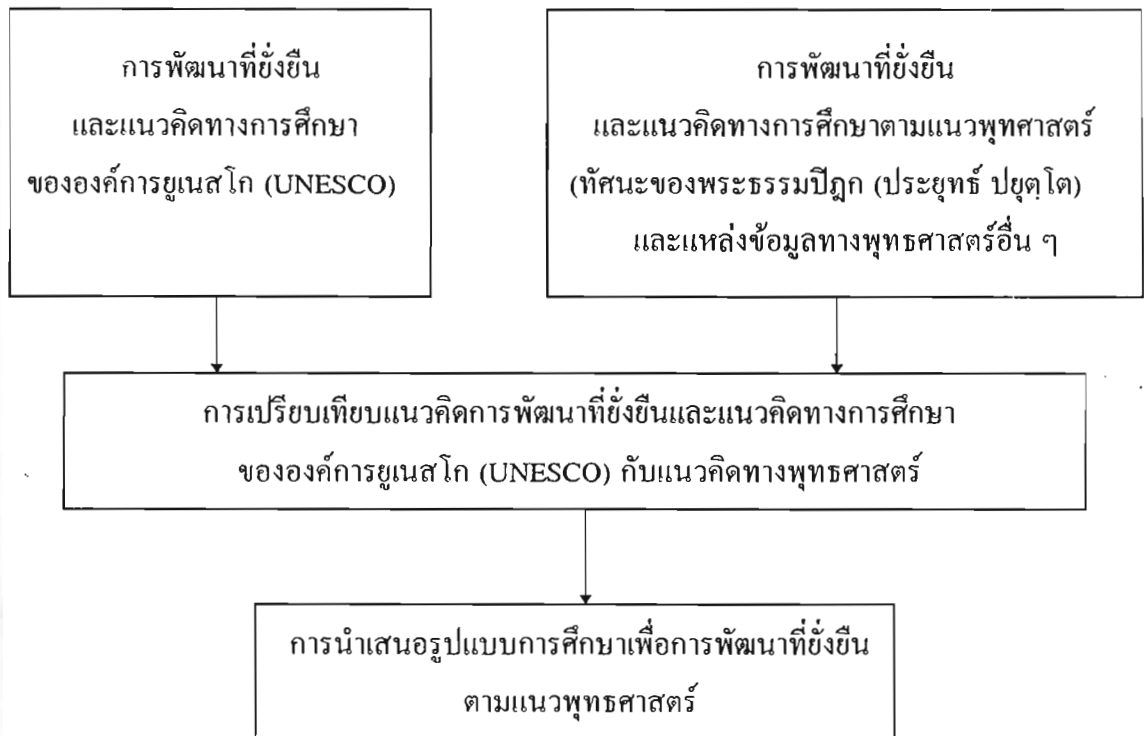

สรุป กรอบความคิดในการดำเนินการวิจัย มีดังนี้

ระเบียบวิธีการวิจัยที่ใช้	: การวิจัยเชิงคุณภาพ
เทคนิควิธีการวิจัย	: การวิจัยเอกสาร และการสัมภาษณ์
เทคนิคการเก็บรวบรวมข้อมูล	: การวิเคราะห์เอกสารและการวิเคราะห์เนื้อหา
เทคนิคการวิเคราะห์ข้อมูล	: ใช้นัยสำคัญของคำเป็นหน่วยในการวิเคราะห์
เทคนิคการสรุปข้อมูล	: การสรุปเชิงอุปนัย
เทคนิคการนำเสนอ	: การพรรณนาวิเคราะห์

1.6 กรอบความคิดในการศึกษา

กรอบความคิดในการศึกษา สามารถเขียนเป็นผังความคิดได้ดังนี้

1.7 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

รูปแบบการศึกษา หมายถึง แนวคิดเชิงปฏิบัติทางการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น และได้รับความเห็นชอบจากผู้เชี่ยวชาญหรือผู้ทรงคุณวุฒิแล้ว

พุทธศาสตร์ หมายถึง ระบบวิชาความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ประกอบด้วยคำสั่งสอนหรือหลักธรรมของพระพุทธเจ้าซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์พระพุทธศาสนา ตลอดจนเอกสารที่เกี่ยวข้องกับความรู้ทางพระพุทธศาสนา

การพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึง กระบวนการพัฒนาคนตามหลักการทางพระพุทธศาสนาที่เน้นการพัฒนากระบวนการดำเนินชีวิตของคนทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เพื่อให้เป็นปัจจัยหลักในการประสานและบูรณาการระบบความสัมพันธ์แบบองค์รวมของบุคคล สังคม และสภาพแวดล้อมให้ดำรงอยู่ด้วยดีอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเรื่อยไป

การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ หมายถึง การให้กระบวนการเรียนรู้แก่บุคคลทุกคนทุกระดับ โดยใช้ระบบวิชาความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นการพัฒนามนุษย์ทั้งทางกาย วาจา ใจ รวมถึงปัญญาไปพร้อม ๆ กัน เพื่อการปฏิบัติตนให้เกิดประโยชน์และความสุขร่วมกัน ทั้งในระหว่างบุคคล สังคม และสภาพแวดล้อม อันหมายถึงสรรพสิ่งรอบตัวมนุษย์ให้ดำรงอยู่ด้วยดีอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเรื่อยไป

1.8 ผลการวิจัยที่คาดหวัง และการนำไปใช้ประโยชน์

การวิจัยนี้คาดว่าจะ จะได้รับประโยชน์ดังนี้

1.8.1 ได้รูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนที่มีรากฐานมาจากการประยุกต์คำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งสอดคล้องกับพื้นฐานวัฒนธรรม สังคมและภูมิปัญญาของไทย อันเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามบริบทของสังคมไทยที่สามารถเป็นแนวทางให้บุคลากรฝ่ายต่าง ๆ เช่น ครู อาจารย์ ผู้บริหาร พระสงฆ์ นักวิจัย ฯลฯ ได้ทราบข้อมูลและนำไปใช้ประโยชน์ในการศึกษาต่อไป

1.8.2 ได้นัยสำคัญของคำสอนในพระพุทธศาสนาที่สามารถนำไปบูรณาการกับแนวคิดการพัฒนาสมัยใหม่ในด้านต่าง ๆ ที่อาจส่งผลต่อการพัฒนาประเทศอย่างยั่งยืนตามบริบทของสังคมไทย

1.9 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เนื่องจากผู้วิจัยเชื่อว่า ระบบวิชาความรู้ทางพระพุทธศาสนา สามารถนำมาพัฒนาเป็นรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ได้ โดยการศึกษาดังกล่าวจะส่งผลให้เกิดการพัฒนาคน แล้วนำไปสู่การพัฒนาประเทศในที่สุด ดังปรากฏหลักฐานงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

ก. งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

ในรายงานการวิจัยเรื่อง“การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก” ซึ่ง ศุภวิ ลีตลวรารักษ์ (2532) เป็นผู้ศึกษาค้นคว้า โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงบรรยาย ประเภทวิเคราะห์เอกสาร ซึ่งแหล่งข้อมูลหลักในการวิจัย ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง พุทธศักราช 2525 เล่มที่ 1-45 ผลการวิจัยพบว่า พระพุทธศาสนามีความเห็นที่ ชีวติมนุษยประกอบด้วย ชั้นที่ 5 การทำงานประสานกันของชั้นที่ 5 ทำให้มนุษย์รับรู้โลกได้ โดยมีช่องทางติดต่ออยู่ 2 ชุด คือ ชุดที่รับเข้า ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และชุดที่แสดงออก ได้แก่ กาย วาจา และใจ โลกที่ศึกษา คือ โลกตามการรับรู้ของมนุษย์เอง ได้ผลการศึกษา คือ ปัญญารู้ตามความเป็นจริง คือ รู้ชัดในอริยสัจ 4 ซึ่งพระพุทธศาสนาอธิบายไว้หลายนัย จากมรรคมีองค์ 8 ปรับให้เป็นหลักการปฏิบัติเพื่อการศึกษาจากหยาบไปหาประณีต เป็น 3 ประการ เรียกว่า ไตรสิกขา อันจะนำผู้ศึกษาบรรลุภาวะชีวิตที่สมบูรณ์ คือ มีปัญญาพ้นทุกข์สิ้นเชิง และเป็นเป้าหมายการศึกษาในระดับอุดมคติด้วยพระพุทธศาสนาพิจารณาเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษาไว้หลายแนว แต่ละแนวให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการศึกษาในแง่มุมที่ต่างกัน กิจกรรมการศึกษาก็สืบเนื่องจากไตรสิกขา เมื่อทำกิจกรรมการศึกษาก็มีกระบวนการศึกษาเกิดขึ้นเป็นการเปลี่ยนแปลงทางศีล สมาธิ ปัญญา กัลยาณมิตร และ โยนิโสมนสิการเป็นปัจจัยเอื้อให้เกิดการศึกษา ในเรื่องการประเมินผลทำได้ด้วยตัวผู้ศึกษาเองและโดยผู้อื่น ขณะเดียวกันก็มีศึกษาบทต่าง ๆ องค์กรงาน และสังโยชน์เป็นเกณฑ์ในการประเมิน ส่วนสังคมพระพุทธศาสนามี 2 ประเภท สังคมฆราวาส และสังคมผู้บวช ซึ่งมีลักษณะเป็นสังคมการศึกษา มีการเลือกสรรสมาชิก การจัดระเบียบสังคมโดยอาศัยวินัยสงฆ์เป็นหลัก และเป็นสังคมที่มีโอกาสในการศึกษา และบรรยากาศทางการศึกษาสูงกว่าสังคมฆราวาส

ในประเด็นการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นี้ ปรากฏว่ามีผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา ได้เสนอแนวคิดไว้หลายท่าน เช่น พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต) พระโสภณคณาภรณ์ (ระบบจิตญาโณ) ฯลฯ แต่อย่างไรก็ตาม ได้มีผู้สนใจติดตาม ศึกษาวิเคราะห์ “แนวคิดทางการศึกษาของพระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต)” โดยผู้วิจัยคือ พูนสุข สนองรักษ์ (2532) ด้วยการวิเคราะห์

เอกสารและสัมภาษณ์พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต) ซึ่งผลการวิจัยพบว่า ลักษณะของการศึกษาที่ควรจะเป็นตามแนวคิดของท่าน เน้นการนำหลักพุทธปรัชญามาประยุกต์ใช้กับการศึกษา โดยการศึกษาดำเนินไปนี้ คือ กระบวนการสร้างปัญญาเพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิตทั้งในส่วนบุคคลและสังคม และนำไปสู่ความเป็นอิสระ แก้ปัญหาได้ ทำให้เกิดความสุข หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ (วิมุตติ) แต่ทั้งผู้สอนและผู้เรียนตามแนวคิดนี้ต้องมีพัฒนาการครบทั้ง 4 ด้าน คือ ทางกาย ทางสังคม ทางจิตใจ และทางปัญญา โดยผู้สอนต้องสามารถทำให้ผู้เรียนเกิดปัญญา ความคิดที่ถูกต้อง กระบวนการเรียนการสอนที่จัด ต้องเป็นไปเพื่อให้ผู้เรียนเกิดการรับรู้ที่บริสุทธิ์ ปราศจากอวิชชา และตัณหา เป็นการสร้างปัญญา จันตะ และกรุณา เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาได้ คือ ความพ้นทุกข์ หลักสูตรตามแนวคิดนี้ ได้แก่ การใช้หลักบูรณาการคู่กับพัฒนาการในทุกระบบทุกขั้นตอนของการจัดการศึกษา

นอกจากนั้น ในการศึกษาเรื่อง “พุทธปรัชญากับการศึกษา” โดย วิจิตร เกิดวิศิษฐ์ (2538) สรุปความได้ว่า การที่ผู้ศึกษาจะบรรลุความสำเร็จในระดับใดระดับหนึ่งของการศึกษานั้น ต้องขึ้นอยู่กับความพยายามของผู้ศึกษา (Self-effort) ซึ่งธรรมชาติที่แท้จริงของการศึกษาในทรรศนะของพุทธปรัชญา ได้แก่ การไม่เลือกชั้นวรรณะ เล็งประโยชน์และความสุข มีทั้งเพื่อตัวเองและเพื่อผู้อื่น มีลักษณะเป็นการพัฒนาทั้งกายและจิต เป็นกระบวนการเพิ่มพูนความรู้และประสบการณ์ตามลำดับจุดมุ่งหมายของการศึกษามองได้ 2 ลักษณะ คือ มองจากแง่ของศาสนาหรือผู้ให้การศึกษา ได้แก่ การศึกษาเพื่อความตั้งมั่นของศาสนา การศึกษาในฐานะเป็นเครื่องมือสอบสวนคำสอน และการศึกษาเพื่อประโยชน์ในการเผยแผ่ศาสนา จุดมุ่งหมายประการที่สอง คือ ตัวผู้รับคำสอน จะได้รับการศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการปฏิบัติธรรม และการศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการดำรงชีพ

ในส่วนของหลักการและกระบวนการศึกษาตามหลักพุทธศาสตร์นั้น ได้ปรากฏในงานวิจัยเรื่อง “หลักการและกระบวนการของการเรียนรู้และการสอนตามหลักพุทธศาสตร์” ซึ่งศึกษาโดย ไพรัช สู่แสนสุข (2539) พบว่า พุทธศาสตร์มีบทบาทเด่นชัดในการเรียนการสอนและการส่งเสริมกระบวนการในการสร้างเสริมและพัฒนาสัมมาทิฐิเป็นอย่างมาก พุทธศาสตร์มีคำอธิบายและแนวทางเสนอแนะต่อการพัฒนาการเรียนรู้และการพัฒนาชีวิตในทุกๆ ระดับ จวบจนระดับสูงสุดหรือระดับที่จะเอื้อให้เกิดประโยชน์สูงสุดที่มวลชีวิตพึงมีได้ หรือแม้แต่การเสนอเครื่องมือที่ช่วยต่อกระบวนการเรียนรู้ได้ (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา)

กระบวนการเรียนการสอน ตามแนวพุทธศาสตร์ สามารถจัดสรุปในองค์ธรรม “อริยสัจ 4” ได้ไม่ว่าจะในส่วนจุดมุ่งหมาย เนื้อหา กระบวนการเรียนการสอน วิธีการปฏิบัติ และการ

ตรวจสอบประเมินผล องค์ธรรมทั้ง 4 ของอริยสัจ ประกอบด้วยเรื่องเกี่ยวกับ “ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค” สรุปได้ดังนี้

1. การเรียนการสอน เพื่อให้รู้ลักษณะหรือธรรมชาติของทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ว่า มีลักษณะเป็นเช่นไร มีลำดับและสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอย่างไร ในแต่ละองค์ธรรม

2. การเรียนการสอนการปฏิบัติตามกิจในอริยสัจ 4 ของแต่ละองค์ธรรม ได้แก่

2.1 การกำหนดรู้ทุกข์ การทำความเข้าใจทุกข์หรือลักษณะของปัญหาที่เผชิญ

2.2 การรู้ชัดในสาเหตุของทุกข์หรือปัญหาว่า ควรละควรแก้ที่ตรงสาเหตุที่แท้จริง ซึ่งสาเหตุหลักของทุกข์ในชีวิต คือ ตัณหา

2.3 การรู้ชัดในเป้าหมาย หรือกำหนดเป้าหมาย และมีความซาบซึ้งพอใจในเป้าหมาย ที่จะพึงเกิดเมื่อแก้ปัญหาได้ และเป้าหมายสูงสุดในชีวิตที่ควรบรรลุ คือ การพ้นทุกข์

2.4 การรู้ในวิธีการแก้ปัญหาว่า เมื่อกระทำตามวิธีการนั้นแล้วสามารถแก้ปัญหาได้ ทำให้ลดทุกข์ หหมดทุกข์ได้ ในการพัฒนาชีวิตนั้นมรรคหรือวิธีการแก้ทุกข์ที่สมบูรณ์ ที่ควรทำให้ มากคือ มรรคมอังก์ 8 หรือการปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา

3. การประจักษ์ในผลของอริยสัจ 4 เมื่อมีการเรียนรู้ หรือปฏิบัติในมรรคในหนทางที่ ถูกต้อง ซึ่งผู้เรียนจะประจักษ์ชัดด้วยตนเอง และจะมีความสามารถในการรู้และการตรวจสอบ ตนเองได้ว่าตนรู้และได้รับผลการปฏิบัติอย่างไรบ้าง กล่าวคือ รู้ว่าทุกข์ตนได้กำหนดรู้แล้วเข้าใจ ปัญหาถูกแล้ว รู้ว่าสมุทัยก็ได้ละได้แล้ว สาเหตุปัญหาแก้ได้แล้ว รู้ว่าเป้าหมายหรือประโยชน์ที่พึง ได้รับก็ได้รับแล้ว และรู้ว่ามรรคนั้นได้เจริญแล้ว ได้ปฏิบัติตามวิธีการที่ดั้นแล้ว การตรวจสอบ และประเมินผลจากการเรียนรู้จากการปฏิบัติด้วยตนเองเป็นการตรวจสอบและประเมินจากการ ประจักษ์ภาวะโดยตรง สำหรับการตรวจสอบและประเมินผลดังกล่าวโดยผู้อื่นก็มีความเป็นไปได้ ในลักษณะการตรวจสอบโดยอ้อม ด้วยการสังเกตผ่านทาง การแสดงออกทางกาย และวาจา

ระดับและประเภทของการเรียนการสอนในทางพุทธศาสตร์ กำหนดได้สองระดับ คือ

1. ระดับโลกุตตรธรรม ที่มุ่งประโยชน์สูงสุด คือ หหมดทุกข์โดยสิ้นเชิงเป็นหนทางสู่ ภาวะการไม่ปรุงแต่ง

2. ระดับโลกิยธรรม หรืออาจเรียกอีกลักษณะว่าระดับศีลธรรม ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ปัจจุบัน และประโยชน์ภavn (ภavn) เป็นหนทางสู่ภาวะชีวิตที่ทุกข์น้อยลง ด้วยการเป็นอยู่ และสัมพันธ์กับชีวิตอื่นลักษณะเบียดเบียนกันน้อยลง เกื้อกูลกันและกันมากขึ้น

สภาพการจัดการเรียนการสอนในพุทธศาสตร์ ให้ ความสำคัญกับทั้งเหตุและปัจจัยทั้ง ภายนอกและภายใน เพราะต่างมีผลต่อลักษณะและทิศทางของการเรียนรู้และการรู้ได้มาก คือ เหตุนั้นเป็นการปรุงแต่งให้แต่ละชีวิตมีรายละเอียดที่แตกต่างกันอย่างหลากหลาย มีปัจจัยภายใน

แตกต่างกันหลายลักษณะ เช่น มีสัญญาเดิม มีศรัทธาที่ต่างกัน ศักยภาพของความเพียร สติ สมาธิ และปัญญา (โยนิโสมนสิการ) มีต่างกัน อีกทั้งเหตุเดิมจะมีผลต่อโอกาสการพบปัจจัยใหม่ที่ส่งผลต่อการเรียนรู้ต่างกัน ผู้เรียนแต่ละคนจึงมีลักษณะเฉพาะตนที่ต้องการวิธีการสอนที่ลักษณะสอดคล้องกับตน ทั้งปัจจัยภายนอกหรือสภาพแวดล้อม ทั้งสภาพแวดล้อมเชิงชีวิตสังคมและสภาพแวดล้อมกายภาพเชิงวัตถุ ล้วนมีผลต่อลักษณะและทิศทางการเรียนรู้ได้ ทำนองเดียวกับปัจจัยภายใน เช่น สัญญาตั้งที่กล่าวแล้วข้างต้น โดยปัจจัยภายนอกที่ดีที่สำคัญ คือ ปัจจัยทางชีวิต สังคม เช่น พ่อแม่ พี่น้อง ครูอาจารย์ และแม่ผู้คนรอบข้างในสังคม ควรมีลักษณะเป็นกัลยาณมิตร เพราะกัลยาณมิตรมีความสำคัญต่อการชี้นำและส่งเสริมการเรียนรู้ที่ถูกต้องที่ควรได้มาก ส่วนปัจจัยภายนอกทางกายภาพก็มีส่วนสนับสนุนการเรียนรู้ให้เป็นไปได้ดีได้ ถ้าสิ่งแวดล้อมทางกายภาพนั้นมีลักษณะเหมาะสม (สัปปายะ) อย่างไรก็ตาม สิ่งแวดล้อมทางวัตถุมีลักษณะที่ต้องการการจัดการ ทั้งการแสวงหา การดูแลรักษา และการปรับใช้ หลักสันโดษ และการรู้ประมาณในการบริโภค มีความจำเป็นต้องนำมาเป็นหลักในการจัดการกับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุด้วย เพื่อให้ได้ประโยชน์สูงสุด และคุณค่าที่แท้ของวัตถุนั้นโดยไม่เสียเวลากับการแสวงหาและดูแลรักษาวัตถุนั้นมากไป

ข. งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์

ด้วยเหตุที่พระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่คนไทยส่วนใหญ่นับถือ และมีอิทธิพลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยมาช้านาน จนกล่าวได้ว่า หลักคำสอน และแนวทางในการปฏิบัติตามหลักการทางพุทธศาสนา มีส่วนเกี่ยวข้องกับการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยเป็นอย่างมาก ดังปรากฏในรายงานผลการศึกษาต่อไปนี้

จากรายงานการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบความเชื่อทางศาสนา และผลกระทบที่มีต่อลักษณะสังคม เศรษฐกิจ และแนวการดำเนินชีวิตของชาวพุทธและชาวมุสลิมในชนบทศึกษาเฉพาะกรณี อำเภอสุโขทัย จังหวัดนครราชสีมา” ของ ดลมนรรัตน์ บากา (2523) พบว่า ชาวพุทธส่วนใหญ่มีความเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย กรรมและนิพพาน ทำให้ชาวพุทธมีความเกรงกลัวต่อผลของการกระทำบาป ไม่สนใจประกอบอาชีพที่ขัดต่อคำสอนของศาสนาพุทธ และมีการสวดมนต์ไหว้พระเป็นประจำทุกวัน เสียสละทรัพย์สินบริจาคทาน ทำบุญในโอกาสต่าง ๆ และรักษาศีลห้า ส่วนชาวมุสลิมนั้นเชื่อว่า พระเจ้าเป็นผู้กำหนดวิถีทางการดำเนินชีวิตแต่พระองค์ได้ให้สติปัญญาแก่มนุษย์ เพื่อที่จะเลือกปฏิบัติกระทำความดีหรือความชั่ว มนุษย์มีอิสระที่จะเลือกกระทำ โดยที่พระเจ้าเป็นผู้ให้พลังในการกระทำ พระเจ้าให้มนุษย์มีความสามารถที่จะพูด แต่มนุษย์จะพูด

ดิหรือชั่วนั้น ย่อมแล้วแต่ตนเอง แม้อัลลฮ์จะให้อิสระแก่มนุษย์ในการเลือกประกอบงานใด ๆ แต่ก็ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่เป็นไปได้ตามพระประสงค์ของอัลลฮ์

เมื่อพิจารณาถึงความคิด ความเชื่อ ในส่วนที่เป็นรากฐานทางพระพุทธศาสนาได้มีการศึกษาวิเคราะห์เรื่อง “จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อมในพุทธศาสนา : ตำนิกทางศาสนาที่หยั่งโยงสรรพสิ่งทั่วสากล” โดย เนื่องน้อย บุญเนตร (2537) พบว่า โลกทัศน์ของพุทธปรัชญาที่หยั่งโยงสรรพสิ่งทั่วสากลนั้น ปฏิเสธความมีอยู่ของตัวตน คือ มนุษย์ สัตว์ โลกธรรมชาติ ฯลฯ เป็นเพียงชื่อสมมติของกระแสความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย และมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกัน มนุษย์ไม่แปลกแยกจากโลกธรรมชาติ ความเปลี่ยนแปลงในจุดใดจุดหนึ่งย่อมมีผลต่อภาพรวมทั้งหมด มนุษย์มิได้เป็นศูนย์กลางของโลก ไม่มีการลำดับความสูงต่ำของคุณค่า โลกนี้มีใช่เป็นเพียงทางผ่านของมนุษย์เพื่อไปสู่โลกหน้าที่ดีกว่า แต่มนุษย์สามารถเข้าถึงซึ่งสัจธรรมหรือความเป็นจริงของโลกด้วยการปฏิบัติตนให้เป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลกที่เกื้อกูลสิ่งต่าง ๆ ในโลก ซึ่งโดยธรรมชาติแล้วต่างอิงอาศัยกัน ด้วยการปฏิบัติต่อทุกสิ่งทุกอย่าง มีฉันทะ เมตตา และกรุณา พุทธปรัชญาครอบคลุมทั้งโลกมนุษย์ ศิลธรรม คุณธรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม ฯลฯ ความรู้มิใช่อำนาจในการดูซ้ำถือเอาประโยชน์จากโลกธรรมชาติ แต่ความรู้คือคุณธรรมในการทำตนเองให้เกื้อกูลสนับสนุนกับสิ่งอื่นในโลก

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาโลกทัศน์ของพุทธปรัชญาเกี่ยวข้องกับสภาวะของธรรมชาตินั้น ได้ปรากฏผลการศึกษวิเคราะห์ในรายงานการวิจัย เรื่อง “หน้าที่ทางจริยธรรมของมนุษย์ต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ” ของ เนื่องน้อย บุญเนตร (2526) ซึ่งมีจุดมุ่งหมายที่จะพิจารณาการให้เหตุผลเกี่ยวกับหน้าที่ทางจริยธรรมของมนุษย์ในการรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เพื่ออนุชน เพื่อช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ซึ่งอยู่ห่างไกลในการรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และหน้าที่ในการขอมสละอิสรภาพบางประการ เพื่อรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เพื่อความอยู่รอดของสังคม โดยส่วนรวม โดยศึกษาความคิดของนักปราชญ์ต่าง ๆ ศึกษาพิจารณาหน้าที่ของมนุษย์ที่มีต่อการรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ วิเคราะห์หน้าที่ของประเทศที่เจริญแล้วในการช่วยเหลือประเทศยากจนหรือด้อยพัฒนา และศึกษาขอบเขตอำนาจหน้าที่ของรัฐกับสิทธิแห่งเสรีภาพของประชาชน ในการที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของประชาชน ซึ่งผลการศึกษาพบว่า จริยศาสตร์สภาพแวดล้อมคือความสมดุลย์ของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นคุณค่าสูงสุด มีคุณค่าในตัวของมันเอง แต่ตามเหตุผลแล้วเป็นไปได้ยาก การมีชีวิตที่คุ้มค่าของมนุษย์ เป็นสิ่งซึ่งมีเหตุผลมากที่สุด มนุษย์มีหน้าที่ที่จะรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติต่ออนุชนรุ่นถัดไปเท่านั้น ไม่อาจบอกได้ถึงในระยะยาว การให้ความช่วยเหลือเพื่อปรับปรุงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นหน้าที่ทางจริยธรรมของประเทศที่เจริญแล้ว เนื่องจากหลักความยุติธรรม ส่วนการละเว้นจากความช่วยเหลือ

นอกจากจะเป็นความอยู่ดีธรรมแล้วยังถือว่า เป็นการทำร้ายประเทศด้วยพัฒนา และหากว่าความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเลวร้ายลง จนกระทั่งอาจเกิดอันตรายแก่ความอยู่รอดของสังคมโดยรวมแล้ว รัฐมีหน้าที่ที่จะต้องจำกัดอิสรภาพส่วนตัวบางประการของประชาชน

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม หรือสิ่งแวดล้อมด้วย ดังผลการศึกษาเรื่อง “สิ่งแวดล้อมศึกษาตามหลักพุทธธรรม” ของ วินัย วีระวัฒนานนท์ และ สิวลี ศิริไล (2530) พบว่า เนื้อหาสาระของพระพุทธศาสนาเน้นที่ตัวมนุษย์และความจริงของมนุษย์ที่เป็นไปตามกระบวนการของธรรมชาติ และในขณะเดียวกันก็มองสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และตัวมนุษย์ว่าเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยตามกฎธรรมชาติ เช่นเดียวกัน มนุษย์จะสามารถดำรงชีวิตในสังคมได้อย่างมีความสุขจะต้องเข้าใจสภาวะของตนเอง ปฏิบัติงานให้สอดคล้องกับธรรมชาติ อันเป็นกฎธรรมชาติ ซึ่งจะสามารถนำไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตได้ นั่นคือ การหลุดพ้นหรือนิพพาน

นอกจากนั้น จากการศึกษาเรื่อง “พุทธศาสนากับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม” ของ ศิริวรรณ โอสถานนท์ (2535) ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อนำหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาท มาประยุกต์แก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมในประเทศไทย ผลการวิจัยพบว่าสาเหตุของวิกฤตสิ่งแวดล้อมเกิดจากอุจเฉททิฎฐิ หรือความเห็นผิด ได้แก่ ทศณะแบบวัตถุนิยม ทุนิยม และคตินิยมลตทอน ซึ่งวิถีทางในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในประเทศไทย คือ การเปลี่ยนความเห็นที่ผิดให้เป็นความเห็นที่ถูกต้อง สัมมาทิฎฐิ ได้แก่ ทศณะแบบธรรมชาตินิยมในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้เสนออัครัญสูตร สิกขาสูตร และพระธรรมวินัย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าวิถีชีวิตของชาวพุทธที่แท้้นั้นต้องเป็นนักรักษา

อนึ่ง การที่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาเกี่ยวเนื่องกับการดำรงชีวิตซึ่งเชื่อว่าจะมีส่วนต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์ได้นั้น จากการศึกษาเรื่อง “การประยุกต์ใช้แนวทางพุทธศาสนาในการพัฒนาคุณภาพชีวิต” โดย ดิเรก ฤกษ์ห่วย (2530) เพื่อศึกษาว่า การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามเกณฑ์ความจำเป็นพื้นฐานของศูนย์ประสานการพัฒนาชนบทแห่งชาติ ด้วยความร่วมมือของ 4 กระทรวงหลัก ใช้แนวความคิดทางพุทธศาสนาในการพัฒนาเพียงใด และได้เสนอตัวแบบที่เหมาะสมในการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวคิดทางพุทธศาสนา ผลการวิจัย พบว่า การใช้หลักอริยสัจ 4 เป็นหลักการให้ประชาชนปฏิบัตินั้น แม้จะไม่มีรากฐานจากหลักธรรมทางศาสนาพุทธมาเกี่ยวข้องโดยตรง แต่สิ่งที่โครงการพัฒนาคุณภาพชีวิตดำเนินการไปนั้น จริง ๆ แล้วก็คือหลักการทางพุทธศาสนานั้นเป็นเรื่องที่เหมาะสม และทันสมัย และควรเน้นให้ประชาชนมีการพัฒนาการพึ่งตนเองโดยมีสถาบันทางศาสนาเข้าร่วมด้วย

การศึกษาว่าพระพุทธศาสนา น่าจะมีส่วนต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น ในการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ค่านิยมแบบพุทธและการดำเนินชีวิตของชาวพุทธในปัจจุบัน ศึกษา

เฉพาะกรณีอำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี” ของ บุญน้อม มุ่งงาม (2533) พบว่า ศาสนาพุทธ และพระสงฆ์ยังคงมีบทบาทต่อสังคมไทยมาก แม้ว่าสังคมกำลังเปลี่ยนแปลง แต่ชาวไทยร้อยละ 95.02 ก็ยังนับถือพุทธศาสนา และชาวพุทธกลุ่มตัวอย่างจากการวิจัย ภาคสนาม จำนวน 300 คน จาก 3 กลุ่มอาชีพ คือ พ่อค้า หรือนักธุรกิจ นักศึกษาวิทยาลัยครู และนักศึกษาพยาบาลในวิทยาลัย พยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ อุบลราชธานี มีความเชื่อและค่านิยมแบบพุทธเกี่ยวกับการให้ทาน รักษาศีล บุญและบาป การดำรงชีวิตประจำวัน ความเมตตากรุณา การเฉลี่ยแบ่งปัน การอยู่ ร่วมกัน ความขยันหมั่นเพียร การคบมิตร ความไม่ประมาท การพึ่งตนเอง ความสันโดษ การใช้ ปัญญาและเหตุผล ถูกต้องและตรงตามหลักพุทธศาสนา แต่ความเชื่อเรื่องกรรมและการใช้ผลของ กรรมอันเป็นส่วนหนึ่งของบุญและบาปซึ่งสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวัน ยังไม่ถูกต้องตาม หลักพุทธศาสนา เพราะมีความเชื่อเบี่ยงเบนว่ากรรมจะให้ผลแก่ผู้กระทำในทางลบเท่านั้น

การที่พระพุทธศาสนาเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ และสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ นั้น เนื่องจากการดำเนินชีวิตของมนุษย์ประกอบด้วยกิจกรรมหลายส่วน คือ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งจากการศึกษาเรื่อง “พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและ สังคม” โดย สมบูรณ์ สุขสำราญ (2527) พบว่ากรอบทฤษฎีตะวันตกนั้นได้รับอิทธิพลมาจาก โลกทัศน์ของคนตะวันตก ซึ่งมีพื้นฐานสำคัญอยู่บนคติ ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่แตกต่างไป จากคนไทย คติ ความเชื่อ และวัฒนธรรมตะวันตกนั้นส่วนมากมีรากเหง้าอยู่บนระบบความเชื่อ ส่วนที่เป็นคริสต์ศาสนา การมองข้ามความสำคัญของความสัมพันธ์และปฏิสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคม การเมือง และเศรษฐกิจมีความสำคัญอย่างมาก ซึ่งอาจนำไปสู่ความไม่เข้าใจปรากฏการณ์ ทางสังคม และการเมือง ที่เกิดขึ้นในสังคมหนึ่ง ๆ อย่างแท้จริงได้ และประเด็นสำคัญดังกล่าวมี นัยสำคัญเท่ากับการละเลยการทำความเข้าใจวิถีชีวิตส่วนรวมของสังคม หรืออีกนัยหนึ่งวัฒนธรรม ของสังคม ซึ่งรากเหง้าสำคัญอย่างหนึ่งของวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมของแต่ละสังคมนั้นก็คือศาสนา ศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด การเปลี่ยนแปลง ใด ๆ ที่เกิดขึ้นในการเมืองและสังคม ย่อมจะมีผลกระทบต่อศาสนา และในทำนองเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงทางศาสนาก็จะมีผลกระทบทางการเมืองและสังคมเช่นเดียวกัน

ประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับวิถีชีวิต หรือวัฒนธรรมของแต่ละ สังคมนั้น ได้มีการศึกษาเรื่อง “การประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้ในการพัฒนาชนบท” โดย สุภาพรรณ ณ บางช้าง และคณะ (2529) เพื่อมุ่งศึกษาหาลักษณะและสาเหตุของภาวะศาสนา ศีลธรรมของชาวชนบทกลุ่มหนึ่ง แล้วทดลองหาแนวทางปรับปรุงแก้ไขหรือส่งเสริมส่วนที่มีอยู่ แล้วให้ดียิ่งขึ้น ด้วยการนำหลักพุทธธรรมมาเป็นหลักดำเนินการ แล้วประเมินผลและอุปสรรคของ การทดลองเพื่อจะได้พิจารณาหาแนวทางการพัฒนาศาสนา ศีลธรรม ในชนบทนั้น และในชนบท

อื่นของประเทศต่อไป คณะผู้วิจัยกำหนดขั้นตอนการดำเนินงานโดยแบ่งเป็น 3 ขั้น คือ สำรวจข้อมูลพื้นฐาน ปฏิบัติทดลอง และประเมินผลการทดลองทั้งหมด โดยเลือกกลุ่มทดลอง 2 หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านเงินห้อย และหมู่บ้านวังหาว อ.แก่ง จังหวัดระยอง ผลการวิจัยพบว่า การที่จะบรรลุเป้าหมายการพัฒนาให้คนในชุมชนมีเจตคติและพฤติกรรมอย่างน้อยที่สุดในระดับศีล 5 และธรรม 5 ซึ่งเป็นขั้นพื้นฐานให้ได้นั้นจะต้องพัฒนาศาสนาให้มีสถานภาพที่พร้อมจะเป็นกลไกไปสู่การสร้างศีลธรรมทั้ง 5 ด้าน คือ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนสถาน ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี และงานการพัฒนาศาสนาศีลธรรมในชนบทจะสำเร็จหรือไม่ ขึ้นอยู่กับการยอมรับปัญหาของคนในท้องถิ่นว่ามีอยู่จริง และ จำเป็นต้องแก้ไขคุณภาพและบทบาทของผู้นำฝ่ายพระและฆราวาส คุณสมบัติและการแสดงออกของผู้ทำงาน การสร้างความสัมพันธ์และศรัทธา ตลอดจนการประสานความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น

ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างหลักการทางพระพุทธศาสนากับการพัฒนาของไทย ด้วยการศึกษภาพโดยรวมของโครงสร้างสังคม และพฤติกรรมของชาวพุทธ พบว่า ในรายงานการศึกษาเรื่อง “เศรษฐศาสตร์แนวพุทธกับวิถีทางพัฒนาของไทย” ของ สุนทรภรณ์ เตชะพะโลกุล (2534) โดยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ปรากฏในงานวิจัยชิ้นนี้ พบว่า เนื่องจากโครงสร้างสังคมเสียคุณภาพอย่างรุนแรง จากแรงกดดันของโครงสร้างส่วนบนและโครงสร้างส่วนล่างต่อโครงสร้างส่วนลึกของสังคมไทย ส่วนการขยายหลักจริยธรรมพื้นฐานในระดับบุคคลของชาวพุทธ คือ ศีลห้าไปสู่หลักจริยธรรมในระดับสังคม เพื่อการปรับเปลี่ยนทางโครงสร้างสังคม และกำหนดลักษณะของสังคมที่พึงปรารถนานั้น จะช่วยให้โครงสร้างสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่เป็นธรรมและสันติ หากรัฐและประชาชนยอมรับและพร้อมที่จะปรับหลักจริยธรรมของปัจเจกบุคคลขึ้นสู่หลักจริยธรรมของสังคม นอกจากนี้ ยังทำให้ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับลักษณะของสังคมอันพึงปรารถนาที่จะประกอบด้วยเงื่อนไขพื้นฐานห้าประการ (โดยลำดับตามสีลทั้งห้าข้อ) คือ 1) มีโครงสร้างสังคมที่ไม่โน้มเอียงหรือเปิดโอกาสให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบ 2) มีวัฒนธรรมแห่งสังคมและวิถีชีวิตที่สันโดษ ประหยัด ให้แก่ผู้อื่น และเอาตามความจำเป็น 3) มีสภาพ เสรีภาพ และภราดรภาพ 4) เคารพในสิทธิแห่งการรับรู้สารสนเทศที่ถูกต้องของสาธารณชน และ 5) มีระบบการผลิตที่ผลิตสิ่งเป็นประโยชน์ต่อสังคม และพัฒนาตนเองให้ประเทืองด้วยพลังแห่งสติและปัญญา ซึ่งการไปสู่สังคมดังกล่าวต้องปรับเปลี่ยนหลักจริยธรรมในระดับบุคคล ให้สอดคล้องกับหลักจริยธรรมในระดับสังคม เพื่อเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมและพฤติกรรมมนุษย์ให้สอดคล้องกันตามเงื่อนไขข้างต้น แต่การเปลี่ยนพฤติกรรมมนุษย์ต้องอาศัย “ศรัทธา” เป็นพื้นฐาน และพระสงฆ์ก็คือบุคคลที่เป็นที่รวมแห่งศรัทธาและความนับถือของชนทุกชั้นวรรณะ ฉะนั้นทางออกหรือจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลง

จึงอยู่ที่การปรับปรุงคณะสงฆ์ให้เป็นสังคมตัวอย่างที่ดีแก่สังคมฆราวาสและเป็นแกนนำที่มั่นคงทางจริยธรรมแก่สังคมไทยด้วย

สรุป

จากการศึกษางานวิจัยต่าง ๆ ที่เสนอมานี้ กล่าวได้ว่า หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาเป็นระบบวิชาความรู้ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ โดยวิชาความรู้ดังกล่าวจะก่อให้เกิดการพัฒนาชีวิตทั้งกาย จิต ปัญญาและรวมถึงการพัฒนาสภาพแวดล้อมของชีวิตด้วย ทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนา mong สรรพสิ่งเป็นธรรมชาติแวดล้อมซึ่งกันและกัน จึงต้องปฏิบัติต่อทุกสิ่งให้เสมือนต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของโลก และเป็นสิ่งที่ต้องเกื้อกูลกัน ทำให้สามารถนำหลักการดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาคน ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ตลอดจนสังคมและประเทศให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

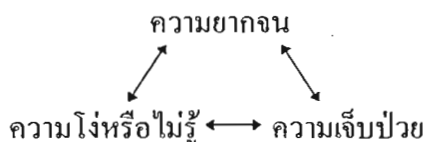
บทที่ 2

แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษาของ องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมของสหประชาชาติหรือองค์การยูเนสโก (UNESCO)

แนวคิดในการพัฒนาประเทศ โดยอาศัยการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นแกนหลักนั้น แม้ว่าจะก่อให้เกิดผลสำเร็จในหลายด้าน แต่ขณะเดียวกัน ก็ก่อให้เกิดผลอันไม่พึงปรารถนา ทั้งด้านชีวิตความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ค่านิยม ทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงปัญหาอื่น ๆ ด้วย ซึ่งเดิมแนวคิดเหล่านี้มีจุดกำเนิดมาจากโลกตะวันตก แล้วเผยแพร่มาสู่โลกตะวันออก นับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา โดยแนวคิดดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อหลายสิ่งหลายประการ อีกทั้งมีผลต่อเนื่องทั้งทางบวกและทางลบด้วย

ผลกระทบและผลต่อเนื่องทางลบนั้น ปัจจุบันประเทศในโลกตะวันตกได้ตระหนักถึงปัญหาของการพัฒนาประเทศตามแนวคิดดังกล่าว ได้ส่งผลเสียหายต่อสภาวะแวดล้อม สังคม และทรัพยากรของตนเองอย่างมากรวมทั้งส่งผลกระทบไปทั่วโลก แม้ประเทศไทยก็ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาตามแนวคิดนี้ด้วยเช่นกัน ฉะนั้น เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม ชุมชนชาวโลก โดยเฉพาะองค์การสหประชาชาติ จึงได้ร่วมกันกำหนดแนวคิดที่จะก่อให้เกิดการพัฒนาแนวใหม่ขึ้น โดยต้องการการพัฒนาที่มีความยั่งยืน อันหมายถึง การพัฒนาที่สนองต่อความต้องการของคนในรุ่นปัจจุบัน โดยไม่กระทบกระเทือนถึงความสามารถของคนรุ่นต่อไปในการที่จะสนองต่อความต้องการของตนเอง

อนึ่ง ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาดังกล่าว ได้แก่ ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนมีระยะห่างกันมากขึ้น กล่าวคือ คนรวยมีมากขึ้น และคนจนก็มีมากขึ้นด้วย สุขภาพของคนในสังคมที่มีความยากจน จะอยู่ในลักษณะที่ต้องทนทุกข์ทรมานต่อความยากลำบากในการแสวงหาทรัพยากรทางเศรษฐกิจของตนเอง และคนในสังคมที่มีความยากจนจะอยู่ในสภาพที่ขาดความรู้ในการพัฒนาตนเองมาก เนื่องจากการขาดแคลนทรัพยากรทางเศรษฐกิจและริ้วแรงในการทำงาน ซึ่งกรณีนี้ อุทัย บุญประเสริฐ (2527) ได้สรุปเป็นแผนภาพไว้ดังนี้

แผนภาพที่ 4 วงจรแห่งความชั่วร้ายจากการพัฒนา

วงจรถังกล่าวเป็นวงจรถึงที่หมุนวนต่อเนื่องไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อนำวงจรถังกล่าวมาพิจารณา ประกอบร่วมกับปัจจัยในการแสวงหาทรัพยากรทางเศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อีกทั้งผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจของแต่ละประเทศในสังคมโลกที่ผ่านมา ได้ก่อให้เกิดสถานะที่ เรียกว่า การทำลายธรรมชาติและ การเอาเปรียบธรรมชาติ ด้วยการนำทรัพยากรธรรมชาติประเภท ต่าง ๆ มาใช้ในโรงงานอุตสาหกรรมอย่างรุนแรงและต่อเนื่อง ก่อให้เกิดผลร้ายต่อการดำรงชีพของ มนุษย์เป็นอย่างมาก ดังจะสังเกตได้จากสถานะธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม การเกิดฝนกรด การเกิดสถานะเรือนกระจก การเกิดสถานะโลกร้อน การหมดไปของทรัพยากรธรรมชาติบาง ประเภท การแก่งแย่งทรัพยากรธรรมชาติของมนุษย์ เป็นต้น

มนุษย์เริ่มรับรู้ผลลบจากการทำลายทรัพยากรธรรมชาติด้วยการกระทำของตนเองมากขึ้น ตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 1970 จวบจนในช่วงทศวรรษ 1980 โดยเฉพาะองค์การสหประชาชาติได้ ตระหนักถึงความสำคัญของการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมของโลกและการพัฒนาเศรษฐกิจในแนว ทางของการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จึงได้ประกาศแนวคิดใหม่ในการพัฒนา เศรษฐกิจที่มนุษย์ควรอยู่ร่วมกับธรรมชาติ ซึ่งเรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable development) ขึ้น

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน

แนวคิดที่สำคัญของคำว่า ความยั่งยืน เกิดจากภาพที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนถึง การเข้าสู่จุดวิกฤติในเรื่องการลดลงของชั้นบรรยากาศ โลกร้อนขึ้น และเกิดฝนกรด จึงนำไปสู่การ พิจารณาหารูปแบบใหม่ของการพัฒนา โดยความร่วมมือของประเทศอุตสาหกรรมที่ต้องบูรณาการ ความคิดแบบเก่าในเรื่องความเจริญเติบโต การจ้างงาน การพัฒนา การค้า สันติภาพ และความ มั่นคง โดยทุกประเทศในโลกต้องเร่งนำแนวคิดนี้ไปสู่การจัดทำแผนปฏิบัติการ นโยบายทางการ เมืองเป็นอันดับแรก ซึ่งอุปสรรคของความยั่งยืนเกิดจากปัญหาสังคม สถาบัน การเมือง เศรษฐกิจ และระบบนิเวศ ทำให้ความเป็นอยู่ของมนุษย์อยู่ในสภาพน่าเป็นห่วง จนกระทั่งความสามารถที่จะ รองรับได้ในอนาคตก็อยู่ในสถานะที่ร้ายแรงเช่นกัน และโดยเฉพาะโลกที่สามที่มี ทรัพยากรธรรมชาติเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจ และเป็นต้นทุนของทรัพยากรสิ่งแวดล้อม (MacNeil, 1992: 379-387)

2.1.1 ที่มาและความหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน

คำว่า “ความยั่งยืน” (Sustainable) เป็นคำที่มาจากภาษาละติน คือ “Sus-tenere” ซึ่งหมายถึง การส่งเสริมหรือสนับสนุน (Uphold) โดย เรดคลิฟท์ (Redclift, 1994: 17-18) กล่าวว่า ความ ยั่งยืนนั้นเกี่ยวเนื่องกับกิจกรรมหรือกระบวนการเพื่อสนับสนุน (Uphold) หรือปกป้อง (Defended) ความสามารถในการดำรงอยู่

เรดคลิฟท์ (Redclift, 1994: 17-18) กล่าวว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) มีข้อควรพิจารณา 2 ประเด็น คือ ประเด็นแรก การพัฒนาที่ยั่งยืนควรได้รับการพิสูจน์ว่าเป็นแนวคิด (Concept) อย่างหนึ่งที่เป็นประโยชน์ ส่วนประเด็นที่สอง การพัฒนาที่ยั่งยืน ก่อให้เกิดความจำเป็นที่ต้องใช้สติปัญญามากพอ ๆ กับความจำเป็นที่จะต้องใช้ความเห็น (นโยบาย) ในทางการเมือง เพราะความคิดเรื่องความยั่งยืนสะท้อนถึงความกังวลในเรื่องเงื่อนไข หรือความจำกัดที่เกี่ยวกับมนุษย์ อันเนื่องมาจากการใช้ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งนำไปสู่ความไม่พอใจของบรรดามวลมนุษยทั้งหลาย

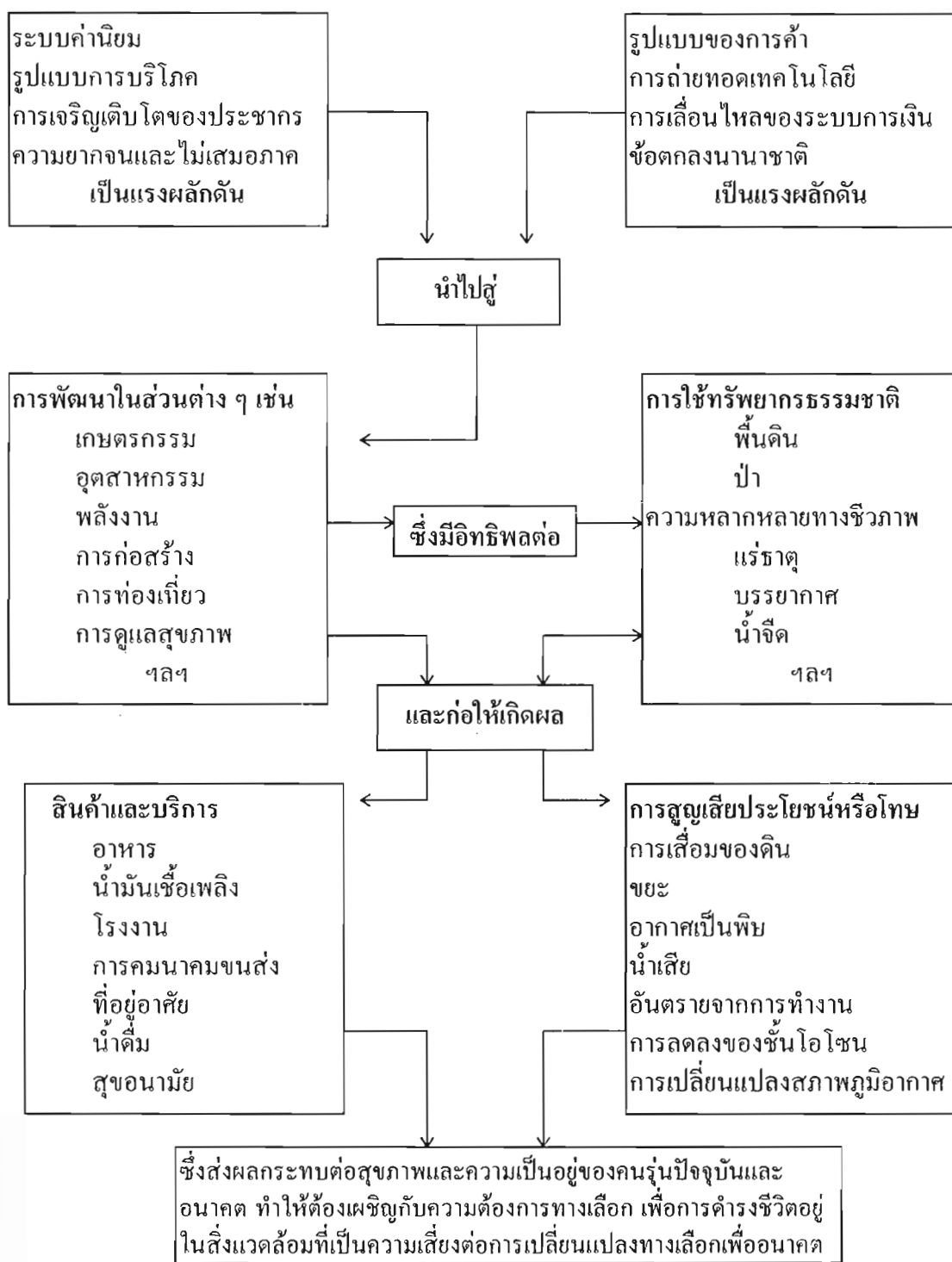
บราวน์ (Brown, 1984: 1-2 อ้างถึงใน Yomi Noibi, 1991: 3) กล่าวว่า ความยั่งยืนเป็นความคิดเชิงนิเวศวิทยาพร้อมกับนัยทางเศรษฐกิจ นั่นคือ ความเจริญเติบโตและการกินที่อยู่ดีของมนุษย์ขึ้นอยู่กับพื้นฐานด้านทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นสิ่งส่งเสริมสนับสนุนระบบการดำรงชีวิตของมนุษย์ และสังคมที่ยั่งยืน (Sustainable Society) ก็จะเป็นส่วนหนึ่งที่กำหนดระบบเศรษฐกิจและระบบสังคมที่ซึ่งทำให้ทรัพยากรธรรมชาติและระบบการส่งเสริมสนับสนุนชีวิตได้รับการดูแลรักษาไว้

การประชุมสมัชชาโลกเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (World Commission on Environment and Development หรือ WCED) ได้ให้ความหมายว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึง การพัฒนาที่สนองต่อความต้องการของคนในรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้คนรุ่นต่อไปในอนาคตต้องประนีประนอมยอมลดความสามารถของเขาในการที่จะสนองต่อความต้องการของตนเอง (Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs) (WCED, 1990: 43)

องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization - UNESCO) ได้ให้ความหมายว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึง การพัฒนาที่สนองความต้องการของประชาชนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้ประชาชนรุ่นต่อไปในอนาคตต้องประนีประนอมยอมลดความต้องการของตนเอง (Sustainable development refers to development that fulfills the current needs of populations without compromising the needs of future generations) และได้ขยายความว่าการพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นความเข้าใจกว้าง ๆ เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ทางธรรมชาติและเศรษฐศาสตร์ ขณะเดียวกันก็เกี่ยวข้องกับรากฐานทางวัฒนธรรมที่พร้อมด้วยการยึดถือคุณค่าความเป็นมนุษย์ และด้วยวิธีการอย่างไรก็ตามแต่ ต้องทำให้เขาตระหนักถึงความสัมพันธ์ของเขากับคนอื่น ๆ รวมทั้งขานรับต่อความต้องการจำเป็น (An Imperative Need) ตามแนวคิดพื้นฐานใหม่ที่จินตนาการไว้ เพื่อความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนชาวโลกและเพื่อการเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยอันยั่งยืนยาวนานของชีวิตมนุษย์ (UNESCO, 1997: 6-23; 1998: 14)

แนวคิดพื้นฐานซึ่งเป็นที่มาของการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น เดซาอี (Desai, 1977: 6) อธิบายว่าเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน ไปอย่างมีเหตุผลด้วยแรงผลักดันระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ แล้วก่อให้เกิดผลกระทบหรือส่งผลต่อสุขภาพและความเป็นอยู่ของคนในรุ่นปัจจุบันและอนาคต ดังอธิบายได้ดังนี้

แนวคิดพื้นฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืน

แผนภาพที่ 5 แสดงประมวลแนวคิดที่มาของการพัฒนาที่ยั่งยืน

ที่มา : Desai, Nitin. The Earth in Balance. UN Chronicle. 2 (1997): 4-6.

สรุปภาพที่ปรากฏ แสดงให้เห็นอย่างกระจ่างชัดถึงสภาพความเป็นมาของแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนว่า เพราะชีวิตความเป็นอยู่และพฤติกรรมของมนุษย์ ผนวกกับแนวคิดที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจ ด้วยการใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เป็นพลังผลักดัน ทำให้เกิดความ ต้องการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ โดยนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ แล้วส่งผลโดยตรงต่อชีวิต ความเป็นอยู่ของมนุษย์ และเกิดความเสียหายหรือเกิดโทษต่อทรัพยากรธรรมชาติ และสภาพ แวดล้อมของมนุษย์ นอกจากนี้ ก็ส่งผลกระทบต่อสุขภาพและความเป็นอยู่ของคนรุ่นปัจจุบัน และอนาคต จนทำให้ต้องค้นหาทางเลือกเพื่อการดำรงชีวิตแนวใหม่ ที่เรียกว่า การพัฒนาที่ ยั่งยืนเกิดขึ้น

การที่องค์การสหประชาชาติได้ประกาศแนวคิดการพัฒนาในรูปทศวรรษแห่งการพัฒนา ช่วงที่ 1 ตั้งแต่ พ.ศ. 2503-2513 และได้มีการประกาศทศวรรษแห่งการพัฒนาเป็นครั้งที่ 2 ในระยะ เวลาต่อมานั้น กล่าวได้ว่าเป็นการพัฒนาประเทศตามแนวคิดที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจ ซึ่งก่อให้เกิด ผลกระทบจากการพัฒนา คือ การกำเนิดวงจรแห่งความชั่วร้าย (Vicious cycle) ทำให้เกิดผลร้ายต่อ การดำรงชีพและดำรงพันธุ์ของมนุษย์อย่างเป็นที่ประจักษ์ ดังนั้น ในระยะต่อมาจึงได้ประกาศ แนวคิดการพัฒนาประเทศที่เป็นแนวคิดใหม่เรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ซึ่งแนวคิดนี้ประกอบด้วยแนวคิดของการพัฒนาเศรษฐกิจที่ควบคู่ไปกับการธำรงรักษาสังแวดล้อม ให้คงอยู่กับชาติพันธุ์ของมนุษย์ แต่อย่างไรก็ดี เมื่อแนวคิดนี้ได้กระจายออกไปทั่วโลก ต่างก็ พยายามตีความและให้คำนิยามว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนควรมีความหมายอย่างไร ซึ่ง ทอมสัน (Thomson, 2536: 4-5) ได้สรุป และวิจารณ์คำนิยามของการพัฒนาที่ยั่งยืนไว้ ดังต่อไปนี้

1. คำนิยามชั้นคลาสสิก คือ คำนิยามที่คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาโลกได้ ให้ไว้ว่า “เป็นการอนุรักษ์ไว้” และ “เป็นการพัฒนาที่ปลอดภัย เพื่อสนองความต้องการของคนรุ่น ปัจจุบันโดยไม่กระทบกระเทือนความสามารถของคนรุ่นหลังที่จะตอบสนองความต้องการของคน รุ่นตนได้”

2. คำนิยามของนักเศรษฐศาสตร์สั้น ๆ แต่ก่อให้เกิดคำถามที่ยากยิ่งหลายประการ เช่น “คุณสามารถเอาสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาทดแทนต้นทุนธรรมชาติได้หรือไม่” “ประโยชน์นั้นจะ ตกไปอยู่กับใคร?” “การดำรงอยู่และเติบโตนั้นเกิดขึ้นจากรายได้ของโลกไม่ใช่จากต้นทุน” หรือ อีกนัยหนึ่ง “การเพิ่มรายได้ประชาชาติอย่างต่อเนื่องหรือการพัฒนาเศรษฐกิจแบบไม่สิ้นสุด” นี้คือ “ทฤษฎีที่เป็นไปไม่ได้” สำหรับบางคน เพราะคุณไม่สามารถทำให้การเติบโตดำเนินไปอย่างยั่งยืน บนโลกที่มีทรัพยากรจำกัดได้

3. คำนิยามด้านการพัฒนา ที่เหมาะสมในทางบริบทมากที่สุด ได้แก่ “การสนองตอบ ความต้องการของมนุษย์ รวมถึงการมีวิถีการดำเนินชีวิต มีทางเลือก มีส่วนร่วมทางการเมืองใน

ระดับชาติและระดับท้องถิ่นอย่างเหมาะสมพอควร การเคารพในสิทธิมนุษยชน การแสดงออกซึ่งคุณค่าทางวัฒนธรรมและจิตวิญญาณ การมีที่อยู่อาศัยและสิ่งแวดล้อมที่ดีพอ ในขณะที่ต้องจำกัดการใช้ทรัพยากรที่สูญสิ้นไปได้ ใช้แต่ทรัพยากรที่ไม่สิ้นสูญอย่างยั่งยืนและคงความสามารถรองรับของเสียในขอบเขตท้องถิ่นและโลกเอาไว้”

4. คำนิยามทางสิ่งแวดล้อม“คือการรักษาระดับการบริโภคและมลพิษให้อยู่ภายในขอบเขตจำกัดทางนิเวศวิทยา” แต่ไม่ได้กล่าวถึงว่าใครเป็นคนบริโภคและใครเป็นคนก่อมลพิษ และใครได้ผลประโยชน์และใครเสียประโยชน์

5. คำนิยามว่า “ธุรกิจเช่นเคย” นั่นคือ “การสร้างความสำเร็จเติบโตในวิถีทางที่คนรุ่นหลังจะต้องชอบคุณเรา” หรือ “โดยไม่ทำลายสภาพแวดล้อม” แต่ความเสียหายด้านสังคมไม่เป็นอะไรใช่หรือไม่?

6. คำนิยามที่ว่า “มันมีสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่เป็นกระบวนการ” เป็นคำนิยามของผู้เชี่ยวชาญจริง ๆ ได้แก่ “กระบวนการเปลี่ยนแปลงในการใช้ทรัพยากร ทิศทางการลงทุน และการเริ่มต้นพัฒนาทางเทคโนโลยี การเปลี่ยนแปลงสถาบันให้สอดคล้องกับความต้องการของอนาคตและปัจจุบัน” และอื่น ๆ เช่น “เป็นกระบวนการผสมและหรือประนีประนอมเป้าหมายทางเศรษฐกิจนิเวศวิทยา และสังคมเข้าไว้ด้วยกัน”

7. คำนิยามทางด้านจริยธรรม ได้แก่ “การดูแลระดับของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตของโลกสำหรับคนรุ่นปัจจุบันและรุ่นหลังให้ดำเนินการพัฒนาอย่างรอบคอบและเป็นธรรม”

8. คำนิยามสี่เหลี่ยมที่ว่า “จำกัดความสำเร็จเติบโตของประชากรเพื่อที่มนุษย์จะได้มีชีวิตอย่างกลมกลืนกับโลกและมีสิทธิไม่มากไปกว่าสิ่งมีชีวิตชนิดอื่น ๆ” นี่เป็นการขอมตาดอย่างเลือดเย็นหรือ? จะใช้นโยบายบังคับให้หนึ่งครอบครัวมีเด็กได้คนเดียวหรือ? เป็นการลงโทษคนจนหรือ?

9. คำจำกัดความ “ทุกสิ่งภายใต้หนึ่งเดียว” เป็นคำนิยามที่หยิบใช้ง่าย เพื่อที่จะแสดงถึงความใจกว้างและความโอบอ้อมของทุกคน “การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นเป้าหมายระยะยาวที่เราจะรักษาระดับความยั่งยืนทางเศรษฐกิจโดยสัมพันธ์กับข้อจำกัดทางนิเวศวิทยา เป็นการแบ่งปันทรัพยากรและโอกาสระหว่างคนรุ่นนี้และคนรุ่นต่อไปอย่างเท่าเทียมกัน และในช่วงคนรุ่นนี้ การแบ่งปันทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพ ก็คือการคิดรวมต้นทุนทางธรรมชาติเข้าไปในต้นทุนการผลิตด้วย” ซึ่งคำจำกัดความนี้ได้มาจากรายงานของธนาคารโลก

ทอมสัน (Thomson) เสนอว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนควรรวมถึงศีลธรรม เศรษฐกิจ นิเวศวิทยา จริยธรรม และการเลือกสรรทางจิตวิญญาณด้วย คือ การตัดสินใจทางเศรษฐกิจควรประกันว่ากิจกรรมของมนุษย์จะอยู่ในขอบเขตที่จำกัดทางนิเวศ การตัดสินใจด้านศีลธรรมสำหรับคนรุ่นหลัง ควรมีคุณพินิจ ความยุติธรรม และความถูกต้องเป็นธรรม การลดช่องว่างระหว่างความยากจน

และความร่ำรวย รวมถึงการเลือกสรรทางจิตวิญญาณ เพื่อที่จะเติมความว่างเปล่าและการขาดความหมายในชีวิตของคน

จึงเห็นได้ว่า ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ถูกตีความไปตามกระแสดวงความคิดของคนแต่ละกลุ่ม ซึ่งแตกต่างกันไป ทั้งนี้ก็เพราะอิทธิพลทางความคิดที่ได้มาจากการประชุมของสมาชิกองค์การสหประชาชาตินั่นเอง

อนึ่ง ปรากฏการณ์ใหม่ของการพัฒนาที่ยั่งยืน เริ่มปรากฏตั้งแต่เมื่อองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือที่รู้จักกันในนามองค์การยูเนสโก “UNESCO” (ซึ่งมีหน้าที่เพื่อดูแลเรื่องการพัฒนาต่าง ๆ ของโลก และช่วยเหลือบรรดารัฐสมาชิกในการแก้ไขปัญหาที่รุ่มล่อมสังคม คำว่า “วิทยาศาสตร์” จะครอบคลุมไปถึงทั้งด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์) (อุทัยวรรณ สุขคันธรักษ์, 2534: 27) ได้ตั้งโครงการมนุษย์และชีวนาถุ (The Man and the Biosphere) ขึ้นในปี พ.ศ. 2514 (ค.ศ. 1971) เพื่อพิจารณาถึงผลกระทบของมนุษย์ที่มีต่อระบบนิเวศทางธรรมชาติ ซึ่งมีสาระเพื่อเตือนให้เกิดความใส่ใจต่อผลกระทบต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

ต่อมาองค์การสหประชาชาติ ได้ริเริ่มให้มีการประชุมสหประชาชาติว่าด้วย สิ่งแวดล้อมของมนุษย์ (The United Nations Conference on the Human Environment) ในปี พ.ศ. 2515 (ค.ศ. 1972) ขึ้น โดยมีสมาชิกขององค์การสหประชาชาติเข้าร่วมประชุม 113 ประเทศ ณ กรุงสตอกโฮล์ม ทำให้เกิดการเริ่มต้นพบกัน เพื่อสิ่งแวดล้อมของโลกเป็นครั้งแรก ซึ่งการประชุมครั้งนี้ กล่าวถึงอันตรายของการละเลยหรือไม่ใส่ใจต่อปัญหาสิ่งแวดล้อม (Redclift and Sage, 1994: 3; Keating, 1993: vii)

ปี พ.ศ. 2523 (ค.ศ.1980) ความกังวลเรื่องผลกระทบต่อการพัฒนาที่มีต่อแต่ละประเทศ จนกระทั่งกระทบถึงทั่วโลกนั้น ทำให้ต่อมาได้ปรากฏรายงานเรื่อง กลยุทธ์การอนุรักษ์โลก (The World Conservation Strategy) โดยองค์การนานาชาติเพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติและทรัพยากรธรรมชาติ (International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources หรือ IUCN) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างการปกป้องรักษาระบบนิเวศและวิธีการพัฒนาเศรษฐกิจ ทำให้ปรากฏคำว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) ขึ้นในการพิจารณาถึงเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยอยู่ในส่วนสุดท้ายของรายงานที่ชี้ชัดถึงการเพิ่มความสนับสนุนด้านการเงิน เพื่อวัตถุประสงค์ด้านการอนุรักษ์ แล้วให้พิจารณาทั้งการพัฒนาเศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมควบเข้าไว้ด้วยกัน ต่อมาในปี พ.ศ. 2525 (ค.ศ. 1982) ได้มีรายงานอีกฉบับหนึ่งชื่อ Global 2000 ซึ่งมีอิทธิพลต่อประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมเช่นกัน

ในปี พ.ศ. 2526 (ค.ศ. 1983) องค์การสหประชาชาติได้จัดตั้งสมัชชาโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (World Commission on Environment and Development) เพื่อทำการศึกษา

เรื่องการสร้างความสมดุลระหว่างสิ่งแวดล้อมกับการพัฒนาขึ้น ในปี พ.ศ. 2527 (ค.ศ. 1984) จึงได้จัดการประชุมสมัชชาโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (World Commission on Environment and Development หรือ WCED หรือที่รู้จักกันในนาม Brundtland Commission) ขึ้น จากนั้นในปี พ.ศ. 2530 (ค.ศ. 1987) คณะกรรมาธิการดังกล่าว ได้เผยแพร่เอกสารที่มีความสำคัญมากฉบับหนึ่งของสหประชาชาติชื่อว่า **Our Common Future** หรือ **อนาคตร่วมกันของเรา** ไปยังประเทศสมาชิก

เอกสารฉบับนี้ได้เรียกร้องให้ชาวโลกเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิตที่ฟุ่มเฟือย และเปลี่ยนแปลงวิถีทางในการพัฒนาเสียใหม่ในลักษณะที่ปลอดภัยต่อสิ่งแวดล้อม และให้สอดคล้องกับข้อจำกัดของธรรมชาติมากยิ่งขึ้น และว่ามนุษยชาติสามารถที่จะทำให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable development) ขึ้นมาได้ ด้วยการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ ต้องสามารถที่จะตอบสนองความต้องการของคนในยุคปัจจุบัน โดยไม่ขัดขวางหรือทำลายความสามารถคนในรุ่นต่อ ๆ ไป ในการที่จะตอบสนองความต้องการของตนเอง

รายงานเรื่อง **Our Common Future** มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการประชุมสหประชาชาติ ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (The United Nations Conference on Environment and Development : UNCED) หรือการประชุม **The Earth Summit** ที่กรุงริโอ เดอ จาเนโร ประเทศบราซิล ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2535 (ค.ศ. 1992) ในการประชุมดังกล่าว ผู้แทนของประเทศต่าง ๆ รวมทั้งประเทศไทย ได้ร่วมลงนามและรับรองเอกสารที่สำคัญ 5 ฉบับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกสารแผนปฏิบัติการ 21 หรือ **Agenda 21** เพื่อสร้างการพัฒนาที่ยั่งยืนให้เกิดขึ้นในโลก

2.1.2 หลักการของการพัฒนาที่ยั่งยืน

เอกสารเรื่อง **Our Common Future** นำเสนอว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน ประกอบด้วยหลักการ หรือแนวคิดสำคัญ 2 ประการ คือ

1. แนวคิดเรื่อง “ความต้องการ” โดยเฉพาะความต้องการพื้นฐานที่จำเป็นในกลุ่มคนยากจนของโลก ซึ่งควรได้รับความช่วยเหลือเป็นอันดับแรก
2. ความคิดเรื่อง “ขีดจำกัด” ที่ขึ้นอยู่กับความสามารถของสิ่งแวดล้อม เนื่องจากการถูกเอารัดเอาเปรียบโดยเทคโนโลยีและสถาบันสังคม ซึ่งมุ่งหวังเพื่อสนองตอบความต้องการทั้งของคนรุ่นปัจจุบันและอนาคต

ดังนั้น การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของทุกประเทศ ไม่ว่าจะประเทศร่ำรวยหรือยากจน ประเทศขนาดใหญ่ หรือประเทศเล็ก ๆ ต้องได้รับการพิจารณาใหม่ตามแนวคิดหลักของความยั่งยืน การพัฒนาแบบนี้จะเกี่ยวข้องกับการปรับเปลี่ยนการดำเนินงานใหม่ ทั้ง การพัฒนาและ

ปฏิรูปทางสถาบันหลัก ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม โดยนโยบายด้านการพัฒนาต้องคำนึงถึงการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรธรรมชาติ และการจำแนกต้นทุนและผลประโยชน์ รวมถึงการคำนึงถึงความยุติธรรมเพื่อสังคมระหว่างคนรุ่นเดียวกัน และความยุติธรรมระหว่างคนแต่ละรุ่นด้วย

การพัฒนาที่ยั่งยืนจึงต้องสนองตอบความต้องการพื้นฐานของคนทุกคนและรวมถึงโอกาสตามความต้องการเพื่อให้มีชีวิตดีขึ้น แต่สิ่งเหล่านี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของมาตรฐานการบริโภค ซึ่งทุก ๆ คน ควรมีโอกาสได้รับร่วมกัน ภายใต้ขอบเขตความเป็นไปได้ของระบบนิเวศ

รายงานเรื่อง Our Common Future ได้กล่าวถึงทิศทางเชิงนโยบาย เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนไว้ว่า มีลักษณะดังนี้ คือ

1. ประชากรและการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (Population and Human Resources)
2. ความมั่นคงด้านอาหาร (Food Security : Sustaining the Potential)
3. ชาติพันธุ์และระบบนิเวศ (Species and Ecosystems : Resources for Development)
4. พลังงาน (Energy : Choices for Environment and Development)
5. อุตสาหกรรมที่ผลิตมาก แต่ลงทุนน้อย (Industry : Producing more with less)
6. การท้าทายความเป็นเมือง (The Urban Challenge)

ทิศทางเชิงนโยบายหรือแนวนโยบายดังกล่าว อธิบายได้ดังนี้

1. ประชากรและการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (Population and Human Resources) เป็นเรื่องของความสัมพันธ์อย่างเหมาะสมระหว่างจำนวนประชากรและทรัพยากร ที่เกี่ยวข้องกับความเท่าเทียมกันในการเข้าถึงทรัพยากร รวมถึงการให้การศึกษาเพื่อปรับปรุงศักยภาพของมนุษย์ในการจัดการกับทรัพยากรเหล่านั้น จึงควรสร้างความเข้มแข็งทางสังคม วัฒนธรรม และการจูงใจทางเศรษฐกิจ เพื่อการวางแผนครอบครัว อีกทั้งสนับสนุนให้ทุกคนต้องได้รับการศึกษา มีการคุมกำเนิด และให้ได้รับการบริการที่จำเป็น ส่วนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มิใช่เพียงเพื่อสร้างความรู้ความสามารถทางเทคนิคเท่านั้น แต่รวมถึงการสร้างค่านิยมเพื่อช่วยเหลือแต่ละบุคคลและชาติให้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในด้านสังคม สิ่งแวดล้อม และการพัฒนา เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจและความเต็มใจที่จะแบ่งปันทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกัน

2. ความมั่นคงด้านอาหาร (Food Security : Sustaining the Potential) ซึ่งสืบเนื่องจากการเพิ่มจำนวนประชากรที่ทำให้บางประเทศประสบปัญหาเรื่องมีอาหารไม่พอเพียงเพื่อการบริโภค ในขณะที่ประเทศอุตสาหกรรมมีการผลิตที่มีสิ่งสนับสนุนสูงเป็นอย่างมาก ทำให้สามารถนำทรัพยากรมาใช้ได้มาก และก่อให้เกิดผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมมาก อีกทั้งการที่มีการป้องกันการแข่งขันจากนานาชาติเป็นเครื่องมือ ซึ่งตรงกันข้ามกับประเทศที่กำลังพัฒนาที่มีปัญหาขาดแคลน

เทคโนโลยีไม่เพียงพอ การจูงใจทางเศรษฐกิจมีน้อย ร่วมกับปัญหาคุณภาพดินที่แห้งแล้ง ขาดธาตุอาหาร ไม่สามารถเพาะปลูกได้ จึงก่อให้เกิดปัญหาความมั่นคงด้านอาหารเกิดขึ้น

3. ชาติพันธุ์และระบบนิเวศ (Species and Ecosystems : Resources for Development) ซึ่งเกิดจากความเจริญด้านวิทยาศาสตร์ได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงความหลากหลายทางสายพันธุ์ ที่จำเป็นต่อระบบนิเวศและชีวภาพทั้งหมด โดยเฉพาะ การพัฒนาด้านสายพันธุ์พืช เวชกรรม และ วัตถุคิบ เพื่อการอุตสาหกรรม ดังนั้น ต้องนำคุณธรรม จริยธรรม วัฒนธรรม ความงาม และเหตุผล ด้านวิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ มาช่วยธำรงรักษาความคงอยู่ของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ด้วย

4. พลังงาน (Energy : Choices for Environment and Development) เป็นเรื่องสำคัญยิ่ง ต่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน โดยจำเป็นต้องคำนึงถึงการใช้พลังงานอย่างมีประสิทธิภาพ หรือลดการใช้พลังงานลง รวมถึงการใช้พลังงานอย่างปลอดภัยต่อสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างยิ่ง

5. อุตสาหกรรม (Industry : Producing more with less) เนื่องจากการผลิตมากทำให้ต้องใช้ทรัพยากรมาก ขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดภาวะมลพิษ ซึ่งมีผลต่อสุขภาพอนามัย และทำลายสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมาก ทำให้ต้องพิจารณาว่าจะผลิตจำนวนมาก แต่ใช้ทรัพยากรอย่างเหมาะสม หรือน้อยลงได้อย่างไร รวมทั้งไม่ก่อให้เกิดความเสี่ยงในเรื่องสารเคมีเป็นพิษ น้ำเสียหรืออุบัติเหตุ จึงเป็นความจำเป็นอย่างเร่งด่วนที่ต้อง ควบคุมการส่งออกของอุตสาหกรรมและสารเคมีด้าน เกษตรกรรมที่เป็นอันตรายให้ได้

6. การท้าทายความเป็นเมือง (The Urban Challenge) ซึ่งพบว่า ประชากรจำนวนมากที่อาศัยอยู่ในเมือง โดยเฉพาะหลายเมืองในประเทศอุตสาหกรรม ต้องเผชิญปัญหาปัจจัยพื้นฐานลดลง ทั้งสิ่งแวดล้อม ทั้งสภาพภายในเมือง และความสัมพันธ์กันเพื่อนบ้านก็พังทลาย แต่ก็ยังมีทางเลือกทางการเมืองและทางสังคมให้กับคนเหล่านั้น ส่วนประเทศกำลังพัฒนาจะมีสถานการณ์ที่ไม่เหมือนกัน รัฐบาลต้องพัฒนากลยุทธ์เพื่อนำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าในการเป็นเมือง โดยลดแรงกดดันของเมืองใหญ่ และทำให้เป็นเมืองที่เล็กลง ซึ่งการบริหารจัดการเมืองที่ดีต้องมีการกระจายงบประมาณ กระจายอำนาจทางการเมือง และบุคลากร ให้เป็นหน้าที่ของท้องถิ่นที่ซึ่งเป็นแหล่งที่รู้ดีที่สุด และจะจัดการได้ตามความต้องการของท้องถิ่นนั้น

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าการที่จะสามารถสนองตอบความต้องการของมนุษย์และบรรลุถึงศักยภาพของการเจริญเติบโตได้ จะเกี่ยวข้องกับ 2 เรื่องต่อไปนี้คือ

1. การเพิ่มขีดความสามารถในการผลิต ขณะเดียวกันต้องเพิ่มโอกาสของความเท่าเทียมกันสำหรับทุกคนด้วย (ความเท่าเทียมกัน)

2. การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้เกี่ยวข้องกับภาวะการเพิ่มจำนวนประชากรที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงความสามารถในการผลิตของระบบนิเวศ (ความสมดุล)

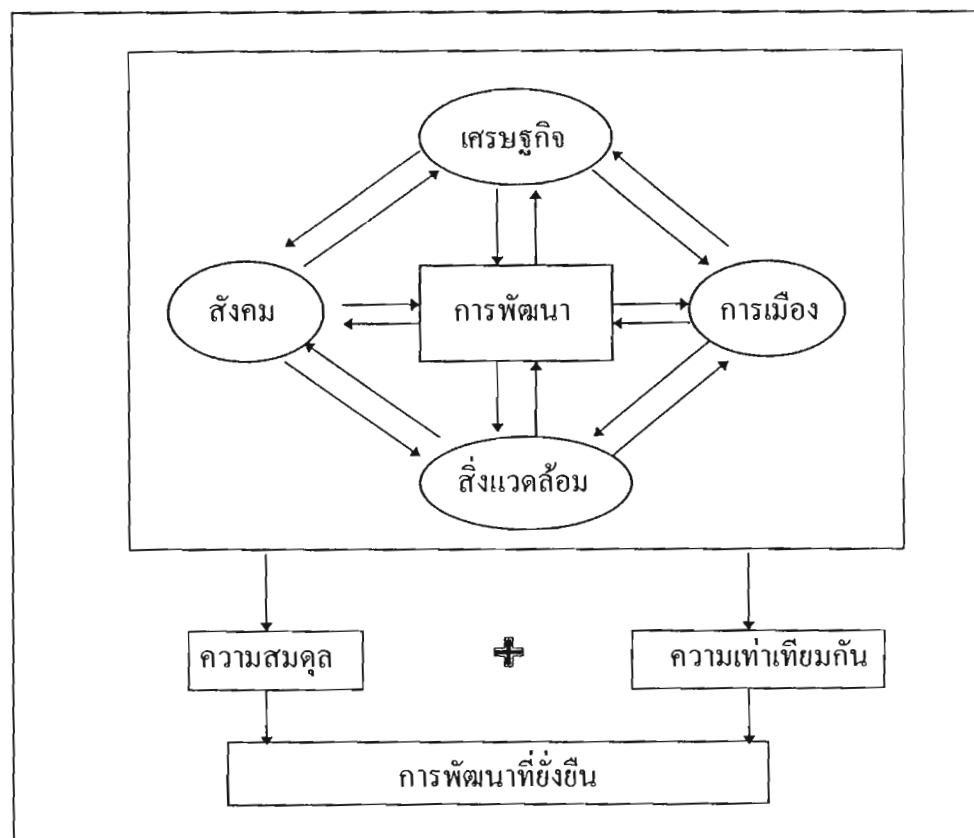
2.1.3 เป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน

เนื่องจากการพัฒนาที่ยั่งยืนมีขอบข่ายและเนื้อหาที่ครอบคลุมกว้างขวางมาก ซึ่งเป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืนมี 2 ประการ คือ

1. ความสมดุล (Equilibrium) นั่นคือ การพัฒนาที่สอดคล้องและเชื่อมประสานกันอย่างมีดุลยภาพทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม ทั้งในลักษณะสัดส่วน ปริมาณ และการกระจาย
2. ความเท่าเทียมกัน (Equation) คือ ผลที่ได้จากการพัฒนาจะต้องกระจายไปอย่างเท่าเทียมกันในทุกมิติของพื้นที่ และช่วงเวลา ทั้งมนุษย์และสิ่งแวดล้อม (สามชาย ศรีสันต์, 2539: 5-18)

อนึ่ง แผนปฏิบัติการ 21 (Agenda 21) เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนได้กล่าวว่า ไม่มีประเทศใดสามารถมีอนาคตที่มั่นคงโดยลำพัง นอกจากจะก้าวไปด้วยกันด้วยความร่วมมือและความรับผิดชอบร่วมกันในระดับโลกเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยหนทางเดียวที่จะนำไปสู่อนาคตที่ปลอดภัยและมั่งคั่งได้ ก็คือ การดำเนินงานในเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาในลักษณะที่สมดุล ขณะที่ต้องตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐานของมนุษย์ ปรับปรุงมาตรฐานการดำรงชีวิตเพื่อคนทั้งมวล จัดการ และคุ้มครองระบบนิเวศให้ได้ผลดีมากยิ่งขึ้น

ดังนั้น องค์กรระบบของสถาบันต่าง ๆ จะต้องมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อันจะก่อให้เกิดสภาพของการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ ดังปรากฏรูปแบบความสัมพันธ์ดังต่อไปนี้

แผนภาพที่ 6 แสดงความสัมพันธ์ของระบบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับการพัฒนาที่ยั่งยืน

สรุปได้ว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน เกี่ยวข้องกับส่วนต่าง ๆ หลายส่วนด้วยกัน คือ ทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การพัฒนา และสิ่งแวดล้อม อันได้แก่ มนุษย์ และสภาพแวดล้อมของมนุษย์ในการพัฒนาที่จะก่อให้เกิดความยั่งยืนนั้น จะพัฒนาส่วนใดส่วนหนึ่งไม่ได้ ทำให้ต้องเปลี่ยนแปลงรูปแบบการพัฒนา การใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ทิศทางการลงทุน ทิศทางการพัฒนาเทคโนโลยี และการเปลี่ยนแปลงสถาบันใหม่ ตามมีเป้าหมายหลักคือมีความสมดุลและความเท่าเทียมกัน เพื่อส่งเสริมให้เกิดความยั่งยืนและทำให้คนทั้งในรุ่นปัจจุบันและอนาคตได้บรรลุตามความต้องการและตามความปรารถนาของเขาได้ ซึ่งเป็นเรื่องของความร่วมมือและความรับผิดชอบร่วมกันตั้งแต่ในระดับประเทศจนถึงระดับโลก

2.1.4 นัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน

สาระทั้งหมดของการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ ปรากฏอยู่ในรายงานเรื่อง Our Common Future ซึ่งนำไปสู่แนวคิดความยั่งยืนในหลายประเด็นต่อมา ดังต่อไปนี้

มาร์ติน คอร์ (กวิน ชูติมา ผู้แปล, 2537: 25-27) ได้กล่าวว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นคำใหม่ที่เป็นที่สนใจสำหรับการพัฒนาโลกที่สาม แต่มีประเด็นที่สำคัญมากในการเข้าใจความเชื่อมโยงกันระหว่างสิ่งแวดล้อม การพัฒนา และความยั่งยืน ดังต่อไปนี้

1. วิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมและวิกฤตการณ์การพัฒนา ต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของปรากฏการณ์เดียวกัน วิกฤตการณ์ทั้งสองเกิดจากโครงสร้างของโลกและของชาติต่าง ๆ ที่นำไปสู่การที่ทรัพยากรของโลกไหลถ่ายเทไปยังประเทศส่วนน้อย ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในโลกเหนือ
2. การลดทอนและการปนเปื้อนทรัพยากรอยู่ในสภาพร้ายแรงเกินกว่าจะปล่อยให้เป็นเรื่องปกติไปได้ จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานในเรื่องการกระจายอำนาจและการควบคุมทรัพยากร วิธีการผลิต สินค้าอุปโภคบริโภค และการบริการ
3. ความเสมอภาคเท่าเทียมกันเป็นหลักการใจกลางของความยั่งยืน
4. วิกฤตการณ์ในปัจจุบันเกิดขึ้นจากแบบแผนเศรษฐกิจที่ไม่ยั่งยืนในโลกเหนือ จากแบบแผนการพัฒนาที่ไม่เหมาะสมของโลกใต้ และจากระบบเศรษฐกิจโลกที่ไม่เท่าเทียมกัน แล้วโยงสองส่วนนั้นเข้าด้วยกัน
5. มีเทคโนโลยีที่เหมาะสมทางสิ่งแวดล้อมและทางสังคมจำนวนมากอยู่ในโลกใต้ จะต้องมีการค้นหาและรื้อฟื้นเทคโนโลยีเหล่านี้ขึ้นมาใหม่
6. คนมั่งมีต่างหากที่ทำลายสิ่งแวดล้อม ไม่ใช่คนจน

7. การสนับสนุนคำตอบที่เป็นสากล อาจจะนำไปสู่ความเข้าใจที่ผิดทางและเป็นอันตรายได้ เราอยู่ในโลกที่เป็นหนึ่งเดียวทางชีววิทยาและนิเวศวิทยา ซึ่งแบ่งออกเป็นสองทาง คือทางสังคมและทางเศรษฐกิจ

8. ความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม ความเสมอภาคเท่าเทียมกันทางสังคม และวัฒนธรรมที่ช่วยให้คนเราได้รับสิ่งที่จำเป็นสำหรับมนุษย์ ทั้งสามนี้เชื่อมโยงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

9. ในการต่อสู้เพื่อความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อมและความเท่าเทียมกันทางสังคม จำเป็นต้องมีขบวนการทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับโลก

10. การพึ่งตนเองและสมรรถภาพเพื่อความยั่งยืนในโลกได้ถูกขัดขวางจากเงื่อนไขเงินกู้ของธนาคารโลกและกองทุนการเงินระหว่างประเทศ ที่ทำให้ประเทศนั้นรับเอานโยบายเศรษฐกิจมหภาคและโครงการปรับเปลี่ยนเชิงโครงสร้างไปปฏิบัติ และจากเงื่อนไขในแง่การค้าภายใต้ข้อตกลงทั่วไปว่าด้วยการค้าและพิกัดอัตราภาษีศุลกากร (GATT)

อย่างไรก็ดี แนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้ถูกนำไปขยายรายละเอียดเพื่อการพัฒนาในมิติต่าง ๆ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากร ดังสรุปไว้ในหนังสือชุดโลกสีเขียว (ม.ป.ป.,: 86-87) ดังนี้

มิติทางเศรษฐกิจ

1. การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างเพียงพอ ที่จะตอบสนองความต้องการพื้นฐานของประชากรได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะต้องสามารถจัดความยากจนและเน้นการกระจายโอกาสในการใช้ทรัพยากร เพื่อลดความไม่เท่าเทียมกันในสังคม ในการนี้ผู้ร่ำรวยจะต้องมีส่วนช่วยผู้ยากจน และประเทศอุตสาหกรรมซึ่งมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวย ควรมีส่วนช่วยอย่างจริงจังในการปรับปรุงสภาพแวดล้อมในประเทศที่ยากจน เพราะประเทศที่ยากจนส่วนหนึ่งได้สูญเสียทรัพยากรให้แก่ประเทศที่ร่ำรวยไปแล้ว หากคนรวยและประเทศที่ร่ำรวยเพิกเฉยต่อปัญหาของคนยากจน คนยากจนก็จำเป็นต้องต่อสู้ด้วยตนเองเพื่อการอยู่รอดก่อนที่จะคำนึงถึงปัญหาสิ่งแวดล้อมซึ่งจะกระทบต่อผู้คนในวงกว้าง และอาจทำให้ปัญหาสิ่งแวดล้อมทวีความรุนแรงขึ้น จนยากที่จะแก้ไขก็เป็นได้

2. การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อผู้ประกอบการรวมเอาค่าใช้จ่ายด้านสิ่งแวดล้อมเข้าไว้ในต้นทุนการผลิตด้วย เช่น การผลิตกระแสไฟฟ้าจากน้ำมันหรือถ่านหิน จะต้องรวมค่าใช้จ่ายในการกำจัดอากาศเสียและปัญหาความเสื่อมโทรมของสภาพอากาศในบริเวณข้างเคียงไว้ด้วย การผลิตกระแสไฟฟ้าจากพลังงานนิวเคลียร์ ก็จะต้องรวมเอาค่าใช้จ่ายในการกำจัดกากนิวเคลียร์ ซึ่งต้องเก็บรักษาไว้ในที่ปลอดภัยต่อสิ่งมีชีวิตเป็นระยะเวลาที่ยาวนานมาก เช่น 200 ปีไว้ด้วย ราคา

ผลผลิตจากไม้ ก็จะต้องรวมเอาค่าสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพอันเกิดจากผลของการตัดไม้ นั้นไว้ด้วย ทั้งนี้ผู้ประกอบการทั้งหลายจะต้องไม่มาอ้างผลทางเศรษฐกิจ เพื่อขอค่าลดหย่อน หรือ อภิสิทธิ์แต่อย่างใด

มิติทางสังคม

1. การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเป็นไปได้อย่างยาวนานก็ต่อเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางประชากรที่สอดคล้องและสมดุลกับการเปลี่ยนแปลงของศักยภาพการผลิตของระบบนิเวศในภูมิภาคนั้น ๆ
2. การพัฒนาที่ยั่งยืน จะต้องสนับสนุนค่านิยมที่มีการส่งเสริมให้ประชากรมีมาตรฐานการบริโภคทรัพยากรที่ไม่ฟุ่มเฟือย และอยู่ในขีดความสามารถของระบบนิเวศนั้น ๆ ที่จะรองรับได้ รวมทั้งมีการส่งเสริมและพัฒนารูปแบบในการที่จะนำของเสียกลับมาใช้ใหม่ให้เหมาะสมกับความ ต้องการของสังคมและศักยภาพที่จะอำนวยประโยชน์ได้
3. การพัฒนาที่ยั่งยืนควรอยู่บนฐานของความสัมพันธ์ที่ดีและมั่นคงภายในหน่วยการผลิตแต่ละหน่วย ซึ่งหมายถึงการมีความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างทุกระดับ อันจะนำไปสู่ การกระจายผลประโยชน์จากการผลิตอย่างเป็นธรรม นอกจากนี้ควรอยู่บนฐานของความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้ประกอบการผลิตและผู้บริโภค อันจะนำไปสู่การผลิตสินค้าที่ปลอดภัยต่อผู้บริโภคและ สิ่งแวดล้อม ในระดับราคาที่ผู้ผลิตผลิตได้

มิติทางด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร

1. การพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นรูปแบบของการใช้ทรัพยากรที่มีการบำรุงรักษา และมีอัตราการ ใช้ทรัพยากรที่อยู่ภายใต้ขอบเขตหรือศักยภาพที่ทรัพยากรนั้น จะคืนกลับสู่สภาพปกติได้ แต่ถ้าเป็น ทรัพยากรที่ไม่มีลักษณะการเกิดทดแทนอย่างต่อเนื่อง การใช้ทรัพยากรประเภทเหล่านี้จะต้องคำนึง ถึงผลกระทบโดยรวมของการใช้ทรัพยากรนั้นให้มาก ๆ เพราะอาจทำให้มีการเปลี่ยนดุลยภาพของ สสารในระบบนิเวศ และหรือทำให้คนในรุ่นหลังขาดโอกาสในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรนั้น ทางเลือกในกรณีดังกล่าวนี้คือการเพิ่มประสิทธิภาพการใช้ทรัพยากรนั้น หรือชลออัตราการใช้ และ พัฒนาเทคโนโลยีในการใช้ทรัพยากรอื่นทดแทน
2. การพัฒนาที่ยั่งยืนจะต้องมีการพิทักษ์และสงวนรักษาความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ในสภาพธรรมชาติไว้ เพราะสิ่งมีชีวิตในระบบนิเวศรวมทั้งมนุษย์ด้วย มีวิวัฒนาการ ร่วมกันมา การสูญหายไปของสิ่งมีชีวิตชนิดใดชนิดหนึ่ง ย่อมส่งผลกระทบต่อสิ่งมีชีวิตที่เหลือรอด จนอาจเป็นเหตุให้มีการสูญหายของสิ่งมีชีวิตอีกหลาย ๆ ชนิดตามมา

เมื่อพิจารณาแนวคิดของนักวิชาการที่กล่าวถึงการพัฒนาที่ยั่งยืนในมิติต่าง ๆ แล้ว กล่าวได้ว่ามีแนวคิดที่ได้รับการคลี่กระจายออกไปมาก เช่น การนำไปใช้ในเชิงยุทธศาสตร์ของการพัฒนาที่จะนำไปสู่การปรับปรุงคุณภาพชีวิตของมนุษย์ภายใต้การดำรงอยู่ร่วมกันของระบบนิเวศน์วิทยาที่มนุษย์เหล่านั้นอาศัยอยู่

การพัฒนาที่ยั่งยืนได้กลายเป็นประเด็นสำคัญของการประชุมระดับโลกและนานาชาติที่ต่างก็จำเป็นต้องให้ความสนใจและแสดงความรับผิดชอบต่อการพัฒนาประเทศที่ผ่านมามากขึ้น

2.1.5 ยุทธศาสตร์ที่ใช้ในการพัฒนาที่ยั่งยืน

รายงานเรื่อง Our Common Future ของคณะกรรมการโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (WCED, 1987) ได้กล่าวว่า ความจำเป็นเชิงกลยุทธ์เพื่อการพัฒนาถูกกำหนดขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อนโยบายด้านสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาตามแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนอันได้แก่

1. การฟื้นฟูการเจริญเติบโต (Reviving growth)
2. การเปลี่ยนแปลงคุณลักษณะของการเจริญเติบโต (Changing the growth)
3. การสนองตอบความต้องการพื้นฐานที่จำเป็นในเรื่องของการมีงานทำ อาหาร พลังงาน แหล่งน้ำ และสุขภาพอนามัย (Meeting essential needs for job, food, energy, water, and sanitation)
4. การเสริมสร้างความเชื่อมั่นในเรื่องระดับความยั่งยืนของประชากร (Ensuring a sustainable level of populations)
5. การอนุรักษ์และเพิ่มพูนแหล่งทรัพยากร (Conserving and enhancing the resource base)
6. การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีและการจัดการด้านความเสี่ยง (Reorienting technology and managing risk)
7. การรวมประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมและเศรษฐกิจไว้ด้วยกันในการตัดสินใจ (Merging environment and economics in decision making)

อย่างไรก็ดี องค์ประกอบสำคัญที่จะทำให้การพัฒนาที่ยั่งยืนดำเนินไปสู่ความสำเร็จได้นั้นจะเกี่ยวข้องกับการพัฒนาระบบในแต่ละส่วนต่าง ๆ ดังนี้

1. ระบบการเมืองที่ช่วยเสริมสร้างประสิทธิภาพในการมีส่วนร่วมตัดสินใจของประชาชน
2. ระบบเศรษฐกิจที่ช่วยแก้ไขปัญหาค่าความตึงเครียดอันเกิดจากการพัฒนาที่ไม่เหมาะสม

3. ระบบการผลิตที่คำนึงถึงการอนุรักษ์เชิงนิเวศน์เพื่อการพัฒนา
4. ระบบเทคโนโลยีและระบบนานาชาติที่ช่วยส่งเสริมรูปแบบการค้าและการคลังที่ยั่งยืน
5. ระบบการบริหารที่ยืดหยุ่นและมีศักยภาพในการปรับปรุงแก้ไขตนเอง (The World

Commission on Environment and Development, 1987)

ดังนั้น ทุก ๆ ประเทศจึงจำเป็นต้องทบทวนนโยบายและการปฏิบัติของตนด้วยความเอาใจใส่ในทั้งหมดของระบบการพัฒนาของตนโดยรวมและรวมถึงการส่งผลกระทบในเรื่องความเป็นไปได้ของการพัฒนาของประเทศอื่น ๆ ด้วย

2.1.6 การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดขององค์การยูเนสโก (UNESCO)

องค์การยูเนสโก หรือองค์การศึกษาวិทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ เป็นหน่วยงานชำนาญพิเศษแห่งหนึ่งของสหประชาชาติ ซึ่งก่อตั้งขึ้นมาดูแลเรื่องการพัฒนาต่าง ๆ ของโลก และเพื่อช่วยเหลือบรรดาประเทศสมาชิกในการแก้ไขปัญหาที่รุ่มล่อมสังคม ลักษณะของการดำเนินงานจะเกี่ยวข้องกับเรื่องอุดมคติ สันติภาพ จรรยาบรรณ โดยอาศัยเครื่องมือคือ การศึกษา วิทยาศาสตร์ วัฒนธรรม และสื่อสารมวลชนเป็นสำคัญ

แนวคิดเรื่องการพัฒนา เป็นแนวคิดหลักขององค์การยูเนสโกตั้งแต่เมื่อเริ่มจัดตั้งองค์การในปี พ.ศ. 2491 โดยเฉพาะการให้ความสำคัญต่อเรื่องทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คือได้จัดตั้งสหภาพนานาชาติ เพื่อสงวนรักษามรดกธรรมชาติและทรัพยากรธรรมชาติขึ้นร่วมกับรัฐบาลฝรั่งเศส นับแต่นั้นมาองค์การยูเนสโกก็ได้ดำเนินงานในลักษณะของการพัฒนาเช่นนั้นมาโดยตลอด จนกล่าวได้ว่า ปรัชญาของการพัฒนาที่ยั่งยืนส่วนหนึ่งมาจากการจัดตั้งโครงการมนุษย์และชีวลัย (The Man and the Biosphere) ในปี พ.ศ. 2514 โดยมีสาระสำคัญเพื่อเตือนให้แต่ละประเทศเกิดความเอาใจใส่ต่อผลกระทบที่มนุษย์กระทำต่อระบบนิเวศ และทำให้ต่อมาในปี พ.ศ. 2515 องค์การสหประชาชาติได้จัดประชุมเรื่องสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ขึ้น ทำให้เรื่องของสิ่งแวดล้อมได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางมากยิ่งขึ้น ทั้งในประชาคมโลกและนำไปสู่การจัดตั้งหน่วยงานเพื่อรับผิดชอบทางด้านสิ่งแวดล้อมของประเทศต่าง ๆ

เมื่อองค์การสหประชาชาติได้แต่งตั้งคณะกรรมการที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาและสิ่งแวดล้อม เรียกว่า สมัชชาโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (World Commission on Environment and Development หรือ WCED) และจัดประชุมครั้งแรกเมื่อประมาณตุลาคม พ.ศ. 2527 ต่อมาได้ตีพิมพ์รายงานชื่อ Our Common Future ซึ่งเป็นการรายงานสภาวะแวดล้อมของโลกที่เกิดขึ้นจากการทำลายล้างโดยระบบอุตสาหกรรมของมนุษย์ และนำเสนอแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นครั้งแรก

ตลอดจนเผยแพร่แนวคิดออกไปทั่วโลกนั้น องค์การยูเนสโก (UNESCO) ได้ประกาศทศวรรษโลก เพื่อการพัฒนาเชิงวัฒนธรรม (World Decade for Cultural Development) โดยอาศัยมติของสมัชชาใหญ่ ในระหว่างปี พ.ศ. 2531-2540 (ค.ศ. 1988-1997) ซึ่งนำแนวคิดของการใช้มิติทางวัฒนธรรมของสังคมเป็นเครื่องมือในการพัฒนา ซึ่งการพัฒนาตามแนวคิดนี้เป็นการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับมนุษย์และวัฒนธรรม ถือว่าคุณค่าของมนุษย์และวัฒนธรรมเป็นแกนกลางในการพัฒนา และพยายามหาความสมดุลในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม คือที่เน้นการพัฒนาคุณภาพของคนเป็นสำคัญ

ในเรื่องของการพัฒนาเชิงวัฒนธรรมนั้น เป็นผลมาจากการที่องค์การยูเนสโกได้จัดการประชุมระหว่างประเทศ เรื่องนโยบายเกี่ยวกับวัฒนธรรม ขึ้นในปี พ.ศ. 2525 ณ กรุงเม็กซิโก ทำให้นำไปสู่แนวคิดในการกำหนดทศวรรษโลก เพื่อการพัฒนาวัฒนธรรม อีกทั้งสะท้อนให้เห็นจุดยืนตามแนวคิดของสหประชาชาติว่า การพัฒนาประเทศต่าง ๆ และการพัฒนามนุษยชาตินั้น จะพัฒนาเฉพาะด้านเศรษฐกิจอย่างเดียวไม่เพียงพอ เพราะในชีวิตของทุกคนและทุกชุมชนมีสิ่งสำคัญยิ่งอีกสิ่งหนึ่งคือวัฒนธรรม จึงต้องพัฒนาวัฒนธรรมด้วย ฉะนั้น แนวคิดหลักในการพัฒนาขององค์การยูเนสโก คือ การผนวกวัฒนธรรมเข้ากับเรื่องหลัก ๆ ในการพัฒนา เช่น การศึกษา การสื่อสาร วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สุขภาพ อุตสาหกรรม การขนส่ง แรงงาน และสิ่งแวดล้อม นั่นคือ การยึดปัจจัยด้านมนุษย์ และคุณค่าทางวัฒนธรรม รวมอยู่ในกิจกรรมการพัฒนา

การพัฒนาเชิงวัฒนธรรมนี้ เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมโดยรวมของคน พฤติกรรมสังคม และของโลกภายนอก วัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตซึ่งครอบคลุมไม่เฉพาะแต่เรื่องสติปัญญาและศิลปะเท่านั้น แต่ยังรวมเรื่องอื่น ๆ อีก เช่น การแสดงออกของค่านิยม และลักษณะเฉพาะของสังคม ฯลฯ (ประไพพรรณ เอมชู แพลและเรียบเรียง, 2530: 55-61)

คณะกรรมการโลกว่าด้วยวัฒนธรรมและการพัฒนาได้รับการจัดตั้งขึ้น ในปี พ.ศ. 2536 เพื่อประสานระหว่างวัฒนธรรมกับการพัฒนา โดยมีเป้าหมายหลัก 3 ประการ คือ

1. ส่งเสริมรูปแบบใหม่ของการพัฒนาให้เชื่อมโยงกับนโยบายทางสังคม
2. ส่งเสริมความหลากหลายทางวัฒนธรรม
3. ส่งเสริมความเคลื่อนไหวของวัฒนธรรมในรูปแบบใหม่เพื่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในรูปแบบใหม่เพื่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (สุปราณี คำขวง ผู้แปล, 2538: 56-58)

รายงานทศวรรษโลกเพื่อการพัฒนาวัฒนธรรม ได้ระบุว่า วัฒนธรรม เป็นการแสดงถึงความ เป็นมาของอารยธรรม ความเจริญก้าวหน้าของมนุษยชาติ และเป็นกระจกส่องให้เห็นภาพแต่ละยุคสมัย การพัฒนานั้นควรเป็นไปด้วยกันทั้งทางด้านสังคมศาสตร์ วัฒนธรรม จิตวิญญาณ เศรษฐศาสตร์ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ฯลฯ ซึ่งแต่ละสาขาก็อิงซึ่งกันและกัน วัฒนธรรมเป็น

กุญแจสำคัญของการพัฒนา เป้าหมายสำคัญของการพัฒนาก็เพื่อให้ทุกคนได้อยู่ดีกินดี แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องดำรงชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรีและมีความรับผิดชอบต่อสังคมเป็นส่วนรวม เป้าหมายสูงสุดของทศวรรษโลกเพื่อการพัฒนาวัฒนธรรม คือ การพัฒนาวัฒนธรรมซึ่งเชื่อว่า จะเป็นกระบวนการที่ส่งเสริมให้ชนชาติต่าง ๆ ได้รับเสรีภาพทางการเมือง ตลอดจนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ในฐานะที่เป็นองค์การระหว่างประเทศ สหประชาชาติถือว่า การพัฒนาวัฒนธรรมมีความจำเป็นต่อสันติภาพของโลก (อุรัจฉา เขาวนัชลากร และกุหลาบ ณ นคร, 2531: 11) (ศรีน้อย โปวาทอง, 2532: 62-75) (ประไพพรรณ เอ็มชู แพลและเรียบเรียง, 2530: 55-61)

อย่างไรก็ตาม เมื่อองค์การสหประชาชาติได้จัดตั้งสมัชชาโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาในปี พ.ศ. 2526 และได้จัดประชุมสมัชชาโลกเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (WCED) หรือ(Brundtland Commission)ขึ้นในเวลาต่อมา จากนั้นในปี พ.ศ. 2530 คณะกรรมาธิการดังกล่าวได้เสนอเอกสาร Our Common Future ที่เป็นที่น่าสนใจ และได้รับการรับรองไปทั่วโลก ซึ่งระยะต่อมาได้มีการประชุมสหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (UNCED หรือการประชุม The Earth Summit ที่กรุงริโอ เดอจาเนโร ประเทศ บราซิล) ขึ้นในปี พ.ศ. 2535 แล้วทำให้ปรากฏเอกสารที่มีสาระสำคัญ 5 ฉบับ อันได้แก่ ปฏิญญาริโอว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา แผนปฏิบัติการ 21 คำแถลงเกี่ยวกับหลักการในเรื่องป่าไม้ กรอบอนุสัญญาสหประชาชาติว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ และอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งทั้งหมดนี้ สหประชาชาติได้ขอให้องค์กรบริหารขององค์การต่างๆ ในเครือของสหประชาชาติ รับเรื่องเหล่านี้ไปพิจารณาดำเนินการต่อไป

จึงกล่าวได้ว่า การประชุมที่กรุงริโอ เดอจาเนโร เป็นการรับรองอย่างเป็นทางการทั่วโลกว่าอนาคตของโลกและความหวังร่วมกันของพลเมืองที่อาศัยอยู่ เป็นความรับผิดชอบของมนุษยชาติ ซึ่งความจริงนี้มาจากสังขรณ์พื้นฐานอันได้แก่ การมีความเห็นร่วมกันว่า การพัฒนาโลก และการปกป้องสิ่งแวดล้อมนั้นเป็นสิ่งแยกกันไม่ได้ อนาคตที่มีเสถียรภาพมั่นคง จะไม่ขึ้นอยู่กับสันติภาพและความมั่นคงเท่านั้น แต่ยังขึ้นอยู่กับการพัฒนาและเอาใจใส่เรื่องสิ่งแวดล้อมด้วย จึงกล่าวได้ว่าแผนปฏิบัติการ 21 เป็นงานที่ยิ่งใหญ่ที่จะต้องดำเนินการภายในทศวรรษหน้า ซึ่งจะเป็พื้นฐานของความร่วมมือกันระดับนานาชาติ และการประสานกิจกรรมต่าง ๆ ภายในกรอบงานของสหประชาชาติเพื่ออนาคตที่กำลังจะมาถึง (อุทัยวรรณ สุขคันธรักษ์. แพลและเรียบเรียง, 2535: 37-40)

เอ็มโบว์ ผู้อำนวยการใหญ่ขององค์การยูเนสโก กล่าวว่า

“การมองการพัฒนาเฉพาะในแง่ของความเจริญก้าวหน้าด้านเทคโนโลยี และเศรษฐกิจเท่านั้น ไม่น่าจะเพียงพอ แต่ควรจะมีกิจกรรมทุกอย่างที่มีผลต่อความเป็นอยู่ของคนในสังคม ความสมบูรณ์ของวัฒนธรรม

ค่านิยมของคนและสังคม การมีส่วนร่วมในการสร้างความเจริญ ตลอด
จนความรู้ความเข้าใจในวัฒนธรรมของชาติอื่น”

(เอ็มโบว์ อ้างถึงใน ประไพพรรณ เอ็มช. แพลและเรียบเรียง, 2530: 55)

นอกจากนั้น อดีตเลขาธิการองค์การสหประชาชาติ นายเปเรซ เดอ คูแยร์ (Perez de Cuellar) ได้นำเสนอความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาไว้ในหนังสือพิมพ์รายวันชื่อ “Le Monde” ว่า “เราจะต้องคิดค้นการพัฒนาในแนวทางอื่นๆ นโยบายและวิธีการใหม่ๆ ที่จะต้องคำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับการพัฒนา” (Perez de Cuellar อ้างถึงใน วันเพ็ญ ศิสุภกุล, ผู้แปล, 2537: 50)

อนึ่ง ประเด็นต่างๆ ที่เกิดจากการประชุมสมัชชาโลกเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา หรือคณะกรรมการบูรณแลนดท์ หยิบยกขึ้นมาพิจารณาในรายงานว่าด้วยอนาคตร่วมกันของเรา โดยกล่าวถึง “การพัฒนาเพื่อสนองความจำเป็นแก่คนในยุคปัจจุบัน โดยให้คนรุ่นหลังสามารถตอบสนองความต้องการของตนเองได้” ผู้อำนวยการใหญ่ขององค์การยูเนสโก กล่าวว่า มิใช่เรื่องใหม่ขององค์การยูเนสโก เพราะองค์การฯ ได้ดำเนินการในเรื่องดังกล่าวมาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งจนปัจจุบัน

ซึ่งในประเด็นนี้ ผู้อำนวยการใหญ่ขององค์การยูเนสโก ได้กล่าวถึงความคิดรวบยอดในเรื่องการพัฒนาเพื่อประโยชน์แก่คนรุ่นหลังว่า แนวคิดดังกล่าวทำให้องค์การยูเนสโกต้องเปลี่ยนแปลงนโยบายใหม่ ดังนี้

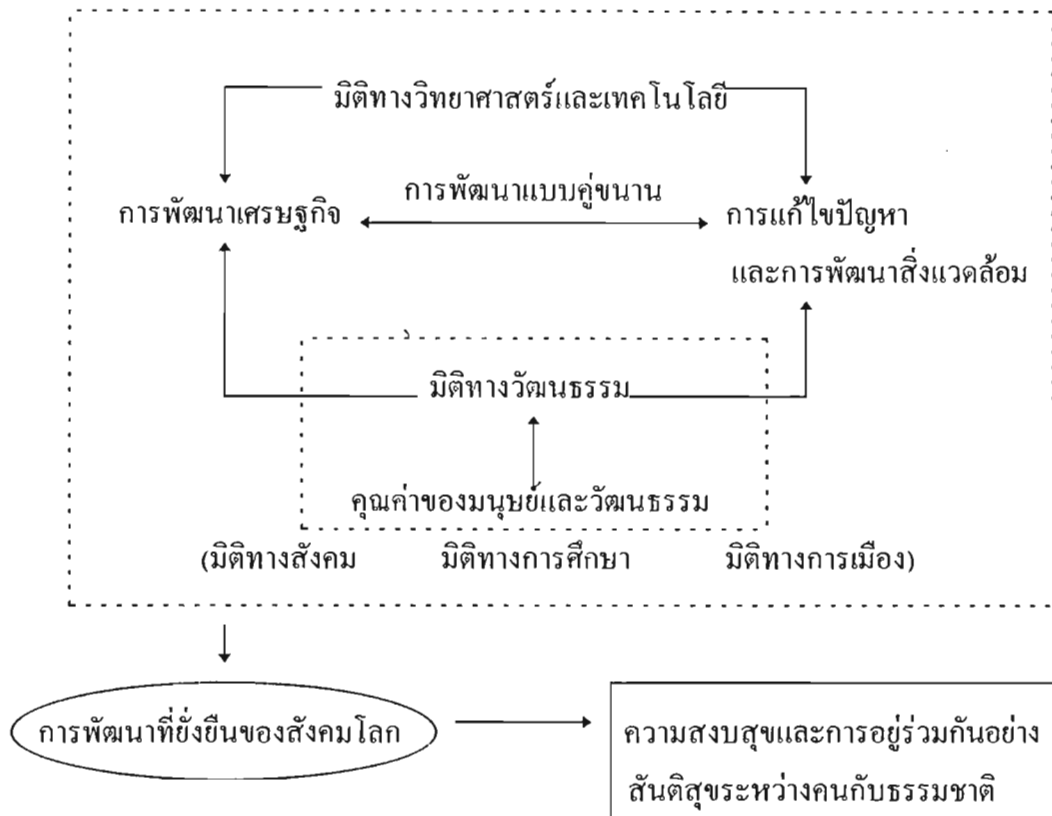
1. เปลี่ยนเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของการพัฒนาใหม่ โดยหันเข็มไปสู่การพัฒนาเพื่อประโยชน์แก่คนรุ่นหลัง
2. เปลี่ยนนโยบายในทุกด้านและทุกระดับใหม่ ทั้งในระดับชาติและระดับนานาชาติ เพื่อให้นโยบายใหม่นี้ ช่วยเอื้อในเรื่องการพัฒนาเพื่อประโยชน์แก่ลูกหลานของเราในอนาคต
3. เมื่อตัดสินใจในเรื่องการพัฒนา ให้คำนึงถึงเรื่องสิ่งแวดล้อมด้วยเสมอ (อ้างถึงใน ศรีน้อย โทวาทอง, 2532, ผู้แปล, 2532: 62-71)

อย่างไรก็ดี องค์การยูเนสโกได้นำแนวคิดที่ได้จากคณะกรรมการบูรณแลนดท์ และการประชุม The Earth Summit ร่วมกับการประกาศทศวรรษโลก เพื่อการพัฒนาเชิงวัฒนธรรม พ.ศ. 2531-2540 (ค.ศ. 1988-1997) มาเป็นแนวทางในการดำเนินงานด้านการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาที่คำนึงถึงวัฒนธรรมเพื่อเสริมการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจหรือทางประยุกต์วิทยา (พิทยา สายหู, 2531: 1-10)

แนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนขององค์การยูเนสโก จึงเป็นการประสมประสานแนวคิดทั้งหมดเข้าด้วยกัน ทำให้สรุปได้ว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน คือ กระบวนการพัฒนาสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่อิงวัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นองค์รวม เป็นการบูรณาการ และด้วยความสมดุล ทั้งระหว่างการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม พร้อมกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนา เพื่อให้

บรรลุผลตามความต้องการของมนุษย์ และเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตทั้งของคนรุ่นปัจจุบันและอนาคต ด้วยความยุติธรรม

กล่าวโดยสรุป แนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืนทั้งสองแนวคิด คือ ทั้งของสหประชาโลกว่าด้วย สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา และแนวคิดขององค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมของ สหประชาชาติ (องค์การยูเนสโก) สามารถนำเสนอเป็นแผนภาพได้ ดังนี้

แผนภาพที่ 7 แสดงการผสมผสานแนวคิดใหม่ในการพัฒนาที่ยั่งยืน ทั้งแนวคิดของสหประชาโลก ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา และแนวคิดขององค์การยูเนสโก (สรุปโดยผู้วิจัย)

จากแผนภาพอธิบายได้ว่า มนุษย์สามารถพัฒนาเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมอย่างควบคู่กันไป ได้ โดยอาศัยมิติทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (ซึ่งเน้นคุณค่าของความทันสมัยของอุปกรณ์ทาง วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ตลอดจนนวัตกรรมต่าง ๆ เพราะเกิดจากการพัฒนาสติปัญญาของ มนุษย์ทำให้สามารถนำทรัพยากรธรรมชาติ ไปใช้ในการเพิ่มประสิทธิภาพและประสิทธิผลของการ พัฒนาเศรษฐกิจ) กับมิติทางวัฒนธรรม (ที่เน้นคุณค่าของมนุษย์ คุณค่าทางจิตใจ พฤติกรรมโดยรวม ของคน อันรวมถึงระบบสังคม (มิติทางการเมือง และมิติทางสังคม) โดยไม่อาจแยกแยะออกจาก

กันเป็นส่วน ๆ ได้) ทั้งนี้ เพื่อทำให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนของสังคมโลก และจะนำไปสู่ความสงบสุขระหว่างคนและธรรมชาติ

อนึ่ง หากพิจารณาแนวคิดการพัฒนายั่งยืนของสมาชิกโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (WCED) และขององค์การยูเนสโก (UNESCO) จะปรากฏสาระสำคัญ สรุปได้ดังนี้

1. มีจุดร่วมเดียวกันคือ การมองเห็นปัญหาของการพัฒนาประเทศตามแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่ไม่สมดุลในแต่ละภาคของสังคมโดยรวม

2. ทั้งสองแนวคิดกล่าวถึง การพัฒนาสมรรถนะของประชาชนและสถาบันต่าง ๆ เพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจ ควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม โดยอาศัยมิติทางวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี หากแต่แนวคิดขององค์การยูเนสโก ได้รวมมิติทางวัฒนธรรมเข้าไว้ในกิจกรรมการพัฒนาด้วย ฉะนั้น การพัฒนาขององค์การยูเนสโก จึงเน้นคุณค่าของมนุษย์และวัฒนธรรมรวมอยู่ในกิจกรรมการพัฒนา

3. การพัฒนายั่งยืนจะไม่เน้นการพัฒนาที่แยกส่วนกันในแต่ละมิติของสังคม ดังนั้น องค์ประกอบต่าง ๆ ของสังคมจะต้องเข้ามาร่วมกันพัฒนาสิ่งแวดล้อมของสังคมให้ดำรงต่อเนื่องไปถึงชนรุ่นต่อไปอย่างต่อเนื่องและดำเนินการอย่างสม่ำเสมอ

4. การพัฒนายั่งยืนในส่วนของมิติทางการเมือง ต้องส่งเสริมการเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง อย่างมีประสิทธิภาพ

5. ในส่วนของภาคเศรษฐกิจต้องการความสำนึกและความตระหนักในคุณค่าของสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมเกี่ยวข้องกับการค้า การอุตสาหกรรม และการเงิน ทั้งในประเทศและระหว่างประเทศ ซึ่งจะเป็นเอกเช่นเดียวกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ต้องคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมในลักษณะเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจ การพัฒนาอุตสาหกรรม ฯลฯ จำเป็นต้องคำนึงถึงการคงอยู่ของสิ่งแวดล้อมของสังคมควบคู่กันไปโดยตลอด

6. ระบบบริหารหรือระบบราชการที่มีศักยภาพ มีความยืดหยุ่น สามารถตรวจสอบและแก้ไขปรับปรุงตนเองได้

7. การดำเนินการดังกล่าวจะมีประสิทธิภาพได้ ต้องใช้บริบทของการศึกษาเป็นเครื่องมือ โดยคำนึงถึงการจัดหลักสูตรทางสิ่งแวดล้อมศึกษาและจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในระบบโรงเรียนและนอกโรงเรียนอย่างจริงจัง ตลอดจนประชาชนต้องเข้ามามีส่วนร่วมทางการศึกษา และได้รับการเรียนรู้ในระดับพื้นฐานอย่างแท้จริง

2.2 แนวคิดทางการศึกษา

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า จากการประชุมสหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (UNCED หรือ การประชุม The Earth Summit) ทำให้ปรากฏเอกสารสำคัญ 5 ฉบับ โดยเฉพาะแผนปฏิบัติการ 21 (Agenda'21) ในบทที่ 36 ได้กล่าวถึงเรื่อง การศึกษา ฝึกอบรม และความตระหนักของสาธารณชน (Education, Training and Public Awareness) ซึ่งองค์การยูเนสโก ได้นำแผนปฏิบัติการ 21 ในเรื่องดังกล่าวมาพิจารณาดำเนินการ ปรากฏสาระดังต่อไปนี้

“ . . . มีความจำเป็นที่จะเพิ่มพูนความรู้สึก และการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในการแก้ไขปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา การศึกษาจะช่วยให้ประชาชนเกิดความตระหนักถึงเรื่องสิ่งแวดล้อม และจริยธรรม การมีค่านิยม ทักษะ ทักษะ และพฤติกรรมที่จะส่งเสริมการพัฒนาอย่างยั่งยืน . . . การศึกษาควรให้ความรู้แก่ประชาชนไม่เฉพาะในเรื่องสิ่งแวดล้อมทางชีวภาพและกายภาพเท่านั้น แต่รวมถึงคุณค่าของสิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคม และในเรื่องการพัฒนามนุษย์ด้วย”

(มานพ เมฆประยูรทอง ผู้แปล, 2537: 73)

แผนปฏิบัติการ 21 ในบทนี้ กล่าวถึง ความสำคัญของการศึกษาขั้นพื้นฐาน ทั้งการศึกษาในระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียน รวมถึงการลดอัตราการไม่รู้หนังสือของผู้ใหญ่ด้วย พร้อมทั้งได้เสนอแนวทางในการปรับปรุงการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนไว้ดังนี้

- ให้ประชาชนทุก ๆ วัย ได้รับความรู้และการศึกษาในเรื่องสิ่งแวดล้อมศึกษาและการพัฒนา
- นำเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา รวมถึงเรื่องประชากรไว้ในโครงการทางการศึกษาทุกระดับ โดยมีการวิเคราะห์ถึงสาเหตุในประเด็นปัญหาที่สำคัญ และเน้นเป็นพิเศษที่จะให้ความรู้ในเรื่องดังกล่าวกับผู้มีความสนใจในการตัดสินใจ
- ให้เด็กนักเรียนศึกษาในเรื่องสภาวะสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นและภูมิภาค รวมทั้งในเรื่องการมีน้ำดื่มและอาหารที่ปลอดภัย เรื่องการสุขาภิบาล และผลกระทบทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมจากการใช้ทรัพยากร (มานพ เมฆประยูรทอง ผู้แปล, 2537:73)

นอกจากนั้น ในแผนปฏิบัติการ 21 บทที่ 25 เรื่อง เด็กและเยาวชนในการพัฒนาอย่างยั่งยืน ได้กล่าวถึงประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาไว้ดังนี้

“การศึกษาควรได้รับการยกระดับให้สูงขึ้น . . . เยาวชนควรได้รับการศึกษาอบรมในเรื่องสิ่งแวดล้อม และการพัฒนาอย่างยั่งยืนตลอดระยะเวลาของการศึกษาในโรงเรียน”

(มานพ เมฆประยูรทอง ผู้แปล, 2537: 59)

จึงสรุปได้ว่า แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนในส่วนที่เกี่ยวกับมิติทางการศึกษา ที่ปรากฏในแผนปฏิบัติการ 21 มีสาระสำคัญ ดังนี้

1. ต้องพัฒนาศักยภาพของชุมชนทุกระดับทุกระดับการศึกษาให้ได้รับความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม การพัฒนามนุษย์และการพัฒนาที่ยั่งยืน และนำไปใช้ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนอย่างแท้จริง
2. ส่งเสริมและขยายการศึกษาขั้นพื้นฐานทั้งในระบบการศึกษาในโรงเรียนและนอกโรงเรียน
3. ต้องสร้างความตระหนักในเรื่องคุณค่าสิ่งแวดล้อม จริยธรรม และพฤติกรรมที่จะส่งเสริมการพัฒนาที่ยั่งยืน

อนึ่ง เอ็มโบว์ ผู้อำนวยการใหญ่ขององค์การยูเนสโก ได้เสนอแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาไว้ในเอกสารเรื่องกำหนดอนาคต สรุปได้ดังนี้

“ควรพยายามปรับปรุงเนื้อหาและวิธีการในการศึกษามากขึ้น เพื่อให้เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ วัฒนธรรม และมนุษย์ . . . การศึกษามักจะไม่เหมาะสมกับสถานการณ์และความจำเป็นที่มีอยู่ในหลายประเทศ . . . (1) การศึกษาจะต้องมุ่งการพัฒนาทุก ๆ อย่างของบุคคล ทำให้บุคคลสามารถควบคุมสิ่งแวดล้อมให้ดีขึ้น และช่วยให้เขาสามารถพัฒนาความสามารถพิเศษ และความถนัด (2) ฝึกฝนให้มีทัศนคติเกี่ยวกับความอดทน ความยุติธรรม และความมั่นคงตั้งแต่เด็ก (3) เมื่อมนุษยชาติส่วนมากมีประสบการณ์ในเรื่องความรุนแรงในรูปแบบต่าง ๆ และมีการฝ่าฝืนสิทธิมนุษยชน ก็ต้องให้การศึกษาด้านหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม หรือให้วิชาเหล่านี้มีความสำคัญเท่าที่ควร แต่อย่างไรก็ดี การศึกษาเรื่องหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม อาจเป็นปัญหาในหลายประเทศ เนื่องจากช่องว่างระหว่างศีลธรรมที่สอนกัน (4) การศึกษาต้องช่วยให้เกิดทัศนคติและค่านิยมที่สัมพันธ์กับความจริง ความต้องการ และความคาดหวังของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป” (เอ็มโบว์ อะมาดู มาห์คาร์ , 2528: 46-49)

2.2.1 เป้าหมายของการศึกษา

เนื่องจากอิทธิพลของแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน มีผลทำให้ต้องปรับเปลี่ยนเป้าหมายของการศึกษาไปด้วย ซึ่งเป้าหมายของการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ องค์การยูเนสโก (UNESCO-APNIEVE, 1998) ได้กำหนดไว้ว่า เพื่อให้บรรลุตามความต้องการของมนุษย์และส่งเสริมคุณภาพชีวิตเป็นสำคัญ การศึกษาตามนัยดังกล่าวจะเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน และความสัมพันธ์ระหว่างนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และหลักจริยธรรม เพื่อสนับสนุนการพัฒนาที่น่าิยมและพฤติกรรมของบุคคล อันจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนร่วมกันทั้งภูมิภาค

ประเด็นความสัมพันธ์ของการศึกษากับนิเวศวิทยา หรือแนวคิดเรื่อง การศึกษากับสิ่งแวดล้อมนี้ กล่าวได้ว่า เป็นเรื่องที่องค์การยูเนสโกได้ดำเนินการในรูปของสิ่งแวดล้อมศึกษามาเป็นเวลานานกว่า 40 ปีแล้ว โดยให้การสนับสนุนผ่านโครงการระหว่างชาติ ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมศึกษา (IEEP) ส่วนแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น องค์การยูเนสโก เสนอให้มีการกำหนดความต้องการในการเรียนรู้ขั้นพื้นฐานและการลดอัตราการไม่รู้หนังสือเป็นอันดับแรก ซึ่งหลักการพื้นฐานเกี่ยวกับการศึกษาที่ระบุไว้ในแผนปฏิบัติการ 21 นั้น องค์การยูเนสโก ได้มอบภารกิจให้โครงการระหว่างชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อมศึกษา (IEEP) ร่วมรับผิดชอบด้วย (อำพัน ชิพสัตยากร, ผู้แปล, 2537: 49-51)

การจัดการศึกษาโดยทั่วไปมุ่งที่ความเจริญงอกงามทางปัญญา ซึ่งตรงกับวัตถุประสงค์ของการพัฒนา คือ เพื่อให้มนุษย์มีความเจริญงอกงามอย่างเต็มที่ แต่ความมุ่งหวังเหล่านี้ มิได้ประสบความสำเร็จได้ง่าย เพราะมีองค์ประกอบหลายประการ และต้องใช้เวลาในการรอคอยผลผลิตด้วย ดังคำกล่าวของ คัสนาวิ (Ghaznawi อ้างถึงใน อำพัน ชิพสัตยากร, ผู้แปล, 2537: 51) หัวหน้าหน่วยการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมขององค์การยูเนสโก ซึ่งกล่าวว่า

“การศึกษาเป็นกระบวนการที่ต้องใช้เวลา ในการจัดการศึกษานั้น ไม่ได้เหมือนกับการใช้ยี่สิบห้าบาทแปด และคาดหวังว่า จะรักษาให้หายได้โดยเร็ว คุณกำลังทำงาน เพื่อที่จะเปลี่ยนคุณค่า ทศนคติ พฤติกรรม และการดำเนินชีวิต ซึ่งไม่สามารถทำได้เสร็จสิ้นได้ในเวลาเพียงชั่วข้ามคืน”

2.2.2 วิธีการจัดการศึกษา

มุมมองในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาคนในอนาคต หรือเพื่อศตวรรษหน้า จึงมีความสำคัญและเป็นประเด็นที่ทำทนายิ่ง เนื่องจากการศึกษาเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาสังคมและมนุษย์ องค์การยูเนสโกจึงได้เริ่มโครงการการศึกษาสำหรับศตวรรษที่ 21 ขึ้นด้วยการจัดประชุม

ระดับนานาชาติ ระดับภูมิภาค และระดับภูมิภาคย่อยหลายครั้ง เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และประสบการณ์ระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ ทั่วโลก จนกระทั่งคณะกรรมการนานาชาติว่าด้วยการศึกษา ในศตวรรษที่ 21 แห่งยูเนสโก ได้จัดทำรายงาน เรื่อง Learning : The Treasure Within หรือ การเรียนรู้ : ขุมทรัพย์ในตน เสนอต่อองค์การยูเนสโก ซึ่งปรากฏสาระสำคัญที่ควรพิจารณา ดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2540)

1. หน้าที่ของการศึกษา

การศึกษาเป็นส่วนหนึ่งของการแก้ปัญหาในแนวใหม่ กล่าวคือ การศึกษาไม่ใช่เป็นแต่เพียงหนึ่งในหลาย ๆ วิธีการที่จะนำไปสู่การพัฒนาอีกต่อไป แต่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญและเป็นหนึ่งในเป้าหมายของการพัฒนาที่จะละเอียดเสียมิได้ และแม้ว่าการศึกษาไม่สามารถแก้ไขปัญหอันมีสาเหตุมาจากการล่มสลายของสัมพันธภาพทางสังคมแต่โดยลำพัง แต่การศึกษาก็ได้รับการคาดหวังให้ทำหน้าที่ปลูกฝังความปรารถนาที่จะดำรงคงอยู่ร่วมกันในหมู่สมาชิก ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานของความเป็นปึกแผ่นในสังคมและเอกลักษณ์ของชาติ

การศึกษาจึงมีหน้าที่สำคัญประการหนึ่ง คือ ทำให้มนุษย์พร้อมที่จะควบคุมการพัฒนาตนเอง ให้ทุกคนสามารถกุมชะตาชีวิตของตนเองโดยถ้วนหน้า เพื่อจะได้มีส่วนช่วยพัฒนาสังคมที่ตนดำรงชีวิตอยู่ โดยให้ปัจเจกชนและชุมชนมีส่วนร่วมรับผิดชอบในด้านการพัฒนา รวมถึงความคิดในเรื่องความยั่งยืนด้วย โดยการพัฒนาควรมีผลในระยะยาว ควรช่วยยกมาตรฐานการดำรงชีวิตของคนรุ่นหลัง และคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติซึ่งเป็นที่พึ่งแก่สิ่งมีชีวิตทั้งปวง

2. นโยบายทางการศึกษา

นโยบายทางการศึกษาจะต้องมีความหลากหลายอย่างพอเหมาะพอควร และจะต้องไม่กลายเป็นสาเหตุแห่งการแบ่งแยกทางสังคม นั่นคือ ต้องคำนึงถึงเรื่องความเสมอภาค และสามารถดำเนินงานด้านการพัฒนาจากภายใน ด้วยความเคารพในสิ่งแวดล้อมทางด้านมนุษย์และธรรมชาติและยอมรับว่าขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมต่าง ๆ นั้นย่อมมีหลากหลาย กระบวนการกล่อมเกลापัจเจกชนทางด้านวัฒนธรรมจะต้องไม่ขัดแย้งกับพัฒนาการส่วนบุคคล ฉะนั้น ระบบการศึกษาจึงจำเป็นต้องผสมผสานการสร้างความเป็นปึกแผ่นทางสังคมเข้ากับการธำรงสิทธิของปัจเจกชน ขณะเดียวกัน ก็ต้องยึดมั่นในอุดมการณ์อันสูงส่งที่จะชักนำให้ทั่วโลกมีความเข้าใจที่ดีต่อกัน มีความรับผิดชอบ และมีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากยิ่งขึ้น โดยยอมรับความแตกต่างด้านคตินิยมและวัฒนธรรม ซึ่งการขยายโอกาสทางการศึกษาจะช่วยให้ทุกคนได้รับความรู้ช่วยสอนคนทั่วไปให้มีความเข้าใจในโลกและเข้าใจผู้อื่นด้วย โดยเฉพาะการศึกษาขั้นพื้นฐานเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นยิ่ง

3. ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา : ครอบครัว ชุมชน ครู และนักเรียน

การศึกษาทั้งหมดเริ่มที่บ้าน ฉะนั้น ครอบครัวจะต้องช่วยโยงโยอารมณ์และปัญญาเข้าด้วยกัน ช่วยปลูกฝังค่านิยมและช่วยวางแนวทางที่จะเป็นบรรทัดฐาน ผู้ปกครองและครูจะต้องติดต่อสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เพราะเด็กจะพัฒนาไปอย่างไรนั้นก็ต่อเมื่อการศึกษาที่โรงเรียนได้รับการเสริมเติมจากการศึกษาที่บ้าน นอกจากนั้น ตามสภาพความเป็นจริง จะพบว่า ตลอดชีวิตของแต่ละคนก็ต้องเรียนรู้สภาพแวดล้อมทางสังคมซึ่งเป็นชุมชนที่เราพำนักอาศัยอยู่ และชุมชนนั้นย่อมแตกต่างกันออกไป จึงควรให้ชุมชนร่วมรู้สึกรับผิดชอบในเรื่องการศึกษาของสมาชิกของตนด้วย ซึ่งอาจแสดงออกโดยมีวิธีประสานสัมพันธ์กับโรงเรียนอยู่เสมอ หรือหากไม่มีโรงเรียน ก็รับผิดชอบการศึกษาเป็นบางส่วนโดยจัดการศึกษานอกโรงเรียน เช่น หากจะให้สตรีมีส่วนร่วมในชีวิตในชุมชน โดยทัดเทียมกับผู้ชายอย่างแท้จริงก็ต้องจัดให้สตรีและเด็กผู้หญิงได้รับการศึกษาด้วย

ความสัมพันธ์อันลึกซึ้งระหว่างครูและนักเรียนนั้นเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในกระบวนการเรียนรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักเรียนที่ยังไม่มีทักษะในการคิดและเรียนรู้ด้วยตนเอง ครูยังคงเป็นผู้ช่วยกระตุ้นที่ขาดเสียไม่ได้ ในขณะที่สมรรถนะในการเรียนรู้และวิจัยอย่างเป็นอิสระเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการเจริญเติบโตของเด็กแต่ละคนต่อไป นักเรียนจะมีสมรรถนะดังกล่าวก็ต่อเมื่อได้มีปฏิสัมพันธ์ทางปัญญากับครูหรือครูพี่เลี้ยงสักกระยะหนึ่ง

งานของครูนั้น ไม่ใช่เพียงถ่ายทอดข้อมูลหรือแม้กระทั่งความรู้เท่านั้น แต่ครูจะต้องนำเสนอความรู้ในลักษณะของการเสนอปัญหาในบริบทใดบริบทหนึ่งและเสนอปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าวอย่างถูกต้อง เพื่อให้นักเรียนจะได้สามารถนำวิธีแก้ปัญหานั้น ไปใช้กับเรื่องอื่น ๆ ได้ต่อไป ความสัมพันธ์ระหว่างครูและนักเรียนนั้น เรามุ่งในด้านการพัฒนาบุคลิกภาพของนักเรียนอย่างเต็มที่ โดยเน้นในเรื่องการพึ่งตนเอง

ครูจะต้องช่วยให้นักเรียนสร้างวิจารณญาณของตนเอง และมีความรู้สึกรับผิดชอบด้วยตนเอง เพื่อให้นักเรียนจะสามารถคาดการณ์ล่วงหน้าว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงใดบ้างและปรับตัวไปตามการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว นั่นก็คือ เรียนรู้ต่อไปจนตลอดชีวิต เพราะจะสามารถพัฒนาวิจารณญาณของตนได้ในที่สุด

ครูเป็นตัวอย่างที่ดียิ่งแก่นักเรียนในเรื่องความอยากรู้อยากเห็น ความมีใจกว้าง ความพร้อมที่จะนำสมมติฐานไปลองปฏิบัติ และการยอมรับข้อผิดพลาดของตน และที่สำคัญที่สุดคือ ครูจะต้องสอนให้นักเรียนใฝ่รู้ ครูต้องเผชิญกับความจริงที่ว่าตนจะไม่สามารถอาศัยสิ่งที่เรียนมาในตอนต้นได้ไปจนตลอดชีวิต แต่จะต้องแสวงหาความรู้และเทคนิคต่าง ๆ ที่ทันสมัยรวมทั้งปรับปรุงให้ดีขึ้นอยู่เสมอ ต้องดูแลเรื่องความเชี่ยวชาญในเนื้อหาวิชาที่สอนและความชำนาญในการสอนให้อยู่ในสัดส่วนอันเหมาะสม

อนึ่ง การสอนวิทยาศาสตร์ในหลายแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบรรดาประเทศยากจน จะต้องปรับปรุงอีกมาก วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาประเทศและช่วย ขจัดความยากจน จะต้องแก้จุดอ่อนในการสอนวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในระดับประถมและ มัธยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในโรงเรียนในประเทศกำลังพัฒนา โดยฝึกหัดครูวิทยาศาสตร์และ เทคโนโลยีให้ดีขึ้น

การผลิตและการพัฒนาครูนั้น เป็นภาระหน้าที่อันสำคัญประการหนึ่งในการฝึกหัดครู ทั้งก่อนประจำการและระหว่างประจำการ คือ ให้ครูได้มีคุณลักษณะต่าง ๆ ทางด้านจริยธรรมทาง ปัญญา และทางอารมณ์ เพื่อจะได้สามารถปลูกฝังคุณสมบัติเหล่านี้ให้แก่นักเรียนของตนได้ตามการ เรียกร้องของสังคม

4. วิธีการเรียนรู้ 4 ลักษณะ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาให้เป็นมนุษย์ที่เพียบพร้อม

คณะกรรมการนานาชาติ ว่าด้วยการศึกษาในศตวรรษที่ 21 แห่งยูเนสโก เน้น หลักการเบื้องต้นว่า การศึกษาจะต้องช่วยพัฒนาปัจเจกชนในทุกด้าน ทั้งจิตใจและร่างกาย สติ ปัญญา ความอ่อนไหว สุนทรียภาพ ความรู้สึกรับผิดชอบและศีลธรรมจรรยา มนุษย์เราทุกคนจะ ต้องสามารถพัฒนาความคิดอย่างอิสระเสรีด้านวิจารณ์ญาณ และมีดุลยพินิจของตนเอง เพื่อจะได้ สามารถกำหนดตนเองได้ว่าควรจะดำเนินการอย่างไรเมื่อต้องออกไปเผชิญกับสถานการณ์ต่าง ๆ ในชีวิต ดังนั้น จึงได้เสนอแนวคิดเรื่องวิธีการเรียนรู้ 4 ลักษณะ หรือเสาหลักแห่งองค์ความรู้ ซึ่งได้แก่ การเรียนเพื่อรู้ การเรียนรู้เพื่อปฏิบัติได้จริง การเรียนรู้เพื่อที่จะอยู่ร่วมกัน และการเรียนรู้เพื่อชีวิต ซึ่งทั้งหมดนี้ควรเป็นคุณสมบัติของผู้มีการศึกษาอย่างแท้จริง เป็นการเรียนรู้ในมุมกว้างและครอบคลุม คือ มุ่งให้ทุกคนค้นคว้า ขุดค้น และเสริมเติมศักยภาพในเชิงสร้างสรรค์ของตน เพื่อจะได้พบ ขุมทรัพย์อันล้ำค่าที่แฝงอยู่ในตนได้ด้วยตนเอง ซึ่งในที่สุดบุคคลนั้นก็จะเป็นบุคคลที่เพียบพร้อม คือ เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ โดยวิธีการเรียนรู้ 4 ลักษณะ ดังอธิบายสรุปต่อไปนี้

1. การเรียนเพื่อรู้ เป็นการเรียนรู้วิธีแสวงหาความรู้ คือ เป็นทั้งวิธีการและเป้าหมาย พร้อมกันไปในชีวิต ในฐานะที่เป็นวิธีการนั้น การเรียนรู้ดังกล่าวจะช่วยให้เราเข้าใจสิ่งแวดล้อม รอบตัว อย่างน้อยที่สุดก็เพียงพอที่จะให้เราสามารถมีชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี พัฒนาทักษะของเราเพื่อ ประกอบอาชีพ และสามารถติดต่อสัมพันธ์กับผู้อื่นได้เป็นอย่างดี ส่วนในฐานะที่เป็นเป้าหมาย การเรียนรู้ประเภทนี้อาศัยความพึงพอใจที่ได้เข้าใจ ได้รู้ และค้นพบสิ่งต่าง ๆ ถึงแม้ว่าในขณะที่จะ ไม่ค่อยมีการเรียนรู้ แต่ต่อไปอาจช่วยกระตุ้นให้เกิดความอยากรู้อยากเห็นทางปัญญา ส่งเสริม ความสามารถในการพินิจพิเคราะห์ และมีความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ อย่างถ่องแท้ โดยอาศัย วิจารณ์ญาณของตนเองได้ดียิ่งขึ้น โดยก่อนการเรียนรู้จะต้องฝึกวิธีเรียนเสียก่อน โดยใช้

พลังของสมาธิ ความจำ และความคิด นับตั้งแต่ในวัยเด็ก คือ แรกทีเดียว พ่อแม่จะเป็นผู้ฝึกสอนให้ รู้จักใช้ความสามารถในด้านความคิด และต่อมาจึงเป็นครู การฝึกความสามารถในด้านนี้เปรียบ เสมือนการจราจรสองทางระหว่างสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ฉะนั้น ในการสอนและการวิจัย ต้องใช้สองวิธีซึ่งคนส่วนใหญ่มักจะคิดว่าขัดแย้งกัน นั่นก็คือ วิธีอุปนัยและวิธีนิรนัย

2. การเรียนรู้เพื่อปฏิบัติได้จริง อาจกล่าวได้ว่า การเรียนเพื่อรู้และเรียนเพื่อปฏิบัติ จะแยกจากกันไม่ได้ การเรียนเพื่อปฏิบัติ นั้น มีส่วนสัมพันธ์กับเรื่องการศึกษาวิชาชีพมาก คือ จะสอน ให้เด็กนำสิ่งที่เรียนรู้ไปใช้ปฏิบัติได้อย่างไร และจะปรับการศึกษาให้สอดคล้องกับการงานใน อนาคตได้อย่างไร เพื่อจะได้ไม่เพียงแต่มีความชำนาญทางด้านวิชาชีพเท่านั้น แต่เพื่อสามารถรับมือ กับสถานการณ์ต่าง ๆ และปฏิบัติงานเป็นหมู่คณะได้ เป็นการเรียนรู้โดยอาศัยประสบการณ์ ต่าง ๆ ทางสังคมและในการประกอบอาชีพ ซึ่งอาจเป็นการเรียนรู้ในระบบโรงเรียน ตามแต่ สภาพในท้องถิ่น หรือประเทศนั้น ๆ หรืออาจเป็นการเรียนรู้ในระบบโรงเรียน โดยใช้หลักสูตร ซึ่งประกอบด้วย การเรียนในภาคทฤษฎีสลับกับการฝึกปฏิบัติงาน

3. การเรียนรู้เพื่อที่จะอยู่ร่วมกัน เนื่องจากตลอดยุคของประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา มีการ สู้รบกันอยู่เสมอ ทำให้เห็นว่าเราอยู่ในสถานการณ์ที่เสี่ยงต่ออันตราย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วง ศตวรรษที่ 20 เป็นไปได้หรือไม่ที่เราจะวางระบบการศึกษา ซึ่งอาจช่วยไม่ให้เกิดการขัดแย้งหรือ ขจัดความขัดแย้งด้วยสันติวิธี โดยสอนให้เคารพผู้อื่นรวมทั้งวัฒนธรรมและศีลธรรมของผู้อื่น อีกด้วย นั่นคือด้วยการสอนให้เข้าใจผู้อื่นและตระหนักดีว่ามนุษย์เราจะต้องพึ่งพาอาศัยกัน ดำเนิน โครงการร่วมกันและเรียนรู้วิธีแก้ปัญหาคือขัดแย้งต่าง ๆ โดยชี้ให้เห็นถึงความหลากหลาย เพื่อ เสริมสร้างความเข้าใจอันดีต่อกัน และเพราะสันติภาพนั้นล้ำค่า และคู่ควรแก่การหวงแหน

อนึ่ง หากเราจะเข้าใจผู้อื่น เราต้องรู้จักตนเองเสียก่อน เพื่อช่วยให้เด็กและเยาวชน มองโลกได้อย่างถูกต้อง ดังนั้น ประเด็นแรกเริ่มก็คือการศึกษาจะต้องช่วยให้ได้เรียนรู้ว่าตนเองเป็นใคร ไม่ว่าจะเป็นการสอนในครอบครัว ชุมชน หรือที่โรงเรียนก็ตาม เมื่อเป็นเช่นนี้เด็กจะเห็นอกเห็นใจ ผู้อื่น และเข้าใจปฏิกิริยาของเขาเหล่านั้นได้อย่างแท้จริง การปลูกฝังให้เด็กมีความเห็นอกเห็นใจ ผู้อื่นตั้งแต่อยู่ในวัยเรียนจะมีผลต่อพฤติกรรมทางสังคมของเด็กไปจนตลอดชีวิต เช่น การสอนให้ เยาวชนมีทัศนคติเช่นเดียวกับกลุ่มอื่นที่ต่างเชื้อชาติหรือศาสนา อาจหลีกเลี่ยงความไม่เข้าใจกันได้ การสอนเกี่ยวกับประวัติของศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณีของผู้อื่นย่อมเป็นประโยชน์ต่อ พฤติกรรมของเด็กต่อไปในอนาคต

4. การเรียนรู้เพื่อชีวิต โลกปัจจุบันนี้เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เนื่องจากมีนวัตกรรมในด้านสังคมและเศรษฐกิจเป็นแรงผลักดันที่สำคัญแรงหนึ่ง ปรากฏการณ์ดังกล่าว แผ่ขยายไปทั่วและมีอิทธิพลกว้างไกลมาก จึงไม่อาจจะเตรียมตัวเด็กสำหรับสังคมใดสังคมหนึ่งได้อีกต่อไป แต่จะต้องเตรียมตัวเด็กเพื่อให้มีสติปัญญาและไหวพริบในอันที่จะเข้าใจโลกรอบตัว รวมทั้งประพุดติตนด้วยความรับผิดชอบและมีความเป็นธรรมมากกว่าที่เคยเป็นมาก่อน ดังนั้น การศึกษาจึงมีบทบาทสำคัญที่จะต้องทำให้คนมีเสรีภาพในความคิดอ่าน มีดุลยพินิจ มีความรู้สึกรู้จักคิดและจินตนาการที่จำเป็น เพื่อจะได้พัฒนาความสามารถของตนและกุมชะตาชีวิตของตนเองให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ เพื่อให้สามารถปรับปรุงบุคลิกภาพของตนได้ดีขึ้น ดำเนินงานต่าง ๆ โดยอิสระเสรียิ่งขึ้น ซึ่งการจัดการศึกษาที่มุ่งการเรียนรู้เพื่อชีวิตนี้ จะต้องไม่ละเลยศักยภาพในด้านใดด้านหนึ่งเป็นอันขาด คือต้องประกอบด้วย ความจำ การใช้เหตุผล ความซาบซึ้งในสุนทรียภาพ สมรรถนะทางร่างกาย และทักษะในการติดต่อสื่อสารกับผู้อื่น (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2540)

อนึ่ง ประเด็นในเรื่องการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ ดัมลามิเยน (Damlamian อ้างถึงใน อัมพัน ชิพัสตยากร. ผู้แปล, 2537: 50) ให้ความเห็นว่า

“ ขณะนี้เรามองว่าการศึกษาเป็นบริบทที่กว้างขวาง ไม่เพียงแต่มีความเกี่ยวข้องกับโรงเรียน และนักการศึกษาเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงหน่วยงานต่าง ๆ ของสังคม รวมทั้งรัฐบาล ธุรกิจ และอุตสาหกรรม และวงการวิทยาศาสตร์

การจัดการศึกษาในทิศทางใหม่เพื่อการพัฒนาแบบยั่งยืน จำเป็นต้องจัดให้สอดคล้องกับหน่วยงานหลาย ๆ แห่ง ซึ่งเป็นแหล่งวิทยาการที่ดีที่สุดของสังคม ความรู้ที่ทันสมัย และถูกต้องที่สุด เทคนิคการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด และให้งบประมาณมากกว่านี้”

กล่าวโดยสรุป การจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาคนในอนาคต มุ่งหมายเพื่อพัฒนาคนให้เป็นบุคคลที่เพียบพร้อมบริบูรณ์ ทั้งด้านคุณธรรม ปัญญา บุคลิกภาพ ตลอดจนประสบความสำเร็จในการประกอบอาชีพการงาน และเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ในสังคมทุกระดับ เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข และนำไปสู่ประโยชน์สูงสุดของมนุษย์ไปจนตลอดชีวิต

การจัดการศึกษตามนัยดังกล่าว องค์การยูเนสโกได้ให้ความสนับสนุนอย่างจริงจังในเรื่องแนวทางสหวิทยาการแบบบูรณาการคือเห็นว่าเป็นหนทางเดียวที่เป็นไปได้สำหรับการพัฒนาและการปกป้องสิ่งแวดล้อม แต่ที่แน่นอน คือ ชิดความสามารถสำหรับการปรับปรุงให้ดีขึ้นนั้น จะเกิดขึ้น ณ จุดเชื่อมโยงระหว่างการศึกษา วิทยาศาสตร์ วัฒนธรรม และสื่อสารมวลชน กับจุดเชื่อมโยงระหว่างองค์ประกอบเหล่านี้และการพัฒนาเช่นเดียวกับสิ่งแวดล้อม และในส่วนของความสำคัญของ

วิทยาศาสตร์นั้น กล่าวได้ว่า วิทยาศาสตร์ เป็นส่วนหนึ่งของมรดกทางวัฒนธรรมของมนุษยชาติ วิทยาศาสตร์ช่วยให้มนุษย์แก้ปัญหาต่าง ๆ ได้มากมาย และช่วยให้คนในชาติต่าง ๆ แลกเปลี่ยน วัฒนธรรมซึ่งกันและกันได้ จึงจำเป็นต้องส่งเสริมด้านวิทยาศาสตร์ที่มีความเหมาะสมกับวัฒนธรรม ในท้องถิ่น (ยูเนสโก อ้างถึงใน อุทัยวรรณ สุขคันธรักษ์. แปลและเรียบเรียง, 2535: 37-40 ; ประไพพรรณ เอ็มชู, แปลและเรียบเรียง, 2530: 56)

กลวิธีในการดำเนินการ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน จะมี ลักษณะ ดังนี้

1. ความสัมพันธ์ส่วนตัวและการทำความเข้าใจความหมาย
2. ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง
3. มุ่งไปที่การใช้ทักษะในการตั้งคำถามและการสืบสวน
4. ตั้งอยู่บนฐานของการปฏิบัติ
5. ทำลายตัวแบบความคิดที่ผิดพลาดและรูปแบบของการครอบงำ
6. เป็นลักษณะของการนำไปสู่การปฏิบัติทางสังคม

แมกเคลน (Maclean) หัวหน้าศูนย์นวัตกรรมทางการศึกษาเอเชียและแปซิฟิก (Asia-Pacific Centre of Educational Innovation for Development-ACEID) ได้กล่าวถึงโครงการขององค์การ ยูเนสโกที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาว่า องค์การยูเนสโกได้เสนอโครงการด้านการศึกษา 2 โครงการคือ โครงการการศึกษาเพื่อความยั่งยืน และการศึกษาเพื่ออนาคตที่ยั่งยืน (Education for Sustainable Development and Education for Sustainable Futures) ซึ่งขอบเขตของการศึกษาจะเน้นหนักเรื่อง สิ่งแวดล้อมศึกษา เพราะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญและจำเป็น และเพราะว่าสิ่งแวดล้อมและการ พัฒนาเกี่ยวข้องกับประชาชนและสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ อย่างไรก็ตาม การพัฒนามิได้หมายถึงเพียง การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่รวมไปถึงสังคม วัฒนธรรม และทิศทางทางการเมืองที่ใช้ ในการพัฒนาด้วย ดังนั้น จึงต้องปรับเปลี่ยนทิศทางการพัฒนาใหม่ แม้การศึกษาด้านวิทยาศาสตร์ ธรรมชาติก็ต้องเปลี่ยนไป เพราะเดิมขาดความหยั่งรู้ในสำคัญของสังคมวิทยา มนุษยวิทยา และ เศรษฐกิจ โดยเฉพาะมิติของจริยธรรม ดังนั้น จำเป็นต้องเพิ่มเข้าไปในกระบวนการเรียนการสอน และทำให้เกิดความรู้ ความคิด (Head) ความสำนึก ความตระหนัก (Heart) และการลงมือปฏิบัติ (Hand) ที่ถูกต้องเหมาะสมอย่างแท้จริงด้วย (Dr. Rupert Maclean; Chief of ACEID-UNESCO, interview, May 16, 1998)

2.3 สรุปแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา ขององค์การยูเนสโก

2.3.1 การพัฒนาที่ยั่งยืน

การศึกษาเอกสารและสัมภาษณ์ Dr. Rupert Maclean ผู้ทรงคุณวุฒิขององค์การยูเนสโก ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืนตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้ผู้วิจัยสามารถสรุปนัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดขององค์การยูเนสโก ได้ดังนี้

ประเด็นที่ศึกษา	สาระที่ได้จากการศึกษา
ที่มา / ต้นกำเนิดของแนวคิด	<ul style="list-style-type: none"> สืบเนื่องจากการพัฒนาประเทศตามแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่ไม่สมดุลในแต่ละภาคของสังคม ทำให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรหมดไป สร้างมลพิษในปริมาณที่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และปัญหาจำนวนประชากรที่สัมพันธ์กับกิจกรรมของมนุษย์
แนวคิดเบื้องต้นของการพัฒนาฯ	<ul style="list-style-type: none"> การพัฒนาที่สนองความต้องการของประชาชนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้ประชาชนรุ่นต่อไปในอนาคตต้องประนีประนอมยอมลดความต้องการของตนเอง
หลักการสำคัญของการพัฒนาฯ	<ul style="list-style-type: none"> การผนวกวัฒนธรรมเข้ากับเรื่องหลัก ๆ ในการพัฒนา เช่น การศึกษา การสื่อสาร วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สุขภาพ อุตสาหกรรม การขนส่ง แรงงาน และสิ่งแวดล้อม ด้วยการยึดปัจจัยด้านมนุษย์และคุณค่าทางวัฒนธรรม ร่วมอยู่ในกิจกรรมการพัฒนา เพื่อมุ่งให้เกิดความสมดุล และความเท่าเทียมกันในทุกระบบของการพัฒนา
เป้าหมายของการพัฒนาฯ	<ul style="list-style-type: none"> เพื่อให้ทุกคนได้อยู่ดีกินดี ดำรงชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี และมีความรับผิดชอบต่อสังคมโดยส่วนรวม เพื่อนำไปสู่ความสมดุลและความเท่าเทียมกันในทุกมิติและทุกพื้นที่
นัยสำคัญของการพัฒนาฯ	<ul style="list-style-type: none"> กระบวนการพัฒนาสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่อิงวัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นองค์รวม เป็นการบูรณาการและด้วยความสมดุล ทั้งระหว่างการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม พร้อมกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนา เพื่อให้บรรลุตามความต้องการของมนุษย์ และเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตทั้งของคนรุ่นปัจจุบันและอนาคตด้วยความยุติธรรม

ประเด็นที่ศึกษา	สาระที่ได้จากการศึกษา
ยุทธศาสตร์ของการพัฒนาฯ	<ul style="list-style-type: none"> ● เน้นความสมดุลระหว่างการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม พร้อมกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนา ที่ก่อให้เกิดผลในทางที่ดีในทุกด้าน ด้วยความยุติธรรม และเหมาะสมกับวัฒนธรรม ตามระบบของสังคมแต่ละแห่ง ● ต้องนำประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และการใช้ วิจารณ์ญาณด้านการเมืองที่อิงวัฒนธรรมมาพิจารณาในลักษณะขององค์รวมและบูรณาการเข้าด้วยกัน ● การพัฒนาสมรรถนะของประชาชนและสถาบันต่าง ๆ เพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม โดยอาศัยมิติทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ควบคู่ไปกับการใช้มิติทางวัฒนธรรม โดยใช้บริบททางการศึกษาเป็นเครื่องมือ

2.3.2 แนวคิดทางการศึกษา

การศึกษาเอกสารและสัมภาษณ์ Dr.Rupert Maclemean ผู้ทรงคุณวุฒิขององค์การยูเนสโก ในเรื่องแนวคิดทางการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ทำให้ผู้วิจัยสามารถสรุปนัยสำคัญของแนวคิดดังกล่าวได้ดังนี้

ประเด็นที่ศึกษา	สาระที่ได้จากการศึกษา
การจัดการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> ● มุ่งส่งเสริมคุณภาพชีวิต โดยนำแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน ความสัมพันธ์ระหว่างนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และหลักจริยธรรม เพื่อสนับสนุนการพัฒนาค่านิยม และพฤติกรรมของบุคคล อันจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนร่วมกันทั้งภูมิภาค ● มุ่งพัฒนาให้ประชาชนฉลาดขึ้น มีความรู้มากขึ้น ได้รับข้อมูลข่าวสารเพิ่มขึ้น มีจริยธรรม ความรับผิดชอบ รู้จักคิด วิเคราะห์และสามารถที่จะเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่อง
กระบวนการของการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> ● เน้นความสำคัญเรื่องการศึกษาขั้นพื้นฐาน มุ่งลดอัตราการไม่รู้หนังสือในประชาชนทุกวัย เพื่อนำไปสู่การยกระดับการดำรงชีวิต และส่งเสริมคุณภาพชีวิต โดยคำนึงถึงวัฒนธรรมและความเป็นมนุษย์

ประเด็นที่ศึกษา	สาระที่ได้จากการศึกษา
เป้าหมายของการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> • มุ่งความเจริญงอกงามทางสติปัญญา • มุ่งพัฒนาทักษะและความรู้ เพื่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ค่านิยม และรูปแบบการดำเนินชีวิต ทั้งการบริโภคและการผลิต • ผลผลิต หรือผู้สำเร็จการศึกษาจะเกิด ความรู้ ความคิด (Head) ความสำนึก ความตระหนัก (Heart) และลงมือปฏิบัติ (Hand) อย่างถูกต้องเหมาะสม กล่าวโดยสรุป คือ ต้องสามารถนำความรู้ ไปปฏิบัติในสังคม ได้เป็นอย่างดี
ผู้สอน	<ul style="list-style-type: none"> • ครอบครัวยุคใหม่ ครู ต้องมีส่วนร่วมในการให้ความรู้ • ครูต้องเป็นตัวอย่างที่ดี มีใจกว้าง • ครูต้องช่วยนักเรียน และมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อนักเรียน
ผู้เรียน	<ul style="list-style-type: none"> • มุ่งเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง • เน้นการพึ่งตนเอง
วิธีการสอน	<ul style="list-style-type: none"> • มุ่งเน้นทักษะในการตั้งคำถาม การสืบสวน และการปฏิบัติ • เน้นการเรียนรู้ 4 ลักษณะ คือ เรียนเพื่อรู้ เพื่อปฏิบัติได้จริง เพื่อที่จะอยู่ร่วมกัน และเรียนรู้เพื่อชีวิต
หลักสูตร	<ul style="list-style-type: none"> • ขอบเขตของการศึกษาจะเน้นหนักเรื่องสิ่งแวดล้อมศึกษา • จัดทำหลักสูตรสหวิทยาการแบบบูรณาการ ที่รวมแนวคิดเรื่อง การพัฒนาที่ยั่งยืน ความสัมพันธ์ระหว่างนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี โดยเฉพาะวัฒนธรรม และ หลักจริยธรรม เพื่อสนับสนุนการพัฒนาค่านิยม คุณธรรม และ พฤติกรรมของบุคคล อย่างสอดคล้องกับวัฒนธรรมท้องถิ่น
การประเมินผล	<ul style="list-style-type: none"> • แบบทดสอบ / ข้อสอบ

สรุป

การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นแนวคิดที่เกิดขึ้น เพื่อแก้ปัญหาการพัฒนาที่ผ่านมา ซึ่งมุ่งเน้นแต่การพัฒนาเศรษฐกิจเป็นแกนหลัก จนส่งผลเสียหายต่อมนุษย์และสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ ทั้งนี้เพราะความต้องการของมนุษย์ และขีดจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติเป็นประเด็นหลัก ทำให้มนุษย์ต้องร่วมกัน

พิจารณาหาทางแก้ไข เพื่อให้เกิดการพัฒนาที่จะนำไปสู่ความสมดุลและความเท่าเทียมกัน เพื่อให้ทุกคนได้อยู่ดีกินดี ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

เนื่องจากเป็นที่ประจักษ์ชัดกันดีว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกี่ยวข้องกับหลายมิติ คือ ทั้งมนุษย์ และกิจกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ฯลฯ แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนขององค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมของสหประชาชาติ จึงได้ผนวกวัฒนธรรมเข้ากับเรื่องหลัก ๆ ในการพัฒนา เช่น การศึกษา การสื่อสาร วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สุขภาพ อุตสาหกรรม การขนส่ง แรงงาน และสิ่งแวดล้อม ซึ่งนับสำคัญดังกล่าว หมายถึง กระบวนการพัฒนา สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ที่อิงวัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นองค์รวม เป็นการบูรณาการ และด้วยความสมดุลทั้งระหว่างการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม พร้อมกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนา เพื่อให้บรรลุผลตามความต้องการของมนุษย์ และเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิต ทั้งของคนรุ่นปัจจุบันและอนาคตด้วยความยุติธรรม

ในส่วนของการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น องค์การยูเนสโกมุ่งหวังให้การศึกษาทำหน้าที่สนับสนุนสังคมที่มีความแตกต่างหลากหลาย โดยเป้าหมายของการศึกษาคือทำให้ประชาชนฉลาดขึ้น มีความรู้มากขึ้น ได้รับข้อมูลข่าวสารเพิ่มขึ้น มีจริยธรรม มีความรับผิดชอบ รู้จักคิดวิเคราะห์และสามารถที่จะเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่อง การศึกษามีความหมายกว้างขวางถึงการพัฒนาทักษะและความรู้ เพื่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ค่านิยม และรูปแบบการดำเนินชีวิต จึงต้องส่งเสริมรัฐให้สนับสนุนการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องและถึงรากเหง้า โดยให้คำนึงถึงวัฒนธรรมความเป็นมนุษย์ เพื่อนำไปสู่ความยั่งยืนต่อไป ซึ่งการปรับเปลี่ยนหรือการเปลี่ยนแปลง การศึกษาเพื่อนำไปสู่ความยั่งยืน จะมุ่งไปที่การศึกษาขั้นพื้นฐาน เพื่อนำไปสู่การยกระดับการดำรงชีวิตอันจะทำให้เกิดความยั่งยืน โดยสนับสนุนให้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริโภคและการผลิต รวมถึงค่านิยมเชิงคุณธรรม จริยธรรม วัฒนธรรม ซึ่งเป็นรากฐานของพฤติกรรม โดยคำนึงถึงความยุติธรรมและความเท่าเทียมกันด้วย

อย่างไรก็ตาม เป้าหมายท้ายที่สุดของการพัฒนาอย่างยั่งยืนที่มีต่อการศึกษานั้น มิใช่การมี การศึกษาที่ต่อเนื่อง แต่หมายถึงการศึกษาที่เป็นไปเพื่อประชาชนทุกคน ทำให้ได้เรียนรู้ครบทุก ทักษะ และทำให้เกิดการเรียนรู้แบบบูรณาการ ซึ่งนำไปปฏิบัติได้จริงในชีวิต ซึ่งแสดงว่า องค์การ ยูเนสโกให้ความสำคัญต่อการศึกษาทั้งในระบบโรงเรียน นอกโรงเรียน และการศึกษาตลอด ชีวิต โดยเฉพาะการศึกษาเพื่อปวงชน การศึกษาขั้นพื้นฐาน การศึกษาเพื่อเด็กผู้หญิงและสตรี การศึกษาเพื่อความเข้าใจอันดีและสันติภาพ การศึกษาสิ่งแวดล้อม การฝึกหัดครู การอาชีวศึกษา และการสอนภาษา

บทที่ 3

แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

การศึกษาค้นคว้าในบทนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาวเคราะห์เป็น 2 ประเด็น เช่นเดียวกับบทที่ 2 คือ แนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษา อย่างไรก็ตาม เนื่องจากคำว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน” มิได้ปรากฏให้เห็นมาก่อนในหลักทางพระพุทธศาสนา แต่เพราะมีสาระสำคัญบางประการที่เกี่ยวกับการพัฒนาและการศึกษา ซึ่งปรากฏหลักฐานให้เห็นได้จากตัวอย่างงานวิจัยหลายเรื่องที่ผู้วิจัยได้นำเสนอไว้ในงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในบทที่ 1 และนอกจากนั้นก็ปรากฏว่า พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ซึ่งเป็นนักปราชญ์สำคัญทางพระพุทธศาสนาท่านหนึ่ง ได้นำเสนอแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน พร้อมทั้งแนวคิดทางการศึกษา ตามทัศนะของท่านไว้ ดังนั้น การศึกษาของผู้วิจัยในครั้งนี้ จึงขอนำเสนอแนวคิดทางพุทธศาสตร์ทั้งสองประเด็นดังกล่าว โดยศึกษาผลงานและทัศนะของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เพื่อเป็นแนวทางเบื้องต้นในการศึกษาของผู้วิจัย ส่วนการศึกษาแนวคิดทางพุทธศาสตร์ประกอบด้วยด้วยการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนเอกสารผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา ร่วมกับการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญที่คัดสรร ดังผลการศึกษาต่อไปนี้

3.1 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน

3.1.1 แนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

การพัฒนาที่ยั่งยืน ตามทัศนะของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ที่นำเสนอในบทนี้ ผู้วิจัยศึกษาค้นคว้ามาจากหนังสือ เรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) ซึ่งเป็นปาฐกถาที่ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) แสดง ณ หอประชุมเล็ก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2536 และท่านได้อนุญาตให้นำมาพิมพ์เผยแพร่ได้ในเวลาต่อมา จึงกล่าวได้ว่า เนื้อหาสาระที่นำเสนอต่อไปนี้เป็นทัศนะของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ทั้งหมดที่มีต่อแนวคิดเรื่อง การพัฒนาที่ยั่งยืน

ที่มาและความหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน

คำว่า “พัฒนา” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2539: 591) อธิบายว่า หมายถึง ทำให้เจริญ แต่พระราชวรมณี (ประยูรท์ ปยุตโต) (2530: 16-81) ได้กล่าวถึงการพัฒนาไว้ว่า คำว่า พัฒนาแยกได้เป็น 2 ส่วน ส่วนหนึ่งคือการพัฒนาคน เรียกว่า ภาวนา และอีกส่วนหนึ่งคือการพัฒนาวัตถุ พัฒนาสภาพแวดล้อม เรียกว่า วัฒนา หรือพัฒนา

พระธรรมปิฎก (ประยูรท์ ปยุตโต) ได้นำเสนอแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนว่า โลกประสบปัญหาการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนมาเป็นเวลานาน ซึ่งคำว่า “การพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน” มีสาเหตุมาจากการพัฒนาที่ผิดพลาดตั้งแต่ในอดีต กล่าวคือ เป็นการพัฒนาที่มุ่งถึงผลเลิศของการพัฒนาเศรษฐกิจ เพื่อความสุขสบายของมวลมนุษย์เพียงอย่างเดียว โดยไม่คำนึงถึงผลเสียที่จะเกิดขึ้นกับธรรมชาติ ซึ่งหากพิจารณาประเด็นจุดกำเนิดแห่งปัญหาที่เกิดจากการพัฒนาที่ผ่านมาในเชิงศาสนา ท่านวิเคราะห์ว่าเกิดจากการที่บุคคลขาดจริยธรรมในการพัฒนา เพราะมีเหตุมาจากกิเลส 3 อย่างคือ ตัณหา หรือความอยากได้ มานะหรือความต้องการอำนาจ และทิฐิ หรือความยึดมั่น ความคลั่งไคล้ แนวคิด ลัทธิ ศาสนา และอุดมการณ์ต่าง ๆ

อนึ่ง กิเลสของคน เช่น โลภะ โทสะ ตัณหา มานะ ฯลฯ ในทัศนะของตะวันตกนั้น จะถูกมองว่าเป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่แก้ไขไม่ได้ ทำให้จริยธรรมกลายเป็นเรื่องของความจำใจ ต้องหักห้ามยับยั้งไม่ทำตามใจตน แต่ในทัศนะของท่าน กิเลสเป็นธรรมชาติของมนุษย์ก็จริงแต่เป็นธรรมชาติที่แก้ไขได้ เพราะธรรมชาติของคนในทัศนะพระพุทธศาสนาสามารถฝึกฝนให้พัฒนาและแก้ไขปรับปรุงได้ เปลี่ยนกิเลสให้เป็นคุณธรรมและปัญญาได้ จริยธรรมจึงไม่ใช่เรื่องต้องฝืนใจ ถ้าหากพัฒนาคนถูกต้อง คนก็มีจริยธรรมได้ และจริยธรรมที่แท้ต้องทำให้มนุษย์มีความสุข ท่านให้แนวคิดไว้ว่า หากคนหรือบุคคลได้รับการพัฒนาอย่างถูกต้องด้วยการศึกษาแล้ว ก็จะก่อให้เกิดผลของการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

หลักการของการพัฒนาที่ยั่งยืน

พระธรรมปิฎก (ประยูรท์ ปยุตโต) กล่าวว่า การแก้ปัญหาคือการพัฒนา หมายถึง การแก้ปัญหาของอารยธรรมทั้งหมด ต้องสืบค้นเหตุปัจจัยของปัญหาลงไปถึงรากฐานทางความคิดหรือทฤษฎีที่เป็นฐานก่อกำเนิด และกำกับกระแสอารยธรรมนั้น เพื่อให้เห็นลู่ทางของการแก้ปัญหา แล้วโยงไปสู่ขั้นการพิจารณาในการแก้ปัญหา ซึ่งทัศนะที่มีต่อเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาตินั้น อารยธรรมตะวันตกเดิมมองมนุษย์แยกต่างหากจากธรรมชาติ และมีอำนาจครอบครองเหนือธรรมชาติจึงเป็นตัวการก่อปัญหาแก่มนุษยชาติ เมื่อจะแก้ปัญหาให้การพัฒนาเป็นการ

พัฒนาที่ยั่งยืนก็ต้องเปลี่ยนรากฐานทางความคิดใหม่ เพราะปัญหาการพัฒนา มิใช่เฉพาะด้านสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่ปรากฏทางด้านความคิด ชีวิต ทั้งกายใจ และสังคมด้วย รากฐานทางความคิด และปัจจัยต่าง ๆ ทางภูมิธรรมภูมิปัญญา ที่อยู่เบื้องหลังความเป็นมาของอารยธรรมปัจจุบัน จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับการที่จะเข้าใจและการปรับปรุงแก้ไขพัฒนาเพื่อประโยชน์สุขแก่สังคมมนุษย์อย่างแท้จริง

ในส่วนของแนวความคิดพื้นฐานทางพระพุทธศาสนานั้น ท่านได้นำมากล่าวไว้ 4 อย่างคือ

1. พระพุทธศาสนาถือว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นธรรมชาติที่มีอยู่และเป็นไปตามธรรมดาในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย และมนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งในระบบความสัมพันธ์แห่งปัจจัยของธรรมชาตินั้น

2. ชีวิตและการกระทำของมนุษย์ย่อมเป็นไปตามระดับความสัมพันธ์แห่งเหตุ ปัจจัย และทำให้เกิดผลตามระบบเหตุปัจจัยนั้นด้วย

3. มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และต้องฝึก เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ ซึ่งเป็นความคิดรากฐานที่สำคัญที่สุด การเกิดระบบจริยธรรมในพระพุทธศาสนาก็เพราะหลักการนี้ จริยธรรมจึงมีความหมายเท่ากับการศึกษา เมื่อมนุษย์พัฒนาแล้วก็สามารถเข้าถึงอิสรภาพและความสุขได้จริง

4. ศักยภาพของการพัฒนา คือ การทำให้คนสามารถทำให้ความขัดแย้งมีความหมายเป็นความประสานเสริม กลมกลืนซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความสมบูรณ์และดุลยภาพ ซึ่งความสามารถของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วจะประยุกต์เข้ากับการแก้ปัญหาสภาพแวดล้อมทั้งหมดได้

อนึ่ง พระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต) ได้อธิบายถึงแนวความคิดเดิมของตะวันตกที่มองคนแยกออกจากธรรมชาติ โดยสรุปแนวคิดดังกล่าวไว้ดังนี้

1. ในแง่ศักยภาพ คือ การที่มนุษย์สามารถพัฒนาเทคโนโลยีมาพิชิตและจัดการกับธรรมชาติได้

2. ความหมายของอิสรภาพ คือ ความสามารถที่จะจัดการกับธรรมชาติได้ตามประสงค์จนอยู่เหนือธรรมชาติ

3. ความสุข คือ การจัดการนำธรรมชาติมาปรุงแต่งเพื่อเป็นวัตถุอำนวยความสะดวกสบาย

4. ภาวะของมนุษย์ จะมองคนแบบเดียวกันหมด ว่าคนจะมีความสุขด้วยวัตถุจึงจะมีความสุขจริง แม้การศึกษาที่กำหนดให้มีความสำคัญเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคล ก็เป็นความแตกต่างปลีกย่อยที่เน้นในแนวนอน เช่น ความถนัด แนวโน้ม ความสนใจ แต่ไม่ใส่ใจและไม่มีความชัดเจนในการมองความแตกต่างในแนวตั้ง คือ ความแตกต่างในระดับแห่งการพัฒนาของความเป็นมนุษย์

5. ความสัมพันธ์หรือฐานะเชิงปฏิบัติการ คือ มนุษย์มีฐานะเป็นผู้กระทำต่อสิ่งแวดล้อมหรือต่อธรรมชาติ โดยการครอบงำ แล้วจัดการตามความประสงค์ในอันที่จะสนองความต้องการของมนุษย์

แนวคิดทั้ง 5 ข้อนี้บางข้อเปลี่ยนไป แต่บางข้อไม่เปลี่ยน จึงเกิดการขัดแย้งกันเอง และกลายเป็นปัญหาใหม่อีก อย่างไรก็ตาม ท่านได้เปรียบเทียบแนวคิดพื้นฐานหลักการของพระพุทธศาสนา 5 ข้อ ที่แตกต่างจากตะวันตก สรุปได้ดังนี้

1. ในแง่ศักยภาพ มนุษย์สามารถพัฒนาตนได้ และทำให้สามารถอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมได้ดีขึ้น รวมทั้งสามารถจัดความสัมพันธ์ได้ดียิ่งขึ้นด้วย

2. ในแง่อิสรภาพ บุคคลสามารถอยู่ดีมีความสุขด้วยตนเอง โดยขึ้นกับธรรมชาติแวดล้อมน้อยลงตามลำดับ ซึ่งตรงข้ามกับแนวคิดตะวันตกที่ความอยู่ดีมีความสุขและความยิ่งใหญ่ของตนต้องขึ้นอยู่กับวัตถุ ถ้าไม่มีวัตถุก็อยู่ดีไม่ได้ มีความสุขไม่ได้ ตลอดจนถึงกับอยู่ไม่ได้เลย

3. ในแง่ความสุข วิธีการฝึกของพระพุทธศาสนาจะเห็นได้เป็นขั้นตอน ถ้าเป็นความสุขในระดับต้น ก็เป็นสามีสสุข ต้องอาศัยวัตถุ แต่ก็มีกรอบหรือเครื่องเหนี่ยวรั้ง เช่น ศีล 5 เมื่อพัฒนาในทางจิตใจมากขึ้น มนุษย์ก็เริ่มมีความสุขภายในตนเอง ซึ่งไม่ขึ้นต่อวัตถุ ความหมายของอิสรภาพก็กลายเป็นการมีความสามารถที่จะอยู่ดีมีความสุขได้โดยขึ้นต่อธรรมชาติแวดล้อมน้อยลง ความสุขจึงมีหลายแบบตามระดับการพัฒนามนุษย์ ไม่ใช่ความสุขอยู่แบบเดียวตามแนวคิดวัตถุนิยมของตะวันตก

4. ภาวะของมนุษย์นั้น พระพุทธศาสนา มองมนุษย์สัตว์ทั้งหลายแตกต่างกันและยอมรับความแตกต่างหลากหลายนั้น พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ ไม่ว่าจะใครจะอยู่ในระดับไหนก็ต้องพัฒนาตนทั้งสิ้น ต้องให้เขาพัฒนาตน แต่จะไม่มองว่าคนต้องมีชีวิตแบบเดียวกัน มนุษย์สามารถมีความสุขที่เป็นอิสระได้

5. ความสัมพันธ์หรือฐานะเชิงปฏิบัติการ มนุษย์มีฐานะเป็นผู้อยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อม ต้องใช้สติปัญญาความสามารถที่ตนพัฒนาขึ้นมาได้ด้วยศักยภาพที่ตนมีอยู่เป็นเครื่องมือในการแก้ไขปรับปรุงให้ความสัมพันธ์ระหว่างตนกับธรรมชาติแวดล้อมเป็นไปด้วยดี โดยเกื้อกูลทั้งแก่ตนและแก่ธรรมชาติแวดล้อม

เป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) กล่าวว่า มุ่งองค์ประกอบของการพัฒนาที่ยั่งยืนอยู่ สามระบบคือ

1. ระบบการพัฒนาเศรษฐกิจ (Economic Development) ซึ่งท่านใช้คำว่า พัฒนา โดยมีการนำวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเข้ามาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อสนองความมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจ ด้วยการดำเนินการเชื่อมโยงกับการพัฒนามนุษย์ (Human Development)

2. ระบบการพัฒนาคน ซึ่งท่านใช้คำว่า ภาวนา โดยการพัฒนาคนให้ครบทั้ง 3 ด้าน คือ ด้านพฤติกรรม ด้านจิตใจ และด้านปัญญา การนำเอาปัญญา (wisdom) กับศีล (ethics) มาประสานกัน โดยมีจิตใจ (mental qualities) เป็นตัวเชื่อม ซึ่งจะนำไปสู่การสร้างจริยธรรม (Ethics) แต่ไม่ใช่จริยธรรมตามความหมายของตะวันตก และทั้งหมดนี้เรียกว่า เป็นแดนของภาวนา

3. ระบบพัฒนาสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีปัญหาที่เกิดจากปัจจัยสำคัญอันได้แก่ เรื่องประชากร ความร่อยหรอของทรัพยากร และเรื่องมลภาวะ

การพัฒนาจึงต้องมีปัจจัยฝ่ายตัวมนุษย์เป็นหลัก เพราะลักษณะของมนุษย์ที่เป็นสัตว์ที่มีศักยภาพสามารถพัฒนาได้ เรียกว่า ความสามารถที่จะวิวัฒน์ (Evolvability) มนุษย์จึงต้องเข้าแทรกกระหว่างเศรษฐกิจกับนิเวศวิทย์ หรือระหว่างการพัฒนา กับสภาวะแวดล้อม ซึ่ง พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) กล่าวว่า การแก้ปัญหาเพื่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น จะต้องเป็นระบบและเป็นกระบวนการ และเป็นการแก้ปัญหาแบบที่เรียกว่า บูรณาการ (Intergrated) และเป็นองค์รวม (Holistic) โดยมีองค์ประกอบที่ประสานกันครบถ้วนเป็นการบูรณาการและสัมพันธ์กันถูกต้อง พอดี ทั่วตลอดทั้งองค์รวม จึงทำให้เกิดภาวะสมดุลหรือดุลยภาพ

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) อธิบายถึงการพัฒนาคนเพื่อเป็นแกนบูรณาการในระบบการพัฒนาที่เป็นองค์รวมว่า ประกอบด้วย องค์ประกอบของระบบความสัมพันธ์แบบองค์รวม อันได้แก่ มนุษย์ สังคม ธรรมชาติแวดล้อม และเทคโนโลยี ซึ่งแต่ละองค์ประกอบก็เป็นระบบในตัวเอง เป็นปัจจัยส่งผลกระทบซึ่งต่อกันและต่อระบบทั้งหมด

การพัฒนาดังกล่าวมีลักษณะเป็นทางสายกลาง ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) กล่าวว่า “. . . เป็นปรัชญาแห่งการพัฒนาที่ไม่มีใครบังคับคนให้เป็นอย่างเดียวกัน แต่ยอมรับเขาตามที่เขาเป็น โดยมีเงื่อนไขว่า เขาจะต้องฝึกฝนตนเองอยู่เสมอ ต้องพัฒนาเรื่อยๆ ขึ้นไป . . .” นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวถึงระบบความสัมพันธ์ที่ถูกต้องไว้ว่า

“. . . ระบบความสัมพันธ์ที่ถูกต้องของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วคือ การยอมรับความจริงว่า มนุษย์เป็นส่วนร่วมอยู่ในระบบการดำรงอยู่และความสัมพันธ์ของธรรมชาติ มนุษย์พึงพัฒนาตนให้มีความสามารถมากยิ่งขึ้น ในการที่

จะช่วยให้มนุษย์และสัตว์สิ่งอื่นทั้งหลายที่เป็นส่วนร่วมในธรรมชาตินั้น
เอื้ออำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่กัน มีการเบียดเบียนน้อยลง ๆ ภายใน
โลกที่มีสภาพอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเป็นอยู่อย่างผาสุกยิ่งขึ้น . . .

. . . การศึกษาจะต้องพัฒนาคนเข้ามาสู่ระบบความสัมพันธ์ในฐานะที่เป็น
ปัจจัยสร้างสรรค์ตัวเอก วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี เศรษฐกิจ การเมืองการ
ปกครอง และระบบการต่าง ๆ ของสังคมจะต้องตั้งอยู่บนฐานของระบบ
ความสัมพันธ์นี้ และเป็นปัจจัยที่สนองความมุ่งหมายของระบบความ
สัมพันธ์นี้ . . .”

นัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน

เนื่องจากองค์ประกอบฝ่ายมนุษย์มีความสำคัญยิ่ง จึงต้องมีการพัฒนามนุษย์ โดยถือเอาการ
พัฒนามนุษย์และเอามนุษย์ที่มีการพัฒนาเป็นศูนย์กลางในการพัฒนา ซึ่งระบบการพัฒนามนุษย์
ประกอบด้วย 3 ด้านแห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์ คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ซึ่งมีความ
สัมพันธ์อาศัยกันและส่งผลต่อกัน เป็นปัจจัยแก่กันในกระบวนการพัฒนา จึงต้องพัฒนาเต็มทั้งคน
และด้วยเหตุที่มนุษย์เป็นปัจจัยที่มีเจตน์จำนง หรือเป็นปัจจัยตัวกระทำ ในขณะที่ตัวมนุษย์เองมี
ความหมาย 2 ส่วน คือ ในฐานะบุคคลที่เป็นส่วนร่วมในสังคม และในฐานะชีวิตที่เป็นสภาวะอันมี
ในธรรมชาติ คือ เป็นธรรมชาติส่วนหนึ่ง การแก้ปัญหาด้วยบูรณาการก็คือการเปลี่ยนแปลงที่จะทำให้
โลกมนุษย์กับโลกธรรมชาติไปด้วยกันและดียิ่งขึ้นด้วยกัน อย่างกลมกลืนและเกื้อกูลกัน ดังนั้น
การพัฒนาที่ยั่งยืน จึงหมายถึง การพัฒนาคนครบทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา และให้คนที่พัฒนา
เต็มระบบเป็นแกนกลาง หรือปัจจัยตัวกระทำ นำการพัฒนาคน และคนที่พัฒนาแล้วนั้นไป
ประสานปรับเปลี่ยนบูรณาการในระบบสัมพันธ์องค์รวมใหญ่ของการพัฒนา คือ ทั้งมนุษย์ สังคม
ธรรมชาติ และเทคโนโลยี

ยุทธศาสตร์ที่ใช้ในการพัฒนาที่ยั่งยืน

พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้เสนอยุทธศาสตร์เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดจากการพัฒนา
ไว้ 2 ประการ ดังนี้

ก. วิธีแก้ปัญหาเบื้องต้น ซึ่งเป็นการพัฒนาแบบแยกส่วน 3 ประเด็นคือ

1. เรื่องทำที่ต่อธรรมชาติ ซึ่งมนุษย์จำเป็นต้องปรับทำที่ต่อธรรมชาติให้ถูกต้องเป็น
ไปในทางที่ดีเพื่อพลิกผันพฤติกรรมให้เปลี่ยนไป โดยพระพุทธศาสนามองธรรมชาติ 3 ลักษณะคือ

1.1 มองเห็นธรรมชาติเป็นสิ่งที่รื่นรมย์ มีความสุขกับธรรมชาติ

1.2 มองสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติเป็นเพื่อนร่วมกฎธรรมชาติเดียวกันกับตน จะต้องมีเมตตาไมตรีต่อกัน

1.3 มองธรรมชาติเป็นสภาพแวดล้อมที่มีคุณค่าเกื้อกูลต่อการพัฒนาตนของมนุษย์

2. พฤติกรรมเศรษฐกิจ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทำที่ต่อธรรมชาติของมนุษย์ คือ พระพุทธศาสนา ยึดหลักความรู้จักประมาณ หรือความรู้จักพอดีที่เรียกว่า มัตตัญญูตา ทำให้ลดการเบียดเบียนกันในสังคม และเอื้อประโยชน์ต่อสภาพแวดล้อมไปในตัว

3. การสร้างสรรค์ทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีของมนุษย์ ซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่มีผลเสียหายบางอย่างเกิดขึ้น เป็นผลกระทบข้างเคียงบ้าง เป็นอิทธิพลในทางทำลายบ้าง ตลอดจนอาจเป็นผลเสียหายที่ร้ายแรงมาก ทั้งหมดนี้ต้องใช้หลักความไม่ประมาท หรือการสร้างสรรค้อย่างรอบคอบ มีสายตากว้างไกล โดยการศึกษาแสวงหาปัญญาให้รู้ทั่วทันการ

ข. แก้ปัญหาในระบบใหญ่ นั้น ท่านกล่าวถึงระบบที่เป็นแกนกลางของการแก้ปัญหาว่าเป็นระบบการพัฒนาคน ด้วยการพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตทั้ง 3 ด้าน ที่สัมพันธ์องค์อาศัย และส่งผลต่อกัน คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา โดยพฤติกรรมเหล่านั้น ได้แก่

1. พฤติกรรมเคยชินระดับบุคคล - วาสนา ซึ่งถือว่าเป็นพฤติกรรมที่สำคัญที่สุดและควรเอาใจใส่มากที่สุด (“วาสนา” ในทางพระพุทธศาสนานั้น พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปุตฺโต, 2538) อธิบายว่า คือ พฤติกรรมที่สั่งสมมาเคยชิน จนกระทั่งกลายเป็นลักษณะของบุคคลผู้นั้นที่ต่างจากบุคคลอื่น) การที่มนุษย์จะดำเนินชีวิตอย่างไรและเป็นอย่างไร ส่วนใหญ่จะขึ้นต่อพฤติกรรมเคยชิน การศึกษาจึงต้องให้ความสำคัญต่อพฤติกรรมเคยชินเป็นเบื้องต้น ซึ่งวิธีการที่สำคัญมากในการสร้างพฤติกรรมเคยชิน คือ วินัย ที่ต้องเริ่มฝึกตั้งแต่เด็ก เริ่มกฎเกณฑ์กติกาตั้งแต่ในครอบครัว และในโรงเรียน เป็นต้นไป

2. พฤติกรรมเคยชินระดับสังคม - วัฒนธรรม พฤติกรรมนี้เกี่ยวข้องกับมาจากพฤติกรรมเคยชินระดับบุคคล ซึ่งเมื่อกลายเป็นคุณสมบัติของคนส่วนใหญ่ก็จะกลายเป็นวัฒนธรรม หรือเป็นวิถีชีวิตของชุมชนหรือสังคมนั้น และวัฒนธรรมจัดเป็นวินัยอย่างหนึ่ง เพราะเป็นแบบแผนของสังคม และเป็นเครื่องฝึกพฤติกรรมของคน การมีจริยธรรมมักมีพื้นฐานอยู่ในวัฒนธรรม จึงควรตั้งเป้าหมายให้พฤติกรรมที่เกื้อหนุนการพัฒนาที่ยั่งยืนและเกื้อกูลต่อธรรมชาติแวดล้อมเข้าไปอยู่ในวิถีชีวิตของคนทั่วไป กลายเป็นวัฒนธรรมของสังคม หรือของมนุษยชาติทั้งหมด

3. แนวทางแก้ปัญหาด้วยความเห็นแก่ตัว ทำได้โดยการขยายความเห็นแก่ตัวชนิดแคบเฉพาะตัวคนเดียวออกไปให้กลมกลืนกับความเห็นแก่ผู้อื่น ทำให้การเห็นแก่ผู้อื่นนั้นเป็นการสนองความเห็นแก่ตัวของเรา ทำให้ความสุขของตนเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยความสุขของคนอื่น หรือความสุขของผู้อื่นเป็นเงื่อนไขจะทำให้ตนเองมีความสุข

กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน

พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) ได้เสนอแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนไว้ว่า มีลักษณะที่เป็นกระบวนการเรียกว่า กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งดูเหมือนแยกได้เป็น 2 ตอน คือ

1. ระบบการพัฒนาคอน คือ การพัฒนาคอนเต็มทั้งระบบ ทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ต้องพัฒนาพร้อมกันทั้ง 3 ด้าน ให้มีความสัมพันธ์ อิงอาศัยเป็นปัจจัย ส่งผลต่อกัน และต้องพัฒนาไปด้วยกันแบบระบบไตรสิกขา ซึ่งแต่ละด้านอธิบายเป็นตัวอย่างได้ดังนี้

1.1 พฤติกรรม พึงพัฒนาพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียน แต่เป็นพฤติกรรมที่สร้างสรรค์ เกื้อกูล ซึ่งการพัฒนาคอนในขั้นต้น มุ่งสร้างคุณภาพ โดยฝึกคนให้มี การให้ ทุ่มไปด้วยกับ การได้ และการเอา

1.2 จิตใจ ซึ่งมีเจตน์จำนงที่เป็นตัวชี้้นำกำหนดพฤติกรรม สภาพจิตที่พอใจมีความสุข ทำให้พฤติกรรมมีความมั่นคง ปัญญาที่จะทำงานได้ผล และพัฒนาไปได้ต้องอาศัยสภาพจิตใจที่เหมาะสมด้วย

1.3 ปัญญา เป็นตัวแก้ปัญหา เป็นตัวจัดปรับทุกอย่าง ทั้งพฤติกรรมและจิตใจ ให้ลงตัวพอดี และเป็นตัวนำสู่จุดหมายแห่งความมีอิสรภาพและสันติสุข ต้องพัฒนาควบคู่ประสานกันไป และอิงอาศัยการพัฒนาทั้งพฤติกรรมและจิตใจ

2. ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน จะเกิดขึ้นเมื่อระบบความสัมพันธ์ขององค์รวมใหญ่ อันประกอบด้วย มนุษย์ สังคม ธรรมชาติ และเทคโนโลยี ดำเนินไปด้วยดี โดยที่ทุกส่วนเป็นปัจจัย ส่งผลในทางเกื้อกูลแก่กัน ทำให้ดำรงอยู่ด้วยดีด้วยกัน

อนึ่ง แนวคิดพื้นฐานขององค์ประกอบแต่ละองค์ประกอบอธิบายได้ดังนี้

2.1 มนุษย์เป็นองค์ประกอบที่มีความสำคัญมาก มนุษย์ในฐานะที่เป็นปัจจัยตัวกระทำ มีความสำคัญที่สุด ในฐานะเป็นมนุษย์ ควรมุ่งให้การศึกษาและจัดสรรปัจจัยเกื้อหนุนอื่น ๆ เพื่อช่วยให้มนุษย์เจริญงอกงามถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และมีชีวิตที่ดงามสมบูรณ์ ซึ่งจะปัจจัยตัวกระทำที่ดีที่สุด ที่จะช่วยให้ระบบสัมพันธ์องค์รวมใหญ่บรรลุจุดหมายแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ และในฐานะทรัพยากรมนุษย์ คือการเป็นทุนหรือเป็นปัจจัยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม พึงพัฒนาให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ มีสุขภาพดี ขยัน อดทน รับผิดชอบ มีฝีมือ มีความรู้ความสามารถ ฯลฯ พร้อมทั้งจะเป็นกำลังในระบบการพัฒนาคอนต่อไป

2.2 สังคม รวมถึงระบบการต่าง ๆ ทางสังคม ซึ่งเป็นเครื่องมือและเป็นสื่อที่จะช่วยให้กระบวนการแห่งเหตุ ปัจจัยในกฎธรรมชาติทำงาน หรือดำเนินไปในทางที่จะอำนวยผลดีแก่มนุษย์ ซึ่งได้แก่ ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการบริหาร ตลอดจนกิจกรรมต่าง ๆ โดย

ระบบเหล่านั้นทั้งหมด จะต้องประสานกลมเกลียว สอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันบนฐานแห่งความรู้ในความเป็นจริงแห่งกฎธรรมดอันเดียวกัน

2.3 ธรรมชาติ เป็นเรื่องที่มีมนุษย์ต้องทำความเข้าใจว่าตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และต้องมีชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติเท่านั้น ความสามารถที่แท้จริงของมนุษย์ คือ การทำให้โลกซึ่งเคยเบียดเบียนกันมาก ให้เบียดเบียนกันน้อยลง ทำให้โลกที่มนุษย์และสรรพชีวิตที่เคยพอลู่กัน ได้ สามารถอยู่กันได้ดียิ่งขึ้น อย่างเกื้อกูลกันมากขึ้น

2.4 เทคโนโลยี ซึ่งเป็นส่วนประดิษฐ์เสกสรรค์ของมนุษย์ เป็นสิ่งแวดล้อมใหม่หรือสิ่งแวดล้อมเทียม มนุษย์จึงต้องไม่ประมาท และให้ความเจริญของเทคโนโลยีเคียงคู่กันไปกับการพัฒนาตนเอง มิใช่เทคโนโลยีเจริญ แต่มนุษย์เสื่อมลง และมนุษย์เป็นทาสของเทคโนโลยี แทนที่จะเป็นเจ้านายใช้เทคโนโลยี

จึงกล่าวสรุปได้ว่า กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืนประกอบด้วย ระบบการพัฒนาคนด้วยการศึกษาแบบไตรสิกขา ซึ่งการศึกษาที่ถูกต้องจะทำให้คนพัฒนาขึ้น จนมีความไม่ประมาทได้ด้วยสติปัญญา ไม่ต้องหม่นไปตามแรงชักจูงของกิเลส คือ มีความไม่ประมาทอย่างแท้จริงด้วยสติปัญญา ซึ่งเครื่องวัดผลการศึกษาที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ วัดที่มนุษย์ ดูว่าการศึกษาอันสามารถพัฒนาคนให้พ้นจากวงจรร้ายแห่งความเจริญและความเสื่อมแบบปฏวนได้หรือไม่ ประการที่สอง ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืนต้องประกอบด้วยพัฒนาคนเต็มทั้งระบบ และคนที่ได้รับการพัฒนาในฐานะที่เป็นปัจจัยตัวกระทำก็นำเอาการพัฒนาคนและคนที่พัฒนานั้นมาเป็นแกนกลางของระบบการพัฒนา ทำให้เป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

สรุป แนวคิดที่สำคัญของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืน สรุปได้ดังนี้

1. การพัฒนาคนตามแนวทางของหลักธรรมทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาปัญญาด้วยกระบวนการคิดวิเคราะห์ เป็นต้น ท่านใช้คำว่า ภาวนา โดยมีศีลกับปัญญาเป็นกลไกในกระบวนการ และมีจิตใจเป็นตัวเชื่อมประสานกระบวนการ
2. การพัฒนาระบบเศรษฐกิจที่เน้นวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เป็นการพัฒนา เพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ด้วยการเอาชนะธรรมชาติและเป็นแนวคิดพื้นฐานเดิมของอารยธรรมตะวันตก
3. การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นการพัฒนาโดยการบูรณาการองค์ประกอบทั้งหมดที่เกี่ยวข้องเข้าด้วยกันเพื่อการตอบสนองความต้องการในการอยู่ร่วมกันด้วยดีระหว่างคนกับธรรมชาติ

4. การพัฒนาดังกล่าว เป็นการพัฒนาที่มีฐานของการพัฒนาร่วมกันของทุกองค์ในระบบ แห่งชีวิต-สังคม-ธรรมชาติ โดยไม่มีการแบ่งแยกการพัฒนาเป็นภาค

5. การพัฒนาในแนวคิดนี้เป็นการพัฒนาที่ดำเนินไปอย่างกลางๆ ไม่มีการพัฒนาที่ดำเนิน ไปอย่างสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง

6. แนวความคิดในการพัฒนา จะต้องดำเนิน ไปบนพื้นฐานดังต่อไปนี้

6.1 ไม่ใช่การพัฒนาที่เน้นการสนองบริโภคนิยม

6.2 ไม่ใช่การบังคับคนให้เป็นอย่างเดียวกัน แต่ยอมรับในความหลากหลายของแต่ละบุคคล

6.3 ไม่ใช่การหลอกตัวเอง

7. การแก้ปัญหาของการพัฒนา เกิดจากการปรับปรุงสิ่งที่มีอยู่แล้วให้ดีขึ้น ได้แก่

7.1 การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม ต้องปรับปรุงแก้ไของค์ประกอบสำคัญคือ ด้าน ประชากรที่ต้องควบคุมจำนวนและพัฒนาคุณภาพประชากร ด้านสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติต้องลด ปริมาณการใช้ทรัพยากรของโลก และการลดปริมาณมลภาวะต่าง ๆ

7.2 การพัฒนาเศรษฐกิจ ต้องพัฒนาทิศทางการพัฒนาองค์ประกอบหลักสามองค์ประกอบ อันได้แก่ วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ (การผลิต การบริโภค และการ แจกจ่ายกระจายรายได้) ให้ปรับเปลี่ยนทิศทางการเป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการของ มนุษย์โดยการเอาชนะธรรมชาติ มาเป็นการตอบสนองความต้องการที่ปรับเปลี่ยนของมนุษย์ที่เกื้อ หนุนการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติ

7.3 การพัฒนาคน ต้องพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตทั้งสามด้าน คือ ด้านพฤติกรรม ได้แก่ วินัยในการหาเลี้ยงชีพและการปฏิบัติตน ฯลฯ ด้านจิตใจอันได้แก่ คุณธรรม ความรู้สึก แรงจูงใจ สภาพจิตใจ และความสุข และด้านปัญญา หรือปรีชาญาณ อันได้แก่ ความรู้ความเข้าใจ เหตุผล การเข้าถึงความจริง รวมทั้งแนวคิด ทศนคติและค่านิยม

แนวคิดทั้งหมดเน้นการปฏิบัติที่ถูกต้อง โดยจะต้องยอมรับความจริงแห่งการดำเนินชีวิต ตามระดับแห่งการพัฒนาของตน พร้อมกับพยายามปฏิบัติให้ก้าวหน้า เพื่อการก้าวไปสู่สภาพชีวิต ในระดับการพัฒนาที่สูงขึ้นไป โดยมีความสำนึกหรือรู้ตระหนักรู้ว่า ตนทำเช่นนั้น เพื่อเป็นการ ฝึกฝนพัฒนาตน และเน้นการดำเนินการพัฒนาตามแนวทางสายกลางของพระพุทธศาสนา

3.1.2 แนวคิดทางพุทธศาสตร์จากการค้นคว้าอื่น ๆ ประกอบ

พระพุทธศาสนานั้น กล่าวได้ว่า เป็นสถาบันสังคมที่สำคัญสถาบันหนึ่งของไทย เป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทย เป็นมรดกและเอกลักษณ์ของชาติไทย เป็นระบบจริยธรรมที่สังคมไทยยอมรับนับถือกันมานาน หลักการสำคัญของพระพุทธศาสนานั้น มุ่งสอนเรื่องหลักการดำเนินชีวิต โดยจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนานั้นก็เพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ คือ มีเป้าหมายที่การดำเนินชีวิตที่ดี ปราศจากทุกข์ คือ ไม่ทำความชั่ว ทำความดี มีจิตใจผ่องแผ้วแจ่มใส อันเป็นประโยชน์สุขสำหรับชาวโลก (ระดับโลกียสุข) ส่วนเป้าหมายในระดับสูงขึ้นไปโลกุตตรนั้น มีนิพพาน คือ ความพ้นทุกข์เป็นเป้าหมายสูงสุด อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาก็มิได้ละทิ้งเรื่องความจริงเกี่ยวกับโลกและชีวิต

ขณะที่คำว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนปรากฏขึ้นในปัจจุบัน พระพุทธศาสนายังไม่มีคำสมัยใหม่แบบนี้ พระพุทธศาสนากล่าวถึงเหตุ ปัจจัยหรือองค์ประกอบ เท่านั้น ซึ่งทั้งเหตุ ปัจจัยและองค์ประกอบต้องพร้อมจึงเกิดผลที่ต้องการได้ หน้าที่ของมนุษย์ คือ การทำเหตุ ปัจจัยให้พร้อมเมื่อองค์ประกอบและเหตุปัจจัยพร้อม ผลก็เกิดขึ้นเอง

หลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาได้แสดงให้เห็นถึงกฎแห่งธรรมชาติที่เกี่ยวเนื่องกับเหตุปัจจัย อันได้แก่หลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมุ่งแสดงอาการที่ตึงตังหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายที่ปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท (พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยูร ปยุตโต, 2514) ความเกี่ยวเนื่องกันของหลักธรรมทั้ง 2 หมวดอธิบายได้ดังนี้

ไตรลักษณ์ แปลว่าลักษณะที่เป็นสามัญ หรือเรียกอีกอย่างว่าสามัญลักษณะ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงมีพุทธพจน์ไว้ดังนี้

“... สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ... ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” (อง. ติก. 20/576/273)

ไตรลักษณ์จึงเป็นสิ่งที่ เป็นของสามัญซึ่งมี 3 ลักษณะคือ

1. อนิจจตา ได้แก่ ความเป็นของไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน แปรเปลี่ยนไปตามเวลา หรือเหตุการณ์

2. ทุกขตา ได้แก่ ความเป็นทุกข์ เป็นภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดและสลายตัวเพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ทำให้เกิดความไม่สบายกายไม่สบายใจ

3. อนัตตตา ได้แก่ ความเป็นของไม่ใช่ตน ไม่ใช่ของแท้ เป็นเพียงการสมมุติเพื่อการเข้าใจ หรือเพื่อให้รับรู้กันโดยทั่วไปเท่านั้น (ขุ.ธ. 25/30/35-37)

อนึ่ง พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต, 2539) ได้บรรยายธรรมเรื่องไตรลักษณ์ในชีวิตประจำวัน สรุปสาระได้ว่า เราต้องเข้าใจกฎของความเปลี่ยนแปลง เข้าใจกฎของชีวิตว่า สิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไปเป็นกระแส ไม่เที่ยง ดังนั้น ในขณะที่มีปัญหา เราต้องควบคุมสถานการณ์ เมื่อรู้จุดเกิดของปัญหา ก็จะแก้ปัญหาก็ได้และทำอะไรให้ดีขึ้น แต่ต้องไม่ประมาท เพราะสิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงได้ เมื่อเกิดความทุกข์ เราหนีทุกข์ไม่พ้น แต่ทุกข์เป็นสิ่งที่เราต้องรู้ว่ามันเป็นทุกข์ การเผชิญปัญหาทำให้ชีวิตแกร่ง และชีวิตที่ไม่มีปัญหาเลยนั้นเป็นไปไม่ได้ ส่วนอนัตตาที่ไม่ให้ยึดมั่นในตัวตน ก็เพื่อทำให้เป็นคนที่ไม่มีความเห็นแก่ตัว เพราะความเห็นแก่ตัวทำให้เกิดปัญหา การเข้าใจเรื่อง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จะทำให้เราสามารถอยู่ในโลกอย่างไม่ติดกับโลก เข้าใจชีวิตมากขึ้น เรียกว่า ใช้ชีวิตอย่างผู้มีปัญญาซึ่งเป็นชีวิตที่ประเสริฐสุด

จึงกล่าวได้ว่า ไตรลักษณ์เป็นลักษณะธรรมชาติที่มีอยู่โดยไม่มีใครสร้าง และไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้ การเข้าใจกฎไตรลักษณ์ ทำให้สามารถวิเคราะห์เหตุการณ์ต่าง ๆ และสิ่งแวดล้อมได้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง และสามารถใช้ความรู้นี้ในการแก้ปัญหาชีวิต คือ ไม่วิตกกังวล หรือเสียใจจนเกินไป ไม่เกิดการท้อแท้และสิ้นหวัง เมื่อประสบการเปลี่ยนแปลง และเมื่อเกิดความเสียหายขึ้นก็รู้จักผ่อนคลายความยึดมั่นถือมั่นลงได้

หลักปฏิจสุมุปปาท เป็นหลักธรรมสำคัญที่แสดงกฎแห่งธรรมชาติของชีวิต เป็นหลักความจริงที่มีอยู่แล้ว อันแสดงถึงความปรีชาญาณของพระพุทธเจ้า ในการอธิบายธรรมะอย่างมีเหตุมีผล โดยธรรมะแต่ละอย่างมีปัจจัยเกี่ยวข้องกันไปเหมือนลูกโซ่ ซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาหลายท่านได้สรุปและอธิบายหลักปฏิจสุมุปปาท เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น ดังต่อไปนี้ (วินย. ม. 4/1/1; ขุ.อติ. 25/38-40/51; อภิ.วิ. 35/255/131-135)

ปฏิจสุมุปปาท หมายถึง การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันและกัน และต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน และต่างเป็นปัจจัยของกันและกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ซึ่ง ปฏิจสุมุปปาทจะเกี่ยวข้องกับเรื่องราวในชีวิตประจำวัน และเรื่องราวเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด (บรรจบ บรรณรุจิ, 2538) ซึ่งการอธิบายปฏิจสุมุปปาท โดยนัยต่าง ๆ คือ อธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต อธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด-ดับแห่งชีวิต และความทุกข์ของบุคคล อันได้แก่ การแสดงกระบวนการ

ช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต (แบบข้ามภพข้ามชาติ) และแสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต (พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยูร ปยุตโต, 2514)

การประยุกต์หลักปรัชญาสมุปบาทเพื่อนำไปใช้เป็นกระบวนการแก้ไขปัญหาชีวิตของมนุษย์นั้น จำเป็นต้องศึกษาและทำความเข้าใจกระบวนการของปรัชญาสมุปบาทที่เป็นกฎของธรรมชาติ คือ เข้าใจถึงเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน อันทำให้มีความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความทุกข์ โศก ปริเวทนา ตามมา เป็นลูกโซ่ ดังปรัชญาสมุปบาททั้ง 12 ประการที่มีความเกี่ยวข้องกัน ซึ่งอธิบายโดยสรุปได้ดังนี้ (อภิ.วิ. 35/255/131-135)

1. อวิชชา คือ ความไม่รู้ในสภาวะธรรมที่เป็นความจริงตามหลักการทางพระพุทธศาสนา อันได้แก่ ไม่รู้จักทุกข์ ไม่รู้จักเหตุแห่งทุกข์ ไม่รู้จักความดับทุกข์ ไม่รู้จักทางแห่งความดับทุกข์ (ไม่รู้จักในอริยสัจธรรมนั่นเอง) ไม่รู้อดีต คือ การสาวไปหาเหตุในอดีตว่าสิ่งที่ปรากฏในปัจจุบันนี้เป็นผลแห่งเหตุอะไร ไม่รู้อนาคต คือ ไม่รู้กาลข้างหน้าว่าเหตุในปัจจุบันนี้จะก่อให้เกิดผลในอนาคตอย่างไร ไม่รู้จักทั้งอดีตและอนาคต คือ เหตุแห่งความเชื่อมต่อกันทั้งสองกาล ไม่รู้ ปรัชญาสมุปบาท คือ ไม่รู้จักสภาวะธรรมตามความเป็นจริงในฐานะที่เป็นธรรมอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น

จึงกล่าวได้ว่า อวิชชา (ความไม่รู้) จึงเป็นปัจจัยทำให้เกิดคิดปรุงแต่ง (สังขาร) แล้วยึดถือว่าเป็นตัวเรา ของเรา

2. สังขาร คือ สภาพต่าง ๆ ที่ปรุงแต่งจิต ได้แก่ เจตนาที่เป็นบุญ/บาป ฯลฯ เป็นปัจจัยวิญญาน คือ ความรับรู้อารมณ์

3. วิญญาน คือ ความรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อันเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

4. นามรูป เป็นผลที่เนื่องมาจากการก่อตัวของวิญญาน คือ วิญญานเกิดขึ้น รับรู้อารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย แล้ว นามคือส่วนที่เป็นคุณสมบัติของจิต และรูป ได้แก่ การเคลื่อนไหวอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกายก็ปรากฏ และทั้งนามและรูปนั้นก็ปัจจัยให้เกิด สฬายตนะ (เชื่อมต่อ)

5. สฬายตนะ คือ อายตนะภายในทั้ง 6 ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อกระทบกับอารมณ์ภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ จึงก่อให้เกิดผัสสะ (ความกระทบ)

6. ผัสสะ คือ การกระทบกันของปัจจัยภายในกับอารมณ์ภายนอกทำให้เกิดความรู้สึกรู้สึก ถ้าชอบใจก็เป็นสุข ไม่ชอบใจก็เป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ ก็เป็นอุเบกขา ความรู้สึกเหล่านี้ เรียกว่า เวทนา (ความเสวยอารมณ์)

7. เวทนา คือ การเสวยอารมณ์ที่เกิดจากการสัมผัสทางอายตนะทั้ง 6 ที่เป็นสุขเป็นทุกข์หรือเฉย ๆ เมื่อประสบกับสิ่งที่น่าใคร่ที่น่าปรารถนาจึงทำให้เกิดการแสวงหาด้วยความอยาก ความต้องการ ดังนั้น เวทนาจึงเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดตัณหา (ความทะยานอยาก)

8. ตัณหา คือ ความทะเยอทะยานอยากได้อย่างไม่มีที่สิ้นสุด มี 3 อย่าง คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ด้วยอำนาจของความอยาก จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน (ความยึดมั่น)

9. อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในความอยากต่าง ๆ เหล่านี้ จนยากที่จะถอนความรู้สึกเช่นนั้นได้ ซึ่งอุปาทานมี 4 ประการ คือ

- กามอุปาทาน การยึดถือในของรักของใคร่หรือความรู้สึกติดพันในอารมณ์หรือวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความพอใจ มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและธรรมารมณ์ เป็นต้น

- ทิฏฐอุปาทาน คือ การยึดมั่นในความเห็นหรือทิฏฐิของตนจนเกิดการถือมั่นด้วยอำนาจของอวิชา

- สิลัพพตอุปาทาน คือ การถือมั่นในการประพฤติในการกระทำที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาอย่างไรเหตุผล เช่น การปฏิบัติธรรม รักษาศีล ถ้าปฏิบัติโดยมุ่งจะให้เกิดความขลัง หรือเพื่อให้มีอำนาจที่พิเศษ ก็กลายเป็นการปฏิบัติที่มุ่งผิดทาง

- อัตตวาหุอุปาทาน คือ ความยึดถือที่รู้สึกออกมาจากภายในใจว่า “เรา” เป็นตัวตนของเรา ซึ่งเป็นสัญชาตญาณขั้นมูลฐานของทุกสิ่งทั้งปวง

การเข้าไปยึดถือในสิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยทำให้เกิดภพ (ภาวะชีวิต)

10. ภพ คือ ภาวะชีวิตที่มีเจตนาเป็นตัวชี้บ่งในการกระทำการเพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความมุ่งมั่นอันเกิดจากความยึดถือซึ่งเป็นตัวทำให้เกิดพฤติกรรม ทั้งที่เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรือแนวทางแห่งการสร้างสุขและทุกข์ และผลแห่งกรรมนั้นอันเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

11. ชาติ คือ การเกิดขึ้นหนึ่งของกรรมและวิบากขั้นนี้ รวมทั้งรูป ทำให้ชีวิตดำเนินไปพบความทุกข์ต่าง ๆ ดังนั้น มันจึงเป็นปัจจัยของ ชรา มรณะ โสกะ ฯ

12. ชรามรณะ โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) อันเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากชาติคือการเกิดขึ้นของชีวิต ซึ่งต้องเป็นไปตามวัฏจักรแล้ววนเวียนด้วยเหตุปัจจัยเป็นเครื่องสนับสนุนตามหน้าที่ด้วยการสร้างผลให้เกิดกระบวนการอย่างต่อเนื่อง

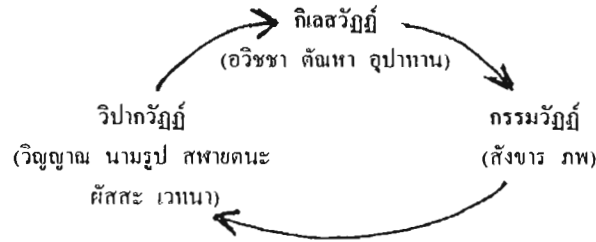
กล่าวโดยสรุป ปฏิิจสมุปบาท คือ วงจรของกิเลส กรรม และวิบาก

- อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็น “กิเลส” ที่เป็นตัวปรุงแต่ง ครอบงำและผลักดันให้กระทำการต่าง ๆ ส่วนนี้ เรียกว่า กิเลสวัฏฏ์

- สังขาร ภพ เป็น “กรรม” เพราะทำหน้าที่ในการเคลื่อนไหวปรุงแต่งชีวิตให้เป็นอย่างต่าง ๆ ในส่วนนี้เรียกว่า กรรมวัฏฏ์

• วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น “วิปาก” หรือผล คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม ในส่วนนี้เรียกว่า วิปากวิภูฏ์

การหมุนเวียนที่ต่อเนื่องเป็นไปเช่นนี้อย่างไม่ขาดสายจึงทำให้เกิดวงจรชีวิต ดังแสดงให้เห็นด้วยภาพ ดังต่อไปนี้

แผนภาพที่ 8 แสดงความสัมพันธ์ของปฏิจสงมุปบาทกับวิภูฏ์ (การเวียนว่ายตายเกิด)

ปฏิจสงมุปบาทเป็นเรื่องของหลักการกว้าง ๆ ได้แก่

“เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด” เรียกว่า ปฏิจสงมุปบาทฝ่ายเกิด (สมุททวาระ)

“เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” เรียกว่า ปฏิจสงมุปบาทฝ่ายดับ (นิโรธวาระ)

อย่างไรก็ตาม ในส่วนของหลักการแจงรายละเอียด ปรากฏลักษณะดังนี้

ปฏิจสงมุปบาทสมุททวาร หรือฝ่ายเกิดทุกข์

เพราะอวิชชา (ความไม่รู้) เป็นปัจจัย	จึงเกิด สังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง)
เพราะสังขาร เป็นปัจจัย	จึงเกิด วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์)
เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย	จึงเกิด นามรูป (นามและรูป)
เพราะนามรูป เป็นปัจจัย	จึงเกิด สฬายตนะ (อายตนะ สิ่งเชื่อมต่อ)
เพราะสฬายตนะ เป็นปัจจัย	จึงเกิด ผัสสะ (ความกระทบ)
เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย	จึงเกิด เวทนา (ความเสวยอารมณ์)
เพราะเวทนา เป็นปัจจัย	จึงเกิด ตัณหา (ความทะยานอยาก)
เพราะตัณหา เป็นปัจจัย	จึงเกิด อุปาทาน (ความยึดมั่น)
เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัย	จึงเกิด ภพ (ภาวะชีวิต)
เพราะภพ เป็นปัจจัย	จึงเกิด ชาติ (ความเกิด)
เพราะชาติ เป็นปัจจัย	จึงเกิด ชรามรณะ (ความแก่และความตาย)

ในขณะนั้น ก็เกิด โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) กองแห่งทุกข์ทั้งมวลย่อมเกิดด้วยประการฉะนี้

ปฏิจจนุปบาทนิโรธ หรือฝ่ายดับทุกข์

เพราะอวิชชา ดับ	สังขาร จึงดับ
เพราะสังขาร ดับ	วิญญาณ จึงดับ
เพราะวิญญาณ ดับ	นามรูป จึงดับ
เพราะรูป ดับ	สพายนะ จึงดับ
เพราะสพายนะ ดับ	ผัสสะ จึงดับ
เพราะผัสสะ ดับ	เวทนา จึงดับ
เพราะเวทนา ดับ	ตัณหา จึงดับ
เพราะตัณหา ดับ	อุปาทาน จึงดับ
เพราะอุปาทาน ดับ	ภพ จึงดับ
เพราะภพ ดับ	ชาติ จึงดับ
เพราะชาติ ดับ	ชรามรณะ จึงดับ

โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ดับ กองแห่งทุกข์ทั้งมวลย่อมดับด้วย
ประการดังนี้

กล่าวโดยสรุป ปฏิจจนุปบาทสมุทวาร (ฝ่ายเกิดทุกข์) และปฏิจจนุปบาทนิโรธวาร (ฝ่ายดับทุกข์) มีลักษณะความสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ดังนี้

1. สมุทัย = ปฏิจจนุปบาทสมุทวาร : อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป
→ สพายนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ชรามรณะ
โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = เกิดทุกข์

2. นิโรธ = ปฏิจจนุปบาท นิโรธวาร : ดับอวิชชา → ดับสังขาร → ดับวิญญาณ
→ ดับนามรูป → ดับสพายนะ → ดับผัสสะ → ดับเวทนา → ดับตัณหา → ดับอุปาทาน
→ ดับภพ → ดับชาติ → ดับชรามรณะ

โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ดับทุกข์

การศึกษาเรื่องปฏิจจนุปบาท ทำให้เข้าใจในกฎของความเป็นจริง ในรูปวิวัฒนาการตาม
กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ที่เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน ในทางที่เจริญขึ้น และทรุด
โทรมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัย ดังนั้น บุคคลผู้ไม่ต้องการทุกข์ จึงต้องทำลายวัฏจักรนี้ให้ขาด
ออกจากกัน เพื่อไม่ให้มีการสืบต่อแห่งปฏิภพของชีวิต อันประกอบด้วยความทุกข์ต่อไป

ปฏิจจนุปบาทนี้ บางครั้งก็ปรากฏว่า พระพุทธเจ้าทรงเรียกชื่อเป็นอย่างอื่น ๆ อีก เช่น
ธัมมจิตตา (ธัมมจิตติ) ธัมมนิยามตา (ธัมมนิยาม) อิทัปปัจจยตา ตถตา อวิตถตา อนันถยุตตา
และปัจจยการ ซึ่งชื่อที่มักนิยามกล่าวถึงมากที่สุด คือ อิทัปปัจจยตา คือ ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย อัน
หมายถึง “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มีตาม เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตาม...” และในทางตรงกัน
ข้าม “ถ้าไม่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้ก็ไม่เกิดขึ้น” ส่วนปฏิจจนุปบาท ซึ่งเป็นกฎที่อธิบายได้ด้วยกฎ

ของอทิปปัจจยตานั้น หมายความว่า “อาการที่สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น” คือ เป็นการมองปรากฏการณ์ใด ๆ ในแง่ที่มันเป็น “ปัจจัย” อิงอาศัยกันเกิดขึ้น จึงกล่าวได้ว่า ปฏิจจสมุปบาท อธิบายให้เห็นและเข้าใจอริยสัจ 4 โดยเฉพาะเรื่องทุกข์ (อันได้แก่ทุกข์ทั้งปวง) สมุทัย (เหตุแห่งทุกข์ การเกิดทุกข์) นิโรธ (ความดับทุกข์) และมรรค (แนวทางปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์) (บรรจบ บรรณรุจิ, 2538 ; พุทธสาวิโกภิกขุ, 2542 และ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2538)

นักปราชญ์ในทางพระพุทธศาสนาหลายท่าน เช่น พุทธทาสภิกขุ (2508) พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยูร ปรยุตโต, 2514) เสฐียรพงษ์ วรรณปก (2538) ฯลฯ นำเสนอว่า แก่นของพระพุทธศาสนา อยู่ที่ปฏิจจสมุปบาทและอริยสัจ 4 ซึ่งเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หากได้ศึกษาและทำความเข้าใจหลักธรรมคำสอนทั้งปฏิจจสมุปบาทและอริยสัจ 4 แล้ว จะเข้าใจแก่นของพระพุทธศาสนา และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในด้านต่าง ๆ ได้ นอกจากนั้น ปฏิจจสมุปบาทกับอริยสัจ 4 ก็เป็นเรื่องเดียวกัน ดังอธิบายต่อไปนี้

“อริยสัจอย่างสมบูรณ์แบบ ทรงแสดงด้วยปฏิจจสมุปบาท อริยสัจอย่างย่อ . . . ได้แก่ ทุกข์ . . . เหตุให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหา ทุกข์นิโรธ ดับทุกข์ คือ ดับตัณหา หนทางดับตัณหา คือ มรรคมืองค์แปด . . . อริยสัจสมบูรณ์แบบ แสดงทุกข์อย่างเดียวกัน พอแสดงทุกข์สมุทัยแล้ว ทรงจำแนกปฏิจจสมุปบาท . . . ครั้นทรงแสดงทุกข์นิโรธ ก็ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาท . . . ครั้นทรงแสดงมรรค ก็ทรงแสดงมรรคมืองค์แปดเหมือนกัน และทรงเรียกว่า อริยสัจ” (พุทธทาสภิกขุ, 2508)

“อริยสัจ เป็นหลักธรรมที่สำคัญและรู้จักกันมากที่สุดอีกข้อหนึ่ง อริยสัจไม่ใช่เป็นหลักส่วนย่อยของปฏิจจสมุปบาท แต่เป็นทั้งหมดของปฏิจจสมุปบาท . . . มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปบาททั้งหมด” (พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยูร ปรยุตโต, 2514)

“อริยสัจ 4 เป็นสิ่งเดียวกับปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ 4 นำเสนอในแง่ที่เป็นระบบการแก้ปัญหา มีทั้งหลักวิชา และการปฏิบัติอยู่ในตัว ส่วนปฏิจจสมุปบาท พูดถึงหลักวิชาอย่างเดียว หลักวิชาที่เป็นกลาง ๆ ทั้งหลักวิชากว้าง ๆ และหลักวิชาที่แจกรายละเอียด” (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2538)

จึงกล่าวได้ว่า หลักธรรมสำคัญที่จำเป็นต้องศึกษาทำความเข้าใจร่วมกับปฏิจจสมุปบาท คือ อริยสัจสี่ ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

อริยสังขลั เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาค ทฤษฎีและภาคปฏิบัติ เป็นวิธีการแห่งปัญญา เพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหามาระบบแห่งเหตุผลที่ สามารถพิสูจน์ได้ด้วยตนเองอย่างแท้จริง จำแนกออกเป็น 4 ประการ คือ ทุภัก สมุทัย นิโรธ มรรค (วินย. 4/14/16; ส.ม. 19/1665/419) ซึ่งปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้อธิบายสรุปไว้ดังนี้

1. ทุภัก หมายถึง ความจริง คือความทุกขที่มีประจำในชีวิตมนุษย์ หรือเป็นสภาพที่ทนได้ ยาก พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องทุกข มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข หรือเป็นการมองโลกในแง่ร้าย แต่เป็น การกระตุ้นเตือนเพื่อให้ลูกใจได้คิด ได้กำหนดรู้ ทำความเข้าใจสภาวะของทุกข และยอมรับความ เป็นจริงเกี่ยวกับทุกขตามที่เป็นอยู่ แล้วมองดูชีวิตและโลกตามความเป็นจริง เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นที่จะ ดับทุกข

พระพุทธองค์ทรงมีพุทธพจน์ในเรื่องทุกข ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนักขอริยสังข ความเกิดเป็นทุกข ความแก่เป็นทุกข

ความตายเป็นทุกข ความประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข โดยย่อ

อุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข” (วินย. 4/14/16)

ขันธ 5 หรือกองสภาวะธรรม ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ

- รูป ได้แก่ สิ่งที่เกิดจากการรวมตัวกันของธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม

- เวทนา ได้แก่ การเสวยอารมณ์หรือความรู้สึกทางใจทั้งในขณะที่เป็นสุขหรือเป็น

ทุกข หรือมีความรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดจากการสัมผัส

- สัญญา ได้แก่ ความจำ คือ จำได้ในรูปลักษณะต่าง ๆ เช่น รูปมากระทบตาแล้วจึง

เกิดจำได้ว่าคืออะไร

- สังขาร ได้แก่ สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้จิตมีสภาพที่ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ เช่น

โลภะ โทสะ โมหะ สรัทธา วิริยะ ฯลฯ เป็นต้น

- วิญญาณ ได้แก่ ความรู้แจ้งในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางจิต ที่เกิดขึ้นโดย

อาศัยปัจจัยและเงื่อนไข สมบูรณ์ และจะดับลงเมื่อปัจจัยและเงื่อนไขไม่สมบูรณ์ตัวอย่างเช่น การรับ

รู้ทางตาที่เรียกว่า จักขุวิญญาณ จะเกิดขึ้นได้เมื่อตากระทบกับรูปในระยะที่มองเห็นได้ เมื่อขาด

ปัจจัยและเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่งไป จักขุวิญญาณก็ดับลง เป็นต้น

นอกจากนั้น พระพุทธองค์ทรงกล่าวว่า

“รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นสภาวะที่ ไม่เที่ยงแท้ . . . เพราะ

ฉะนั้น อันใดก็ตาม มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาณ ไม่ว่าจะ

เป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด

ประณีตหรือเลว โกลหรือใกล้ บุคคลควรเข้าใจตามความเป็นจริง และ

ด้วยปัญญาอันชอบว่า นี้ไม่ใช่ของเรา นี้เป็นเราหามีได้ นี้มิใช่ตัวตนของ

เรา” (ส. ข. 17/39/27)

จึงกล่าวได้ว่า ทุกข์เป็นสามัญลักษณะ คือ ไตรลักษณ์ อันได้แก่ อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่อาจจะคงอยู่ในสภาพเช่นนั้นได้ตลอดไป

2. สมุทัย คือ เหตุแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา การที่กล่าวสมุทัยไว้เป็นอันดับสอง เพราะเป็นอุบายของพระพุทธเจ้า เพราะทุกข์เป็นเรื่องใหญ่ เป็นเหตุให้คนรู้และทุกคนกลัว จึงนำมากล่าวก่อนแล้วจึงแสดงสาเหตุที่มาของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์คือตัณหา เมื่อมนุษย์สามารถกำจัดตัณหาได้แล้ว ทุกข์ย่อมไม่เกิด

เหตุแห่งทุกข์นั้น ได้แก่ ตัณหาหรือความอยาก ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ 3 ประการ ดังนี้

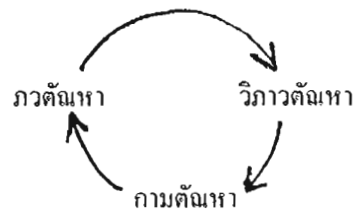
“... ตัณหา 3 เป็นไฉน? คือ กามตัณหา 1 ภวตัณหา 1 วิภวตัณหา 1 ตัณหา 3 นี้ควรละ” (องฺ ญกฺก 22/377/398)

- กามตัณหา ความใคร่ หรือความอยากได้ในกามคุณทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมมารมณฺ์ เพื่อการครอบครองเอามาเป็นของตนหรือเพื่อให้ตอบสนองต่ออำนาจแห่งความอยากของตน เช่น อยากเห็นรูปสวย ๆ อยากสัมผัสสิ่งที่มีมนวล เป็นต้น

- ภวตัณหา คือ ความอยากให้กามนั้นยังขึ้นอยู่กับตนตลอดไป รวมถึง ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ อยากให้ภาวะหรือสิ่งที่ชอบใจ ฟังพอใจ เกิดมีขึ้นแก่ตนเอง เช่น อยากเป็นผู้มียศฐาบรรดาศักดิ์ เป็นต้น เหล่านี้ล้วนแต่ชักจูงจิตให้เกิดความอยากที่ไม่รู้จักคำว่าพอทั้งสิ้น

- วิภวตัณหา คือ ความอยากให้กามนั้นพ้นไปจากตน ความอยากไม่เป็นอย่างนั้นไม่เป็นอย่างนี้ หรืออยากให้ภาวะหรือสิ่งที่ตนเองไม่ชอบ ไม่ปรารถนา หมดสิ้นไป เช่น ความไม่อยากแก่ ไม่อยากเจ็บ ไม่อยากตาย ไม่อยากจน อันเป็นเหตุสุดวิสัยที่ฝืนต่อกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ

ตัณหาทั้ง 3 ประการนี้ กล่าวได้ว่า จะเกิดขึ้นหมุนเวียนเป็นอาการของจิต หรือวิญญาณอยู่อย่างนี้ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ดังภาพต่อไปนี้ (บรรจบ บรรณรุจิ, 2538)

แผนภาพที่ 9 แสดงวงจรของตัณหา

3. นิโรธ คือ ความดับทุกข์ด้วยการสำรอกโดยไม่เหลือแห่งตัณหา ความสละ ความว่าง ความปล่อย ความไม่อาศัยในตัณหา ซึ่งการดับเหตุแห่งทุกข์คือกิเลสตัณหาและอวิชชาต่าง ๆ ด้วยปัญญา สัมพันธ์กับมรรคที่ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งจะช่วยทำหน้าที่ในการดับหรือทำลายกองกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง

นิโรธอริยสังเมื่อเทียบกับปฏิจสงมุปรบพท ในแง่ปฏิโลม (กระบวนการดับทุกข์) ซึ่งเป็นกระบวนการที่แสดงถึงการดับทุกข์โดยอาศัยเหตุปัจจัยที่สนับสนุนกันแบบลูกโซ่ ซึ่งก็กินความถึงอริยสังข้อที่ 4 คือ มรรค หรือทุกขนิโรธคามินีปฏิปท เพราะการดับสลายตัวของปัญหาย่อมควบคู่ไปกับการปฏิบัติด้วย ดังสรุปได้ ดังนี้

นิโรธ ที่สัมพันธ์กับปฏิจสงมุปรบพท นิโรธวาร

นิโรธ = ดับอวิชชา ---> ดับสังขาร ---> ดับวิญญาน ---> ดับนามรูป --->
 ดับสฬายตนะ ---> ดับผัสสะ ---> ดับเวทนา ---> ดับตัณหา --->
 ดับอุปาทาน ---> ดับภพ ---> ดับชาติ ---> ดับชรามรณะ โสกะ
 ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ดับความทุกข์
 มรรค = สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ +
 สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ ---> =
 ดับความทุกข์

4. มรรค คือ ทางปฏิบัติเพื่อให้ถึงซึ่งความดับสนิทแห่งทุกข์ มรรคมืองค์ 8 (อภิ.วิ. 35/569/268-272) ซึ่งปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้อธิบายสรุปไว้ต่อไปนี้

4.1 สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ ได้แก่ ความเห็นที่ว่า ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายเป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การเกี่ยวข้องหรือต้องอยู่ร่วมกับคนหรือกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ซึ่งเป็นการเห็นตามแนวแห่งอริยสัง และเห็นด้วยปัญญาว่า ต้นเหตุแห่งทุกข์คือตัณหา การดับตัณหาเป็นการดับสาเหตุแห่งความทุกข์

4.2 สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ ได้แก่

- ความดำริที่ปราศจากราคะหรือโลภะที่พาให้จิตหมกมุ่น ติดข้อง พัวพันอยู่แต่สิ่งสนองความอยากต่าง ๆ มีความคิดที่เสียดสละ ไม่เห็นแก่ตัว ตลอดถึงความคิดในการนำพาตนเองให้หลุดพ้นจากกิเลสเข้าสู่ความเป็นอิสระ

- ความดำริที่ปราศจากการคิดพยาบาท มีความเคียดแค้นชิงชัง ขัดเคือง หรือการคิดเห็นในแง่ร้ายต่าง ๆ แต่มุ่งคิดในสิ่งที่ดีงาม เป็นประโยชน์เกื้อกูล มีความเมตตา ความปรารถนาดี หวังความสุข ความเจริญของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง

- ความดำริที่ปราศจากโทสะ ไม่คิดมุ่งร้ายทำลายใคร แต่มีความคิดที่อยากช่วยเหลือให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ ความคิดเช่นนี้จะช่วยเสริมสร้างจิตให้เกิดการพัฒนา มีความก้าวหน้าในทางธรรม พ้นจากบาปอกุศล สามารถที่จะละจากความดำริที่ผิดทั้งหมดได้

4.3 สัมมวาจา คือ เจรจาชอบ อันได้แก่

- เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ พูดโกหกหลอกลวง พูดแต่คำจริง ไม่ว่าจะอยู่ในสภาพการณ์เช่นไร
- เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด คือ ไม่พูดยุยงส่งเสริมให้เกิดความแตกแยก ความสามัคคี
- เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ คือ คำที่ไม่สุภาพ พูดแต่คำที่ไพเราะ เสนาะ โสด เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนทั้งหลาย
- เจตนางดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ รู้จักการพูดถูกกาลเทศะตามความเป็นจริง ประกอบด้วยสาระแก่นสาร สมเหตุ สมผล

4.4 สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ ได้แก่

- เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ และการประทุษร้ายต่อชีวิต มีความละเอียดต่อบาป เห็นอกเห็นใจและปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์
- เจตนางดเว้นจากการลักทรัพย์ คือ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้มาเป็นของตน ด้วยอาการแห่งขโมย
- งดเว้นจากการประพฤติดินกาม กล่าวคือ ไม่รวมประเวณีกับบุคคลที่มีเจ้าของหวงแหน ได้แก่ ผู้ที่อยู่ในความคุ้มครองของบิดามารดาหรือญาติพี่น้อง

4.5 สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ได้แก่ การเว้นจากการประกอบอาชีพหรือเลี้ยงชีพในทางที่ผิดทำนองคลองธรรม หรือผิดกฎหมาย น้อ โกง โกงหลอกลวง ตลอดถึงชู้ดริด เอารัดเอาเปรียบผู้อื่น

4.6 สัมมวายามะ คือ ความพยายามในทางที่ชอบ ได้แก่ การประกอบความเพียรในสถานะ 4 เรียกว่า สัมมัปปธาน 4 คือ

- สังวรปธาน คือ การเพียรพยายามป้องกันมิให้อกุศลคือความชั่วทุจริตทั้งหลายเกิดขึ้น พยายามทรมานเสติปัญญา ผินใจและข่มใจด้วยการสำรวมระวังกาย วาจา ใจ ไม่ให้ยินดียินร้ายต่อกิเลส ตัณหา อกุศลทั้งปวง โดยมีสติเป็นเครื่องคอยระวังมิให้บาปและอกุศลทั้งหลายเกิดขึ้น
- ปหานปธาน คือ การเพียรพยายามในการเลิกละบาปและอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ให้จางหายและหมดสิ้นไป พยายามที่จะขจัดหรือทำลายเสียซึ่งความชั่วและอกุศลต่าง ๆ เช่น โลก

โกรธ หลง ฯลฯ ไม่ให้ครอบงำจิตใจ เพราะทำให้จิตใจเศร้าหมอง ขุ่นมัว อันเป็นบ่อเกิดแห่งการทำชั่ว

- ภาวนาปธาน คือ การเพียรพยายามในการเพิ่มพูนกุศลคือความดีงาม ความสุจริตธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นแล้วให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้น

- อนุรักษนาปธาน คือ ความเพียรพยายามในการรักษากุศล คือ ความดีงามที่เกิดขึ้นแล้วให้ดำรงอยู่ไม่ให้เลือนหายไป คอยระคับระคองให้กุศลเหล่านั้นเจริญเต็มที่ด้วยการขอมหมู่เมทั้งความพยายามและกำลังในการปกป้องรักษาความดีนั้นไว้ต่อเนื่องเรื่อยไป (ที.ปา. 11/230/176)

4.7 สัมมาสติ คือ การระลึกชอบ โดยใช้สติเฝ้าติดตามดูความเคลื่อนไหวและความเป็นไปต่าง ๆ ของตนเอง ฝึกให้รู้จักการบังคับตนเองให้ดำเนินไปในแนวทางที่ถูกต้องควร โดยเฉพาะการรู้เท่าทันความรู้สึกนึกคิดของตนเองและการเฝ้าสังเกตสภาวะต่าง ๆ ทางจิตใจก็เพื่อจะมองเห็นความชั่วร้ายต่าง ๆ ในจิตใจของเราได้อย่างชัดเจน ซึ่งอาจแสดงออกมาในรูปต่าง ๆ เช่น ความโลภ ความโกรธ และความหลง ฯลฯ

- การฝึกฝนอบรมสัมมาสติ หรือการระลึกชอบ ตามหลักทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า สติปัฏฐาน 4 อันได้แก่

- กายานุปัสสนา คือ การใช้สติพิจารณากายให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกาย มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา

- เวทนานุปัสสนา คือ การใช้สติพิจารณาอารมณ์ที่เกิดขึ้น เช่น เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ ให้รู้ชัดตามสภาพที่ปรากฏขณะนั้น

- จิตตานุปัสสนา คือ การกำหนดสติพิจารณาจิตของตนเองว่าเป็นเช่นไรในขณะนั้น คือ รู้ตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงแต่จิต มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา

- ธัมมานุปัสสนา คือ การกำหนดสติพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามสภาพที่เป็นจริงของสภาวะธรรมว่าคืออะไร เป็นอย่างไร จะมีวิธีละได้อย่างไร ทำให้เจริญขึ้นได้อย่างไร (ที.ม. 10/205/165-166)

4.8 สัมมาสมาธิ คือ ความตั้งใจชอบ ได้แก่ การฝึกฝนสำรวมจิตให้มั่นคงแน่วแน่ต่ออารมณ์ที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าโดยไม่หวั่นไหว จิตที่ตั้งมั่นเป็นสมาธิดีแล้วย่อมมีกำลัง ซึ่งมีลักษณะดังนี้

- อุปจารสมาธิ ได้แก่ ความสงบที่ยังไม่ถึงขั้นฌานเพียงแต่เสียด ๆ หรือใกล้เคียงเท่านั้น

• อปัณณาสมาธิ ได้แก่ ความสงบแน่วแน่และแนบแน่นอยู่ในนิมิต ตั้งแต่ปฐมนิมิตจนถึงจตุตถนิมิต หรือปัจฉิมนิมิต ที่เรียกว่า รูปนิมิต หรือรูปสมาบัติ

อนึ่ง มรรคในอริยสัจจ์ 4 นี้สามารถสรุปเป็นหลักการโดยย่อเพื่อการปฏิบัติได้ 3 ประการ คือ

• การฝึกอบรมในด้านความประพฤติที่เรียกว่า สีล อันได้แก่ การเจรจาชอบ (สัมมาวาจา) การงานชอบ (สัมมากรรมันตะ) และการเลี้ยงชีพชอบ (สัมมาอาชีวะ)

• การฝึกอบรมทางจิตใจ ที่เรียกว่า สมาธิ ได้แก่ ความเพียรชอบ (สัมมาวายามะ) ความระลึกรู้ชอบ (สัมมาสติ) และความ ตั้งใจชอบ (สัมมาสมาธิ)

• การฝึกอบรมทางปัญญา ได้แก่ ความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) และความดำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ)

การปฏิบัติตามนัยนี้ เป็นข้อปฏิบัติอย่างกลาง เป็นการดำเนินทางสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” เป็นการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ทั้งปฏิจักษุสมุทฺตปาทอริยสัจจ์ 4 และมรรคที่อธิบายมาแล้วจึงเป็นเรื่องเดียวกัน อีกทั้งเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นสายกลาง อันเป็นแก่นของพระพุทธศาสนา ซึ่ง พุทธทาสภิกขุ (2508) กล่าวว่า เป็นเรื่องที่ต้องใช้โดยตรง ต้องปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ให้ได้โดยตรง โดยไม่ต้องรอชาติหน้า เพราะเป็นเรื่องปัจจุบันชาติที่ต้องจัดการกันให้เสร็จ ซึ่งองค์คุณของการปฏิบัติตามทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) จะนำไปสู่ความเจริญได้ ดังปรากฏในพระสูตรต่อไปนี้

“ . . . มัชฌิมาปฏิปทาเป็นไฉน? . . . ยังฉันทะให้เกิด พยายามปรารภ ความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อยังธรรมอันเป็นบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น เพื่อละธรรมอันเป็นบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่น ไม่เสื่อมสูญ เพิ่มพูน ไพบูลย์ เจริญ บริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว . . . ” (อง.ติก 20/597/288)

จึงกล่าวได้ว่า การปฏิบัติตามทางสายกลางจะนำไปสู่ความเจริญไพบูลย์ได้ และมรรคที่กล่าวสรุปโดยย่อนี้ ตรงกับหลักไตรสิกขา อันเป็นหลักการฝึกอบรมเพื่อการพัฒนาคน 3 ประการ คือ สีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งจะนำเสนอไว้ในเรื่องแนวคิดทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

แนวคิดเรื่องมนุษย์ และพฤติกรรมของมนุษย์

พระพุทธศาสนา เน้นมนุษย์หรือคนเป็นศูนย์กลาง (Man Centered) และให้คุณค่าความเป็นมนุษย์ยิ่งกว่าสิ่งใด หากนำชีวิตคนสักคนหนึ่งมาแยกส่วนประกอบดู จะพบว่า ประกอบด้วยส่วนประกอบสำคัญ 2 ส่วนคือ รูป (ร่างกาย) กับ นาม (จิต เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) (วินย. 4/1/1; ส.น. 16/1/1; จุ.อิตย 25/38-40/5-53 และ อภ.วิ. 35/255/131) ทั้งนามและรูปต่างก็เป็นส่วนประกอบของโลก คือ เป็นทั้งโลกภายใน อันได้แก่ ชีวิตหนึ่ง ๆ ของคนและสัตว์ รวมทั้งเป็นโลกภายนอก อันได้แก่ ระบบจักรวาลต่าง ๆ สิ่งนอกเหนือไปจากคนและสัตว์ เช่น ต้นไม้ ภูเขา ก้อนหิน ฯลฯ นามรูป คือ โลกซึ่งเกิดมาได้เพราะวิญญาณ (จิต มโน) เป็นปัจจัย เป็นผู้สร้าง ซึ่งนามรูปอธิบายได้ดังนี้ (บรรจบ บรรณรุจิ, 2537: 55-59; 2538: 45-49)

นาม ได้แก่ ส่วนที่เป็นวิญญาณ (จิต มโน) และเจตสิกซึ่งทำหน้าที่ในการรับรู้สัมผัสต่าง ๆ ตลอดถึงการบังคับควบคุมร่างกาย

รูป ได้แก่ ส่วนที่ปรากฏเป็นตัวตนตลอดถึงบุคลิกลักษณะ แบ่งเป็น

1. มหาภูตรูป รูปที่แปรสภาพออกไปเป็นสิ่งต่าง ๆ ในร่างกาย (ที.ส. 9/343-349/326-329) ในที่นี้หมายถึง ธาตุเดิมของส่วนประกอบทุกอย่าง มี 4 คือ

1.1 ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) มีลักษณะเด่น คือ ความแน่นแข็ง ความหยวบแข็ง แปรสภาพออกไปเป็น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า

1.2 อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) มีลักษณะเด่น คือ ความเอิบอาบ ชุ่มซาบ เชื่อมประสานส่วนประกอบต่าง ๆ ให้รวมตัวกัน แปรสภาพออกไปเป็น ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เพลวมน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (น้ำปัสสาวะ)

1.3 เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) มีลักษณะเด่น คือ ความร้อน (อุณหภูมิจ) แปรสภาพออกไปเป็นไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม ไฟเผาผลาญร่างกาย ไฟย่อยอาหาร

1.4 วาโยธาตุ (ธาตุลม) มีลักษณะเด่น คือ การพัดผันที่ทำให้เกิดเคลื่อนไหว อิริยาบถ แปรสภาพไปเป็นลมแล่นขึ้นเบื้องบน ลมแล่นลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมชานไปตามตัว ลมหายใจ

2. อุปาทายรูป คือ รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด รูปที่เกิดเป็นอาการหรือคุณสมบัติของมหาภูตรูป (อภ.ส. 34/504-506/168-175) แบ่งออกได้ ดังนี้

2.1 ปสาทรูป รูปส่วนที่เป็นประสาทช่วยให้เกิดการรับรู้อารมณ์ คือ สิ่งเร้าต่าง ๆ มี 5 คือประสาทตา (จักขุปสาท) ช่วยให้เกิดการเห็นรูป ประสาทหู (โสตปสาท) ช่วยให้เกิดการ

ได้ยินเสียง ประสาทจมูก (ฆานประสาท) ช่วยให้เกิดการได้กลิ่น ประสาทลิ้น (ชีวหาประสาท) ช่วยให้เกิดการรู้รส และประสาทกาย (กายประสาท) ช่วยให้เกิดความรู้สึกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง

รูปส่วนที่เป็นประสาทนี้เป็นที่รองรับจิตหรือวิญญาณให้รับรู้อารมณ์คือสิ่งเร้าต่าง ๆ ได้สำเร็จ กล่าวคือ จิต หรือวิญญาณได้อาศัยรูปส่วนนี้ทำหน้าที่รับรู้ ฉะนั้น รูปส่วนนี้จึงเป็นตัวช่วยจิต หรือวิญญาณให้เกิดการรับรู้อารมณ์คือสิ่งเร้าต่าง ๆ

2.2 โภจรรูป หรือ วิษยรูป รูปที่เป็นอารมณ์คือสิ่งเร้าให้ประสาทรับรู้มี 4 คือ รูป (สี) เสียง (สัทตะ) กลิ่น (คันธะ) รส (รตตะ)

2.3 ภาวรูป รูปที่บอกให้รู้ว่าเป็นเพศอะไร มี 2 คือ รูปที่บอกให้รู้ว่าเป็นเพศหญิง (อิตถิภาวะ) และรูปที่บอกให้รู้ว่าเป็นเพศชาย (ปุริสภาวะ)

2.4 ทหยรูป รูปส่วนที่ช่วยให้การนึกคิดสำเร็จได้เป็นหลุมลึกอยู่ในก้อนเนื้อหัวใจ บางท่านว่าคือสมอง

2.5 จีวีตติรูป รูปส่วนที่เป็นตัวรักษาหล่อเลี้ยงรูปที่เกิดจากกรรม (กัมมชรูป) คือ จักขุประสาทรูป โสตปประสาทรูป ฆานประสาทรูป ชิวหาประสาทรูป กายประสาทรูป อิตถิภาวรูป ปุริสภาวรูป ทหยรูป รวมทั้งตัวเอง คือ จีวีตติรูป รูปนี้แผ่ซ่านไปอยู่ทั่วร่างกายผสมอยู่กับ ปฐวี อาโป เตโช วาโย

2.6 อาหารรูป รูปส่วนที่เกิดจากอาหารที่กลืนกินเข้าไปแล้วถูกย่อยถูกกลั่นไปหล่อเลี้ยงทั่วร่างกาย

2.7 ปริจเฉทรูป รูปส่วนที่เป็นช่องว่างในร่างกาย นับตั้งแต่ช่องว่างที่หยาบ เช่น ช่องปาก ช่องจมูก ช่องหู รวมไปถึงช่องว่างที่ละเอียด เช่น ช่องว่างระหว่างเซลล์และช่องว่างที่อยู่ในเซลล์แต่ละเซลล์

2.8 วิญญูติรูป รูปส่วนที่เป็นกิริยาอาการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายต่าง ๆ มี 2 คือ กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ

- กายวิญญูติ กิริยาอาการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายทางกาย คือ อิริยาบถต่าง ๆ นั้นเอง

- วจีวิญญูติ กิริยาอาการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายทางวาจา คือ คำพูดต่าง ๆ นั้นเอง รวมทั้งการบ้วนไ้ ผิวนปาก

2.9 วิการรูป รูปส่วนที่เป็นปัจจัยสนับสนุนให้รูปต่าง ๆ ที่ประกอบกันเป็นร่างกายเคลื่อนไหวได้ตามสภาพของตน มี 3 คือ ความเบาหรือความคล่องตัว (ลหุตตา) ความอ่อนตัว (มทุตตา) ความใช้การได้ (กัมมัญญตตา)

2.10 ลักษณะรูป รูปส่วนที่เป็นตัวกำหนดให้รู้ความเจริญเติบโตและความเสื่อมที่เป็นไปตามขั้นตอนของรูปต่าง ๆ ที่ประกอบกันเข้าเป็นร่างกาย มี 4 คือ

- ความก่อตัวขึ้นครั้งแรก (อุปจยะ) กำหนดเอาตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงเกิด มีตา หู จมูก ลิ้น สำเร็จเป็นเค้าโครงของรูปร่างกาย

- ความสืบต่อ (สันตติ) กำหนดเอาความเติบโตของรูปร่างกายที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องหลังจากก่อตัวขึ้นครั้งแรกนั้น

- ความเสื่อมโทรม (ขรตา) กำหนดเอาความดับของรูปในแต่ละขณะ

- ความไม่เที่ยง (อนิจจตา) กำหนดเอาความแตกสลายอย่างสิ้นเชิงของรูปร่างกาย (บรรจบ บรรณรุจิ, 2537: 55-59; 2538: 45-49)

ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงเน้นความสำคัญทั้ง รูป(กาย) และ นาม(จิต) โดยส่วนประกอบทั้ง 2 ส่วนมีความสัมพันธ์กัน ต่างอาศัยซึ่งกันและกัน คือ จิตต้องอาศัยร่างกายเป็นที่ปรากฏและรับรู้อารมณ์กับโลกภายนอก ในขณะที่เดียวกัน ร่างกายก็ต้องอาศัยจิต จึงจะทำหน้าที่การงาน และพฤติกรรมที่แสดงถึงการเป็นสิ่งที่มีชีวิตได้ อนึ่ง กระบวนการที่เรียกว่าชีวิตนั้นจะดำเนินต่อไปตราบเท่าที่กายและจิตยังมีความสัมพันธ์กัน และเป็นปัจจัยให้แก่กัน เมื่อใดที่กายและจิตแยกออกจากกันชีวิตก็สิ้นสุดลงทันที ชีวิตตามนัยของพระพุทธศาสนาจึงเป็นผลที่เกิดจากการทำงานร่วมกันของกายและจิตนั่นเอง

เนื่องจากการรับรู้ของมนุษย์นั้นต้องอาศัยกายและจิต ถือว่าทั้งกายและจิตต่างมีหน้าที่สัมพันธ์ต่อกัน แม้กระนั้นพุทธปรัชญาก็เน้นความสำคัญของจิตมากกว่ากาย จิตแม้จะอาศัยอยู่ในร่างกาย แต่ก็เป็นผู้สั่งการ และมีอำนาจเหนือร่างกาย จิตจึงเป็นใหญ่ ดังปรากฏในธรรมบทพุทธทศนิกายซึ่งกล่าวถึงความสำคัญของจิตไว้ว่า

. . . ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ
ถ้าบุคคลมีใจอันประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม ทุกข์ย่อมติด
ตามบุคคลนั้น เพราะทุจริต 3 อย่างนั้น (กายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต)
เหมือนล่อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไป” (จุ. ธ. 25/11/11)

การรู้ความจริงเกี่ยวกับโลกและชีวิตนั้น เมื่อก้าวโดยสรูป ก็คือความรู้ที่มุ่งเพื่อให้มนุษย์รู้จักตัวเอง ดังนั้น การแสวงหาความรู้จึงต้องเริ่มจากตัวเรา ไม่เริ่มจากที่อื่น นั่นคือ เริ่มจากประสบการณ์ของเราเองจากสิ่งทั้งหลายที่เราได้เห็น ได้ยิน ได้รู้สึก ได้สัมผัส

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์กับธรรมชาติ

คำว่า “ธรรม” ในคำสอนของพระพุทธศาสนานั้น พุทธทาสภิกขุ (2511) กล่าวว่า หมายถึง “ตัวธรรมชาติ ตัวกฎของธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ และผลของหน้าที่ตามธรรมชาติ หรือสรุปได้ว่า ธรรมะ คือ ตัวเรา และสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเรา ธรรมะ คือ สิ่งทุกสิ่งและเป็นที่มาของสิ่งทุกสิ่ง” ดังจะเห็นได้จากการอธิบายเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นแก่นของพระพุทธศาสนาที่ได้อธิบายมาแล้ว ดังนั้น ความรู้เรื่องธรรมะจะช่วยให้ปฏิบัติตนหรือปฏิบัติต่อทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับเราได้อย่างถูกต้อง ซึ่งหลักธรรมของพระพุทธเจ้าไม่ว่าระดับโลกุตตร หรือโลกิยะ พุทธทาสภิกขุ (2508) กล่าวว่า สามารถใช้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์ในบ้าน ในเรือน ในชีวิตของฆราวาสได้ จะต่างกันก็เพียงระดับหรือปริมาณเท่านั้น แต่หลักเกณฑ์หรือหลักการนั้นต้องเป็นอันเดียวกัน

พระพุทธศาสนามองเห็นว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ หากธรรมชาติถูกทำลาย มนุษย์จะไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เมื่อมนุษย์เบียดเบียนธรรมชาติก็เท่ากับมนุษย์เบียดเบียนตัวเอง และเนื่องจากธรรมชาติคือธรรม ผู้ละทิ้งธรรมก็คือผู้ละทิ้งธรรมชาติ เมื่อมนุษย์ละทิ้งธรรม คือ ถอยห่างจากธรรมหรือทำลายธรรมชาติ ธรรมชาติ ก็จะทำลายมนุษย์ด้วยเช่นกัน ดังตัวอย่างที่กล่าวในธรรมมิกสูตร ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด พระราชาเป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้น แม้พวกข้าราชการ ก็เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพวกข้าราชการไม่ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้น แม้พราหมณ์และคฤหบดีก็เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพราหมณ์และคฤหบดีไม่ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้น แม้ชาวนิคมนและชาวชนบท ก็เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เมื่อพระจันทร์และพระอาทิตย์หมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ หมู่ดาวนักษัตรก็ย่อมหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เมื่อคืนและวันหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เดือนหนึ่งและกึ่งเดือนก็หมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เมื่อเดือนหนึ่งและกึ่งเดือนหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ ฤดูและปีก็ย่อมหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เมื่อฤดูและปีหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ ลมย่อมพัดไม่สม่ำเสมอ เมื่อลมพัดไม่สม่ำเสมอ ลมก็เดินผิดทางไม่สม่ำเสมอ ย่อมพัดเวียนไป เมื่อลมเดินผิดทางไม่สม่ำเสมอพัดเวียนไป เทวดาย่อมกำเร็บ เมื่อเทวดากำเร็บ ฝนย่อมไม่ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ข้าวกล้าทั้งหลายก็สุกไม่เสมอกัน ดูกรภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ผู้บริโภคข้าวที่สุกไม่เสมอกัน ย่อมเป็นผู้มีอายุสั้น มีผิวพรรณเศร้าหมอง มีกำลังน้อย มีอาพาธมาก” (อง. จตุกก. 21/70/74)

นอกจากนั้น การที่บุคคลไม่ตั้งอยู่ในธรรมก็เป็นเหตุให้ธรรมชาติเสียหาย และตนเองต้องได้รับความเดือดร้อนจนถึงขั้นเสียชีวิตได้ ดังตัวอย่างในปโลกสูตร ดังนี้

“ดูกรพราหมณ์ อีกประการหนึ่ง ทุกวันนี้ มนุษย์กำหนดแล้วด้วยความกำหนดผิดธรรม ถูกความโลภไม่สม่ำเสมอครอบงำ ประกอบด้วยมิจจาธรรม เมื่อมนุษย์เหล่านั้นกำหนดแล้วด้วยความกำหนดผิดธรรม ถูกความโลภไม่สม่ำเสมอครอบงำ ประกอบด้วยมิจจาธรรม ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ฉะนั้น จึงเกิดทุกข์ภัย ข้าวกล้าเสีย เป็นเพลี้ย ไม่ให้ผล เพราะเหตุนี้มนุษย์จึงล้มตายเสียเป็นอันมาก ดูกรพราหมณ์ แม้ข้อนี้ก็เหตุเป็นปัจฉิมเครื่องทำให้มนุษย์ทุกวันนี้หมดไป ปรากฏว่ามีน้อย แม้บ้านก็ไม่เป็นบ้าน แม้นิคมก็ไม่เป็นนิคม แม้นครก็ไม่เป็นนคร แม้ชนบทก็ไม่เป็นชนบท” (อจ. เอก. 20/496/154)

จึงกล่าวได้ว่า มนุษย์ต้องปฏิบัติตนตามธรรมที่ถูกที่ชอบ ประกอบด้วยเหตุผล รู้และเข้าใจตามความเป็นจริง ซึ่งการรู้และเข้าใจธรรมชาติที่เป็นอยู่ จะทำให้ส่งผลต่อการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ ว่าต้องรู้จักใช้อย่างระมัดระวัง ต้องมีการวางแผนการใช้ อันจะนำไปสู่การควบคุมและลดอัตราปริมาณการใช้เพื่อไม่ให้เกิดความสูญเสียวินัยทรัพยากรที่มีจำนวนจำกัดในเวลาอันสั้นด้วย

อย่างไรก็ตาม เมื่อก้าวถึงธรรมชาติของมนุษย์ในทัศนะทางพระพุทธศาสนา โดยทั่วไปเป็นกลาง ไม่ดีไม่ชั่วในตัวเอง แต่ขึ้นอยู่กับการประพฤติปฏิบัติ (กรรม) เป็นสำคัญ มนุษย์จึงต้องระมัดระวังตนไม่ให้ตกเป็นทาสของกิเลสตัณหา โดยการสร้างเงื่อนไขที่เหมาะสมในการดำรงชีวิตตามพุทธโอวาท ซึ่งสามารถศึกษาได้จากหลักธรรมต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ความรู้ทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนาชีวิตและสังคมของมนุษย์ได้ แต่ต้องศึกษา ทำความเข้าใจ และปฏิบัติตามอย่างแท้จริง ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับระดับความสามารถและระดับประโยชน์ที่บุคคลตั้งความประสงค์ไว้

พฤติกรรมของมนุษย์

พระพุทธเจ้าทรงแบ่งบุคคล โดยจำแนกตามพฤติกรรม เป็น 4 จำพวก ซึ่งพฤติกรรมเหล่านี้ จะส่งผลต่อบุคคลผู้นั้น ตลอดจนส่งผลต่อผู้อื่น คือ อาจทำให้ตนเป็นสุข หรือได้รับความเดือดร้อนไปด้วย ดังข้อความต่อไปนี้

1. ดูกรผู้มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน เป็นผู้ขวนขวายในการประกอบเหตุเป็นเครื่องทำตนให้เดือดร้อน

2. ผู้ที่มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน เป็นผู้ชวนชวยในการประกอบเหตุเป็นเครื่องทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน

3. ผู้ที่มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน เป็นผู้ชวนชวยในการประกอบเหตุเป็นเครื่องทำตนให้เดือดร้อนด้วย เป็นผู้ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน เป็นผู้ชวนชวยในการประกอบเหตุเครื่องทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนด้วย

4. ผู้ที่มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน ไม่เป็นผู้ชวนชวยในการประกอบเหตุเป็นเครื่องทำตนให้เดือดร้อนด้วย เป็นผู้ไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ไม่เป็นผู้ชวนชวยในการประกอบเหตุเป็นเครื่องทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนด้วย เขาไม่ทำตนให้เดือดร้อน ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน เป็นผู้หายหิว ดับสนิท เยือกเย็น เสวยความสุข มีดินเป็นเสมือนพรหม อยู่ในปัจจุบัน (ที. ปา. 11/274/192-193; อจ. จตุกก. 21/95/195-200)

พฤติกรรมดังกล่าวนี้ อาจกล่าวได้ว่า ส่วนหนึ่งเป็นเพราะบางคนคำนึงถึงประโยชน์ของตนจนถึงประโยชน์ผู้อื่น หรือบางคนอาจนึกถึงประโยชน์ของผู้อื่นไม่ได้นึกถึงตน อย่างไรก็ตามก็อาจมีบางคนที่คำนึงถึงทั้งประโยชน์ของตนและประโยชน์ผู้อื่นด้วย ดังข้อความต่อไปนี้

1. ผู้ที่มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น

2. ผู้ที่มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน

3. ผู้ที่มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น

4. ผู้ที่มีอายุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนด้วย เพื่อประโยชน์ผู้อื่นด้วย (ที. ปา. 11/275/193; อจ. จตุกก. 21/124/95)

เนื่องจากคนในโลกมีมากมายหลายลักษณะ พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า บุคคลที่สนใจประพฤติปฏิบัติตนตามหลักธรรมที่ชอบ จะเป็นผู้ประสบความสำเร็จ ส่วนบุคคลที่ไม่ประพฤติตามหลักธรรมที่ถูกที่ชอบ จะนำไปสู่ความเป็นคนเสื่อมได้ ดังอธิบายต่อไปนี้

“... ผู้ใคร่ธรรมเป็นผู้เจริญ ผู้เกลียดธรรมเป็นผู้เสื่อม

... คนมีอสังคตบุรุษเป็นที่รัก ไม่กระทำความสังคตบุรุษเป็นที่รัก ชอบใจธรรมของอสังคตบุรุษเป็นทางของคนเสื่อม

... คนชอบนอน ชอบคุย ไม่หมั่น เกียจคร้าน โกรธง่าย เป็นทางของคนเสื่อม

- . . . คนใดสามารถ แต่ไม่เลี้ยงมารดาหรือบิดาผู้แก่เฒ่า ผ่านวัยหนุ่มสาวไปแล้ว ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม
- . . . คนใดล่วงสมณะพราหมณ์ หรือแม้วุฒิภคอื่นด้วยมุสาวาท ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม
- . . . คนมีทรัพย์มาก มีเงินทองของกิน กินของอร่อยแต่ผู้เดียว ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม
- . . . คนใดหยิ่งเพราะชาติ หยิ่งเพราะทรัพย์ และหยิ่งเพราะโคตร ย่อมดูหมิ่นญาติของตน ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม
- . . . คนใดเป็นนักเลงหญิง เป็นนักเลงสุรา และเป็นนักเลงการพนัน ผลาญทรัพย์ที่ตนหามาได้ ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม
- . . . คนไม่สันโดษด้วยภริยาตน ประทุษร้ายในภริยาของคนอื่นเหมือน ประทุษร้ายในหญิงแพศยา ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม
- . . . ชายแก่ได้หญิงรุ่นสาวมาเป็นภริยา ย่อมนอนไม่หลับ เพราะความหึงหวงหญิงรุ่นสาวนั้น ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม
- . . . คนใดตั้งหญิงนักเลงสุร่อยุ่ยสุร่าย หรือแม่ชายเช่นนั้นไว้ในความเป็นใหญ่ ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม
- . . . บุคคลผู้เกิดในสกุลกษัตริย์ มีโภคทรัพย์น้อย มีความมักใหญ่ปรารถนาราชสมบัติ ข้อนั้นเป็นทางของคนเสื่อม

บัณฑิตผู้ถึงพร้อมด้วยความเห็นอันประเสริฐ พิจารณาเห็นคนเหล่านี้เป็นผู้เสื่อมในโลก ท่านย่อมคบโลกที่เกษม (คนผู้เจริญ)”

(ขุ. สุ. 25/304/367-269)

เมื่อกล่าวถึงคนเสื่อมนั้น ทรงกล่าวถึง ช่องทางของความเสื่อม หรือทางที่จะนำไปสู่ความพินาศ หรือเหตุย่อยยับแห่งโภคทรัพย์ เรียกว่า อบายมุข 4 ซึ่งได้แก่ อิตถิธุดตะ คือ การเป็นนักเลงหญิง (นักเที่ยวผู้หญิง) สุราธุดตะ คือ การเป็นนักเลงสุรา(นักดื่ม) อักขธุดตะ คือ การเป็นนักการพนัน และ ปาปมิตตะ คือ มิมิตรชั่ว สหายชั่ว การคบคนชั่ว (อง. อฏฐก. 23/144/222-224)

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสสอนให้บุคคลตั้งอยู่ในความไม่ประมาทโดยการละกายทุจริตแต่ประพฤติกายสุจริต ละวจีทุจริต ประพฤติวจีสุจริต ละมโนทุจริต ประพฤติมโนสุจริต และให้ละความเห็นผิดแต่ให้ทำความเห็นให้ถูกต้อง (อง. จตุก. 21/116/119) โดยทรงกล่าวถึงความไม่ประมาทด้วยการรักษาจิตให้รู้ว่าจะไม่ประมาทใน 4 ฐานะ ดังนี้

1. ฟังทำความไม่ประมาท ทำการรักษาจิตด้วยสติว่า ขอบจิตของเราอยู่ได้กำหนด ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด

2. ฟังทำความไม่ประมาท ทำการรักษาจิตด้วยสติว่า ขอบจิตของเราอย่าได้มี โทสะในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ

3. ฟังทำความไม่ประมาท ทำการรักษาจิตด้วยสติว่า ขอบจิตของเราอย่าได้หลง ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความหลง

4. ฟังทำความไม่ประมาท ทำการรักษาจิตด้วยสติว่า ขอบจิตของเราอย่าได้ มัวเมาในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา (อง. จตุกก. 21/117/120)

อนึ่ง นอกจากการรักษาจิตให้รู้ตนว่าจะไม่ประมาทในเรื่องดังกล่าวแล้ว พระพุทธศาสนาก็ เน้นเรื่องการทำจิตให้ตรง ไม่ควรมี ความลำเอียง หรืออคติ 4 ประการ คือ ลำเอียงเพราะรัก (ฉันทาคติ) ลำเอียงเพราะไม่ชอบ (โทสาคติ) ลำเอียงเพราะเขลา (โมหาคติ) ลำเอียง เพราะกลัว (ภยาคติ) (อง. จตุกก. 21/17/23) ทั้งนี้เพราะคนที่ลำเอียงนั้นย่อมไม่ยุติธรรม ย่อมทำให้ คนอื่นไม่ได้รับความยุติธรรมเท่าที่ควร

ในการดำเนินชีวิตอย่างชาวโลกนั้น พระพุทธเจ้าทรงกล่าวถึงธรรมที่มนุษย์ต้องประสบ อันเป็นธรรมประจำโลก เรียกว่า โลกธรรม 8 ไว้ดังนี้

“ธรรมในหมู่มนุษย์เหล่านี้ คือ ลาภ ๑ ความเสื่อมลาภ ๑ ยศ ๑ ความ เสื่อมยศ ๑ นิินทา ๑ สรรเสริญ ๑ สุข ๑ ทุกข์ ๑ เป็นสภาพไม่ เทียง ไม่แน่นอน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ท่านผู้เป็น นักปราชญ์ มีสติ ทราบธรรมเหล่านั้นแล้วพิจารณาเห็นว่า มีความแปร ปรวนเป็นธรรมดา ธรรมอันน่าปรารถนา ย่อมอย่ายึดจิตของท่านไม่ได้ ท่านย่อมไม่ยินร้ายต่ออนิฏฐารมณ์...” (อง. อฏฐก. 23/95-96/122-125)

ฉะนั้นการรู้และเข้าใจโลกธรรม 8 จะช่วยให้บุคคลดำรงตนอยู่ได้อย่างรู้เท่าทันสภาพ ความเป็นไปของสภาวธรรม ความเป็นไตรลักษณ์ นั่นคือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความ ไม่ใช้ตน ซึ่งจะช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีสติไม่หวั่นไหวต่อสภาวะเหล่านั้น

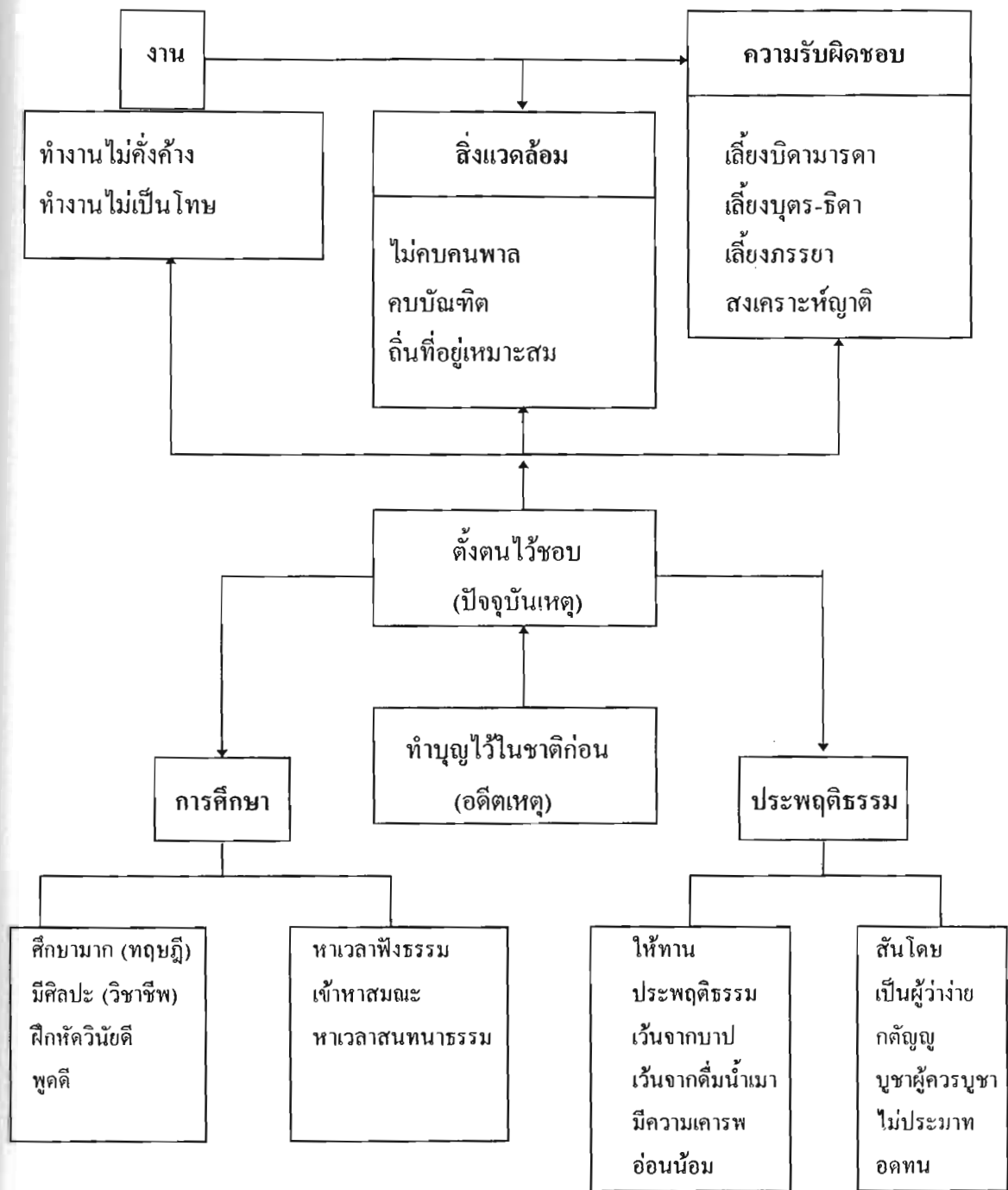
ความสุขความเจริญของชีวิต

แม้ว่าสภาวธรรมประจำโลก จะประกอบด้วยทั้งสุขและทุกข์ แต่เมื่อบุคคลยังต้องดำรง ชีวิตอยู่ก็ควรดำเนินชีวิตในทางที่จะก่อให้เกิดความสุขความเจริญ ซึ่งพระพุทธศาสนาได้เสนอ หลักธรรมอันนำมาซึ่งความสุขความเจริญของชีวิต เรียกว่า มงคล 38 โดยผู้ปฏิบัติตามจะ

ประสบความสำเร็จก้าวหน้า 4 ประการ คือ ความเจริญก้าวหน้าด้วยสรรพสมบัติทั้งหลาย ความเจริญก้าวหน้าด้วยปัญญา ความเจริญก้าวหน้าด้วยความดีงาม และความเจริญก้าวหน้าด้วยประโยชน์ ทั้ง 3 อันได้แก่ ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง ซึ่งมงคลทั้ง 38 ประการนี้ ได้แก่

- การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต การบูชาบุคคลที่ควรบูชา
- การอยู่ในประเทศอันสมควร ความเป็นผู้มีบุญอันกระทำแล้วในกาลก่อน การตั้งตนไว้ชอบ
- พากุสัจจะ (ความเป็นผู้สัจมาก ศึกษามาก) ศิลปะ (วิชาชีพ) วินัยที่ศึกษาดีแล้ว (ฝึกหัดวินัยดี) วาจาสุภาษิต (พูดดี)
- การบำรุงมารดา บิดา การสงเคราะห์บุตรภรรยา การงานอันไม่อาภูล (ทำงานไม่คั่งค้าง)
- ทาน การประพฤติธรรม การสงเคราะห์ญาติ กรรมอันไม่มีโทษ (ทำงานไม่เป็นโทษ)
- การงดเว้นจากบาป ความสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย
- ความเคารพ ความประพฤติถ่อมตน ความสันโดษ ความกตัญญู การฟังธรรมโดยกาล
- ความอดทน ความเป็นผู้ว่าง่าย การได้เห็นสมณะทั้งหลาย (การเข้าหาสมณะ) การสนทนาธรรมโดยกาล
- ความเพียร พรหมจรรย์ การเห็นอริยสัจ การกระทำนิพพานให้แจ้ง
- จิตของผู้ใดอันโลกธรรมทั้งหลายถูกต้องแล้วไม่หวั่นไหว ไม่เศร้าโศก ปราศจากฐูลี จิตเกษม (ขุ. ขุ. 25/6/3)

อนึ่ง บรรจบ บรรณรุจิ (ม.ป.ป.) ได้สรุปมงคล 38 ประการนี้เป็น 2 ภาค คือ ภาคทางธรรม และภาคทางโลก โดยเฉพาะภาคทางโลกกล่าวได้ว่า หลักธรรมหลายประการในมงคล 38 นี้ เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของบุคคลทั้งในส่วนของการศึกษา การงาน ความรับผิดชอบ และความประพฤติธรรม อันนำไปสู่ความสำเร็จก้าวหน้าได้ ดังภาพต่อไปนี้

แผนภาพที่ 10 แสดงการประมวลหลักกรรมในมงคล 38 ประการเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต
ของบุคคล ภาคทางโลก (โลกียชน)

ที่มา : ประยุกต์มาจาก บรรจบ บรรณรุจิ. พุทธธรรมในพระไตรปิฎก. เอกสารประกอบคำบรรยาย
วิชา 221 433 พุทธธรรมในพระไตรปิฎก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มงคล 38 ประการนี้ หากบุคคลประพฤติตามเพียงมงคลใดมงคลหนึ่งก็ได้ชื่อว่า ประกอบเหตุอันนำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าได้ แต่ถ้าประพฤติปฏิบัติตามได้ครบถ้วน ย่อมทำให้สามารถบำเพ็ญประโยชน์แก่ทั้งตนเอง แก่สังคม และแก่ชาวโลกได้อย่างเต็มที่

หลักธรรมที่เป็นไปเพื่อความอยู่ดีทางเศรษฐกิจ

ดังได้กล่าวแล้วว่าธรรมของพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยหลักธรรมเพื่อการเป็น อริยบุคคล และหลักธรรมสำหรับชาวโลกเพื่อการดำเนินชีวิตที่ดีด้วย ซึ่งในส่วนของ การดำเนินชีวิตอย่างชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพ อันเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจของปุถุชน นั้น พระพุทธศาสนาได้เสนอแนวทางหนึ่ง เพื่อการประกอบอาชีพพ่อก้าว ไว้ดังต่อไปนี้

• หลักพ่อก้าว

หลักธรรมที่เป็นองค์คุณของพ่อก้าว เรียกว่า ปาปณิกธรรม 3 ได้แก่

1. ตาดี (จักขุมา) คือ รู้จักสินค้า ดูของเป็น สามารถคำนวณต้นทุนเก็บและกำไรได้แม่นยำ
2. จัดเจนธุรกิจ (วิธูโร) คือ รู้สิ่งที่จะพึงซื้อขาย รู้แหล่งซื้อแหล่งขาย รู้ความเคลื่อนไหวความต้องการของตลาด สามารถในการจัดซื้อจำหน่าย รู้ใจและรู้จักเอาใจลูกค้า
3. พร้อมด้วยแหล่งทุนเป็นที่อาศัย (นิสสยสัมปันโน) คือ เป็นที่เชื่อถือไว้วางใจ ในหมู่แหล่งทุนใหญ่ ๆ หาเงินมาลงทุนหรือดำเนินกิจการโดยง่าย (อง. เอก. 20/459/111)

ในการประกอบอาชีพค้าขายนั้น พระพุทธศาสนาได้ กล่าวถึง การค้าขายที่ อุบาสกไม่ควรประกอบเรียกว่า วณิชชา 5 ดังสาระต่อไปนี้

1. สัตตวณิชชา คือ การค้าขายศาสตรา (อาวุธ)
2. สัตตวณิชชา คือ การค้าขายสัตว์ ซึ่ง พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) กล่าวว่า หมายถึงการค้าขายมนุษย์ด้วย
3. มังสวณิชชา คือ การค้าขายเนื้อสัตว์อันหมายถึงการเลี้ยงสัตว์ไว้ขาย
4. มัชชวณิชชา คือ การค้าขายน้ำเมา
5. วิสวณิชชา คือ การค้าขายยาพิษ (อง. ปญจก. 22/177/186)

ฉะนั้น เมื่อบุคคลประกอบอาชีพในทางที่ชอบ (สัมมาอาชีพะ) เพราะรู้หลักในการ ประกอบอาชีพทำให้เกิดทรัพย์สินหรือโภคทรัพย์แล้ว พระพุทธศาสนาได้เล็งเห็นถึงความสำคัญ ของการใช้จ่ายทรัพย์เป็นอย่างมาก ดังนั้น จึงปรากฏหลักธรรมที่กล่าวถึงหลักการแบ่งทรัพย์ ไว้ใช้ในสังคาลสูตร ดังนี้

“... เมื่อบุคคลออม โภคสมบัติอยู่เหมือนแมลงผึ้งผนวกรัง โภคสมบัติ
ย่อมถึงความตั้งสมดุลงอมปลวกอันตัวปลวกก่อขึ้น ฉะนั้น คฤหัสถ์ใน

ตระกูลผู้สามารถ ครั้นสะสมโภคสมบัติได้อย่างนี้แล้ว พึงแบ่งโภคสมบัติออกเป็นสี่ส่วน เขาขอมสมานมิตรไว้ได้ พึงใช้สอยโภคสมบัติด้วยส่วนหนึ่ง พึงประกอบการทำงานด้วยสองส่วน พึงเก็บส่วนที่สี่ไว้ ด้วยหมายว่าจักมีไว้ในยามอันตราย” (ที. ปา. 11/197/144)

อนึ่ง แม้ว่าจะจัดแบ่งทรัพย์ไว้แล้วก็ตาม แต่รายละเอียดของการใช้จ่ายทรัพย์ ซึ่งได้มาด้วยความขยันหมั่นเพียร ได้มาโดยชอบธรรม มีดังนี้

1. เลี้ยงตน บิดามารดา บุตรภรรยาและคนรับใช้ให้เป็นสุข
2. เลี้ยงมิตรสหายให้เป็นสุข
3. ไว้ป้องกันอันตรายที่เกิดจากไฟ น้ำ พระราชา โจร หรือทายาทผู้ไม่เป็นที่รัก
4. ทำพลี 5 อย่าง อันได้แก่ ญาติพลี (บำรุงญาติ) อดีพลี (ต้อนรับแขก) ปุพฺพเปตพลี (บำรุงญาติผู้ตายไปแล้ว คือ ทำบุญอุทิศกุศลให้) ราชพลี (บำรุงราชการ คือ บริจาคทรัพย์ช่วยชาติ) และเทวดาพลี (บำรุงเทวดา คือ ทำบุญอุทิศให้เทวดา)
5. บำรุงสมณพราหมณ์ ที่ปฏิบัติปฏิบัติชอบ ไม่มัวเมา ไม่ประมาท ตั้งอยู่ในขันติ และโสรจจะ ผู้มั่นคง และฝึกฝนตนให้สงบระงับกิเลส (อง.ปญจก. 22/41/40-41)

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าหลักธรรมของพระพุทธศาสนาที่นำมากล่าวนี้ มีสาระกว้างขวางครอบคลุม ทั้งเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตเป็นอย่างมาก สามารถนำมาประพฤติปฏิบัติเพื่อพัฒนาชีวิตได้โดยไม่ลำบาก เพราะเป็นข้อปฏิบัติอย่างกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ไม่ใช่ข้อปฏิบัติที่หยาบช้ำ (อศากาฬปฏิปทา) และไม่ใช่ข้อปฏิบัติเหี้ยมเกรียม (นิชฌาปฏิปทา) จนเกินไป (อง.ติก. 20/287/596)

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคม

เนื่องจากมนุษย์ในโลกนี้จะต้องมีความสัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกัน และจะต้องมีความสัมพันธ์กับสังคม จึงต้องมีข้อประพฤติพื้นฐานร่วมกัน เพื่อควบคุมตนให้ตั้งอยู่ในความไม่เบียดเบียน มีความประพฤติชอบทางกายและวาจา พระพุทธศาสนากำหนดให้มีหลักการเพื่อการรักษา กาย วาจา ให้เรียบร้อย คือ มีข้อปฏิบัติในการฝึกตน เรียกว่า สิกขาบท 5 หรือ เบญจศีล (ศีล 5) เป็นหลักพื้นฐานที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันในสังคมดังนี้

หลักเบญจศีล (ศีล 5) คือ ข้อที่พึงปฏิบัติในการเว้นจากความความชั่ว มี

1. เว้นจากปาณาติบาต ละเว้นการฆ่า การสังหาร ไม่ประทุษร้ายต่อชีวิต และร่างกาย

ผู้อื่น

2. เว้นจากอทินนาทาน ละเว้นการลักขโมย เมียดบัง แย่งชิง ไม่ประทุษร้ายต่อทรัพย์สินผู้อื่น
3. เว้นจากกาเมสุมิจจาร ะเว้นประพฤติดิถีในกาม ไม่ประทุษร้ายต่อของรักของหวงแห่งของผู้อื่น
4. เว้นจากมฺสาวาท ละเว้นการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง ประทุษร้ายคนอื่นด้วยวาจา
5. เว้นจากสุราเมรัย ไม่เสพเครื่องคองของมีนเมา สิ่งเสพติดอันเป็นเหตุให้เกิดความประมาทมัวเมา ก่อความเสียหาย ผิดพลาด ขาดสติ (ที. ปา. 11/286/196)

อนึ่ง พระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต, 2542) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ศิลแบ่งได้ 2 ลักษณะ สรุปโดยย่อดังนี้

1. ศิลในแง่ที่เป็นธรรม หรือ ธรรมชั้นศีล ได้แก่ หลักความประพฤติระดับกาย วาจาและอาชีวะที่นำมาแนะนำสั่งสอน โดยถือเอาภาวะที่ควรจะมีควรจะเป็นตามธรรมชาติเป็นหลัก และผู้ปฏิบัติตามหรือฝ่าฝืน ย่อมได้รับผลดีหรือชั่ว โดยรับผิชอบต่อกฎธรรมดาของธรรมชาติเองโดยตรง

2. ศิลในแง่ที่เป็นวินัย หรือ วินัยเป็นศีล หรือได้แก่ กฎระเบียบข้อบังคับที่กำหนดวางกันขึ้นเป็นบัญญัติทางสังคม เพื่อกำกับความประพฤติของบุคคล ตามความมุ่งหมายจำเพาะของ หมู่ชนหรือชุมชนนั้น โดยมากมุ่งเพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรมให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

หลักเบญจศีล เป็นหลักธรรมที่มุ่งควบคุมกายและวาจาของบุคคลเป็นสำคัญ แต่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้นจะต้องมีจิตใจเข้ามาเกี่ยวข้อง พระพุทธศาสนาจึงกำหนดหลักความประพฤติที่รวมการพัฒนากาย วาจา และพัฒนาจิตใจเข้าไว้ด้วยกัน ให้เป็นหลักเพื่อความประพฤติเรียบร้อย เรียกว่า กุศลกรรมบถ หรือธรรมจริยา 10 ซึ่งหมายถึงทางทำความดี ทางนำไปสู่ความสุขความเจริญหรือสุคติ โดยแบ่งเป็นข้อประพฤติทางกาย ทางวาจา และทางใจ ดังมีรายละเอียด ดังนี้

ข้อประพฤติทางกาย

1. เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ คือ วางทัณฑะ วางศาสตรา มีความละอาย มีความเอ็นดู มีความกรุณา หวังประโยชน์แก่ลูกแก้วสัตว์ทั้งปวง
2. เจตนางดเว้นจากการถือเอาทรัพย์ที่เขาไม่ได้ให้ คือ ไม่ลักทรัพย์ของผู้อื่นที่อยู่ในบ้าน หรือที่อยู่ในป่า ที่เจ้าของมิได้ให้ ซึ่งนับว่าเป็นขโมย
3. เจตนางดเว้นจากการประพฤติดิถีในกามทั้งหลาย คือ ไม่ถึงความสมสู่ในพวกหญิงที่มีบิดามารดา พี่ชาย พี่สาว ญาติ รักษา ที่มีสามี ภรรยา รักษา ที่อิสรรณหวงห้าม แม้ที่สุดหญิงที่เขาล้างแล้วด้วยพวงมาลัย (หมั้น)

ข้อประพฤติทางวาจา

4. เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ ในที่ประชุมหรือในหมู่ชน หรือในท่ามกลางญาติ หรือในท่ามกลางขุนนาง หรือถูกนำไปเป็นพยาน เมื่อรู้ต้องบอกรู้ เมื่อเห็นต้องบอกว่าเห็น เมื่อไม่รู้ไม่เห็นก็ต้องบอกว่าไม่รู้ไม่เห็น ไม่กล่าวเท็จทั้งรู้อยู่ เพราะเหตุตนบ้าง เพราะเหตุผู้อื่นบ้าง เพราะเหตุเห็นแก่สิ่งของเล็กน้อยบ้าง

5. เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด คือ ได้ฟังข้างนี้แล้ว ไม่นำไปบอกข้างโน้นเพื่อทำลายพวกข้างนี้ หรือได้ฟังข้างโน้นแล้ว ไม่มาบอกข้างนี้เพื่อทำลายข้างโน้น

6. เจตนางดเว้นจากวาจาหยาบ กล่าวแต่วาจาที่ไม่มีโทษ เพราะหู ขวนให้รัก พูดแล้วคนส่วนมากรักใคร่และชอบใจ

7. เจตนางดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้อ พูดในเวลาที่เหมาะสม พูดตามความเป็นจริง พูดเรื่องที่เป็นประโยชน์ พูดเรื่องที่เป็นธรรม พูดเรื่องที่เป็นวินัย และกล่าววาจาที่มีหลักฐาน มีที่อ้างได้ ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร

ข้อประพฤติทางใจ

8. ไม่มีคติโลกมาก ไม่เพ่งเล็งทรัพย์อันเป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นว่าขอของผู้อื่นจงเป็นของเราเถิด ดังนี้

9. มีจิตไม่พยาบาท ไม่คิดร้ายมุ่งเบียดเบียน หรือเพ่งมองในแง่ที่จะทำลาย ตั้งความปรารถนาดี แม้ไม่ตรึงให้ประโยชน์สุขแก่กัน

10. มีความเห็นชอบ คือ มีความเห็นว่า ผลแห่งทานที่ให้แล้วมีอยู่ ผลแห่งการบูชา มีอยู่ ผลแห่งการเช่นสรวงมีอยู่ ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมีอยู่ สมณะและพราหมณ์ผู้ปฏิบัติชอบ ผู้ทำโลกนี้และโลกหน้าให้แจ้งด้วยปัญญา แล้วสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม มีอยู่ในโลกนี้ (ม. มู. 12/485/367-368)

หลักธรรมเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม

อนึ่ง นอกจาก คีล 5 และ กุศลธรรมบท 10 ซึ่งพระพุทธศาสนากำหนดให้บุคคลต้องประพฤติปฏิบัติเพื่อความเรียบร้อยทางกาย วาจา และใจแล้ว พระพุทธศาสนาได้เสนอหลักธรรมเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม ซึ่งปรากฏในสังคาลกสูตรทั้งหมด สรุปได้ดังนี้ (ที. ปา. 11/174-206/139-147)

อบายมุข 4

หมวด 1 : ละกรรมกิเลส คือ ข้อเสื่อมเสียของความประพฤติ 4 ประการ ได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน กามสุมิจจาจาร และมุสาวาท

หมวด 2 : ไม่กระทำบาปกรรมโดย 4 สถาน คือ ไม่ทำกรรมชั่วด้วยลูกแก้ว

1. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ
2. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง
3. โมหาคติ ลำเอียงเพราะเขลา
4. ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว (ที. ปา. 11/174-175/139)

อบายमुख 6

หมวด 3 : ไม่เสพอบายमुखแห่งโกละ 6 ประการ คือ

1. ดิดสุราและของมีนเมา
2. ดิดเที่ยวกลางคืน
3. ดิดเที่ยวดูการเต้น
4. ดิดการพนัน
5. ดิดคบเพื่อนชั่ว
6. เกียจคร้านการงาน (ที. ปา. 11/176-185/139-142)

มิตรเทียมและมิตรแท้

- ให้รู้จักมิตรแท้ มิตรเทียม ซึ่งควรคบและไม่ควบบคบ ได้แก่

- ก. มิตรเทียม 4 จำพวก คือ
 1. คนปอกลอก
 2. คนดีแต่พูด
 3. คนหัวประจบ
 4. คนชวนจับหาย (ที. ปา. 11/186-191/142-143)
- ข. มิตรแท้ 4 จำพวก คือ
 1. มิตรอุปการะ
 2. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์
 3. มิตรเนาะประโยชน์
 4. มิตรมีน้ำใจ (ที. ปา. 11/192-197/143-144)

ทิส 6

หมวด 4 : ปกแผ่ทิสทั้ง 6 คือ

1. ก. บุตรธิดา บำรุงมารดาบิดาผู้เป็นเหมือนทิสเบื้องหน้า โดย
 - 1) ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
 - 2) ช่วยทำกิจธุระการงานของท่าน
 - 3) ดำรงวงศ์สกุล

4) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท

5) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

ข. มารดา บิดา ย่อมอนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้

1) ห้ามกันจากความชั่ว

2) ฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี

3) ให้ศึกษาศิลปวิทยา

4) เป็นธุระในการมีคู่ครองที่สมควร

5) มอบทรัพย์สมบัติให้เมื่อถึงโอกาส

(ที. ปา. 11/186-191/142-143)

2. ก. ศิษย์ บำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องขวา โดย

1) ลุกรับ แสดงความเคารพ

2) เข้าไปหา (เช่น ช่วยรับใช้ ปรีกษาซักถาม รับคำแนะนำ)

3) ตั้งใจฟังและรู้จักฟัง

4) ประนินบัติ ช่วยบริการ

5) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ

ข. ครูอาจารย์ ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้

1) แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี

2) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

3) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง

4) ยกย่องให้ปรากฏในหมู่พวก

5) สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิศ (สอนให้เอาไปใช้งานเลี้ยงชีพได้จริง) (ที.ปา. 11/200/145)

3. ก. สามี บำรุงภรรยา ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหลัง โดย

1) ยกย่องให้เกียรติสมฐานะภรรยา

2) ไม่ดูหมิ่น

3) ไม่นอกใจ

4) มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้าน

5) หาเครื่องแต่งตัวมาให้ เป็นของขวัญตามโอกาส

ข. ภรรยา ย่อมอนุเคราะห์สามี ดังนี้

1) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย

- 2) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี
 - 3) ไม่นอกใจ
 - 4) รักษาทรัพย์สินสมบัติที่หามาได้
 - 5) ขยันช่างจัดช่างทำเองงานทุกอย่าง (ที. ปา. 11/201/145)
4. ก. บำรุงมิตรสหาย ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องซ้าย โดย
- 1) เพื่อแบ่งปัน
 - 2) พุคอย่างรักกัน
 - 3) ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
 - 4) มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน
 - 5) ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน
- ข. มิตรสหาย ย่อมอนุเคราะห์ตอบ ดังนี้
- 1) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
 - 2) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินสมบัติของเพื่อน
 - 3) ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
 - 4) ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
 - 5) นับถือตลอดวงศ์ญาติของมิตร (ที. ปา. 11/202/145-146)
5. ก. นาย บำรุงคนรับใช้และคนงาน ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องล่าง โดย
- 1) จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังเพศวัยและความสามารถ
 - 2) ให้ค่าจ้างรางวัลตามสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
 - 3) จัดสวัสดิการดี ช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
 - 4) มีอะไรได้พิเศษมา ก็แบ่งปันให้
 - 5) ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาส
- ข. คนรับใช้และคนงาน ย่อมอนุเคราะห์นาย ดังนี้
- 1) เริ่มทำงานก่อน
 - 2) เลิกงานทีหลัง
 - 3) เอาแต่ของทีนายให้
 - 4) ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
 - 5) นำความดีของนายงานและกิจการ ไปเผยแพร่

(ที. ปา. 11/203/146)

6. ก. ฤทธิสต์ บำรุงพระสงฆ์ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องบน โดย

- 1) จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
- 2) จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
- 3) จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
- 4) ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
- 5) อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย 4

ข. พระสงฆ์ ย่อมอนุเคราะห์ฤทธิสต์ ดังนี้

- 1) ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว
- 2) แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจงาม
- 4) ให้ได้ฟัง ได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ ไม่เคยฟัง
- 5) ชี้แจงอธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- 6) บอกทางสวรรค์ให้ (สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสุข)

(ที. ปา. 11/204/146)

หลักธรรมต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้คือ ทั้งศีล 5 กุศลกรรมบท 10 ตลอดจนหลักธรรมเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม กล่าวได้ว่า เป็นวิชาความรู้พื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิตของมนุษย์ที่แฝงหลักจิตวิทยา หลักการพัฒนาตน ตลอดจนหลักมนุษยสัมพันธ์ ซึ่งมีคุณค่าควรแก่การนำไปประพฤติปฏิบัติเพื่อเพิ่มคุณภาพชีวิตของบุคคลได้ เพราะเมื่อบุคคลสามารถควบคุมพฤติกรรมให้เรียบร้อยทั้งกาย วาจา และใจ คือ รู้จักการครองตนในทางที่ถูกต้องเหมาะสม รวมถึงการรู้จักปฏิบัติตนต่อบุคคลอื่น ๆ ด้วยดีก็ย่อมจะส่งผลต่อสังคมด้วย เนื่องจากการไม่เบียดเบียน ไม่ประพฤติผิดทำนองคลองธรรมต่อกัน ก็จะทำให้สังคมสุขได้ระดับหนึ่ง

อนึ่ง นอกจากหลักธรรมที่มีคุณค่าแก่การดำรงชีวิตของบุคคลอันเป็นหลักธรรมพื้นฐานดังได้กล่าวมาแล้วนั้น พระพุทธศาสนาได้เสนอหลักธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของมนุษย์ไว้หลายประการ ดังนี้

• พรหมวิหาร 4 อันได้แก่

1. เมตตา คือ ความรักใคร่ปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรี และคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า

2. กรุณา คือ ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

3. มุทิตา คือ ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญอกงามยิ่งขึ้นต่อไป

4. อุเบกขา คือ ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้ง รู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขารับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับที่ตนรับผิดชอบของตน (ส.ม. 19/573-595/141-143)

● สังคหวัตถุ 4 ได้แก่ ทาน (การให้ปัน) เปยยวัชชะ (เจรจาด้วยคำน่ารัก) อรรถจริยา (ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์) สมานัตตตา (ความเป็นผู้มีตนเสมอต้นเสมอปลาย) (อ.จ.จตุกก. 21/256/234) ซึ่งหลักธรรมดังกล่าวจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติได้ดังปรากฏในสังคาลกสูตร ดังนี้

“การให้ 1 เจจาไพเราะ 1 การประพฤติให้เป็นประโยชน์ 1 ความเป็นผู้มีตนเสมอในธรรมทั้งหลายในคนนั้น ๆ ตามควร 1 ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจในโลกเหล่านี้แล เป็นเหมือนสลักรถอันแล่นไปอยู่ ถ้าธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้ไม่พึงมีไซ้ มารดาและบิดาไม่พึงได้ความนับถือหรือความบูชาเพราะเหตุแห่งบุตร เพราะบัณฑิตทั้งหลายพิจารณาเห็นธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้โดยชอบ ฉะนั้น บัณฑิตเหล่านั้นจึงถึงความใหญ่ และเป็นผู้อันหมู่ชนสรรเสริญทั่วหน้า” (ที. ปา. 11/267/191 และ ที. ปา. 11/205/147)

จึงกล่าวได้ว่า สังคหวัตถุ 4 เป็นหลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจบุคคล และประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี เรียกว่า หลักการสงเคราะห์นั่นเอง

● มรवासธรรม 4 ได้แก่

1. สัจจะ หมายถึง ความจริง ซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริงใจ พุคจริง
2. ทมะ หมายถึง การฝึกฝน การข่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดนิสัย แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา

3. จันติ หมายถึง ความอดทน ตั้งหน้าทำหน้าที่การงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง ทนทาน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ทอดถอย

4. จาคะ หมายถึง ความเสียสละ สละกิเลส สละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วนตัวได้ ใจกว้าง พร้อมทั้งจะรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็น และความต้องการของผู้อื่น พร้อมทั้งจะร่วมมือ ช่วยเหลือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตนหรือเอาแต่ใจตัว (ขุ.สุ. 25/311/278)

หลักธรรมนี้กล่าวได้ว่าเป็น หลักธรรมที่ส่งเสริมชีวิตที่ดีร่วมกัน เพื่อชีวิตครอบครัว เพื่อความสัมพันธ์ในสังคม เป็นธรรมสำหรับฆราวาส ธรรมสำหรับการครองเรือน หลักการครองชีวิตของคฤหัสถ์ เรียกว่า ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงมีพระบรมราโชวาทว่า ขอให้ประชาชนทุกคนนำไปปฏิบัติด้วย

● หลักการคบมิตร ปรากฏในสังคาลกสูตร ดังนี้

“บัณฑิตรู้แจ้งมิตร 4 จำพวกเหล่านี้ คือ มิตรมีอุปการะ 1 มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ 1 มิตรแนะนำประโยชน์ 1 มิตรมีความรักใคร่ 1 ว่าเป็นมิตรแท้ ฉะนั้นแล้ว ฟังเข้าไปนั่งใกล้โดยเคารพ เหมือนมารดากับบุตร ฉะนั้น บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมรุ่งเรืองส่องสว่างเพียงดังไฟ”

(ที. ปา. 11/197/144)

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อการคบเพื่อนเป็นอย่างมาก การรู้จักคบคนที่ดี เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งซึ่งจะช่วยให้บุคคลอาจห่างไกลจากช่องทางเสื่อม หรือ อบายมุข 4 คือ การเป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา นักการพนัน และคบคนชั่วเป็นมิตร (อง.อภฺฐก. 23/144/222-224) และนำไปสู่ความเจริญได้ ที่เรียกว่า จักร 4 อันได้แก่ การมีสิ่งแวดล้อมดี คบคนดี วางตัวดี และมีพื้นเดิมดี (อง.จตุกก.21/31/32)

● การดำรงอยู่ของวงศ์ตระกูล ปรากฏในอภิญญาวรรค ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตระกูลใดตระกูลหนึ่ง ถึงความเป็นใหญ่ในภคทรัพย์แล้ว ย่อมตั้งอยู่ได้นานเพราะสถาน 4 หรือสถานใดสถานหนึ่ง บรรดาสถาน 4 นั้น สถาน 4 เป็นไหน? คือ แสงหาพิศดูที่หายแล้ว 1 ช่อมแซมพัสดุที่คร่ำคร่า 1 รู้จักประมาณในการบริโภคน้ำ 1 ตั้งสตรีหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นพ่อบ้านแม่เรือน 1 ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตระกูลใดตระกูลหนึ่ง ถึงความเป็นใหญ่ในภคทรัพย์แล้ว ย่อมตั้งอยู่ได้นานเพราะสถาน 4 นี้ หรือสถานใดสถานหนึ่งบรรดาสถาน 4 นั้น” (อง. จตุกก. 21/258/235)

พระพุทธศาสนาได้เสนอแนวทางเพื่อการดำรงรักษาวงศ์ตระกูลไว้ เพราะในทางปฏิบัติจะพบได้ว่า แม้บางตระกูลจะมั่งคั่งร่ำรวย หรือมีชื่อเสียงในชั่วอายุหนึ่ง แต่ต่อมาอาจยากจน

หรือเสียชื่อเสียงได้ หากมีผู้สืบสกุลประพาศไม่ดี ทำให้เสื่อมเสีย ไม่ประหัด ไม่ประมาทการใช้จ่าย เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในครอบครัวแต่ละครอบครัวนั้น บิดา มารดา และบุตร ต่างมีหน้าที่ต่อกันและกัน ดังอธิบายต่อไปนี้

“มารดา บิดาผู้ฉลาด เล็งเห็นฐานะ 5 ประการ จึงปรารถนาบุตร ด้วยหวังว่าบุตรที่เราเลี้ยงมาแล้ว จักเลี้ยงตอบเรา จักทำกิจแทนเรา วงศ์สกุลจักดำรงอยู่ได้นาน บุตรจักปกครองทรัพย์มรดก และเมื่อเราตายไปแล้ว บุตรจักบำเพ็ญทักษิณาทานให้ มารดาบิดาผู้ฉลาดเล็งเห็นฐานะเหล่านี้ จึงปรารถนาบุตร ฉะนั้น บุตรผู้เป็นสัปบุรุษ ผู้สงบ มีกตัญญูทวดเทวี เมื่อระลึกถึงบุรพคุณของท่าน จึงเลี้ยงมารดาบิดา ทำกิจแทนท่าน เชื้อฟงโอวาท เลี้ยงสนองพระคุณท่าน สมดังที่ท่านเป็นบุรพการี ดำรงวงศ์สกุล บุตรผู้มีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล ข่อมเป็นที่สรรเสริญทั่วไป” (อง. ปญจก. 22/39/38)

อนึ่ง ในการครองเรือน หรือดำรงชีวิตอย่างชาวโลกที่คตินั้น พระพุทธศาสนาได้เสนอหลักธรรมของคนดีไว้ 7 ประการ เรียกว่า สัปปริสธรรม 7 ดังปรากฏใน ฆัมมัณสูตร อันได้แก่ ธรรมมัณญญ (รู้จักกรรม หรือรู้จักเหตุ) อตตัญญ (รู้จักกรรมหรือรู้จักผล) อตตัญญ (รู้จักตน) มตตัญญ (รู้จักประมาณ) กาลัญญ (รู้จักกาล) ปริสัจญ (รู้จักบริษัหรือรู้จักชุมชน) และปุคคปโรปธัญญ (รู้จักเลือกคบคน) (อง. สุตตค. 23/65/91) อนึ่งการรู้จักประมาณหรือรู้จักความพอดี จะทำให้บุคคลไม่ติดนิสัยฟุ้งเฟ้อแบบบริโภคนิยม

หลักธรรมของพระพุทธศาสนามีอยู่มากมายหลายเรื่อง ส่วนที่คัดเลือกและนำเสนอมานี้เชื่อว่า หากนำมาประพาศปฏิบัติอย่างจริงจัง สามารถนำความสุข ความเจริญมาให้แก่ผู้ปฏิบัติได้ ดังกล่าวไว้ในธรรมบท โลกวรรคที่ 13 ดังนี้

“ . . . ผู้ประพาศธรรมข่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า
เพียงประพาศธรรมให้สุจริต ไม่เพียงประพาศให้ทุจริต . . . ” (ขุ. ธ. 25/23/26)

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า การประพาศปฏิบัติตามหลักธรรมเป็นเหตุให้เกิดความเจริญแก่บุคคลได้ คือ เจริญด้วยธรรมอันเป็นเหตุให้เจริญอย่างประเสริฐ ชื่อว่า เป็นผู้ยึดถือสาระ และยึดถือสิ่งประเสริฐแห่งกาย ซึ่งธรรมอันเป็นเหตุให้เจริญนี้เรียกว่า อารยวัฑฒิ หรือ อริยวัฑฒิ 5 (หลักความเจริญของอารยชน) ดังปรากฏในวัฑฒิสสูตร ดังนี้

“อริยสาวกผู้ใด ข่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาทั้งสองฝ่าย อริยสาวกผู้เช่นนั้น เป็นสัปบุรุษ มีปริชาเห็นประจักษ์ ชื่อว่าข่อมยึดถือสาระแห่งตนในโลกนี้ไว้ได้ทีเดียว” (อง. ปญจก. 22/63/70-71)

“อริยสาวกผู้ใด ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาทั้งสองฝ่าย อริยสาวกผู้เช่นนั้น เป็นสัพบุรุษ มีปริชาเห็นประจักษ์ ชื่อว่าย่อมยึดถือสาระแห่งตนในโลกนี้ไว้ได้ทีเดียว” (อภ. ปญจก. 22/63/70-71)

“อริยสาวกผู้ใด ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาทั้งสองฝ่าย อริยสาวกผู้เช่นนั้น เป็นผู้มึศีล เป็นอุบาสก ชื่อว่าย่อมยึดถือสาระแห่งตนในโลกนี้ไว้ได้ทีเดียว” (อภ. ปญจก. 22/64/71)

การปฏิบัติตามหลักธรรม เป็นสิ่งที่ทุกคนควรปฏิบัติ แม้แต่พระราชา หรือผู้นำก็จำเป็นต้องปฏิบัติ เพราะย่อมนำความสุขมาให้พระราชาหรือผู้นำ รวมทั้งประชาชนด้วย ดังปรากฏสาระดังนี้

“เมื่อฝูงโคข้ามไปอยู่ ถ้าโคผู้นำฝูงไปคด โคเหล่านั้นย่อมไปคดทั้งหมด ในเมื่อโคผู้นำไปคด ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกันผู้ใดได้รับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม ประชาชนนอกนั้นก็ประพฤติธรรมเหมือนกัน แวันแคว้นทั้งหมดจะได้ประสบความทุกข์ ถ้าพระราชาเป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อฝูงโคข้ามไปอยู่ ถ้าโคผู้นำฝูงไปตรงโคเหล่านั้นย่อมไปตรงทั้งหมด ในเมื่อโคผู้นำไปตรง ในหมู่มนุษย์ ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม ประชาชนนอกนี้ย่อมประพฤติธรรมเหมือนกัน แวันแคว้นทั้งหมดย่อมได้ประสบความสุข ถ้าพระราชาเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม” (อภ. จตุกก. 21/70/74-75)

นอกจากนั้น ในสังคาลกสูตร ว่าด้วยขบถมุข 4 ยังปรากฏองค์คุณแห่งการประพฤติธรรม ดังนี้

“ผู้ใดประพฤติล่วงธรรม เพราะความรัก ความชัง ความกลัว ความหลง ยศของผู้นั้นย่อมเสื่อม ดังดวงจันทร์ในข้างแรม ผู้ใดไม่ประพฤติล่วงธรรม เพราะความรัก ความชัง ความกลัว ความหลง ยศย่อมเจริญแก่ผู้นั้น ดุจดวงจันทร์ในข้างขึ้น” (ที. ปา. 11/177/139)

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า การประพฤติปฏิบัติธรรมตามหลักการทางพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่สำคัญและจำเป็น ทุกคนต้องประพฤติปฏิบัติ เพื่อประโยชน์แก่ตน และประโยชน์แก่สังคม ทั้งในปัจจุบันและอนาคต ซึ่งพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงประโยชน์ปัจจุบันและอนาคตไว้ดังนี้

• หลักธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิคธรรม 4) และเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในภายหน้า (สัมปรายิกัตถสังวัตตนิคธรรม 4) ซึ่งปรากฏในทิมขณสูตร ดังนี้

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรพชฺชปัจชชะ ธรรม 4 ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในปัจจุบันแก่กุลบุตร 4 ประการเป็นไฉน? คือ อุฏฐานสัมปทา 1 อารักขสัมปทา 1 กัลยาณมิตตตา 1 สมชีวิตา 1”

“ดูกรพชฺชปัจชชะ ธรรม 4 ประการนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในภายหน้าแก่กุลบุตร ธรรม 4 ประการเป็นไฉน? คือ สัทธาสัมปทา 1 สีลสัมปทา 1 จาคสัมปทา 1 ปัญญาสัมปทา 1”

“คนหมั่นในการทำงาน ไม่ประมาท จัดการงานเหมาะสม เลี้ยงชีพพอเหมาะ รักษาทรัพย์ที่หามาได้ มีศรัทธาถึงพร้อมด้วยศีล รู้ถ้อยคำปราศจากความตระหนี่ ชำระทางสัมปรายิกัตถประโยชน์เป็นนิตย์ ธรรม 8 ประการดังกล่าวมานี้ ของผู้ครองเรือน ผู้มีศรัทธา อันพระพุทธรเจ้าผู้มีพระนามอันแท้จริง ตรัสว่า นำสุขมาให้ในโลกทั้งสอง คือ ประโยชน์ในปัจจุบันนี้ และความสุขในภายหน้า บุญ คือ จาคะนี้ย่อมเจริญแก่กฤหัสถ์ ด้วยประการฉะนี้” (อง. อฏฐก. 23/144-146/222-227)

สรุป

หลักธรรมคำสอนตามหลักการทางพระพุทธศาสนานั้น ประกอบด้วยระบบวิชาความรู้ที่เป็นองค์ความรู้ อันเกี่ยวเนื่องกับธรรมชาติและการดำรงชีวิตร่วมกันด้วยดีระหว่างสรรพสิ่งต่าง ๆ ทศนะของพระพุทธศาสนาแยกองค์ประกอบของมนุษย์เป็น 2 ส่วน คือ รูปธรรม (รูป) กับนามธรรม (นาม) ซึ่งรูปธรรมนั้น กล่าวโดยย่อได้แก่ร่างกาย รวมทั้งพฤติกรรมต่าง ๆ ส่วนนามธรรม ได้แก่ สภาวะที่รับรู้รูปธรรมพร้อมด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ที่มาปรุงแต่ง ได้แก่ จิต วิญญาณ ซึ่งธรรมชาติของมนุษย์และสรรพสิ่งทั้งปวงนั้น ต่างก็ล้วนดำเนินไปตามกฎเกณฑ์แห่งสามัญลักษณะคือ อนิจตา อันได้แก่ ความไม่เที่ยง ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลง สภาวะที่เกิดและสลายไป ทุกขตา ได้แก่ ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ขัดแย้งในตัวเอง ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดและการสลาย อนัตตตา ได้แก่ ความไม่มีตัวตนแท้จริง รวมลักษณะทั้งหมดเรียกว่า ไตรลักษณ์ นั่นเอง

เมื่อนุญช้จำเป็นต้องเข้าสู่กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้จาก วัฏจักรความแปรเปลี่ยนของการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ตามกระบวนการธรรมชาติและด้วยความสัมพันธ์ ของเหตุ ปัจจัยทั้งหลายที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน และอิงอาศัยซึ่งกันและกันเป็นลูกโซ่ อันเป็นไปตาม กฎธรรมชาติที่สืบเนื่องกันมา ซึ่งเรียกว่า ปฏิจจสูมุปบาท มนุญช้กับธรรมชาติจึงมีความสัมพันธ์ กัน และต่างต้องอิงอาศัยกันและกันในการดำรงชีวิต

ดังนั้น มนุญช้จึงต้องเข้าใจตัวธรรมชาติ เข้าใจกฎของธรรมชาติ เข้าใจถึงหน้าที่ของมนุญช้ที่ จะกระทำต่อธรรมชาติ และผลที่เกิดจากการทำหน้าที่ตามกฎธรรมชาติ เพื่อจะได้ดำรงชีวิตได้อย่าง เหมาะสม ดังที่สนะของท่านปัญญานันทภิกขุ (ม.ป.ป.) ที่เสนอความเห็นไว้ว่า มนุญช้ต้องรู้จักคุณค่า ของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มองเห็นผลกระทบจากการทำลายสิ่งแวดล้อม มีจริยธรรมที่เป็น เครื่องมือในการแก้ไขการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จึงกล่าวได้ว่า การปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ โดยเฉพาะการปฏิบัติตามวิธีการ ดำเนินชีวิตที่ประเสริฐที่เรียกว่า อริยมรรค ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของการฝึกฝนอบรมที่จะช่วยให้ ผู้ศึกษาได้รู้จักคุณค่าของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทำให้มองเห็นผลกระทบจากการทำลายสิ่งแวดล้อม ได้อย่างชัดเจน ดังนั้น การฝึกอบรมเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจ ทำให้มีคุณธรรม และมีจริยธรรมเป็น เรื่องสำคัญยิ่ง เพราะความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเหล่านั้นจะนำไปสู่พฤติกรรมที่เหมาะสมได้ ซึ่งถือว่าเป็น เครื่องมือที่จำเป็นต่อการแก้ไขปัญหาค่าการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อันจะนำไปสู่ผล สำเร็จ คือ ก่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนที่ดีได้

3.2 แนวคิดทางการศึกษา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงมีพระราชดำรัสพระราชทานเพื่อเชิญไป อ่านในวันเปิดประชุมใหญ่ครั้งที่ 18 ขององค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ณ กรุงไทยป ได้หัววัน เมื่อวันที่วันอังคารที่ 27 ตุลาคม พ.ศ. 2535 ปรากฏความตอนหนึ่งว่า

“การศึกษาพุทธธรรมไม่ว่าในศีล สมาธิ หรือปัญญาก็ตาม ท่านวาง แนวทางที่แน่นอนไว้ให้บุคคลต้องศึกษา ทั้งด้านปริยัติคือ การเรียนรู้ และด้านปฏิบัติ ประกอบพร้อมกันไป โดยให้มันกระทำให้หนักแน่น ได้สัดส่วนกันทั้งสองด้าน เพื่อให้เกิดปฏิเวธ คือได้รับและได้เห็นผลของ ธรรมะที่ศึกษาเป็นที่แจ้งประจักษ์ ผู้ใดยังไม่ได้รับ ไม่ได้ทราบแจ้งในผล ผู้นั้นยังเรียกไม่ได้ว่าศึกษาสำเร็จและจะนำธรรมะไปแนะนำหรือเผยแพร่ ได้ไม่เต็มที่ เพราะฉะนั้น นอกจากจะศึกษาพุทธธรรมอย่างนักวิชาการ

หรือนักปรีชิตแล้ว ท่านทั้งหลายควรจะได้ศึกษาอย่างนักปฏิบัติอีกสถาน
หนึ่งพร้อม ๆ กันไป ให้ได้รับผลตามควรแก่การศึกษาด้วย จักได้ช่วยให้
เข้าถึงพุทธธรรม และเกิดศรัทธาความเชื่อมั่นในพุทธธรรมอย่างมั่นคง
เป็นผู้สมควรทำหน้าที่เผยแผ่และส่งเสริมทำนุบำรุงพระศาสนาอย่างแท้
จริง”

จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ต้องประกอบด้วยการเรียนรู้
การปฏิบัติจนทำให้ปรากฏผล จึงเป็นการศึกษาที่ประสบผลอย่างแท้จริง ซึ่งทัศนะเรื่องการ
ศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ในงานวิจัยนี้ จะเน้นเฉพาะการศึกษาเพื่อการมีชีวิตที่มีความสุขอย่าง
ชาวโลก (โลกียสุข) เท่านั้น

3.2.1 แนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต)

พระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต) กล่าวว่า การศึกษาเพื่อความรู้ความเข้าใจพระพุทธ
ศาสนานั้น แยกได้เป็น 2 หมวดใหญ่ คือ

1. การศึกษาภาคเนื้อหา อันได้แก่ ข้อมูลความรู้ หรือสิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา
ซึ่งเป็นข้อมูลพื้นฐานที่จำเป็น
2. การศึกษาภาคปฏิบัติการ ได้แก่ การพัฒนาผู้เรียนให้เป็นบุคคลที่มีคุณภาพพร้อมจะอยู่
ร่วมด้วยดี และมีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคม คือ ต้องฝึกฝนพัฒนาชีวิตของบุคคล และก่อให้เกิด
ประโยชน์แก่สังคมด้วย (พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), 2534)

แนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต) ที่มีต่อการศึกษานั้น เนื่องจากท่านเห็นว่า
การศึกษา คือ การพัฒนา หรือ การพัฒนา ก็คือ การศึกษา ซึ่งในทัศนะของ พระธรรมปิฎก
(ประยูรค์ ปยุตโต) เห็นว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนต้องพัฒนาคนเต็มระบบ แล้วให้คนที่พัฒนาแล้วไป
ปรับเปลี่ยนบูรณาการในระบบความสัมพันธ์องค์รวมใหญ่นั้น ท่านได้เสนอแนวคิดการพัฒนาคน
ด้วยกระบวนการของการศึกษาไว้ ในหนังสือชื่อ “การศึกษา : พัฒนาการหรือบูรณาการ” ว่า การ
ศึกษาควรมีทั้งลักษณะของพัฒนาการและบูรณาการ โดยท่านเห็นว่า พัฒนาการ คือ อาการแห่ง
ความเจริญ แต่เป็นการเจริญโดยไม่คำนึงถึงคุณค่าของมนุษย์ ทำให้เสียสมดุล ไม่ประสานกลมกลืนเป็น
องค์รวม (Holistic view) เพราะการมีทัศนะแบบชิ้นส่วน (Fragmentarist view) หรือ มีทัศนะแบบ
แยกย่อย (Reductionistic view) ซึ่งในความเป็นจริงมนุษย์ประกอบด้วย กาย และจิต รวมทั้งต้อง

สัมพันธ์กับองค์ประกอบทางสังคม สภาพแวดล้อมหรือนิวศวิทยาด้วย หากต้องการให้เกิดภาวะสมดุล ต้องมองอย่างบูรณาการ

ส่วน บูรณาการ (Intergration) นั้น คือหลักของความสมดุล นั่นคือ การทำให้สมบูรณ์ด้วยการนำหน่วยย่อยแต่ละหน่วยซึ่งมีความเชื่อมโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกันนั้น มารวมกัน ทำให้เกิดความพอดีหรือสมดุล และองค์รวมนั้นมีการดำเนินการไปด้วยดี มีภาวะและคุณสมบัติในตัวเอง เช่น คนเป็นองค์รวม ซึ่งเกิดจากองค์รวม คือ กายกับใจ นอกจากนั้น ยังมีส่วนประกอบอื่น ๆ มากมาย และส่วนประกอบทุกอย่างก็เข้ามาบูรณาการประสานกัน โดยแต่ละส่วนก็มีพัฒนาการในตัวเอง แม้ธรรมชาติหรือสังคมก็มีสภาพในการทำงานของตัวเองกัน คือ ต่างก็เป็นองค์รวม ที่มีหน่วยย่อย และแต่ละหน่วยย่อยจะต้องมีความเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน มีระบบบูรณาการที่มีพัฒนาการในตัวเอง แล้วมาประสานกัน ดังนั้น การศึกษาจึงต้องมีทั้งพัฒนาการและบูรณาการ

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ให้ทัศนะว่า การศึกษาที่ผ่านมาเน้นพัฒนาการกันมาก โดยไม่สนใจเรื่องบูรณาการอย่างจริงจัง เช่น การที่แบ่งพัฒนาการของผู้ได้รับการศึกษาเป็น 4 ด้าน ตามแนวคิดตะวันตก อันได้แก่ พัฒนาการทางกาย พัฒนาการทางสังคม พัฒนาการทางอารมณ์ และพัฒนาการทางปัญญา ในขณะที่พระพุทธศาสนาก็แบ่งเป็น 4 ด้านเช่นกัน คือ กายภาวนา ศิลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา แต่แนวคิดของพระพุทธศาสนาจะมีความแตกต่างจากแนวคิดของตะวันตก เพราะกระบวนการศึกษาตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนาประกอบด้วยระบบการฝึกอบรมคน เรียกว่า ลัทธิ เป็นหลักแห่งพัฒนาการ รวมทั้งประกอบด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่จัดเป็นหมวด ซึ่งแต่ละหมวดต้องปฏิบัติให้ครบชุด และให้ประสานกลมกลืนกัน อันเป็นเรื่องของบูรณาการ ดังนั้น พัฒนาการทั้ง 4 ด้าน สำหรับผู้ที่ได้รับการศึกษาตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนาซึ่งเรียกว่า ผู้มีตนได้พัฒนาแล้ว หรือเรียกว่า ภาวิตัตตะ ต้องเชื่อมโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกัน เสริมซึ่งกันและกัน และต้องไปด้วยกัน

อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวถึงคำว่า “บูรณาการ” หรือ “หลักความสมดุล” พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) กล่าวว่า ระบบบูรณาการที่ใหญ่ที่สุดนั้น มี 3 ระบบ คือ

1. ระบบชีวิตของมนุษย์ หรือตัวของมนุษย์ ซึ่งประกอบด้วยระบบย่อย คือ กาย กับ ใจ
2. ระบบนิเวศวิทยา หรือธรรมชาติแวดล้อม หรือธรรมชาติ
3. ระบบสังคม

มนุษย์จะต้องทำหน้าที่ประสาน บูรณาการและพัฒนาระบบทั้งสามให้เป็นไปด้วยดี ด้วยการปฏิบัติที่ถูกต้อง ประสานกลมกลืนกัน และเกิดความสมดุลที่เป็นผลในทางที่ดี

อนึ่ง ประเด็นปัญหาทางการศึกษาที่กล่าวถึงกันมาก คือ เรื่องของจริยธรรมนั้น พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) เห็นว่า ต้องนำวิชาจริยศึกษามาสอนแบบบูรณาการเพื่อพัฒนามนุษย์ทุกด้าน เพื่อประโยชน์แก่มนุษย์ สังคม และธรรมชาติ โดยการสอนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับวิชาอื่น ๆ ในทุกระดับของพัฒนาการ คือ ต้องบูรณาการในแต่ละส่วน เรื่อยไปจนถึงทุกส่วน ภายในองค์กรวม ตามหลักของความสมดุล (สมตฺตา) นั่นคือ การที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะเป็นไปด้วยดี จะต้องประสานสอดคล้องกับองค์ประกอบอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย อย่างไรก็ตาม การสอนจริยศึกษา นี้ มิใช่เป็นภาระหน้าที่โดยเฉพาะของครูเท่านั้น แต่ทั้งครอบครัว ชุมชน และสังคม ต่างก็มีหน้าที่ที่จะต้องให้การศึกษาก็ต้องมีจิตสำนึกในการร่วมบูรณาการด้วย การศึกษาที่ถูกต้องสมบูรณ์นั้น จะต้องเป็นการศึกษาที่มีลักษณะการพัฒนาการอย่างมีบูรณาการ และเป็นบูรณาการท่ามกลางพัฒนาการ

เมื่อกล่าวถึง การศึกษาที่ดำเนินอยู่ในปัจจุบันนี้ พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) กล่าวว่า เป็นการศึกษาที่เน้นองค์ความรู้ คือ มุ่งแสวงหาความรู้ แต่คำว่า “ความรู้” ตามหลักการทางพระพุทธศาสนามี 2 อย่างคือ

1. สุตะ คือ ความรู้ที่ได้รับฟังมา ได้อ่าน ได้เล่าเรียน ได้รับการถ่ายทอดมาจากผู้อื่น
2. ปัญญา หมายถึง การรู้เข้าใจ รู้คิด รู้วินิจฉัย รู้ที่จะใช้แก้ปัญหา และรู้ที่จะสร้างสรรค์ จัดทำดำเนินการให้สำเร็จ

พระพุทธศาสนาถือว่า ความรู้ที่เป็นองค์ของการศึกษา คือ ปัญญา แต่ปัญญาต้องมีองค์ประกอบร่วมที่ต้องสัมพันธ์กับปัญญา และต้องนำมาบูรณาการเพื่อนำไปสู่การศึกษาที่สมบูรณ์ พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) สรุปรว่า คนที่มีการศึกษาจะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ 3 อย่าง ดังนี้

1. มีปัญญา คือ รู้ความจริง เข้าถึงความจริง
2. มีความดีงาม คือ มีคุณธรรม
3. มีความสุข คือ ไม่มีทุกข์ ปราศจากสิ่งบีบคั้น เป็นอิสระ

องค์ประกอบทั้ง 3 อย่างนี้ ปราภฏเป็นที่ประจักษ์ชัดในพุทธลักษณะของพระพุทธเจ้า คือ ทรงมีพระปัญญา (ปัญญาคุณ) มีคุณธรรมความดี (กรุณาคุณ) และถึงความ เป็นอิสระ คือ หลุดพ้น ไร้ทุกข์ไร้ปัญหา (วิสุทธินุณ)

อนึ่ง ในเรื่องของกระบวนการของการศึกษาหรือระบบการพัฒนาบุคคลนั้น พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) ได้อธิบายอย่างละเอียดไว้ในหนังสือชื่อ “จะพัฒนาคนกันอย่างไร (พุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์)” ซึ่งสรุปได้ว่า การพัฒนาคน ประกอบด้วยขั้นตอนในกระบวนการพัฒนาดังนี้

ขั้นที่ 1 ขั้นนำสู่ศึกษา หรือจุดเริ่มของการศึกษา ได้แก่ สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบซึ่งเป็นปัญญาในระดับหนึ่ง อันได้แก่ ความเชื่อ ความเข้าใจในหลักการทั่ว ๆ ไปในเรื่อง หลักการแห่งเหตุปัจจัย เป็นความรู้ ความเข้าใจ ความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ที่ถูกต้องดีงาม เกื้อกูลชีวิต และสังคม สอดคล้องกับความเป็นจริง โดยประกอบด้วยปัจจัย 2 อย่าง คือ

1.1 ปัจจัยภายนอก (ปรโตโมสะ) คือ การได้รับการถ่ายทอดหรือได้รับอิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อ แม่ ครู อาจารย์ เพื่อน สื่อมวลชน ฯลฯ ซึ่งชักจูงไปในทางที่ดีงาม

1.2 ปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) คือ การทำในใจโดยแยกกาย อันหมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น

นอกจากนั้น ยังมีองค์ประกอบอื่น ๆ อีก อันได้แก่ บุญนิมิตของมรรค ซึ่งเป็นที่มาของวิถีชีวิตที่ดีงามของผู้มีการศึกษา แต่ท่านเรียกว่า รุ่งอรุณของการศึกษา เข้ามาช่วยหนุนดังต่อไปนี้

1. กัลยาณมิตตตา ความมีกัลยาณมิตร หมายถึง การมีสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ดี มีการใช้แหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี ซึ่งคือปัจจัยภายนอก (ปรโตโมสะ) นั้นเอง

2. สีสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล หมายถึง การมีวินัยในการดำเนินชีวิต และในการอยู่ร่วมกันในสังคม

3. ฉันทสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ คือ มีแรงจูงใจที่ถูกต้อง อันได้แก่ ความใฝ่รู้ ใฝ่สร้างสรรค์ ต้องการเข้าถึงความจริง

4. อุตตสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความเห็นความเข้าใจ หรือการทำตนให้ถึงพร้อม อันหมายถึง การพัฒนาตนให้เต็มที่ จนถึงความสมบูรณ์แห่งศักยภาพ

5. ทิฎฐิสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยหลักการแห่งเหตุผล หรือความเป็นไปตามเหตุ ปัจจัย หมายถึง การมีความเชื่อ แนวคิด ความเข้าใจ ทศนคติ และค่านิยมที่ดีงามถูกต้อง

6. อัปปรมาทสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท คือ ความกระตือรือร้น เร่งรัดจัดทำกรต่าง ๆ ด้วยจิตสำนึกต่อกาลเวลาและความเปลี่ยนแปลง ไม่ปล่อยปละละเลย หรือนิ่งเฉยปล่อยเวลาล่วงไปเปล่า ๆ

7. โยนิโสมนสิการสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักสำเหนยง คิดสืบสาวหาเหตุ ปัจจัย คิดเป็น แก้ปัญหาได้ ทำให้เกิดปัญญาที่จะเข้าถึงความจริง ซึ่งเป็นปัจจัยภายในดังได้กล่าวมาแล้ว

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) กล่าวว่า องค์ประกอบทั้งหมด หากเกิดขึ้นในตัวบุคคล ก็คือรุ่งอรุณของการศึกษาอันเป็นแสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดีงามได้เริ่มต้นแล้ว

แม้จะไม่เพียรพยายามและไม่ปรารถนา การศึกษาและการดำเนินชีวิตที่ดั่งงามจะต้องเกิดตามมาอย่างแน่นอน

ขั้นที่ 2 ขั้นไตรสิกขา หรือหลักการศึกษาศาสตร์ 3 ประการ อันเป็นขั้นตอนการพัฒนาบุคคล ได้แก่

1. การฝึกฝนอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกาย วาจา และอาชีพะ เรียกว่า **ศีล**

2. การฝึกฝนอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณสมบัติ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต เรียกว่า **สมาธิ**

3. การฝึกฝนอบรมทางปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุ ปัจจัยที่จะทำให้สามารถแก้ไขปัญหาไปตามหลักเหตุผล รู้เท่าทันโลกและชีวิต จะสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ดับกิเลส ดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระ ผ่องใส เบิกบาน เรียกว่า **ปัญญา**

อนึ่ง พระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตฺโต) กล่าวว่า การฝึกอบรมที่เรียกว่า **สิกขา** นี้ ก็คือ การทำให้เจริญ ทำให้เป็น ทำให้มีขึ้น คือทำให้คนเจริญขึ้นด้วยการฝึกอบรม ที่เรียกว่า **ภาวนา** ดังอธิบายต่อไปนี้

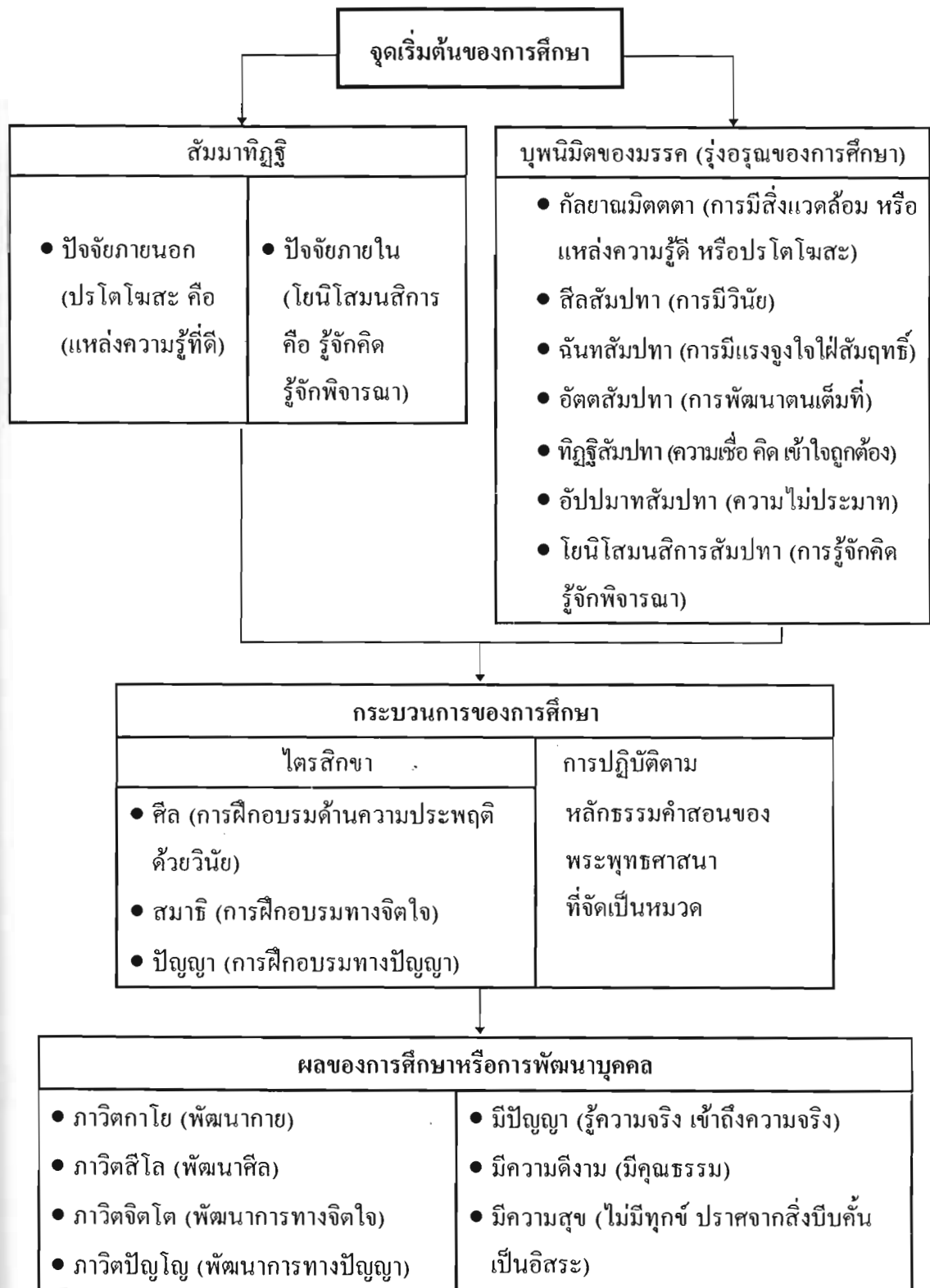
1. **กายภาวนา** (การพัฒนากาย) คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

2. **ศีลภาวนา** (พัฒนาศีล) คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับเพื่อนมนุษย์ในสังคม

3. **จิตภาวนา** (พัฒนาจิต) คือ การทำจิตใจให้เจริญองงามขึ้นในความดั่งงาม ความเข้มแข็งมั่นคงสงบสุข และเป็นอิสระ

4. **ปัญญาภาวนา** (พัฒนาปัญญา) คือ การเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจ ความคิดเหตุผล และการหยั่งรู้ความจริง จนเข้าถึงอิสรภาพ มีชีวิตที่ดั่งงามปลอดทุกข์ ปราศปัญหา

ขั้นตอนของการฝึกหรือตัวกระบวนการฝึกฝนพัฒนา เรียกว่า **ไตรสิกขา** ส่วนหลักภาวนา ท่านกล่าวว่า เป็นหลักการตรวจสอบวัดผลว่า การศึกษาหรือการพัฒนาบุคคลไปได้ดีแค่ไหน ซึ่งผลที่ได้จากการศึกษา หรือคุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการศึกษา จะปรากฏ 4 ลักษณะ อันได้แก่ ภาวิตกาโย (พัฒนากาย) ภาวิตลีโล (พัฒนาศีล) ภาวิตจิตโต (พัฒนาการทางจิตใจ) และภาวิตปัญญา (พัฒนาการทางปัญญา) ซึ่งการพัฒนาคนด้วยกระบวนการของการศึกษาตามแนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตฺโต) ที่กล่าวมานี้ สามารถสรุปเป็นภาพได้ดังนี้

แผนภาพที่ 11 แสดงการพัฒนาคนด้วยกระบวนการของการศึกษาตามทัศนะของพระธรรมปิฎก (ประยูร ญาคูโต) (สรุปโดยผู้วิจัย)

การศึกษาตามแนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยูรธัมม ปรยุตโต) ประกอบด้วยจุดเริ่มต้นของการศึกษา ซึ่งเป็นแหล่งที่มาของความรู้ โดยต้องเป็นแหล่งความรู้ที่ถูกต้อง จากนั้นจึงให้การศึกษาด้วยกระบวนการ หรือหลักการศึกษ 3 ประการ คือ ไตรสิกขา อันได้แก่ การฝึกอบรมในด้านความประพฤติ (ศีล) การฝึกอบรมทางจิตใจ (สมาธิ) และการฝึกอบรมทางปัญญา (ปัญญา) ที่เป็นองค์รวมของชีวิตมนุษย์ไปตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาในลักษณะของการบูรณาการทำให้เกิดการพัฒนาพฤติกรรมทางกาย (ภาวีกาโย) พัฒนาศีลหรือการอยู่ร่วมกันในสังคม (ภาวีกาลีโล) พัฒนาทางจิตใจ (ภาวีกจิตโต) และพัฒนาทางปัญญา (ภาวีกปัญโญ) อันนำไปสู่ความเป็นอิสระในการดำเนินชีวิตที่ไม่ถูกครอบงำด้วยสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ สามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมด้วยดี มีอิสรภาพทางใจ คือ สุขใจ ไร้ภาวะทุกข์ และมีอิสระทางปัญญา คือ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสตัณหา และอคติ เป็นการดำเนินชีวิตที่ดี ทั้งในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมและเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติอย่างต่อเนื่องเรื่อยไป ซึ่งในที่สุดบุคคลเหล่านี้ ก็จะเป็นผู้ที่กระทำให้เกิดระบบการพัฒนาที่ยั่งยืนได้อย่างแท้จริงต่อไป

3.2.2 แนวคิดทางพุทธศาสตร์จากการค้นคว้าอื่น ๆ ประกอบ

พระพุทธศาสนาเน้นการพัฒนาที่ตัวคนเป็นหลักใหญ่ ดังหลักธรรมอันเป็นแก่นแท้ หรือหัวใจของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ คือ การไม่ทำความชั่วทั้งปวง การทำความดี และการทำใจของตนให้สะอาดบริสุทธิ์ให้่องแผ้ว (ที. ม. 10/54/57) ซึ่งจะทำให้เกิดปัญญา รู้และเข้าใจสรรพสิ่งตามความเป็นจริง ทำให้ประพฤติปฏิบัติได้ถูกต้องนำไปสู่การพัฒนาในด้านอื่น ๆ ด้วยดีต่อไป

การพัฒนามนุษย์ ตามหลักทางพระพุทธศาสนานั้น มุ่งหมายเพื่อให้เกิดการพัฒนากาย พัฒนาศีล พัฒนาจิต และการพัฒนาปัญญา รวมถึงการพัฒนาวัตถุและสภาพแวดล้อมด้วย ซึ่งจะช่วยส่งเสริมการพัฒนาปัญญา นั่นคือมนุษย์ควรที่จะได้อยู่ในสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดี ได้ฟังคำแนะนำสั่งสอนจากคนดี คบคนดี รู้จักคิด และปฏิบัติถูกต้องตามกระบวนการที่เรียกว่า จักร 4 (อง.จตุกก. 21/31/32) ซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้อธิบายรายละเอียด ไว้ดังนี้

- หลักธรรมที่นำชีวิตไปสู่ความเจริญ ที่เรียกว่า จักร 4 ได้แก่

1. การมีสิ่งแวดล้อมดี เรียกว่า ปฏิจูรูปเทสวาสะ หมายถึง การอยู่ในประเทศหรือถิ่นที่ดีที่เหมาะสมที่ควร ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต การทำธุรกิจ การงาน มีความอุดมสมบูรณ์ มีสาธารณูปโภค ถนน ประปา ไฟฟ้า โทรศัพท์ การสื่อสารที่ทันสมัย เป็นต้น

2. การคบคนดี เรียกว่า สัปปุริสสุปัศสยะ คือ การหาสิ่งแวดล้อมที่ดีในสังคม ทั้งเพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมงาน หัวหน้างานที่ดี เป็นสิ่งสำคัญยิ่งต่อความเจริญก้าวหน้าของบุคคล

3. การวางตัวดี เรียกว่า อุตตสัมมาปณิธิ หมายถึง การวางตนไว้ไกล่ความดี หนีห่างความชั่ว นำตนไปในทางที่ถูกที่ควร ตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ มีความขยัน ซื่อสัตย์ มีศีลธรรม ซึ่งคนย่อมนับถือและเชื่อใจ

4. การมีพื้นเดิมดี เรียกว่า ปุพเพตตปุญญา คือ คนที่ทำบุญไว้แต่ปางก่อน ทำให้เกิดมีพื้นเดิมที่ดี เช่น การศึกษาที่ดี สุขภาพที่ดี มีทุนทรัพย์ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเกื้อกูลให้สามารถพัฒนาตนให้เจริญก้าวหน้าได้

อนึ่ง พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้อธิบายว่าสิ่งแวดล้อมมี 2 ประการ คือ สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมในสังคม ที่ต่างก็มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันและสามารถทำให้นำไปสู่ความเจริญได้ เพราะเมื่อบุคคลมีสิ่งแวดล้อมที่ดี คบคนดี มีการวางตัวดี มีพื้นเพเดิมดี ก็ย่อมเกื้อกูลให้บุคคลและประเทศพัฒนาให้เจริญขึ้นได้ เพราะความที่มีสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติที่ดีอุดมสมบูรณ์ และมีสิ่งแวดล้อมในสังคมดี (พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), สัมภาษณ์, 16 สิงหาคม 2539)

อนึ่ง เมื่อกล่าวถึงความเจริญนั้น พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อการเจริญด้วยปัญญาว่าเป็นสิ่งที่ดีกว่าความเจริญด้านอื่น ๆ ดังปรากฏในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่กล่าวไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเจริญด้วยศมีประมาณน้อย ความเจริญด้วยปัญญาเลิศกว่าความเจริญทั้งหลาย . . .” (อง. เอก. 20/82/12)

การเจริญด้วยปัญญาจึงเป็นสิ่งที่ดียิ่ง ซึ่งในการพัฒนาปัญญาตามหลักทางพุทธศาสนานั้น ประกอบด้วยหลักธรรม 4 ประการ ที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา อีกทั้งเป็นธรรมที่มีอุปการะมากแก่นุชย์ด้วย ดังหลักธรรมต่อไปนี้คือ

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม 4 ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา . . . คือ สัปปุริสสังเสวะ การคบสัปปุริส ๑ สัทธรรมสวนะ ฟังคำสั่งสอนของท่าน ๑ โยนิโสมนสิการ ทำไว้ในใจโดยแยบคาย ๑ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม, ๑ . . .”

(อง. จตุกก. 21/248-249/231)

จึงกล่าวได้ว่า การคบคนดี ฟังคำสั่งสอนจากคนที่ดี ขณะเดียวกันก็นำมาคิดพิจารณาไตร่ตรอง และปฏิบัติตามหลักธรรมที่เหมาะสมจะสอดคล้อง ย่อมส่งผลให้เกิดปัญญา นำไปสู่ความเจริญได้

อย่างไรก็ตามการศึกษาหลักธรรมของพระพุทธศาสนานั้นต้องเกิดจากการเรียนรู้ (ปริยัติ) และการตั้งใจปฏิบัติในขณะเดียวกัน (ปฏิบัติ) จึงเกิดการประจักษ์แจ้งผล (ปฏิเวธ) ซึ่ง พระอุดมวิชาญาณเถระ (โชดก ญาณสิทธิ, 2499) อธิบายว่า การศึกษาที่เรียกว่า ปริยัติ เปรียบเหมือนแผนที่ ปฏิบัติเปรียบเหมือนการเดินทางตามแผนที่ และปฏิเวธเปรียบเหมือนการถึงสถานที่ถูกต้องตามที่แผนที่ออกไว้ ซึ่งทั้งปริยัติ ปฏิบัติและปฏิเวธจะต้องอาศัยกัน จึงจะได้รับผลที่ถูกต้องและจริงแท้ และแม้ว่าการศึกษาในพระพุทธศาสนาจะไม่ได้จัดเป็นระบบเหมือนการศึกษาในปัจจุบัน แต่พระพุทธเจ้าก็ทรงให้ความสำคัญของการศึกษาและคนที่มีการศึกษา เพราะว่าการศึกษาเป็นเครื่องมือในการสร้างปัญญาให้กับมนุษย์ ดังพุทธพจน์ในมงคล 38 ประการ ข้อหนึ่งซึ่งกล่าวว่า “การรอบรู้ศิลปศาสตร์ เป็นมงคลสูงสุด”

การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

คำว่า “การศึกษา” ตรงกับคำว่า “สิกขา” ในวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา หมายถึง กระบวนการเรียน การฝึกอบรม การค้นคว้า วิจัย การพัฒนา ตลอดจนการรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามสภาพที่เป็นจริงของสิ่งเหล่านั้น (พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ), ม.ป.ป.) สิกขาในพระพุทธศาสนานั้น พุทธทาสภิกขุ (2527) กล่าวว่า คือการปฏิบัติศีล สมาธิ และปัญญา การศึกษาที่สมบูรณ์ต้องทำความเป็นมนุษย์ให้ถูกต้องและสมบูรณ์ อันประกอบด้วย

1. ความฉลาด หรือสติปัญญาในขั้นพื้นฐานพอตัว คือพอแก่ความต้องการ คือ การเรียนหนังสือ
2. มีความรู้เรื่องวิชาชีพและอาชีพพอตัวก็ปฏิบัติได้ คือการเรียนอาชีพ
3. มีมนุษยธรรม คือ มีความเป็นมนุษย์อย่างถูกต้อง แล้วก็พอตัวคือ การเรียนความเป็นมนุษย์ ซึ่งกระทำได้ด้วยการสอนการอบรมจริยธรรม และเป็นความสุขที่ขาดมิได้ เพราะจะเป็นเสมือนสุนัขหางด้วน

หากพิจารณาการศึกษาในทรรศนะของพุทธปรัชญาจะมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. มีลักษณะเปิดทั่วไป ไม่เลือกชั้นวรรณะ ไม่ได้จำกัดเฉพาะบุรุษ หรือสตรีเพศ
2. มีลักษณะถึงประโยชน์และความสุข คือเป็นประโยชน์ปัจจุบัน อนาคต และประโยชน์อย่างยิ่ง หรือประโยชน์อย่างสูงสุด เล็งความสุขที่อิงวัตถุและไม่อิงวัตถุ
3. มีทั้งเพื่อตนเองและเพื่อผู้อื่น
4. มีลักษณะเป็นการพัฒนาทั้งกายและจิต

5. มีลักษณะเป็นกระบวนการเพิ่มพูนความรู้ และประสบการณ์ตามลำดับ (วิจิตร เกิดวิสิษฐ์, 2538)

นอกจากนั้น พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ, ม.ป.ป.) ได้กล่าวเพิ่มเติมถึง การศึกษาตามหลักพุทธปรัชญาไว้ว่า พุทธปรัชญาการศึกษา มุ่งเน้นไปที่การพัฒนากาย วาจา ใจ โดยมีขั้นตอนในการพัฒนาตามหลักของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์สรุปได้ว่า เป็นการศึกษาที่มุ่งเพื่อฝึกอบรมและพัฒนาคนทุกระดับ โดยการศึกษาหรือกระบวนการพัฒนาคนนั้น ต้องเริ่มด้วยปัญญาและลงท้ายด้วยปัญญา (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2538: 53) ซึ่งการศึกษาเพื่อให้เกิดปัญญานั้น มี 2 ลักษณะ ได้แก่ การศึกษาเพื่อความรู้อะดับสูง อันจะทำให้สามารถรู้ความจริงระดับปรมาัตต์ (Ultimate Knowledge) จนสามารถลด ละ และดับกิเลสกองทุกข์ได้ เรียกว่า การศึกษาระดับโลกุตตรปัญญา ส่วนอีกลักษณะ คือ การศึกษาเพื่อความเป็นอยู่อย่างชาวโลก อันเป็นความรู้ระดับสามัญ (Worldly Knowledge) ซึ่งเรียกว่า การศึกษาระดับโลกียปัญญา ดังอธิบายต่อไปนี้

1. ระดับโลกียปัญญา ได้แก่ ความรู้อะดับสามัญ (Worldly Knowledge) เป็นการศึกษาความจริงในระดับโลก ความรู้ความจริงระดับสมมติ ที่เกิดจากประสบการณ์และการรับรู้ทางประสาทสัมผัสโดยอาศัยอายตนะภายในและอายตนะภายนอก (ประสาทสัมผัสภายในและประสาทสัมผัสภายนอก) เป็นความรู้ที่เป็นไปเพื่อการดำรงชีวิตในโลก ซึ่งความรู้ทางประสาทสัมผัส ไม่เป็นความรู้ที่สมบูรณ์เพราะประสาทสัมผัสของมนุษย์นั้นมีสมรรถภาพในการรับรู้ และทำงานได้ในขอบเขตที่จำกัด จึงทำให้ผิดพลาดได้ เพราะความรู้นั้นมักเกี่ยวข้องกับทัศนนะส่วนตัว (Subjective Attitudes) เช่น ความชอบหรือไม่ชอบในสิ่งที่รับรู้จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับและทำให้ความรู้ที่เกิดจากการรับรู้ นั้นเห็นเพียงเบบ และขัดขวางไม่ให้เราเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างที่มันเป็น

2. ระดับโลกุตตรปัญญา เป็นความรู้อะดับสูง คือ การรับรู้ความจริงระดับปรมาัตต์ (Ultimate Knowledge) ความรู้อะดับนี้อยู่พ้นประสาทสัมผัส ต้องอาศัยประสบการณ์โดยตรงจึงจะรู้ คนอื่นมาบอกให้รู้ไม่ได้ (ปัจเจกตั้ง) ในพุทธปรัชญา กล่าวว่า โลกแห่งความรู้นั้น มีบางส่วนที่เราไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส แต่รับรู้ได้ด้วยญาณ อันเกิดจากกระบวนการฝึกจิตให้รับรู้ความจริงระดับปรมาัตต์ คือ รู้ความเป็นจริง โดยปฏิบัติตามทางอริยมรรค มีองค์ 8 หรือปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา โดยมีจิตเป็นตัวธำตุรู้ ซึ่งหากมีการฝึกอบรมอย่างดีแล้ว จะมีอานาภาพที่ยิ่งใหญ่ สามารถรู้ได้อย่างน่าอัศจรรย์ จิตที่มีสมาธิถึงขั้นสูงจะแหลมคม มีความสามารถสูง สามารถรู้เรื่อง นรก สวรรค์ นิพพาน ให้ประจักษ์ชัดแก่ตนได้ ฉะนั้น ความรู้ในระดับนี้ จึงเป็นไปเพื่อความก้าวพ้นกระแสความเป็นไปในโลกหรือเพื่อความพ้นทุกข์

อนึ่ง ความรู้ทั้งชั้นโลกียะ และชั้นโลกุตระนี้ แต่ละระดับต้องสัมพันธ์กับการปฏิบัติตาม ไตรสิกขา ซึ่งพุทธปรัชญายอมรับว่า ความรู้ระดับหนึ่งผ่านทางผัสสะ และอีกระดับหนึ่งเป็นเรื่อง ทางจิตที่เกิดจากการใคร่ครวญ ไตร่ตรอง พิจารณา หรือวิปัสสนาโดยตรง (ลักษณะวัตต์ ปาละรัตน์, 2537: 73-79 และ เตือน คำดี, 2534: 119)

หลักการของการศึกษา

พระพุทธศาสนาเชื่อว่า มนุษย์ทุกคนมีศักยภาพ ฝึกได้ พัฒนาได้ การศึกษาตามแนว พุทธศาสตร์นั้น เสฐียรพงษ์ วรรณปก (สัมภาษณ์ 16 มกราคม 2542) กล่าวว่า “การศึกษามีใช้การ สอนแต่การศึกษา คือ การฝึกฝนอบรม มนุษย์ต้องฝึกตน ช่วยตนเอง พึ่งตนเอง” อนึ่งหาก พิจารณาถึงหลักการของการศึกษาทั่วไป กล่าวได้ว่าจะมีลักษณะเป็นระบบ เช่น การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ การศึกษาระดับอนุบาล ประถม มัธยม ฯลฯ ในทางพระพุทธศาสนาก็มี ลักษณะคล้าย ๆ กัน เพียงแต่ไม่ได้เรียกว่า เป็นการศึกษาในระดับอนุบาล ประถม มัธยม ฯลฯ คือ การพัฒนาของพระพุทธศาสนาก็มีลักษณะเป็นระบบ เป็นขั้นตอน โดยที่การสร้างศรัทธา คือ เชื่อใน หลักธรรมของพระพุทธศาสนา เพื่อนำไปสู่การสร้างท่าที ค่านิยม ทศนคติที่ถูกต้อง คือ มีสัมมาทิฐิ และอาศัยสิ่งแวดล้อมภายนอก (ปรโตโมหะ) คือ การมี ผู้นำที่ดี (กัลยาณมิตร) มีการฝึกฝนให้รู้ จักคิด คิดเป็น (โยนิโสมนสิการ) ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นการเตรียมตัวเข้าสู่กระบวนการศึกษา ซึ่งเริ่มได้ตั้งแต่เป็นเด็ก ด้วยการได้รับการฝึกอบรมจากครอบครัว ครู พระภิกษุ สื่อต่าง ๆ ฯลฯ จนกระทั่งเติบโตเป็นผู้ใหญ่ และหลักการที่ใช้ในการให้การศึกษา คือ การเรียนรู้ที่เน้นการฝึกตนเอง เพราะปัญหาอย่างเดี๋ยวจะแก้ปัญหามิได้ จะต้องทำ คือ ต้องปฏิบัติ ต้องมีวิริยะ มีกำลังใจ ไม่ย่อท้อ (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, สัมภาษณ์ 16 มกราคม 2542)

หากพิจารณาลักษณะการจัดการศึกษาตามหลักพุทธศาสตร์ แล้วนำมาวิเคราะห์ตามหลักการ จัดการศึกษาจะพบว่าประกอบด้วยกระบวนการของการศึกษา เป้าหมาย หรือวัตถุประสงค์ของการ ศึกษา ผู้ให้การศึกษา คือ ผู้สอน ผู้รับการศึกษา คือ ผู้เรียน อีกทั้งยังประกอบด้วยเนื้อหาสาระที่จะ นำมาสอน หลักการสอน วิธีการสอน เทคนิคการสอน เช่นเดียวกับการศึกษาโดยทั่วไป ดังอธิบายต่อไปนี้

กระบวนการของการศึกษา

การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ มุ่งฝึกอบรมและพัฒนาคนทุกคนทุกระดับ โดยพิจารณาส่วนประกอบทั้ง 3 ส่วนในตัวมนุษย์ คือ ทั้งกาย จิต และปัญญา เพื่อให้รู้จักดำเนินชีวิตและกระทำกิจต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ทั้งปัจจุบันและอนาคต ทั้งต่อบุคคลอื่น ๆ ตลอดจนสรรพสิ่ง เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน โดยการศึกษาที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาปุถุชนชาวโลกในระดับโลกียสุขตามแนวพุทธศาสตร์ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. การศึกษาแบบทั่ว ๆ ไป

เป็นการศึกษาที่ได้จากปัจจัยภายนอก หรือจากผู้อื่น ที่เรียกว่า “ปรโตโมสะ” แปลว่า เสี่ยงจากผู้อื่น หรือการโหมยณาจากบุคคลอื่น (อง.ทูก. 20/370-371/82) ได้แก่ การสั่งสอน การแนะนำ การถ่ายทอดจากพ่อ-แม่ ครู อาจารย์ เพื่อน หนังสือ สื่อมวลชน วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมทางสังคม รวมถึงวิชาการต่าง ๆ ซึ่งเปรียบได้กับวิชาความรู้ที่มีการศึกษาในปัจจุบัน ซึ่งในทัศนะของพระพุทธเจ้า การศึกษาแบบนี้เป็นแนวทางการฝึกฝนเพื่อการแก้ปัญหาภายนอกที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป แต่ยังไม่ใช่การศึกษาเพื่อการแก้ปัญหาภายในตามแนวทางการศึกษาแบบไตรสิกขา ซึ่งเป็นทางออกที่เหมาะสมของมนุษย์

2. การศึกษาแบบไตรสิกขา

เป็นการศึกษาที่เกิดจากปัจจัยภายในตัวมนุษย์ ซึ่งเรียกว่า โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยกกาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น (ส.ม. 19/136-182/30-44; อง.เอก. 20/370/82; ชุ.อิติ. 25/194/168) ซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้อธิบายรายละเอียดในเรื่อง โยนิโสมนสิการไว้ ดังนี้

1. คิดพิจารณาให้ดีก่อน แล้วจึงบริโภคนปัจจัย 4
2. คิดพิจารณาให้ดีก่อน แล้วจึงเว้นไม่กระทำสิ่งที่เป็นการบาปเป็นอกุศล
3. คิดพิจารณาให้ดีแล้วอดกลั้นต่ออารมณ์ต่าง ๆ ที่สมควรแก่การอดกลั้น เช่น ความวิปริตของธรรมชาติ ความเหนื่อยยาก ลำบากทุกข์ทรมานที่เกิดทางกาย และความเจ็บที่เกิดจากการกระทำโดยผู้อื่น
4. คิดพิจารณาให้ดี แล้วมองเห็นโทษของการตรึงนึกถึงเรื่องที่อยากได้ พยายามและมุ่งเบียดเบียนทำลายมัน จึงบรรเทาความคิดเหล่านั้น เพื่อไม่ให้เกิดแผดเผารุนแรงเกินไป (พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ, ม.ป.ป.)

กิจกรรมของการคิดตามแนวพุทธศาสตร์ จะเริ่มมาจากจิต ซึ่งการคิดนี้มีผลทั้งในทางที่ดีและไม่ดี ดังอธิบายต่อไปนี้

1. หากสิ่งที่น่าสนใจเป็นเรื่องไม่ดี จิตจะกำหนดเห็นคุณค่าของสิ่งนั้น จนกลายเป็นความพอใจในสิ่งนั้นและคิดถึงเรื่องนั้นมาก ๆ ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางจิตเป็นความร่าร้อน กระวนกระวาย ต้องหาทางเพื่อตอบสนองความต้องการของตน เป็นการแสวงหาในทางที่ผิด เพราะเริ่มต้นคิดในทางที่ผิด ดังเช่น การที่มนุษย์เห็นว่า มนุษย์เป็นศูนย์กลาง และเป็นนายเหนือธรรมชาติ ขาดความเคารพในคุณค่าของธรรมชาติมุ่งเอาชนะและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ เพื่อสนองปรนเปรอความต้องการอันไม่มีขอบเขตจำกัดของมนุษย์ ทำให้เกิดทัศนคติแบบวัตถุนิยมและบริโภคนิยม รวมทั้งคตินิยมลดทอนลง จึงเป็นสาเหตุนำไปสู่การทำลายทรัพยากรธรรมชาติอย่างมากมาย ทั้งนี้เพียงเพื่อปรนเปรอประสาทสัมผัสของมนุษย์นั่นเอง

2. หากภายในจิตเก็บสิ่งที่ดีไว้ จิตกำหนดหมายเห็นค่าของความดีนั้น เกิดความพอใจในสิ่งนั้น นำเรื่องเหล่านั้นมาคิด จิตเกิดความกระตือรือร้นที่จะแสวงหาความดีเหล่านั้น คือรู้จักคิด ให้เกิดการแสวงหาสิ่งที่ตนต้องการจะดำเนินไปในทางสุจริต เพราะเริ่มมาจากการคิดเป็น คือมีความคิดที่ดี (พระธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ, ม.ป.ป.; พุทธศาสนิกฯ, 2533; ศิริวรรณ โอสถานนท์, 2535)

การศึกษาที่ช่วยให้มนุษย์คิดเป็น เข้าใจคิด คิดถูกวิธี จนเกิดสัมมาทิฐิ คือ มีความคิดเห็นในทางที่ถูกต้อง ชอบธรรม นับเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของพฤติกรรมของมนุษย์ด้วย เพราะจะส่งผลทำให้มนุษย์รู้จักดำเนินชีวิตไปในทางที่ชอบ การคิดอย่างถูกวิธี เป็นระบบ จะก่อให้เกิดปัญญาอันเป็นรากฐานไปสู่การสร้างจิตสำนึกในทางที่ถูกต้องได้ ซึ่งการรู้จักคิดหรือคิดเป็น คิดโดยแยกคาย ซึ่งเรียกว่า โยนิโสมนสิการ นี้ พระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต) (2533) ได้สรุปว่าเป็นวิธีคิดตามหลักพุทธธรรมที่เกิดจากปัจจัยภายในตัวมนุษย์ ดังสรุปต่อไปนี้

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ พิจารณาปรากฏการณ์ต่าง ๆ ตามความเป็นจริง เพื่อหาสาเหตุและปัจจัยแห่งความสัมพันธ์ที่ส่งผลสืบเนื่องให้พบหรือสืบสวนสอบสวนเหตุปัจจัยของแต่ละเรื่องให้ชัดเจนลงไป

2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ คือวิธีคิดเพื่อให้เกิดความเข้าใจปรากฏการณ์บางอย่าง โดยแยกแยะองค์ประกอบย่อยออกมาให้เห็นอย่างชัดเจนว่า องค์ย่อยเหล่านี้ก่อนเป็นองค์รวมอย่างไร องค์รวมที่ดำรงอยู่เกิดจากปฏิกริยาขององค์ย่อยอย่างไร วิธีคิดแบบนี้จะเป็นพื้นฐานในการสร้างปัญญาอย่างสำคัญในทางพระพุทธศาสนา เช่น การที่พระพุทธเจ้าอธิบายเรื่องชีวิตโดยการแยกแยะชีวิตเป็นนามกับรูป เป็นต้น

3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ คือมองความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายด้วยการหยั่งรู้เข้าใจธรรมชาติของมัน ซึ่งจะต้องเป็นไปอย่างนั้น ในฐานะที่มันเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประดุจดัง การที่มันเกิด

ขึ้นแล้วยอมเปลี่ยนแปลงไป คับไปเป็นธรรมดา ลักษณะเช่นนี้เรียกว่า คิดแบบไตรลักษณ์ คือมองเห็นตามความจริง ยอมรับความจริง และแก้ไขให้ถูกต้องตามความเป็นจริง

4. วิธีคิดแบบอริยสังข์หรือแบบแก้ปัญหาคือวิธีคิดซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของอริยสังข์สี่อันได้แก่การกำหนดสภาพปัญหา ค้นหาสาเหตุ วางเป้าหมายให้ชัดแล้วลงมือแก้ปัญหาไปตามสภาพความเป็นจริง

5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย เป็นวิธีคิดในระดับปฏิบัติการและลงมือทำการปฏิบัติกระทำกิจต่าง ๆ ด้วยความรู้เข้าใจถึงหลักการและความมุ่งหมายของเรื่องนั้น ๆ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างหลักการกับจุดมุ่งหมายว่า หลักการนั้นจะดำเนินไปเพื่อจุดหมายอะไร เพื่อให้การปฏิบัติตรงตามความมุ่งหมาย ไม่คลาดเคลื่อนไปจากที่กำหนด

6. วิธีคิดแบบเห็นคุณค่าและหาทางออก คือการมองให้ครบทั้งข้อดีข้อเสีย ตามหลักการที่เรียกว่า อัสสาทะ (คุณค่า น่าพึงใจ) อาทีนวะ (โทษหรือข้อเสีย) นิสสรณะ (ทางออกอันเกิดจากการเห็นคุณค่าและโทษนั้น) วิธีคิดอย่างนี้จะนำไปสู่ความพอดี ไม่เอนเอียงไปทางฝ่ายน่าพอใจจนลุ่มหลง ไม่เอนเอียงทางฝ่ายโทษจนขลาดกลัว จะทำให้แก้ปัญหาได้ตรงจุด หรือวางความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม

7. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม หรือการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิบัติเสวนาคือ การบริโภคหรือใช้สอย เป็นวิธีคิดแบบสกิด หรือบรรเทาตัณหา เป็นขั้นฝึกขัดเกลากิเลส หรือตัดทางมิให้กิเลสเข้ามาครอบงำใจแล้วชักจูงไปสู่พฤติกรรมต่อ ๆ ไป วิธีคิดแบบนี้ควรนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะในโลกปัจจุบันอันเป็นยุคของวัตถุนิยม บริโภคนิยมและการโฆษณาชวนเชื่อ อันเป็นต้นเหตุแห่งการเกิดปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมาก

8. วิธีคิดแบบเร้าคุณธรรมหรือวิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือแบบกุศลภาวนา เพื่อสกัดกั้นมิให้ช่วงหรือโอกาสแก่กิเลสประเภทต่าง ๆ เข้ามารุมล้อม โดยการดึงจิตจากการหมกมุ่นในอกุศลธรรมมาสู่กุศลธรรม เช่น การคิดถึงความตาย ให้คิดในทางกุศลธรรม คือมองว่าเวลาของชีวิตมีน้อย ไม่รู้ว่าความตายจะมาเยือนเมื่อไร จะทำให้จิตใจใฝ่รู้ เร่งรีบสร้างกุศลธรรม

9. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน ด้วยการใช้ธรรมะเป็นที่พักใจ ให้จิตใจอยู่กับปัจจุบัน แต่มิได้หมายความว่า ไม่ต้องคิดถึงอนาคต หรือไม่คิดถึงอดีตเลย ให้คิดด้วยการใช้ปัญญา ไม่คิดไปด้วยความลุ่มหลงด้วยความอาศัยอารมณ์ และด้วยความเพ้อฝัน แต่อยู่กับปัจจุบันด้วยสติปัญญาที่รู้เท่าทัน โดยใช้ปัญญาวิเคราะห์อย่างมีขั้นตอน เพื่อค้นหาความจริงบางอย่าง เพื่อเตรียมวางแผนบางอย่างบนพื้นฐานแห่งความจริง

10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท คำว่า “วิภาษวาท” แปลว่า การพูดแยกแยะ จำแนก แจกแจง แสดงความหมายแบบวิเคราะห์ ด้วยการมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะให้เห็นแต่ละแง่มุมอย่างครบถ้วน มีข้อมูลมาเป็นส่วนประกอบ จัดความสัมพันธ์ของแต่ละเรื่องอย่างกลมกลืน การวิเคราะห์แบบแยกแยะทำให้สามารถมองหาสาเหตุของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจนถูกต้อง ดร.พระมหาจรรยา สุทธญาโณ (2538) กล่าวว่า การคิดแบบนี้ทำให้ได้พิจารณาอย่างแยกแยะภาวะแวดล้อมต่าง ๆ จนเหลือแต่สิ่งที่ต้องการค้นหาอย่างเหมาะสมที่จะฝึกฝน เพื่อให้ผู้ฝึกเป็นนักวิเคราะห์ ก่อให้เกิดความคิดเป็นวิทยาศาสตร์ อันจะเป็นพื้นฐานในการศึกษาเรียนรู้ ทั้งเรื่องรูปธรรมและนามธรรม

หลักการคิดตามแบบต่าง ๆ นี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาแบบไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งถือว่าเป็นกระบวนการของการศึกษาที่สำคัญตามแนวความคิดทางพระพุทธศาสนา ที่สามารถพัฒนามนุษย์ได้ในลักษณะองค์รวมคือทั้งกายและจิต อันจะนำไปสู่ความเป็นคนเก่งและคนดี ซึ่งสอดคล้องกับแผนการศึกษาแห่งชาติ และแผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่มุ่งเน้นไปที่การพัฒนาดนทั้งที่เป็น “ตัวคน” และ “สภาพแวดล้อมของสังคม หรือระบบรอบ ๆ ตัวคน” และจะนำไปสู่ความสำเร็จในการพัฒนาประเทศชาติในด้านต่าง ๆ ต่อไป

หลักการของไตรสิกขา

การนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์เข้ากับหลักการทางการศึกษา เพื่อนำไปสู่การให้การศึกษาในระบบการศึกษานั้น พระพุทธศาสนาใช้ หลักไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล (การฝึกอบรมกายและวาจา) สมาธิ (การฝึกอบรมจิตใจ) และปัญญา (การรู้ การเข้าใจ การเข้าถึงความจริง) (ที.ป.า. 11/228/172; อ.จ.เอก. 20/524/219) การฝึกฝนอบรมนี้ ดูเหมือนจะเน้นปัจเจกชน แต่ขณะเดียวกันก็ไม่แยกคนออกจากสังคม นั่นคือ การฝึกคนแต่ละคนให้พร้อม เพื่อไปสร้างสรรค์ช่วยเหลือสังคม เป็นการพัฒนาดนเพื่อสังคม (วศิน อินทสระ, สัมภาษณ์, 24 ธันวาคม 2541 และ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, สัมภาษณ์ 16 มกราคม 2542)

การฝึกฝนและพัฒนาดนตามแนวพุทธศาสตร์ จึงจัดได้ว่า เป็นระบบการศึกษาที่มีลักษณะของการพัฒนาดนอย่างมีบูรณาการ เพราะเป็นการพัฒนาทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา และทำให้นมนุษย์เป็นองค์รวมของการพัฒนาดนอย่างมีดุลยภาพ ซึ่งหลักของไตรสิกขาอธิบายได้ดังนี้

1. ศีล เป็นการฝึกด้านพฤติกรรม โดยเครื่องมือที่ใช้ฝึกคือ วินัย ซึ่งจะฝึกพฤติกรรมในทางที่ดี ทั้งทางกายและวาจา เพื่อป้องกันไม่ให้มีพฤติกรรมที่ไม่ดี และเอื้อต่อการมีพฤติกรรมที่ดีที่พึงประสงค์ เรียกว่า ศีลสิกขา

2. สมาธิ เป็นการฝึกในด้านจิต หรือระดับจิตใจ อันได้แก่ การพัฒนาคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ทั้งในด้านคุณธรรม เช่น ความเมตตา กรุณา ฯลฯ ในด้านความสามารถของจิต เช่น ความรับผิดชอบ ความมีสติ ฯลฯ และในด้านความสุข เช่น ความสดชื่นผ่องใส ฯลฯ เป็นการพัฒนาคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต เรียกว่า จิตตสิกขา

3. ปัญญา เป็นการฝึกหัดหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง ตั้งแต่ความเชื่อ ความเห็น ความรู้ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การรู้จักวินิจฉัยไตร่ตรอง ตรวจสอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็นตามที่มันเป็น จนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง รู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิต ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดภัย ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพ โดยสมบูรณ์ เรียกว่า ปัญญาสิกขา (พระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต), 2536); พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูรค์ ธรรมจิตโต, สัมภาษณ์, 16 สิงหาคม 2539; พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ (ณรงค์ จิตตโสภณ), สัมภาษณ์, 23 สิงหาคม 2539)

หลักการพัฒนากายและวาจา (ศีลสิกขา) หลักการพัฒนาจิต (จิตตสิกขา) และหลักการพัฒนาปัญญา (ปัญญาสิกขา) อันเป็นหลักแห่งไตรสิกขานี้ สอดคล้องกับหลักอริยมรรคซึ่งเป็นทางแห่งชีวิตอันประเสริฐ (ส.ม. 19/33-41/8-9) โดยที่มรรคเป็นวิถีชีวิตที่ดีงาม ถูกต้อง หรือตัวการดำเนินชีวิต ส่วนสิกขาหรือการศึกษา เป็นการทำให้เกิดการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ซึ่งความสัมพันธ์ของหลักการดังกล่าว สามารถอธิบายได้ดังนี้

ก. หลักการพัฒนากายและวาจา

ศีลสิกขา จัดเป็นการศึกษาเพื่อฝึกหัดอบรมควบคุมกายและวาจา เพื่อสร้างความมีระเบียบวินัยให้กับตนเอง อันจะเป็นกรอบให้บุคคลกระทำการที่ดีงาม เพื่อปราบหรือจำกัดกิเลสอย่างหยาบ ซึ่งปรากฏสัมพันธ์กับหลักอริยมรรคในประเด็นต่อไปนี้

1. สัมมาวาจา การเจรจาชอบ หมายถึง การงดเว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพื่อเจ้อ แต่ให้พูดคำที่อ่อนหวาน ประสานสามัคคี เกิดผลดีต่อผู้อื่น เป็นการพัฒนาตนในทางคำพูด

2. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ หมายถึง การงดเว้นจากการทำร้าย และฆ่าผู้อื่น เว้นจากการลักทรัพย์ที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เว้นจากการประพฤติดีในกามและล่วงละเมิดสิ่งที่ผู้อื่นรักใคร่หวงแหน

3. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ หมายถึง การงดเว้นจากการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด เช่น การโกง การหลอกลวง การบังคับขู่เข็ญ นอกจากนี้ต้องเว้นอาชีพบางประการ ที่นำความเดือดร้อนมาให้ผู้อื่น เช่น ค้าอาวุธ ค้ามนุษย์ ค้ายาเสพติด และยาพิษ เป็นต้น ควรประกอบอาชีพสุจริต ขยันหมั่นเพียรดำรงตนอย่างเหมาะสมในงานหรืออาชีพนั้น ๆ

ข. หลักการพัฒนาจิต

จิตตสิกขา เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาจิต ให้มีสุขภาพจิตดีสร้างสติให้รู้จักยั้งคิด และรู้จักกระตุ้นเตือนตัวเอง ให้สำนึกในความรับผิดชอบต่อหน้าที่ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับหลักอริยมรรคในประเด็นต่อไปนี้

1. สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรใน 4 สถาน อันได้แก่ สังวรปธาน คือ ความเพียรป้องกันบาปอกุศลทั้งปวงไม่ให้เกิดขึ้น ปหานปธาน คือ ความเพียรต่อการละหรือกำจัดกิเลสอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ภวานาปธาน คือ เพียรที่จะสร้างกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และอนุรักษนาปธาน คือ เพียรรักษาและส่งเสริมให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมและให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น ซึ่งหลักการข้อนี้นำไปสู่การพัฒนาสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ได้

2. สัมมาสติ ความระลึกชอบ หมายถึง การเจริญสติ ฝึกอบรมจิต มีสติเป็นตัวที่คอยยับยั้งและควบคุมพฤติกรรม ตลอดจนการปฏิบัติหน้าที่มิให้เกิดความประมาท

3. สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ หมายถึง การฝึกอบรมจิตให้จิตมีความสงบเป็นสมาธิ ตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่าน กระวนกระวาย เหมาะแก่การใช้งาน และพร้อมจะใช้ปัญญา

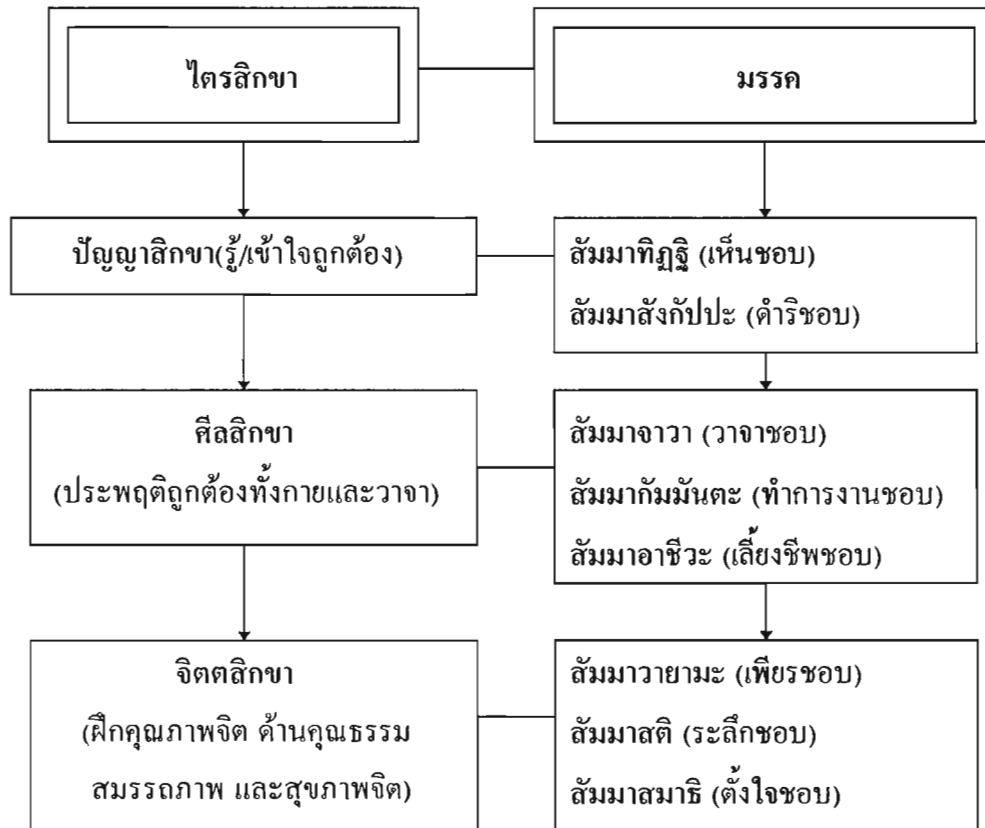
ค. หลักการพัฒนาปัญญา

ปัญญาสิกขา เป็นการศึกษาเพื่อการฝึกหัดอบรมให้เกิดความรู้ในระดับต่าง ๆ เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาด้านวุฒิปัญญา ให้มีความคิดที่ถูกต้อง มีความรู้ที่ถูกต้อง อบรมให้เกิดความรู้ขั้นสูงสุด ซึ่งหลักการศึกษานี้สัมพันธ์กับหลักอริยมรรคในประเด็นต่อไปนี้

1. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ คือ การรู้เห็นตามความเป็นจริง คือ เห็นตรงตามสถานะของธรรมชาติ ทั้งกุศล (เว้นจากฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม และวีสุจริต ไม่อยากได้ของผู้อื่น ไม่ปองร้ายเขา เห็นชอบ) และรากเหง้าของกุศล (อโลภะ อโทสะ อโมหะ) ตลอดจนรู้เห็นอกุศล (ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม และวีสุจริต (อยากได้ของผู้อื่น ปองร้ายเขา เห็นผิด) และรากเหง้าอกุศล (โลภะ โทสะ โมหะ) นั่นคือ มีความเห็นแน่วแน่ในธรรม

2. สัมมาสังกัปปะ ความคำริชอบ หมายความว่า ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งโปร่งใส เป็นอิสระแก่ตัวเอง ไม่แอบแฝงไปด้วยความชอบใจและไม่ชอบใจ ความคำริชอบนี้มีมูลฐานมาจากความเห็นชอบ

ตามที่อธิบายมาทั้งหมดนี้ ทำให้สามารถสรุปภาพความสัมพันธ์ระหว่างไตรสิกขากับมรรคได้ดังนี้

แผนภาพที่ 12 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างไตรสิกขากับมรรค

จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ประกอบไปด้วยความเชื่อ (ศรัทธา) เป็นตัวเกื้อกูล คือเชื่อว่า คนต้องฝึกพัฒนาได้ เชื่อในแหล่งที่มาของความรู้จากปัจจัยภายนอก (ปรโตโฆสะ) ร่วมกับจากปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) คือการคิดเป็น รู้จักคิดโดยแยกคาย พร้อมทั้งมีทัศนคติที่ถูกต้อง (สัมมาทิฎฐิ) เป็นเบื้องต้น ตลอดจนมีการพัฒนากายและวาจา พัฒนาจิต และพัฒนาปัญญา (ตามแนวของ ไตรสิกขา) ซึ่งการศึกษาตามแนวนี้ย่อมส่งผลให้เกิดการพัฒนาคนได้อย่างครบถ้วน ในลักษณะองค์รวมหรือเป็นระบบบูรณาการคือพัฒนาทั้งกาย วาจา ใจ และปัญญาเป็นการพัฒนา

ชีวิตอย่างสมบูรณ์ อันจะส่งผลต่อการพัฒนาสิ่งแวดล้อมในด้านอื่น ๆ ของมนุษย์ด้วย เพราะการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนามีได้หมายเพียงแต่การทำให้วัตถุเจริญเติบโตอย่างเดียว แต่หมายถึงความเจริญงอกงามในทางนามธรรมด้วยการพัฒนาตามแนวทางการพัฒนาชีวิต ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญอยู่ 4 ประการ ได้แก่ ภาวิตกาโย ภาวิตศีโล ภาวิตจิตโต และภาวิตปัญญา (อง.ปญจก. 22/79/91-93) ซึ่งพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต, 2539) ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ดังนี้

1. ภาวิตกาโย หรือ กายภาวนา คือ การทำกายให้เจริญ มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ
2. ภาวิตจิตโต หรือ คีลภาวนา คือ การพัฒนาจิต คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกี่ยวกับเพื่อนมนุษย์ในสังคม
3. ภาวิตจิตโต หรือ จิตภาวนา คือ การพัฒนาจิตใจ ทำจิตใจให้เจริญงอกงามขึ้นในความดีงาม ความเข้มแข็งมั่นคง สงบสุข และเป็นอิสระ
4. ภาวิตปัญญา หรือ ปัญญาภาวนา คือ การทำปัญญาให้เจริญงอกงาม หรือพัฒนาปัญญา คือ การเสริมสร้างความรู้ ความเข้าใจ ความคิด เหตุผล และการหยั่งรู้ความจริง จนเข้าถึงอิสรภาพมีชีวิตที่ดีงาม ปลอดทุกข์ปราศปัญหา

เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของการศึกษา

การที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนให้บุคคลปฏิบัติตามหลักธรรมต่าง ๆ นั้น ทรงแสดงว่า เพื่อประโยชน์ 3 ระดับ คือ มุ่งประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในชาตินี้และชาติต่อ ๆ ไป จนกระทั่งประโยชน์สูงสุด คือ บรรลุธรรมในระดับอริยะบุคคล (ทิฆฆานุสูตร. อง. อฎฐก 23/144-146/222-227) ซึ่งในระดับชาวโลกหรือระดับโลกิยนัน บุคคลก็สามารถประสบความสุขได้ หากปฏิบัติอย่างจริงจัง เพราะการสอนของพระพุทธเจ้าจะทรงมีเป้าหมายตามสมควรแก่พื้นฐานของบุคคล ดังเป้าหมายต่อไปนี้

1. ประโยชน์ที่บุคคลจะพึงอยู่ดีมีสุขในปัจจุบันชาติ (ทิฎฐธัมมิกัตถประโยชน์) ซึ่งการจะบรรลุเป้าหมายระดับนี้ พระพุทธศาสนาวางหลักในการดำรงชีวิตไว้หลายประการ ที่สำคัญคือ
 - 1.1 อุฏฐานสัมปทา เลี้ยงชีพด้วยความหมั่น ขยัน ไม่เกียจคร้านในกิจการงาน
 - 1.2 อารักขสัมปทา สามารถรักษาทรัพย์ที่หามาได้โดยชอบธรรม
 - 1.3 กัลยาณมิตตตา คบหาสมาคมกับคนดี คือ คนที่ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา
 - 1.4 สมชีวิตา รู้ทางเจริญทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์ แล้วเลี้ยงชีพพอเหมาะไม่ฝืดเคือง หรือฟุ่มเฟือยจนเกินไป

การเจริญโภคทรัพย์นี้ ได้กล่าวมาแล้วว่ามี 4 ประการ คือ ไม่เป็นนักเลงหญิง ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่เป็นนักเลงการพนัน และมีมิตริดี (อญ.อฏฐก. 23/144/222-224)

ฉะนั้น เป้าหมายในระดับปัจจุบันที่บุคคลพึงได้รับก็คือเป็นไปเพื่อความสุขอันเกิดจาก “การมีทรัพย์ สามารถใช้จ่ายทรัพย์ได้ ไม่ต้องเป็นหนี้เป็นสินใคร และการทำงานที่ปราศจากโทษ คือ ไม่ผิดกฎหมายและศีลธรรม” (อญ.จตุกก. 21/62/68)

2. ผลประโยชน์ที่ถาวร มั่นคงกว่า อำนวยผลให้ทั้งในชาติปัจจุบันและชาติต่อ ๆ ไปด้วย (สัมปรายิกัตถผลประโยชน์) การจะบรรลุเป้าหมายนี้ได้จะต้องประกอบด้วย การควบคุมความประพฤติ การกระทำของตน ให้ออกผลมาในทางที่ดี ด้วยการสร้างปัจจัยแห่งกุศลกรรม ตามหลักกรรม 4 ประการดังนี้ คือ

2.1 สัทธาสัมปทา สมบูรณ์ด้วยศรัทธา เชื่อมมั่นในพระปัญญาและหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

2.2 สीलสัมปทา การปฏิบัติตามหลักเบญจศีล หรือศีล 5 ความประพฤติไม่บกพร่องทั้งทางกาย วาจา และใจ

2.3 จาคสัมปทา มีจิตปราศจากมลทิน คือ ความตระหนี่ ยินดี ในการเสียสละ ในลักษณะสงเคราะห์ อนุเคราะห์กัน

2.4 ปัญญาสัมปทา ประกอบด้วย ปัญญา ที่เห็นความเกิดและความดับ พยายามสร้างปัญญาไปโดยลำดับ เพื่อให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

จึงกล่าวได้ว่าสำหรับโลกียชนแล้ว การที่บุคคลตั้งใจปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จะสามารถบรรลุเป้าหมาย คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน และความสุขในภายหน้าได้ดังนี้

“คนหมั่นในการทำงาน ไม่ประมาท จัดการงานเหมาะสมเลี้ยงชีพพอเหมาะ ตามรักษาทรัพย์ที่หามาได้ มีศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล รู้ถ้อยคำปราศจากความตระหนี่ ชำระทางสัมปรายิกัตถผลประโยชน์เป็นนิตย์ ธรรม 8 ประการดังกล่าวมานี้ ของผู้ครองเรือน ผู้มีศรัทธา อันพระพุทธเจ้าผู้มีพระนามอันแท้จริง ตรัสว่า นำสุขมาให้ในโลกทั้งสอง คือ ประโยชน์ในปัจจุบันนี้ และสุขในภายหน้า” (อญ. อฏฐก. 23/144-146/222-227)

3. ประโยชน์สูงสุดในพระพุทธศาสนา (ปรมัตถประโยชน์) หมายถึง การได้บรรลุความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยธรรม ในระดับพระอริยบุคคล ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามหลักของอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ หรือ ศีล สมาธิ ปัญญา อันทำให้ผู้ศึกษา รู้ความจริงแห่งอริยสัจจ์ทั้ง 4 ประการ

จึงสรุปได้ว่า การพัฒนาคนด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างถูกต้อง จริงจัง ไม่ประมาท จะทำให้ประสบผลได้ทั้งปัจจุบัน อนาคต และในระดับสูงสุด ตามกำลังความสามารถของแต่ละบุคคล

ผู้สอน

คุณสมบัติของผู้สอนมีผลต่อการเรียนรู้ของผู้เรียนด้วย ซึ่ง เสฐียรพงษ์ วรรณปก (2540) ไว้สรุปว่า มีคุณสมบัติที่สำคัญ 2 ประการ คือ ด้านบุคลิกภาพ และด้านคุณธรรม

ด้านบุคลิกภาพ หากพิจารณาคุณสมบัติของผู้สอน โดยดูตามพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า คือ การมีบุคลิกลักษณะดี ทั้งด้านพระวรกาย พระสุรเสียง ตลอดจนพระอภิปริยามารยาท

ด้านคุณธรรม ประกอบด้วยคุณลักษณะ 3 ประการ คือ ความรู้หรือปัญญา ความดีงาม และน้ำใจ ดังอธิบายต่อไปนี้

ความรู้หรือปัญญา หมายถึง การหยั่งรู้ว่าอะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้ มีความแตกฉานในธรรมหรือหลักคำสอน มีความแตกฉานในด้านภาษา

ส่วนความดีงาม หรือความบริสุทธิ์ หมายถึง จิตใจปราศจากราคะ โทสะ โมหะ หรือมีกิเลสเหล่านี้น้อย สามารถทำได้ตามที่สอน เป็นตัวอย่างได้ และไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทนจากการสอน ส่วนความมีน้ำใจหรือความกรุณา หมายถึง ความรู้สึกสงสารและคิดช่วยเหลือศิษย์ ซึ่งความกรุณาของครูต่อศิษย์ เรียกว่า องค์คุณของกัลยาณมิตร 7 ประการ ดังนี้

1. เป็นที่รักใคร่ พอใจ (ปิโย) คือ นำไว้วางใจ ชวนให้อยากเข้าไปหาเพื่อปรึกษาหารือได้ ถามวิชาการและอื่น ๆ
2. เป็นที่เคารพ (ครู) เพราะประพฤติสมควรแก่ฐานะ เกิดความรู้สึกรอบอุ้มใจที่ได้เข้าไปหา รู้สึกว่าเป็นที่พึ่งพาได้อย่างปลอดภัย
3. เป็นผู้ควรสรรเสริญ (ภาวนีโย) เป็นผู้ทรงภูมิปัญญา มีความสามารถในวิชาการนั้น ๆ และในเรื่องอื่น ๆ เป็นผู้ฝึกรอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง
4. เป็นผู้ฉลาดพูด (วตฺตา จ) คือ รู้จักพูดให้ได้ผล คอยแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี รวมถึงรู้ว่าขณะใดควรพูดอย่างไร สามารถที่จะสอนและถ่ายทอดอย่างมีประสิทธิภาพ
5. เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ (วจนฺกฺขโม) พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษา การซักถามต่าง ๆ ของศิษย์เสมอ อดทน ไม่เบื่อ ไม่ฉุนเฉียว
6. พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ (กมฺภีรณฺจ กถํ กตฺตา) สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยาก ซับซ้อนให้เข้าใจได้ แม้เรื่องง่าย ๆ ก็สามารถอธิบายได้อย่างลึกซึ้ง

7. ไม่ชักนำในทางที่ไม่ดี (โน จฏฐาเน นโยชเย) ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย เป็นแบบอย่างที่ดีงามของศิษย์ (อง. สดตก. 23/34/33-34)

ความเป็นกัลยาณมิตรของครูนี้ พระพุทธองค์ทรงเป็นตัวอย่างที่ดี เพราะทรงประกอบด้วยคุณธรรม คือ

“ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนพระองค์เอง ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย . . . ทรงดำริแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่พระองค์ สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น สิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย และสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่โลกทั้งปวง” (ม.ม. 13/589/403-406)

ดังนั้น จึงปรากฏให้เห็นได้ว่าการแสดงการสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทรงกระทำไปด้วยน้ำพระทัยอันบริสุทธิ์ เพราะทรงมีเมตตากรุณาอันใหญ่หลวงที่ต้องการให้เพื่อนมนุษย์มีชีวิตอยู่ในสังคมร่วมกันด้วยความสุข ทรงใช้วิธีการสอนที่ ทำให้ผู้ฟังได้รับรสของพระธรรม โดยทรงสอนด้วยหลัก 4 ประการ คือ

1. ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยใจ เหมือนกับว่าทรงจูงพาไปดูให้เห็นกับตา
2. ทรงสอนให้ผู้ฟังมองเห็นความสำคัญของธรรมะ แล้วเกิดความซาบซึ้งในคุณค่าจนอยากจะลงมือปฏิบัติ
3. ทรงสอนแบบปลุกใจให้กล้าหาญ มีกำลังใจเกิดความมั่นใจในตนเองที่จะทำงานให้สำเร็จลุล่วง ไม่กลัวอุปสรรคอื่นใดทั้งสิ้น
4. ทรงสอนแบบทำบรรยากาศให้สดชื่นแจ่มใส เบิกบานใจ ทำให้ผู้ฟังเกิดความหวังขึ้นมองเห็นผลดี และหนทางแห่งความสำเร็จ (พระราชาวรมุณี (ประยูรค์ ปยุตโต), 2529: 63)

นอกจากนั้น ปรากฏว่าก่อนการแสดงธรรมทรงตรัสสอนถึงการที่ภิกษุจะแสดงธรรมแก่ผู้อื่น ว่าพึงตั้งอยู่ในธรรม 5 ประการ ไว้ในใจ ก่อนที่จะแสดงธรรม ดังนี้

1. จักแสดงธรรมไปตามลำดับไม่ตัดลัดให้ขาดความ
2. จักแสดงธรรมโดยยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ
3. จักแสดงธรรมด้วยอาศัยความเอ็นดู คือ จิตที่มีความเมตตา
4. จักไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่อำภิส
5. จักแสดงธรรมโดยไม่กระทบตนและผู้อื่น (อง. ปญจก. 22/159/166)

อนึ่ง พระราชาวรมุณี (ประยูรค์ ฌมมจิตโต, 2540) กล่าวว่า การพัฒนาปัญญาต้องเริ่มด้วยการมีแหล่งข้อมูลที่ดี เป็นกัลยาณมิตร ที่เรียกว่า สัปปริสสังเสวะ คือ การคบคนดีหรือแหล่งข้อมูล

ที่ดี ซึ่งเมื่อเราเป็นเด็กต้องอาศัยพ่อแม่ในบ้านเป็นกัลยาณมิตร ขอบฟ้าแห่งความรู้จำกัดอยู่ภายในบ้าน ต่อมาเมื่อขอบฟ้าแห่งความรู้ขยายตัวออกไปนอกบ้าน เราก็ดูต้องอาศัยคนอื่นเป็นกัลยาณมิตร

กล่าวโดยสรุป การให้การศึกษาไม่ว่ายุคใดสมัยใด ครูหรือผู้ให้ความรู้ คือ ผู้ที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าไม่มีครูแล้ว มนุษย์คงไม่สามารถดำเนินชีวิตได้ แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ทำหน้าที่ให้ความรู้หรือครูก็ควรเป็นผู้มีความรู้ และเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศิษย์ด้วย ดังคำกล่าวต่อไปนี้

“ครูที่ดีต้องมีทั้งวิชาและจรณะ (วิชา จรณสมฺปนฺโน) คือ มีความรู้ดี และมีความประพฤติดี . . . บทบาทที่สำคัญของครูก็คือ เนะให้ทำ นำให้ดู อยู่ให้เห็น” (พระราชวรมณี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต, 2540)

ผู้เรียน

ผู้เรียนเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในกระบวนการศึกษา ซึ่งในการสอนนั้น พระพุทธเจ้าจะทรงพิจารณาตัวผู้เรียน และปฏิบัติต่อผู้เรียน ดังสรุปต่อไปนี้

1. ศึกษาเกี่ยวกับผู้เรียนว่าเป็นบุคคลประเภทใด

พระพุทธองค์จะทรงพิจารณาว่า ธรรมตามนุษย์นี้ย่อมมีระดับสติปัญญาแตกต่างกัน บางพวกฉลาดมาก บางพวกฉลาดปานกลาง บางพวกฉลาดน้อย ทรงเปรียบเทียบเหมือนดอกบัว 4 เหล่า ดังอธิบายต่อไปนี้

“ในกออุบลก็ดี ในกอปทุมก็ดี ในกอปทุมทริกก็ดี ดอกอุบลก็ดี ดอกปทุมก็ดี ดอกปทุมทริกก็ดี บางเหล่าเกิดในน้ำ อันน้ำเลี้ยงอยู่ บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ ตั้งอยู่เสมอน้ำ ตั้งพื้นน้ำ บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ อันน้ำไม่ติดแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอดส่องดูในโลกด้วยพุทธจักขุ ก็ได้แลเห็น สัตว์ทั้งหลายบางพวกมีกิเลสจตุฐลีในดวงตาน้อย บางพวก มีกิเลสจตุฐลีในดวงตามาก บางพวกมีอินทรีย์กล้า บางพวกมีอินทรีย์อ่อน บางพวกมีอาการดี บางพวกมีอาการเลว บางพวกจะฟังสอนให้รู้ได้โดยง่าย บางพวกจะฟังสอนให้รู้ได้โดยยาก บางพวกมีปรกติเห็นโทษในปรโลกว่าเป็นภัย” (ส.ส. 15/557/170)

ดังนั้น จึงทรงสั่งสอนธรรมตามความเหมาะสมกับสติปัญญาของแต่ละบุคคล เรียกว่า บุคคล 4 ดังอธิบายต่อไปนี้

1. อุกมฉัตถัญญุ คนที่มีพื้นฐานะทางสติปัญญาสูง พอได้รับการอธิบายเพียงหัวข้อเท่านั้น ก็รู้ธรรมได้ทันที

2. วิปจิตัญญู สติปัญญาหย่อนลงมากกว่าพวกแรก ต้องอาศัยการอธิบายรายละเอียด จึงจะเกิดความรู้ความเข้าใจได้

3. เนยยะ ระดับสติปัญญาน้อยลงไปอีก ต้องอาศัยการฝึกแบบค่อยเป็นค่อยไป และค่อย ๆ แนะนำ ชี้แจง อุปมาอุปไมย จึงสามารถเรียนรู้ เข้าใจวิชาการต่าง ๆ ได้

4. ปทปรมะ คนประเภทที่ตีบมาก ๆ ไม่สามารถเข้าใจความหมายของธรรมได้ (อง. จตุกถ. 21/133/135)

2. คุณธรรมพร้อมของผู้เรียน

ความพร้อมของผู้เรียน เรียกว่า “ความสุกงอมแห่งอินทรีย์” (อินทรีย์ปริปาके) ซึ่งในการสอน หรือการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้านั้น พระพุทธองค์จะทรงตรวจดูความพร้อม คืออินทรีย์ของผู้ฟังก่อน ว่าขณะนั้นผู้ฟังมีพื้นฐานทางอินทรีย์ หรือมีพละ 5 อันได้แก่ คือ ศรัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ สมาธิ (ความมีใจมั่นคง) ปัญญาเป็นอย่างไร (อง.ปญจก. 22/13-14/10-11) ทรงแสดงธรรมคล้อยตามองค์ประกอบเหล่านั้นของแต่ละบุคคล

3. ให้ผู้เรียนปฏิบัติด้วยตนเอง

การที่ผู้เรียนต้องปฏิบัติด้วยตนเองเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง แต่อย่างไรก็ตามคนแต่ละคนก็มีความสามารถแตกต่างกันไป ซึ่งกล่าวได้ว่า การสอนให้บุคคลปฏิบัติด้วยตนเองนี้ จะปรากฏ 4 ลักษณะ ดังนี้ เรียกว่า ปฏิปทา 4

1. ปฏิบัติที่ลำบาก รู้ก็ช้า (ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิณฑยา)
2. ปฏิบัติที่ลำบาก แต่รู้ได้เร็ว (ทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิณฑยา)
3. ปฏิบัติที่สะดวก แต่รู้ช้า (สุขาปฏิบัติ ทนธาภิณฑยา)
4. ปฏิบัติที่สะดวก และรู้ได้เร็ว (สุขาปฏิบัติ จิปปาภิณฑยา) (อง. จตุกถ. 21/161-163/147-148)

นอกจากนั้น การปฏิบัติของแต่ละคนก็ขึ้นอยู่กับตนเองว่าเป็นคนอย่างไร ดังนี้

1. ปฏิบัติไม่อดทน (อกุขมา ปฏิปทา)
2. ปฏิบัติอดทน (ขมา ปฏิปทา)
3. ปฏิบัติฝึกฝน ข่มใจ ไม่หวั่นไหว (ทมา ปฏิปทา)
4. ปฏิบัติระงับ ทำให้สงบเย็น (สมา ปฏิปทา) (อง. จตุกถ. 21/164-166/149-151)

4. ให้ผู้เรียนมีบทบาทร่วมด้วย

พระพุทธองค์มิได้ทรงใช้วิธีการเทศนาหรือบรรยายธรรมแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ทรงแสดงธรรมในลักษณะกึ่งสนทนา การถาม-ตอบ โดยให้ผู้ฟังธรรมช่วยกันคิด และช่วยกันตอบด้วย

อนึ่ง การถามตอบปัญหานั้น พระพุทธเจ้าได้กล่าวถึงลักษณะที่เกี่ยวข้องกับการถาม-ตอบปัญหา (ปรากฏในลักษณะของคณพาล) ไว้ดังนี้

1. ตั้งปัญหาโดยไม่แยกคาย
2. แก้ปัญหาโดยไม่แยกคาย
3. ไม่อนุโมทนาปัญหาที่เขาแก้ได้แล้ว (อภ. ติก. 20/444/97-98)

ฉะนั้น เมื่อสงสัย ใคร่รู้สิ่งใด หรือเกิดความไม่เข้าใจต้องการได้คำตอบ ผู้ถามควรรู้จักตั้งคำถาม คือ ถามให้ถูกเรื่อง ถามให้ตรงประเด็น และเมื่อเป็นผู้ตอบคำถามก็ต้องตอบให้ตรงเรื่องตรงประเด็น ทำให้หายข้องใจ หายสงสัย ซึ่งหากผู้ตอบได้ตอบปัญหาอย่างดีแล้ว ผู้ถามก็ควรตั้งใจรับฟังคำตอบนั้น มิได้ยึดความคิดตนเป็นที่ตั้ง หรือนึกคิดกำหนดคำตอบไว้ในใจตนเองก่อน จึงไม่ถูกใจในคำตอบเช่นนั้น อย่างไรก็ตาม สาเหตุที่ต้องการถามปัญหานั้น จำแนกได้ 5 ประเภท ดังนี้

1. ถามเพราะไม่รู้หรือหลงลืม
 2. ถามเพราะปรารถนาถาม
 3. ถามต้องการดูหมิ่นผู้อื่น
 4. ถามเพราะอยากรู้
 5. ถามเพื่อจะตอบเอง ไม่ได้มุ่งหมายให้ผู้อื่นตอบ (อภ.ปญจก. 22/165/172)
5. เอาใจใส่ผู้เรียนที่มีปัญหาเป็นพิเศษ

พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญแก่ผู้ฟังธรรมแต่ละคนแตกต่างกัน หากผู้ใดทรงทราบด้วยพระองค์เองว่า บุคคลนั้นมีปัญหาพิเศษก็จะทรงให้ความเอาใจใส่ในการสั่งสอนเป็นอย่างมาก (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2540)

อย่างไรก็ตาม สิ่งหนึ่งที่มีผลต่อการเรียนการสอน ซึ่งจะทำให้ผู้เรียนได้รับผลประโยชน์อย่างเต็มที่ให้ได้หรือไม่ นั่น พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า

“นรชนพึงเป็นผู้ประพฤติก่อนน้อมต่อบุคคลผู้เจริญ ไม่ริษยา และเมื่อไปหาครู ก็พึงรู้จักกาล พึงรู้จักขณะ พึงธรรมมีกถาที่ครูกล่าวแล้ว พึงฟังสุภายิตโดยเคารพ พึงไปหาครูผู้นั่งอยู่ในเสนาสนะของตนตามกาล ทำมานะดุจเสาให้พินาศ พึงประพฤติก่อนน้อม พึงระลึกถึงเนื้อความแห่งภายิต ธรรมคือบาลี คีล พรหมจรรย์ และพึงประพฤติ โดยเอื้อเพื่อด้วยดี นรชนมีธรรมเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในธรรมตั้งอยู่ในธรรม รู้จักวินิจฉัยธรรม. . .นรชนเหล่านั้นดำรงอยู่ด้วยดีแล้ว ในขันติ โสรัจจะ และสมาธิ ได้บรรลุถึงธรรมอันเป็นสาระแห่งสุตะและปัญญา” (ขุ. ส. 25/326/296-297)

“ผู้ใดเป็นศิรชน เป็นผู้รู้ถ้อยคำของครูทั้งหลาย อยู่ในโอวาทของครูนั้น และยังความเคารพให้เกิดในโอวาทของครูนั้น ผู้นั้นชื่อว่าเป็นผู้มีภักดี และชื่อว่าเป็นบัณฑิตและพึงเป็นผู้วิเศษ เพราะรู้ธรรมทั้งหลาย . . .”

(ขุ. เถร. 26/346/276-277)

จึงกล่าวได้ว่า การเรียนการสอนจะประสบผลสำเร็จหรือไม่นั้น มิใช่อยู่ที่ครูเท่านั้น ผู้เรียนก็มีความสำคัญเช่นกัน โดยเฉพาะพื้นฐานหรือคุณลักษณะของผู้เรียนนับว่ามีผลต่อการเรียนการสอน ต่อตัวผู้เรียน และต่อครูด้วย นอกจากนั้นแล้ว องค์ประกอบของการศึกษา หรือแม้กระทั่งการมุ่งกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้ประสบผลสำเร็จให้ได้นั้น พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึง หลักธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย เรียกว่า อิทธิบาท 4 ไว้ดังนี้

1. ความพอใจ (ฉันทะ) คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาที่จะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป
2. ความเพียร (วิริยะ) คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม อดทน เอาธุระไม่ทอดย
3. จิตฝักใฝ่ (จิตตะ) คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝักใฝ่ ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย
4. ความไตร่ตรอง (วิมังสา) คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบตรวหาเหตุผลและตรวจสอบ (ที. ปา. 11/231/233)

ฉะนั้น ในทางปฏิบัติผู้เรียนต้องเพียรพยายามปฏิบัติด้วยตนเอง ประพฤติปฏิบัติด้วยดีต่อครู ต้องให้ความเคารพยกย่อง เชื่อฟัง และฝึกปฏิบัติตามคำสอนของครู เพื่อความสำเร็จแห่งตน ดังคำกล่าวของ พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต, 2540) ที่ว่า “เราจะได้ประโยชน์จากกัลยาณมิตรก็ต่อเมื่อเรามีจิตอ่อนโยน (มุกุตา) ร่วมกับศรัทธา คือ ความเชื่อ ความเลื่อมใสในตัวครู”

วิธีการสอน

การสอนธรรมของพระพุทธเจ้า จะทรงสร้างบรรยากาศให้ปลอดโปร่ง ทรงตั้งใจสอนเพื่อมุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่ทรงสอนอย่างแท้จริง โดยใช้ภาษาเหมาะสม ดังปรากฏหลักฐานในพระไตรปิฎกว่า “ทรงมีพระสุรเสียงอันก้องเปล่งออกจากพระโอษฐ์ ประกอบด้วยองค์ 8 ประการ คือ สละสลวย รู้ได้ชัดเจน ไพเราะ ฟังง่าย กลมกล่อม ไม่พร่า พระสุรเสียงลึก มีกังวาล” (ม.ม. 13/589/403-406)

อย่างไรก็ดี การสอนธรรมของพระพุทธองค์นั้น ทรงมีวิธีการสอนดังต่อไปนี้

1. เอกังสลักษณะ คือ การที่ทรงสอน โดยทรงแสดงยืนยันไปข้างเดียว เช่นความดีมีผล เป็นสุข ความชั่วมีผลเป็นทุกข์ กุศลเป็นสิ่งที่ควรบำเพ็ญ อกุศลเป็นสิ่งที่ควรละ ดังข้อความต่อไปนี้

“ดูกรอานนท์ เมื่อบุคคลทำกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ที่เรากล่าวว่า เป็นกิจไม่ควร ทำโดยส่วนเดียว โทษอย่างนี้อันผู้นั้นพึงหวังได้ คือ

1. แม้นกัตติเตยนตนเองได้
2. ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วข่อมติเตยนได้
3. กิตติศัพท์ชั่วข่อมฟุ้งกระฉ่อนไป
4. เป็นคนหลงทำกาละ (ตายด้วยความหลง)
5. เมื่อแตกกายตาย ไปข่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก”

พระองค์ทรงตรัสถามอีกว่า “ดูกรอานนท์ เมื่อบุคคลทำ กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ที่เรากล่าวว่า เป็นกิจควรทำโดยส่วนเดียว อานิสงส์อย่างนี้ อันผู้ผู้หนึ่งพึงหวังได้ คือ

1. แม้นกัตติเตยนตนเองไม่ได้
2. ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วข่อมสรรเสริญ
3. กิตติศัพท์อันดีข่อมฟุ้งกระฉ่อนไป
4. ไม่เป็นคนหลงทำกาละ
5. เมื่อแตกกายตายไปแล้วข่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ (อจ. เอก. 20/264/55)

2. ปฏิปุจฉาลักษณะ คือ การตั้งสอนหรือสนทนาแบบถามย้อนเสียก่อนให้ผู้สนทนาตอบ ปัญหาทางนามธรรมอันลึกซึ้งไปได้เอง เช่น ทรงสนทนากับสังกนิครนถ์ เรื่อง อัตตา และอนัตตา สังกนิครนถ์ยืนยันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตัวตน เป็นของตน เพราะมีตัวตน คนทั้งหลายจึงได้บุญได้บาปเปรียบเหมือนพืชพันธุ์ ธัญญาหารอาศัยแผ่นดินจึงงอกงามไปพลูลย์ ไม่มีแผ่นดินเสียแล้วพืชพันธุ์ต่าง ๆ ก็ไม่มีที่อาศัยเจริญเติบโต พระพุทธเจ้าตรัสข้อมถามว่า พระมหากษัตริย์ที่ได้รับมรธาภิเษกแล้วข่อมมีพระราชอำนาจเต็มทีในแว่นแคว้นของพระองค์ ข่อมสามารถสั่งให้ฆ่าคนที่ควรฆ่า เนรเทศคนที่ควรเนรเทศอย่างนั้นไม่ใช่หรือ สังกนิครนถ์ข่อมรับว่าเป็นอย่างนั้น

พระพุทธองค์ตรัสถามอีกว่า ถ้ากระนั้นที่ท่านว่ารูปเป็นตัวตนและเป็นของตนนั้น ท่านมีอำนาจที่จะบังคับหรือว่าขอให้รูปของเราจงเป็นอย่างนั้น อย่าเป็นอย่างนี้เลยได้หรือไม่

สังกนิครนถ์ นั่งเงียบไม่ตอบ พระพุทธองค์ตรัสถามถึง 2 ครั้งก็ยังไม้อาจตอบได้ ในที่สุดแห่งการสนทนา สังกนิครนถ์ ข่อมรับว่าตนหลงคิดไป ที่จริงแล้วเป็นอย่างที่พระผู้มี

พระภาคเจ้าตรัสสอน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน บังคับบัญชา ไม่ได้ว่า จงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าเป็นอย่างนั้นเลย (ม.ม. 12/396-400/302-306)

3. วัชชลักษณะ คือ ทรงจำแนกอธิบาย แยกประเด็นให้ชัดเจน เช่น การที่ทรงแสดงธรรมอธิบายแก่อภัยราชบุตร หลังจากได้ทูลถามว่า พระตถาคตตรัสพระวาจาอันไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของคนอื่นบ้างหรือไม่ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า ปัญหานี้ต้องแยกตอบ และพระองค์ได้ทรงแสดงพระวาจาที่ทรงกล่าว และไม่ทรงกล่าวแก่อภัยราชกุมาร โดยใจความสำคัญว่า วาจาใดที่ไม่จริงไม่มีประโยชน์ จะเป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่นหรือไม่ ก็ไม่ตรัสพระวาจานั้น วาจาใดที่จริงมีประโยชน์ จะเป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่นหรือไม่ก็ตาม ก็ทรงเลือกกาลเวลาตรัสพระวาจานั้น

พระองค์ทรงเปรียบเทียบให้อภัยราชกุมารทรงทราบ ว่า เหมือนเด็กอ่อนนำไปหรือก่อนกรวดใส่ปาก จำเป็นต้องล้างเอาไม้หรือก้อนกรวดหรือนั่นออก แม้จะทำให้เด็กเจ็บปวดถึงเลือดออกก็ตาม เช่นเดียวกัน พระองค์มีความเอ็นดูในสัตว์ทั้งหลาย มุ่งอนุเคราะห์ต่อปวงชน ทรงรู้ดีถึงวาจาที่จริง/ไม่จริง กอปรด้วยประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ วาจานั้นเป็นที่ชอบใจ ไม่ชอบใจของผู้อื่น หากจะทรงตรัสพระวาจาซึ่งแม้เป็นที่พอใจบ้าง ไม่เป็นที่พอใจบ้างของผู้อื่น ก็เพราะเป็นพระวาจาที่มีประโยชน์เท่านั้น และทรงเลือกกาลเวลาที่จะตรัสพระวาจาด้วย (ม.ม. 13/93-94/71-73)

4. รูปนียลักษณะ เนื่องจากปัญหาบางอย่าง ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ ก็จะทรงพักปัญหานั้นไว้ไม่ตอบ ไม่แสดง เพราะทรงเห็นว่าไม่มีประโยชน์ หรือยังไม่ใช่เวลาที่จะรู้ เพราะอาจอยู่ในสภาพที่ยังไม่พร้อมจะเข้าใจได้ เช่น ในจูฬมาลุงโกยวาหสูตร (ม. ม. 13/151-152/120-122) พระมาลุงกยบุตรทูลถามเรื่อง โลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่ที่สุด หรือโลกไม่มีที่ที่สุด ชีพกับสรีระเป็นอันเดียวกันหรือคนละอย่าง เป็นต้น ทรงเห็นว่าไม่จำเป็น ที่พระมาลุงกยบุตรจะรู้เรื่องนี้ ทรงชี้แจงให้เข้าใจว่าเรื่องเช่นนี้ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่เรื่องทุกข์ ความดับทุกข์ และการปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นเรื่องที่มีประโยชน์ ซึ่งจะทรงตอบปัญหาเช่นนี้เพราะนำไปสู่ความสงบ ความรู้ยิ่ง และความพ้นทุกข์ได้

หลักสูตร (เนื้อหาหรือสาระ)

นอกจากวิธีการสอนแล้ว ลักษณะของเนื้อหาหรือสาระที่จะนำไปใช้ในการสอนก็เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ซึ่งสาระของหลักธรรมนั้น สามารถนำไปสอนสอดแทรกได้ตลอดเวลา และในทุกวิชาที่สามารถเกี่ยวโยงกันได้ ในการนำแนวคิดจากพระสูตรบางตอน เพื่อนำมาสอนเป็นเนื้อหานั้น พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ วิฑูญาโณ, 2528) ได้กล่าวว่า สามารถแบ่งหลักธรรมออกเป็น 4 กลุ่มใหญ่ ๆ ตามลักษณะของอริยสัจ 4 ดังสรุปต่อไปนี้

1. กลุ่มที่เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติที่เกิดมาจากเหตุปัจจัย ทั้งการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ แดกสลายของสิ่งเหล่านั้น ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยทั้งหมด ไม่ว่าสิ่งต่าง ๆ ทั้งคน และสัตว์ ซึ่งก็เป็นเนื้อหาหลักของวิชาวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน ที่จำเป็นต้องสอนให้เกิดการเรียนรู้ และรับรู้ความจริงของสถานะเหล่านั้นว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดา เพื่อให้ทราบว่าจะควรทำตนอย่างไร เมื่อต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งนั้น ๆ

2. กลุ่มของเหตุเกิดแห่งความทุกข์หรือกิเลส อันได้แก่ โลก โกรธ หลง ซึ่งต้องสอนให้รู้ ลักษณะ ประเภท อันตราย ที่จะเกิดขึ้นจากกิเลสเหล่านั้น รวมถึงความเข้าใจอาการของกิเลสที่จะปรากฏทั้งกาย วาจา และใจ พร้อมทั้งจิตที่โศกที่ปรากฏตามมา แล้วสอนให้พยายามลด ละ บรรเทา ให้เบาบางลง เพื่อนำไปสู่การสร้างความสุข ความสงบ และความเจริญให้เกิดขึ้น

3. กลุ่มผลที่เกิดจากการทำความดีละความชั่ว อันได้แก่ กลุ่มของนิโรธสัง (ความจริง คือ ความดับทุกข์) ซึ่งเป็นกลุ่มของประโยชน์เกื้อกูล อันจะอำนวยประโยชน์และความสุขให้แก่ผู้ปฏิบัติ เช่น เมตตา กรุณา กตัญญู ความอดทน ความเพียร ฯลฯ จนถึงผลสูงสุดของการทำความดี ตามหลักของไตรสิกขา ที่สามารถปรากฏให้เห็นได้ในชีวิตของคนทั้งหลาย

4. กลุ่มของเหตุหรือมรรค ที่ก่อให้เกิดเป็นผลดี เป็นความสุข ความเจริญแก่ผู้ปฏิบัติ ตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งสรุปเป็นไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา หรืออริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ สัมมาทิฐิ-ปัญญาอันเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ-ความดำริในทางที่ชอบ สัมมาวาจา-การเจรจาด้วยคำที่ชอบ สัมมากรรมมันตะ-การทำงานในทางที่ชอบ สัมมาอาชีวะ-การเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ สัมมาวายามะ-ความเพียรพยายามในทางที่ชอบ สัมมาสติ-ความระลึกชอบ สัมมาสมาธิ-ความตั้งใจมั่นในทางที่ชอบ ซึ่ง พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตตญาโณ) อธิบายว่า อริยมรรคทั้ง 8 นี้ ในเชิงเนื้อหา ครอบคลุมกุศลธรรมที่บุคคลจะต้องปฏิบัติไว้ทั้งหมด (สติ สัมปชัญญะ ปัญญา ความเพียร เมตตา ฯลฯ) โดยในการสอนการอธิบาย อาจอธิบายจากเหตุไปหาผล หรือผลย้อนไปหาเหตุก็ได้ เช่น หากพูดจากเหตุไปหาผล เป็นการอธิบายจากสมุทัยไปหาทุกข์ จากมรรคไปหา นิโรธ ถ้าอธิบายจากผลไปหาเหตุ เป็นการพูดจากทุกข์ย้อนไปหาสมุทัย หรือจากนิโรชย้อนไปหา มรรค และทั้งหมดนี้ ต้องอาศัยความเข้าใจของเหตุผล คือ เหตุกับผลจะต้องไม่ขัดแย้งกัน

อนึ่ง เนื่องจากลักษณะการศึกษาตามแนวพุทธศาสนานั้นต้องพึ่งตนเป็นสำคัญ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“... เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นที่พึ่ง มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่น

เป็นสรณะ...” (ส.ช. 17/87/42)

นอกจากนั้น หากมุ่งหวังในผลสำเร็จใดก็ตาม บุคคลนั้นต้องปฏิบัติด้วยตนเอง ดังพุทธวจนะต่อไปนี้

“ . . . อริยสาวกผู้ต้องการสุข ไม่ควรอ่อนวอนหรือเพลิดเพลิน หรือ
แม้เพราะเหตุแห่งสุข อริยสาวกผู้ต้องการสุข พึงปฏิบัติปฏิบัติทาน
เป็นไปเพื่อสุข เพราะปฏิบัติทานเป็นไปเพื่อสุขที่อริยสาวกนั้นปฏิบัติ
แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อให้ได้สุข. . . ” (อง.ปณจก. 14/43/42-43)

กล่าวโดยสรุป วิธีการสอนและเนื้อหาสาระที่จะนำมาสอน ย่อมมีความสัมพันธ์กัน
ซึ่งลักษณะการสอนตามหลักการของพระพุทธองค์นั้น เปรียบเทียบโดยสรุปว่า ได้แก่ การบรรยาย
โดยทั่วไป การถาม-ตอบ การอธิบายแยกแยะในแต่ละประเด็น และการไม่ตอบในเรื่องที่ไม่ก่อให้เกิด
เกิดประโยชน์ อย่างไรก็ตาม การสอนหลักธรรมหรือความรู้ทางพระพุทธศาสนานั้น คงมิใช่ภาระ
หน้าที่ของพระสงฆ์เท่านั้น แต่ครอบคลุม ชุมชน สังคม หรือสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ควรทำหน้าที่ให้
ความรู้แก่สมาชิกในสังคมด้วย และไม่ว่าจะเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ หรือ
การศึกษานอกระบบก็ตาม สามารถนำความรู้เชิงพุทธศาสตร์ไปใช้สั่งสอนฝึกอบรมได้ทั้งโดยตรง
และโดยอ้อม ซึ่งในส่วนของการศึกษาในระบบนั้น นอกจากบางหลักสูตรจะกำหนดให้เป็นส่วน
หนึ่งของวิชาที่ต้องศึกษา เช่น วิชาความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยตรงแล้ว ในวิชาอื่น ๆ ใน
หลักสูตรต่าง ๆ และในแต่ละระดับการศึกษา ก็สามารถนำความรู้ทางพระพุทธศาสนาไปสอนสอด
แทรกได้ตลอดทุกวิชา ทุกระดับ ทุกหลักสูตร และทุกโอกาส แต่อย่างไรก็ตาม เสฐียรพงษ์ วรรณ
ปก (สัมภาษณ์ 16 มกราคม 2542) กล่าวว่า การจัดทำหลักสูตรตามลักษณะนี้ไม่ได้หมายถึงการนำ
หลักธรรมทั้งหมดมาเป็นเนื้อหา เพราะวิชาพัฒนาคนมิใช่พระพุทธศาสนาอย่างเดียว

การทดสอบและการประเมินการศึกษา

การศึกษิตตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา นี้ สามารถทดสอบและประเมินผลผู้ศึกษา
ได้ ซึ่งการทดสอบผลการศึกษาสามารถสรุปได้ดังนี้

1. การทดสอบวัดผลทางด้านปริยัติธรรม (การศึกษาหลักธรรม หรือคำสั่งสอนที่ต้อง
เล่าเรียน หรือพุทธพจน์) เป็นเรื่องของการมุ่งให้เกิดการจดจำและเข้าใจว่าผู้ที่ได้รับการปลูกฝัง
อบรมแล้ว มีความคิดเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง มากน้อยเพียงใด ทรงกำหนดคุณสมบัติผู้ที่มี
ลักษณะของผู้ที่ได้เรียนรู้มากหรือคงแก่เรียน(พหูสูตร) ไว้ดังนี้คือ

- 1.1 สุตธโร สุตสนุนิโย ได้แก่ ศึกษาามากเล่าเรียนมาจาก สะสมความรู้เอาไว้มาก
- 1.2 ธาตา จดจำได้มาก
- 1.3 วจสาปริจิตา ว่าได้คล่อง เขียนได้คล่องอย่างแม่นยำ
- 1.4 มนसानุpekขิตา ใคร่ครวญพิจารณาอยู่เสมอในสิ่งที่ได้ศึกษาแล้ว จำไว้แล้ว

1.5 ทฤษฎีญา คุปปฏิวิทธา แห่งทะเลปุรุโปรง เข้าใจแจ่มชัดแตกฉานในหลักนั้น ๆ (พระราชวรมณี (ประยูรย์ ปยุตโต), 2529: 67)

2. การทดสอบวัดผลทางการปฏิบัติ การวัดผลตามแนวพุทธศาสนานี้ จะไม่เพียงแต่เป็นเรื่องของการจดจำ คือ เป็นพหุสูตรเท่านั้น แต่จะมุ่งไปยังพฤติกรรม หรือการปฏิบัติด้วย นั่นคือ สิ่งใดที่รู้แล้วเข้าใจแล้ว จะต้องนำไปประพฤติปฏิบัติให้เห็นผลจริงจัง ไม่เพียงแต่รู้ตามครู หรือตามตำราเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม การรู้เองเห็นเองตามความรู้จริงนั้น จะต้องผ่านการปฏิบัติด้วยตนเอง ซึ่งเมื่อได้รับผลบรรลุตามขั้นของการปฏิบัติแล้ว เรียกว่าปฏิเวธ (คือ การรู้แจ้งแทงตลอดในเรื่องนั้น ๆ) การปฏิบัติในระดับธรรมดาสามัญก็ได้รับผลในระดับธรรมดา เช่น การรักษาศีล 5 ปฏิบัติตัวอยู่ในธรรม 5 ย่อมเกิดผลดีแก่ผู้ปฏิบัติ คือทำให้ใจผ่องใส เป็นที่รักเคารพของผู้อื่น มีชีวิตอยู่อย่างไม่มีเวร ไม่มีภัยกับใคร เป็นต้น

3. การทดสอบการปฏิบัติธรรมระดับสูงขึ้นไปจากระดับธรรมดา คือ การวัดผลเกี่ยวกับฉาน ซึ่งหมายถึง การเพ่งพินิจด้วยจิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ จนส่งผลให้ผู้ปฏิบัติมีจิตใจที่สงบเย็น ได้รับความสุขที่ประณีตกว่าและสุขุมกว่าความสุขที่สามัญชนกำลังประสบอยู่ (หรือความสุขที่เกิดจากกามคุณ 5) โดยผู้บำเพ็ญสมาธิจนจิตใจสงบแน่วแน่ ย่อม“ละนิรวณ 5” คือ ไม่มีอกุศลกรรม หรือการกระทำที่ไม่ดีซึ่งทำให้จิตเศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง อันได้แก่

1. กามฉันทนิรวณ (ธรรมที่กั้นจิต คือ ความพอใจในกาม)
2. พยาบาทนิรวณ (ธรรมที่กั้นจิต คือ ความพยาบาท)
3. ถีนมิทธนิรวณ (ธรรมที่กั้นจิต คือ ความที่จิตหดหู่และเคลิบเคลิ้ม)
4. อุทธัจจกุกกุกจนิรวณ (ธรรมที่กั้นจิต คือ ความฟุ้งซ่าน และรำคาญ)
5. วิจิกิจฉานนิรวณ (ธรรมที่กั้นจิต คือ ความสงสัย) (อง.เอก. 20/12-21/2-4; อง.ปญจก. 22/51/55-57)

เมื่อละนิรวณ 5 ได้ พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า จะปรากฏผลดังนี้

“... ละนิรวณเครื่องกั้น 5 ประการนี้ อันครอบงำจิต ทำให้ปัญญาทурผลแล้ว จักรู้ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจักทำให้แจ้งซึ่งญาณทัสสนะอันวิเศษ สามารถกระทำความเป็นอริยะ ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ ด้วยปัญญาอันมีกำลัง...” (อง.ปญจก. 22/51/56-57)

อนึ่ง ในเรื่องการประเมินผล พระพุทธเจ้าทรงใช้หลักในการประเมินผลการศึกษา ดังนี้

1. การวัดและประเมินผลภายนอก คือ ใช้การสังเกตพฤติกรรมภายนอก เพื่อวัดคุณธรรมภายใน โดยการรวบรวมหลักฐานจากพฤติกรรม แล้ววิเคราะห์ว่าได้บรรลุเป้าหมายตามต้องการมากน้อยเพียงใด ซึ่งอาจมีการทดสอบลักษณะอื่น ๆ ด้วย เช่นว่า มีความดีงามมานานแล้วหรืออย่างไร การไม่ทำชั่วเพราะมีทัศนคติต่อผู้อื่นอย่างไร เมื่อได้หลักฐานข้อมูลจากการสังเกตพฤติกรรมแล้ว จึงได้มีการตรวจสอบกับพระพุทธเจ้าโดยตรง ด้วยการถามถึงพฤติกรรมตามที่ได้สังเกตนั้นว่าเป็น 7 จริงเท็จอย่างไร

2. การวัดและการประเมินผลด้วยตนเองนั้น สามารถกระทำได้ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้

“ขึ้นชื่อว่าความลับไม่มีในโลก สำหรับผู้ทำบาปกรรม ดูกรบุรุษ จริงหรือ

เท็จ ตัวของท่านย่อมจะรู้ได้ . . .” (อง.ติก. 20/479/139-140)

ผู้ที่กำลังปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาตนเองนี้จะต้องมีสติสัมปชัญญะตลอดเวลา ต้องมีธรรมอยู่ในใจเสมอ ดังคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ว่า “จงเตือนตนด้วยตนเอง จงพิจารณาตนด้วยตน” ในมัชฌิมนิกายมหาวรรค ได้กล่าวถึงคุณธรรมข้อนี้ว่า “จงพิจารณาตนเองว่า เป็นคนมีความต้องการจะลุแก่อำนาจบาป ความชั่วหรือเปล่านั้น หากรู้ตัวว่าอาจลุแก่อำนาจบาปความชั่ว ก็ควรพยายามเลิกละอกุศลธรรมนั้น ๆ เสีย และหากว่าได้พิจารณาอยู่ว่า เราไม่ใช่คนมีความปรารถนาสิ่งที่เป็นบาปอกุศลธรรม นั้น ๆ จะไม่ลุแก่อำนาจของบาปอกุศลธรรมนั้น ก็พึงอยู่ด้วยความปิติและปราโมทย์ ควรหมั่นศึกษาสำเนียงทั้งกลางวันและกลางคืนในกุศลธรรมทั้งหลาย

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการแสดงออกภายนอก บางครั้งไม่อาจจะนำมาเป็นเกณฑ์ตัดสินได้ เพราะขึ้นอยู่กับเหตุการณ์ สภาพแวดล้อมส่วนลึกจริง ๆ แล้ว อาจยังมีอกุศลธรรมอยู่ อันเป็นตัวเงื่อนไขสำคัญที่บุคคลยังมีโอกาสทำบาปได้ เมื่อเกิดสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาในเมื่อประสบกับปัญหาชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง โอกาสที่จะล่วงละเมิดศีลธรรมมีมาก แต่ถ้าเป็นการวัดผลทางจริยธรรม คุณธรรมภายในอย่างแท้จริงแล้ว บุคคลที่ได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าจะเป็นผู้ที่มี จริยธรรมอย่างแท้จริง โดยไม่มีเงื่อนไขใด ๆ ทั้งสิ้น จะไม่ยินดีหรือยินร้ายในเรื่องอะไรทั้งสิ้น สามารถควบคุมตัวเองได้เสมอ โดยการทดสอบประเมินผลด้วยตัวเอง ซึ่งจากการศึกษา เรื่องฐานะ 4 ประการ อาจนำมาพิจารณาประเมินพฤติกรรมของบุคคลว่าเป็นไรได้ ดังต่อไปนี้

1. จะทราบศีลของบุคคลด้วยการอยู่ร่วมกัน
2. จะทราบความสะอาดด้วยถ้อยคำ
3. จะทราบความกล้าหาญในเวลาอันตราย
4. จะทราบปัญญาด้วยการสนทนา (อง. จตุกก. 192/179-182)

ฐานะทั้ง 4 ประการ อธิบายได้ว่า เมื่อบุคคลอยู่ร่วมกัน พฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ ย่อมปรากฏให้เห็นได้ว่า สุจริต หรือทุจริต หากได้สนทนากันก็จะทำให้รู้ความจริงใจ ความบริสุทธิ์ ความสะอาดของจิตใจผู้พูดได้ว่าเป็นอย่างไร นอกจากนั้น เมื่อต้องประสบภาวะทุกข์ยากลำบาก มีอันตราย ก็จะทำให้ได้ทราบว่า บุคคลนั้น มีจิตใจกล้าหาญ เข้มแข็งเพียงใด ส่วนสุดท้ายของการตรวจสอบทางปัญญาก็ด้วยการสนทนา อันจะทำให้ทราบว่า บุคคลนั้นเป็นอย่างไร มีปัญญารู้คิด รู้พิจารณา รู้แก้ไขใคร่ครองหรือไม่ ซึ่งนับว่า ฐานะ 4 ประการนี้ นำมาเป็นเครื่องวัดและประเมินบุคคลได้เช่นกัน

การวัดประเมินผลการศึกษิตตามหลักการทางพระพุทธศาสนานั้น เสฐียรพงษ์ วรรณปก และ วศิน อินทสระ กล่าวว่า สามารถวัดได้ด้วยตน คือ บุคคลย่อมรู้แก้ไขว่าตนละ/ลศ สิ่งไม่ดีได้หรือไม่ แม้สังคมภายนอกก็สามารถประเมินได้ นั่นคือ อาจได้รับการยอมรับ หรือถูกติเตียน นอกจากนั้น การกระทำใดก็ตาม ให้พิจารณาว่าส่งผลกระทบต่อสังคมภายนอกหรือไม่ เบียดเบียนตนและผู้อื่นหรือไม่ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ กล่าวได้ว่า คือ เครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาอบรม หรือการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ได้ (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, สัมภาษณ์ 16 มกราคม 2542 และ วศิน อินทสระ, สัมภาษณ์ 24 ธันวาคม 2541)

สรุปได้ว่า การจัดการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นั้น บุคคลจะได้รับการพัฒนา 4 ประการ อันได้แก่

1. การพัฒนากาย หมายถึง การพัฒนาทั้งกาย และเป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพอย่างถูกต้อง ดึงงามในทางที่เป็นประโยชน์ คือ พัฒนาการความสัมพันธ์กับธรรมชาติด้วย
2. การพัฒนาศีล หมายถึง การพัฒนาการอยู่ร่วมในสังคมด้วยดีอย่างเกื้อกูลเป็นประโยชน์ และมีอาชีพที่ถูกต้องโดยประกอบสัมมาชีพ เรียกว่าพัฒนาการทางสังคม
3. การพัฒนาจิต คือ การฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจให้พร้อม สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ 3 ด้าน คือ ด้านคุณภาพจิต ซึ่งได้แก่ การสร้างเสริมจิตใจให้ตั้งงามมีเมตตา มีกรุณาอยากช่วยเหลือผู้อื่น เห็นความสำคัญของผู้อื่น ฯลฯ ด้านสมรรถภาพจิต ได้แก่ ความมีสติ มีขันติความอดทน มีสมาธิจิตใจแน่วแน่ มีความหนักแน่นเข้มแข็งมั่นคงของจิตใจที่จะทำงานให้ได้ผลสมบูรณ์โดยเฉพาะงานทางปัญญา คือการคิดพิจารณาให้เห็นความจริงแจ่มแจ้งชัดเจน และด้านสุขภาพจิต ได้แก่ การมีจิตใจที่เป็นสุข ซึ่งการศึกษาหรือการพัฒนาจะต้องสร้างคนให้มีความสุข
4. การพัฒนาปัญญา หมายถึง การทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ ซึ่งมีหลายขั้นตอน อันได้แก่ ขั้นความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการให้รู้จริง เข้าใจจริง ขั้นการรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือนหรือเอนเอียงด้วยอคติ ขั้นการคิดการวินิจฉัยซึ่งหมายถึงการใช้ปัญญา

โดยบริสุทธิ์ใจ ในปัญญาที่รู้จักเข้าใจโลก และชีวิตตามความเป็นจริง รู้ทางเสื่อม ทางเจริญและเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จ ที่ทำให้พัฒนาตน พัฒนาชีวิต และสังคมให้เจริญตงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป และขั้นสุดท้ายได้แก่ ปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขาร คือ โลกและชีวิต ถึงขั้นที่ทำให้จิตใจเป็นอิสระ หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์ คือ จิตใจไม่ถูกความยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลายครอบงำ

อนึ่ง นอกจากการนำหลักไตรสิกขามาใช้ในการให้การศึกษาเพื่อพัฒนาคนแล้ว เสฐียรพงษ์ วรรณปก และวศิน อินทสระ (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, สัมภาษณ์ 16 มกราคม 2542 และ วศิน อินทสระ, สัมภาษณ์ 24 ธันวาคม 2541) กล่าวว่า การให้การศึกษาฝึกอบรมตามแนวพุทธศาสตร์นี้ มีธรรมหลายหมวด หลายประเด็น ต้องปฏิบัติให้สอดคล้องประสานกัน ในลักษณะของการส่งทอดสอดคล้องประสานถ่ายโอนหน้าที่ซึ่งกันและกัน เป็นองค์รวม แต่ทั้งหมดต้องมี ปัญญาเป็นแกนหลัก ธรรมทุกหมวดต้องมีปัญญากำกับ หากประสงค์จะจัดการศึกษาเพื่อมุ่งการพัฒนาคน เพื่อให้สามารถพึ่งตนเองได้นั้น เสฐียรพงษ์ วรรณปก เสนอว่า หลักธรรมที่ควรนำมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาเพื่อพัฒนาคนให้พึ่งตนเองที่สำคัญ คือ นาดกรณธรรม 10 คือ ธรรมสร้างที่พึ่ง คุณธรรมที่ทำให้ตนเป็นที่พึ่งของตนเองได้ มีดังนี้ (ที.ปา. 11/466/283-284)

1. ความประพฤติดีงาม สุจริต (ศีล)
2. ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก มีความรู้ความเข้าใจลึกซึ้ง (พาหุสัจจะ)
3. ความมีกัลยาณมิตร การคบคนดี ได้ที่ปรึกษาและผู้แนะนำสั่งสอนที่ดี (กัลยาณมิตรตตา)
4. ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย รับฟังเหตุผล (โสวัจสสตา)
5. ความเอาใจใส่ช่วยขวนขวายในกิจใหญ่่น้อยทุกอย่างของเพื่อนร่วมหมู่คณะ รู้จักพิจารณาไตร่ตรอง สามารถจัดทำให้สำเร็จเรียบร้อย (กิงกรณิเยสุ ทักขตา)
6. ความเป็นผู้ใคร่ธรรม คือรักธรรม ใฝ่ความรู้ใฝ่ความจริง รู้จักพูด รู้จักรับฟัง ทำให้เกิดความพอใจ นำร่วมปรึกษาสนทนา ชอบศึกษา ยินดีปรีดา ในหลักธรรม หลักวินัยที่ละเอียดลึกซึ้งยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ธัมมกามตา)
7. ความขยันหมั่นเพียร คือ เพียรละความชั่ว ประกอบความดี มีใจแกล้วกล้า บากบั่น ก้าวหน้า ไม่ย่อท้อ ไม่ทอดทิ้งธุระ (วิริยารัมภะ)
8. ความสันโดษ คือ ยินดี มีความสุข ความพอใจด้วยปัจจัยสี่ที่หามาได้ด้วยความเพียรอันชอบธรรมของตน (สันตุฎฐิ)
9. ความมีสติ รู้จักกำหนดจดจำ ระลึกการทำคำที่พูดไว้ได้ ไม่มีความประมาท (สติ)
10. ความมีปัญญา หยั่งรู้เหตุผล รู้จักคิด พิจารณา เข้าใจภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง (ปัญญา)

อนึ่ง นาดกรณธรรมนี้ กล่าวได้ว่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก (พหุการธรรม) เพราะเป็นกำลังหนุนในการบำเพ็ญคุณธรรมต่าง ๆ ยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จได้อย่างกว้างขวาง ไพบูลย์ (พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) 2535: 282-283)

การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์จะช่วยให้ผู้ได้รับการศึกษาเป็นผู้มีคุณธรรม เป็นบัณฑิต คือ มีความรู้คู่คุณธรรมได้ เพราะกระบวนการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ เป็นการเรียนรู้ที่เน้นการฝึกตนเอง ต้องฝึกปฏิบัติ มีความอดทน เพียรพยายาม และความไม่ประมาทในการฝึกปฏิบัติเป็นสำคัญ ซึ่งหลักการดังกล่าวนี้ย่อมทำให้บุคคลได้รับการพัฒนาทั้งความประพฤติ ความคิด และความรู้ (ปัญญา) สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ไม่ถูก ผู้อื่นทำร้ายว่ากล่าวได้ ดังหลักธรรมคำสอนต่อไปนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตผู้ประกอบด้วยธรรม 4 ประการ เป็นผู้ฉลาด เป็นสัจบุรุษ ย่อมบริหารตนไม่ให้ถูกขจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่มีโทษ วิญญูชนไม่ติเตียน และย่อมได้ประสบบุญเป็นอันมาก ธรรม 4 ประการ เป็นไฉน? คือ กายสุจริต ๑ วาจสุจริต ๑ มโนสุจริต ๑ สัมมาทิฐิ ๑”

(อจ. จตุกก. 21/222/216)

ดังนั้น การมีความประพฤติถูกต้อง คือ สุจริตทั้งทางกาย วาจา และใจ ตลอดจนมีความคิดเห็นที่ถูกต้อง จึงเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งนับเป็นคุณสมบัติของบัณฑิตที่เป็นผู้รู้จักคิด เป็นผู้มีปัญญาอย่างแท้จริง ดังปรากฏในหลักธรรมต่อไปนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม 4 ประการ เป็นบัณฑิต เฉียบแหลม เป็นสัจบุรุษ ย่อมคุ้มครองตนให้ประกอบด้วยคุณสมบัติ เป็นผู้หาโทษมิได้ ทั้งนี้ภราษณผู้ไม่ติเตียนและย่อมประสบบุญเป็นอันมาก ... คือ ไคร่ครวญ สืบสวนรอบคอบแล้ว กล่าวติเตียนผู้ที่ควรติเตียน ๑ ไคร่ครวญ สืบสวนรอบคอบแล้ว กล่าวสรรเสริญผู้ที่ควรสรรเสริญ ๑ ไคร่ครวญ สืบสวนรอบคอบแล้ว ยังความไม่เลื่อมใสให้เกิดในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส ๑ ไคร่ครวญ สืบสวนรอบคอบแล้ว ยังความเลื่อมใสให้เกิดในฐานะที่ควรเลื่อมใส ๑” (อจ. จตุกก. 21/3/2-3)

แนวคิดทางพุทธศาสตร์ประกอบด้วยหลักการที่ครอบคลุมกว้างขวางและลึกซึ้งในหลายเรื่อง ดังคำกล่าวของ เสฐียรพงษ์ วรรณปก (สัมภาษณ์ 16 มกราคม 2542) ที่ว่า หากจะนำหลักการทางพุทธศาสตร์มาใช้ในการพัฒนาที่ยั่งยืนคงพูดทั้งหมดไม่ได้ แต่ถ้าจะมองเฉพาะมนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม เชื่อว่า พระพุทธศาสนามีหลักการในการพัฒนาทั้ง 3 ส่วนอยู่แล้ว ซึ่งการพัฒนาทั้ง 3 ส่วนนี้ เป็นกระบวนการเกี่ยวข้องสัมพันธ์โยงใย สอดประสานกัน เป็นระบบบูรณาการทั้งชีวิตและสังคม เรียกว่า พระรัตนตรัย อันได้แก่

- พระพุทธ ซึ่งอธิบายได้ว่า คนที่พัฒนาแล้ว ย่อมก้าวเข้าสู่ความเป็นพุทธ คือ เข้าถึงความจริงสูงสุด ด้วยการพัฒนากาย คีต จิต และปัญญา ดังพุทธคุณของพระพุทธเจ้า 3 ประการ คือ ปัญญาคุณ (รู้จริง รู้แจ้ง) วิสุทธิคุณ (มีคุณธรรม ความดีงาม) และกรุณาคุณ (มีความสุข จิตเป็นอิสระภาพ เข้าถึงอิสระภาพแท้จริง คือ พ้นจากกิเลส พ้นจากความขัดแย้ง)

- พระธรรม คือ ธรรมชาติ ความจริงของธรรมชาติ ความจริงที่มันเป็น มนุษย์ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องอย่างรู้เท่าทัน ด้วยการใช้อนุญา ทั้งมนุษย์และธรรมชาติต้องกลมกลืนกัน

- พระสงฆ์ หมายถึง สังคม ซึ่งเป็นผลมาจากการเข้าถึงธรรมชาติ ทำให้มนุษย์เข้าถึงสังคม

จึงกล่าวได้ว่า หลักการทางพุทธศาสตร์สามารถนำไปสู่การพัฒนาคนเพื่อให้สามารถดำรงตนอยู่ได้อย่างเป็นสุข ปราศจากการครอบงำโดยไม่ยึดติดในสภาพของผู้บริโภคนิยม เพราะสามารถหาความสุขโดยไม่เบียดเบียนมนุษย์และธรรมชาติ อันเป็นความสุขระดับโลกียสุข คือความสุขของชาวโลก ดังปรากฏในหลักธรรมที่ว่าด้วยความสุข ซึ่งเป็นความสุขของคฤหัสถ์ หรือผู้ครองเรือนพึงได้รับตามกาล ตามสมัย มีลักษณะ ดังนี้

1. สุขเกิดแต่ความมีทรัพย์ (อตุถิสุข)
2. สุขเกิดแต่การจ่ายทรัพย์บริโภค (โภคสุข)
3. สุขเกิดแต่ความไม่เป็นหนี้ (อนนสุข)
4. สุขเกิดแต่การประกอบกิจการที่ปราศจากโทษ (อนวชชสุข) (อง. จตุกก.)

3.3 สรุปแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

3.3.1 การพัฒนาที่ยั่งยืน

การศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ตลอดจนศึกษาแนวคิดทางพุทธศาสตร์จากและแหล่งข้อมูลทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ เช่น พระไตรปิฎก อรรถกถา ฯลฯ ร่วมกับการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทางพระพุทธศาสนา ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืนตามที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ ทำให้ผู้วิจัยสามารถสรุปนัยสำคัญทางพุทธศาสตร์ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้ดังนี้

ประเด็นที่ศึกษา	สาระที่ได้จากการศึกษา
ที่มา / ต้นกำเนิดของแนวคิด	<ul style="list-style-type: none"> • สืบเนื่องจากการพัฒนาประเทศตามแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจแล้วก่อให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร • แนวคิดหลักทางพระพุทธศาสนาสรุปได้ว่า ปัญหาหรือทุกข์ของมนุษย์เกิดจากกิเลส อันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ
แนวคิดเบื้องต้นของการพัฒนา	<ul style="list-style-type: none"> • การนำรากฐานหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา อันได้แก่ ปฏิจจนมุปบาท ไตรลักษณ์ ฯลฯ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 86-98) ซึ่งเป็นกฎแห่งธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับ เหตุ ปัจจัย มาพิจารณาตามความเป็นจริง
หลักการสำคัญของการพัฒนา	<ul style="list-style-type: none"> • การพัฒนาคนเพื่อให้เกิดวิชาคือ รู้แจ้งตามความเป็นจริง ในเรื่อง ปฏิจจนมุปบาท (กฎแห่งธรรมชาติ) รวมทั้งให้รู้และเข้าใจเรื่อง มรรคมีองค์ 8 (แนวทางปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์ หรือดับปัญหา) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 86-98)
เป้าหมายของการพัฒนาฯ	<ul style="list-style-type: none"> • มุ่งพัฒนาคน เพื่อให้ดำรงอยู่โดยไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่น คือ ให้กระทำกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต
นัยสำคัญของการพัฒนา	<ul style="list-style-type: none"> • กระบวนการพัฒนาคน เพื่อให้รู้ เข้าใจตามสภาพความเป็นจริงของกฎแห่งธรรมชาติ (ไตรลักษณ์/ปฏิจจนมุปบาท/อริยสัจจ์ มรรคมีองค์ 8) เพื่อจะได้ปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องเหมาะสม คือ ทำให้อยู่ร่วมกันกับธรรมชาติด้วยดีอย่างต่อเนื่องเรื่อยไป

ประเด็นที่ศึกษา	สาระที่ได้จากการศึกษา
ยุทธศาสตร์ของการพัฒนาฯ	<ul style="list-style-type: none"> ● มุ่งการพัฒนาคนด้วยการฝึกอบรม การพัฒนาคือการศึกษา หรือ การศึกษาก็คือการพัฒนา ● เป็นการพัฒนาที่ดำเนินไปอย่างกลาง ๆ คือ มัชฌิมาปฏิปทา ไม่ดำเนินการไปสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง โดยพัฒนาคนไปตามศักยภาพ เพื่อให้ดำรงชีวิตอย่างเหมาะสมให้ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 95-98) ● เน้นการปรับปรุงคุณภาพของคน เพื่อเกื้อหนุนการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติ ซึ่งจะนำไปสู่การแก้ปัญหาในด้านต่าง ๆ ด้วยปัญญา คือ รู้เข้าใจตามความเป็นจริง ● กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน เน้นระบบการพัฒนาคน โดยใช้กระบวนการศึกษาแบบไตรสิกขา เพื่อพัฒนาพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ทำให้ประพฤติปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมาะสม ซึ่งจะส่งผลต่อมนุษย์ (ที่ประกอบด้วยนาม รูป) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 99-101) ธรรมชาติ และสรรพสิ่งให้ดำเนินไปด้วยดี คือ ทุกส่วนเป็นปัจจัยส่งผลเกื้อกูลแก่กัน ทำให้ดำรงอยู่ด้วยดีร่วมกัน คนที่พัฒนาแล้วจะเป็นแกนกลางของระบบการพัฒนาต่อไป

3.3.2 แนวคิดทางการศึกษา

จากการศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์พระธรรมปิฎก (ประยูร ญฺชฺโต) ตลอดจนศึกษาแนวคิดทางพุทธศาสตร์จากพระไตรปิฎก อรรถกถา และแหล่งข้อมูลทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ ร่วมกับการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทางพระพุทธศาสนา ในเรื่อง แนวคิดทางการศึกษาตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้ผู้วิจัยสามารถสรุปนัยสำคัญทางพุทธศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาได้ดังนี้

ประเด็นที่ศึกษา	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
การจัดการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> ● การศึกษา คือ การพัฒนาคน ด้วยการพัฒนาระบบการดำเนินชีวิต ทั้งสามด้าน คือ ด้านพฤติกรรม ได้แก่ วินัย ฯลฯ ด้านจิตใจ ได้แก่ คุณธรรม ความสุข ฯลฯ ด้านปัญญา ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจ เหตุผล การเข้าถึงความจริง ฯลฯ

ประเด็นที่ศึกษา	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
	<ul style="list-style-type: none"> ● กระบวนการศึกษาต้องมีทั้งพัฒนาการและบูรณาการ โดยมีระบบการฝึกอบรมคน เรียกว่า สิกขา เป็นหลักแห่งพัฒนาการ ส่วนหลักธรรม คำสอน ของพระพุทธเจ้าที่จัดเป็นหมวด และแต่ละหมวดต้องปฏิบัติให้ครบชุด อย่างประสานกลมกลืนกัน เป็นหลักบูรณาการ ● พัฒนาการของผู้ที่ได้รับการศึกษา เรียกว่า การเป็นผู้มีตนได้พัฒนาแล้ว 4 ด้าน อันได้แก่ กายภาวนา คีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา โดยทั้ง 4 ด้าน ต้องเชื่อมโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกัน เสริมซึ่งกันและกัน และต้องไปด้วยกัน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติม หน้า 141) ● คนที่มีการศึกษาจะต้องประกอบด้วยองค์ 3 คือ มีปัญญา มีความดีงาม และมีความสุข เป็นอิสระ
กระบวนการของการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> ● มุ่งฝึกอบรมและพัฒนาคนทุกระดับ (เน้นคนเป็นศูนย์กลาง โดยประกอบด้วยการศึกษาแบบทั่ว ๆ ไป ที่ได้จากภายนอก (ปรโตโมษะ) และการศึกษาแบบไตรสิกขา ที่เกิดจากปัจจัยภายในตัวมนุษย์ (โยนิโสมนสิการ) ทำให้มีทัศนคติถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) และมีการพัฒนากายและวาจา (ศีลสิกขา) การพัฒนาจิต (จิตตสิกขา) และการพัฒนาปัญญา (ปัญญาสิกขา) ซึ่งสอดคล้องกับหลักของอริยมรรค ทำให้เกิดเป็นองค์รวมหรือระบบบูรณาการทั้งคนและสิ่งแวดล้อมรอบตัวคน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติม หน้า 134-141)
วัตถุประสงค์หรือเป้าหมายของการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> ● เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ 3 ระดับ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ซึ่งจะทำให้บุคคลอยู่ดีมีสุขในปัจจุบัน ประโยชน์ที่ถาวรมั่นคง ซึ่งจะอำนวยผลให้ทั้งในชาติปัจจุบันและชาติต่อ ๆ ไป และประการสุดท้าย คือ ประโยชน์สูงสุด คือ เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยธรรม (ดูรายละเอียดเพิ่มเติม หน้า 141-142)
ผู้สอน	<ul style="list-style-type: none"> ● ผู้สอนมีความเป็นกัลยาณมิตร มีความสามารถในการสอนและการเป็นแบบอย่างที่ดี ซึ่งได้แก่ พ่อ แม่ ครู ฯลฯ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติม หน้า 144)

ประเด็นที่ศึกษา	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
ผู้เรียน	<ul style="list-style-type: none"> ● ผู้เรียน คือ ศูนย์กลางของการพัฒนา จึงต้องให้ความสำคัญต่อผู้เรียน ต้องศึกษาและพยายามทำความเข้าใจผู้เรียนว่าเป็นอย่างไร (ดูระดับสติปัญญา เรียกว่า บุคคล 4) มีความพร้อม (อินทรีย์ 5 หรือ พละ 5) หรือไม่ และในการสอนก็เน้นให้ผู้เรียนต้องปฏิบัติด้วยตนเอง และให้ผู้เรียนมีบทบาทร่วมด้วย (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 145-146)
วิธีการสอน	<ul style="list-style-type: none"> ● ประกอบด้วย การบรรยาย หรืออธิบาย แบบการยืนขึ้นไปแนวเดียว การสนทนาแบบย้อนถาม การอภิปรายแยกแยะประเด็นให้ชัดเจน และการไม่ตอบคำถามในเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์
หลักสูตร (เนื้อหา หรือสาระของหลักสูตร)	<ul style="list-style-type: none"> ● หลักสูตรคำสอนของพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยหลักธรรมสำคัญ อันได้แก่ อริยสัจ 4 และไตรสิกขา ร่วมกับการปฏิบัติตามหลักธรรมหมวดต่าง ๆ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 86-121)
การประเมินผล	<ul style="list-style-type: none"> ● สามารถประเมินได้ ดังนี้ <ul style="list-style-type: none"> - สังเกตได้จากพฤติกรรมที่ปรากฏ - ผู้เรียนที่ได้บรรลุคุณธรรมขั้นเป็นอริยบุคคล สามารถที่จะประเมินผลได้ด้วยตนเอง

สรุปได้ว่า การพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสตร์ หมายถึง การพัฒนาคนด้วยระบบการศึกษา ซึ่งการศึกษาคือการพัฒนาชีวิต พัฒนาคนทั้งกาย จิต ปัญญา รวมถึงสภาพแวดล้อมของคน ทำให้ดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้องดีงาม ซึ่งเมื่อบุคคลมีความสุขความเจริญ สังคมก็ดำรงอยู่ได้ด้วยสันติสุข ทั้งสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ก็ไม่ถูกเบียดเบียนและถูกทำลายให้เกิดพิภภัย ทำให้คาดเดาได้ว่า เมื่อปัจจุบันดำเนินไปด้วยดีแล้ว สภาพการณ์แห่งอนาคตย่อมจะดำเนินไปในทางที่ดีด้วย ฉะนั้น การศึกษา หรือการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ จึงเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งปรากฏมีมานานแล้ว

3.4 การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาขององค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรม ของสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก กับแนวคิดทางพุทธศาสตร์

จากการศึกษารายละเอียดต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ผู้วิจัยพบว่าสาระต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาของทั้งสองแนวคิด สรุปได้ดังนี้

ประเด็นหลัก	แนวคิดขององค์การยูเนสโก	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
การพัฒนา	หมายถึง การทำให้เจริญขึ้น คือ การพัฒนาเพื่อสนองความต้องการ และสนองความสุขของมนุษย์ทั้งในปัจจุบันและอนาคต ด้วยความสมดุลและเท่าเทียมกัน	หมายถึง การพัฒนาคน (ภาวนา) และการพัฒนาวัตถุ ตลอดจนพัฒนาสภาพแวดล้อม (วัฒนา) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 77)
ธรรมชาติ	หมายถึง สิ่งแวดล้อม และทรัพยากร เช่น ภูเขา ต้นไม้ ฯลฯ	หมายถึง สิ่งที่เกิดตามเหตุ ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น และเป็นไปตามธรรมชา (ไตรลักษณ์และปฏิจกสมุปบาท) นั่นคือ ทุกสิ่งทุกอย่าง คือ ธรรมชาติ แม้มนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 86-103)
โลก	หมายถึง สภาพทางกายภาพที่รวมทั้งมนุษย์และทรัพยากรธรรมชาติ	โลกภายใน อันได้แก่ ชีวิตหนึ่ง ๆ ของคนและสัตว์ และโลกภายนอก ได้แก่ ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมรวมทั้ง ระบบจักรวาลต่าง ๆ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติม 99)
คนหรือมนุษย์		หมายถึง สิ่งมีชีวิตที่มีองค์ประกอบชีวิต 5 ส่วนที่เรียกว่า ชั้น 5 ซึ่งสรุปเป็นร่างกายและจิตใจ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 93-94 และ 99-101)

ประเด็นหลัก	แนวคิดขององค์การยูเนสโก	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
ความสุขของมนุษย์	หมายถึง การกินดีอยู่ดีของมนุษย์ (Well Being)	ได้กล่าวไว้ 4 ประการ อันได้แก่ การมีความสุขเพราะมีทรัพย์ (อศุติสุข) สุขจากการจ่ายทรัพย์ (โภคสุข) จากการไม่เป็นหนี้ (อนณสุข) จากการมิได้ประกอบ การงานที่เป็นโทษ (อนวชชสุข) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 158)
การบริหารของมนุษย์	หมายถึง การใช้สอยทรัพยากร สานองความต้องการเพื่อการดำรง ชีวิตอยู่	หมายถึง การใช้สอยทรัพยากร อย่างพอเหมาะ (มัตตัญญูตา) แก่ การดำรงชีวิต (ดูรายละเอียด เพิ่มเติม หน้า 119)
การศึกษา	หมายถึง การฝึกอบรมมนุษย์ ด้วยการพัฒนาทางกาย ทาง สังคม ทางอารมณ์ และสติปัญญา เพื่อให้มีความรู้ และสามารถ ประกอบวิชาชีพเลี้ยงตนได้ ในลักษณะของการเป็นกำลัง แรงงาน (Man Power) ซึ่งความรู้ที่ได้จากการศึกษาเป็น ความรู้จริงในวิชาการทางโลก เพื่อการดำรงชีวิตของมนุษย์	หมายถึง การฝึกอบรมให้เกิด(ศีล) (สมาธิ) และปัญญา เพื่อให้เกิด ปัญญาเข้าใจสรรพสิ่งตามความ เป็นจริง มีจิตใจที่สงบสุข มั่นคง และมีพฤติกรรมทางกาย วาจา ที่ เรียบร้อย เพื่อสู่ความเป็นบัณฑิต คือ ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา (ดูรายละเอียดหน้า 131-141)

ประเด็นหลัก	แนวคิดขององค์การยูเนสโก	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
แหล่งที่มาของความรู้	เกิดจากการศึกษาทั้งตามอรรถาธิบาย อย่างไม่เป็นทางการ โดยการ เรียนรู้ทางสังคม และการเรียนรู้ ด้วยตนเอง การศึกษาในระบบที่ จัดเป็นทางการ และการศึกษา นอกระบบ ซึ่งยืดหยุ่นตามสภาพ ความต้องการของผู้เรียน ตาม ลักษณะท้องถิ่นไม่จำกัดอายุของ ผู้เรียน	เกิดจากปัจเจกภายนอก (ปรโตโมสะ) คือ การฟัง การอ่าน หรือรับได้ ด้วยประสาทสัมผัส เรียกว่า สุตมยปัญญา และเกิดจากปัจเจก ภายใน คือ นำสิ่งที่ได้รู้มาคิด พิจารณาและพัฒนาจนรู้จักคิด คิดเป็น (โยนิโสมนสิการ) เรียกว่า จินตามยปัญญา และ ฝึกฝนตนเองเกิดความรู้ความจริง ทั้งในระดับโลก (โลกิยะ) เรื่อยไปจนถึงขั้นการรู้ความจริง ในระดับพื้นโลก (โลกุตระ) เรียกว่า ภาวนามยปัญญา (ดูรายละเอียดหน้า 131-141)
กระบวนการศึกษา	มุ่งฝึกอบรมพัฒนาคนและ องค์ประกอบภายนอกของคน โดยเน้นคนเป็นศูนย์กลาง เพื่อให้ สามารถนำความรู้ไปใช้ ประโยชน์เพื่อการดำรงชีวิตที่ดี และเกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อม ซึ่งกระบวนการศึกษานี้ ได้กล่าวไว้แล้วในบทก่อน	คือการฝึกอบรมและพัฒนาคนทุก ระดับโดยเน้นคนเป็นศูนย์กลาง และเน้นการพัฒนาจิต พัฒนา คุณธรรม ทำให้เข้าใจความจริง ของชีวิต โดยใช้ระบบไตรสิกขา และการปฏิบัติตามหลักธรรม หมวดต่าง ๆ ซึ่งได้กล่าวแล้วใน เรื่องการศึกษาตามแนว พุทธศาสตร์
บัณฑิต หรือผู้มีการศึกษา	หมายถึง คนที่มีความรู้ความ สามารถในการประกอบอาชีพ เพื่อเลี้ยงตนได้ ทั้งเป็นสมาชิก ที่ดีของสังคมและไม่ก่อปัญหาต่อ สิ่งแวดล้อม	หมายถึง ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา มีกายสุจริต วาจาสุจริต และ มโนสุจริต ซึ่งสะท้อนออกมา เป็นการไม่ทำชั่ว ทำดี และ ใจผ่องแผ้ว สามารถอยู่ร่วมกับ เพื่อนมนุษย์ รวมทั้งสรรพสัตว์ อย่างมีความสุข

จากการศึกษาแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาขององค์การยูเนสโก และแนวคิดทางพุทธศาสตร์ ทำให้ผู้วิจัยสามารถเปรียบเทียบแนวคิดดังกล่าวได้ดังนี้

1. ประเด็นเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน

- การพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวคิดขององค์การยูเนสโก เริ่มมาจากการประชุมขององค์การสหประชาชาติ ด้วยความตระหนักถึงปัญหาที่เกิดจากการพัฒนา อันเนื่องมาจากปัญหาประชากร การดำเนินชีวิต แนวคิดพื้นฐานที่เกี่ยวกับธรรมชาติและพฤติกรรมของมนุษย์ ผนวกกับแนวคิดที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจ ด้วยการใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นพลังผลักดัน เพื่อให้เกิดการพัฒนา แต่ขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดความไม่สมดุลในแต่ละภาคของสังคมโดยรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งก่อให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ แล้วส่งผลกระทบต่อมนุษย์ปัจจุบัน และมีแนวโน้มต่อไปถึงอนาคตด้วย ซึ่งองค์การยูเนสโกในฐานะที่เป็นหน่วยงานหนึ่งขององค์การสหประชาชาติ จึงได้รับอิทธิพลแนวคิดการพัฒนาแนวใหม่นี้มาดำเนินการด้วย แม้ว่าองค์การยูเนสโกจะมีภารกิจที่เกี่ยวข้องโดยตรงในเรื่องการพัฒนายู่แล้วก็ตาม

สาเหตุที่การพัฒนาที่ผ่านมาผิดพลาด เพราะความผิดพลาดของการพัฒนา (Failure of Development) ร่วมกับความผิดพลาดในการจัดการสิ่งแวดล้อม (Failure in the Management of Our Environment) ซึ่งจุดที่เป็นปัญหาแล้วกลายเป็นเป็นเป้าของการแก้ปัญหา มี 3 ประการ (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2537) คือ

1. การทำให้สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรหมดไป (Depletion)
2. การสร้างมลพิษในปริมาณที่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ (Pollution)
3. การเพิ่ม/ลดจำนวนประชากร (Population) โดยสัมพันธ์กับกิจกรรมของมนุษย์

ปรากฏการณ์ทั้งสามประการนี้ เกิดจากการกระทำของมนุษย์ทั้งสิ้น โดยมีองค์ประกอบหลักสามประการที่เป็นเครื่องมือ และกลไกในการดำเนินการ คือ วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

- แนวคิดทางพุทธศาสตร์ เนื่องจากพระพุทธศาสนาประกอบด้วยหลักธรรมคำสอนที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาดน (ภาวณา) การพัฒนาทางวัตถุ และพัฒนาสภาพแวดล้อมอันประกอบด้วยมนุษย์ (กายกับใจ) สังคม และธรรมชาติแวดล้อม หากทั้งหมดนี้มีความประสานกลมกลืนกันอย่างถูกต้อง ครบถ้วน โดยมนุษย์ได้ทำหน้าที่ ทำให้เหตุ ปัจจัย และองค์ประกอบพร้อมผลย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้จึงไม่น่ามีปัญหาที่จะต้องกล่าวถึงความสมดุล และความเท่าเทียมกันในการพัฒนาเพื่อความยั่งยืน เพราะพระพุทธศาสนามองสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นธรรมชาติ แม้มนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ นอกจากนั้น พระพุทธศาสนาเชื่อว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ ต้องฝึก ต้องพัฒนา

อันจะทำให้บุคคลเข้าสู่อิสรภาพและความสุขตามแต่ละระดับได้ด้วยตนเอง แล้วความสมบูรณ์และดุลยภาพก็จะปรากฏตามมาแน่นอน ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนามีการพัฒนาที่ยั่งยืนมานานแล้ว หากแต่ไม่ได้ใช้คำเรียกเช่นนี้เท่านั้นเอง

อย่างไรก็ตาม การที่ประเทศไทยมีปัญหาจากการพัฒนา ก็เพราะเรานำแนวคิดของตะวันตกมาใช้ในการพัฒนาแล้วละเลย ไม่ให้ความสนใจในคุณค่าและความสำคัญของพระพุทธศาสนา แม้คนไทยส่วนใหญ่จะนับถือพระพุทธศาสนา แต่ก็มีได้ศึกษา ทำความเข้าใจและประพฤติปฏิบัติตามอย่างแท้จริง

2. ประเด็นเรื่องการแก้ปัญหาที่เกิดจากการพัฒนา

แนวคิดขององค์การยูเนสโกเรื่องการแก้ปัญหาที่เกิดจากการพัฒนา

- เมื่อเกิดปัญหาในการพัฒนา ทำให้ต้องหาแนวทางในการแก้ปัญหา ด้วยการปรับเปลี่ยนแนวคิดใหม่ในกระบวนการพัฒนา โดยไม่เน้นการพัฒนาที่แยกส่วนกันในแต่ละมิติของสังคม แต่นำองค์ประกอบต่าง ๆ ของสังคมเข้ามาร่วมกันพัฒนาสิ่งแวดล้อมของสังคมให้ดำรงต่อเรื่อยไปถึงชนรุ่นต่อ ๆ ไปอย่างต่อเนื่องและดำเนินการอย่างสม่ำเสมอ และได้สมคูลนั้น องค์การยูเนสโกเสนอแนวคิดที่ จำเป็นต้องพัฒนาสมรรถนะของประชาชนและสถาบันต่าง ๆ เพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม โดยอาศัยมิติทางวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี ควบคู่ไปกับการใช้มิติทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะการให้คุณค่าในความเป็นมนุษย์ที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกัน ซึ่งเชื่อว่าจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้

ในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว องค์การยูเนสโก (UNESCO) ใช้วัฒนธรรม ศาสนา ประเพณี ค่านิยม และจริยธรรม เป็นเครื่องมือในการดำเนินการผ่านทางกลไกการศึกษา แต่มีข้อสังเกตว่า การศึกษาในความหมายที่เป็นอยู่ในปัจจุบันอาจจะจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการพัฒนานี้ไม่ยั่งยืนและไม่อาจนำไปสู่การแก้ปัญหาได้ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2537)

- แนวคิดในการแก้ปัญหาคือการพัฒนาตามหลักการทางพุทธศาสตร์ เนื่องจากปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นเพราะการพัฒนาตามโลกตะวันตก ทำให้พุทธศาสนิกชนละเลยหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่มุ่งฝึกฝนพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของคนให้เข้าถึงความจริงที่ถูกต้องตามหลักทางพุทธศาสตร์ นั่นคือ การพัฒนาคน ทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา โดยใช้ระบบไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งคนที่พัฒนาตามระบบนี้ ย่อมจะเป็นแกนกลางไปประสานปรับเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์ขององค์กรร่วมใหญ่ คือ ทั้งมนุษย์ สังคม ธรรมชาติ และสรรพสิ่ง ให้ดำเนินไปด้วยดีได้ เพราะทุกส่วนเป็นเหตุ ปัจจัย อิงอาศัยกันและกัน

เรื่องทำดีหรือทัศนคติของมนุษย์ที่มีต่อธรรมชาตินั้น พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เห็นว่า ควรปรับ ทำดี ทัศนคติ และฝึกฝนพัฒนาคนตามหลักทางพระพุทธศาสนา

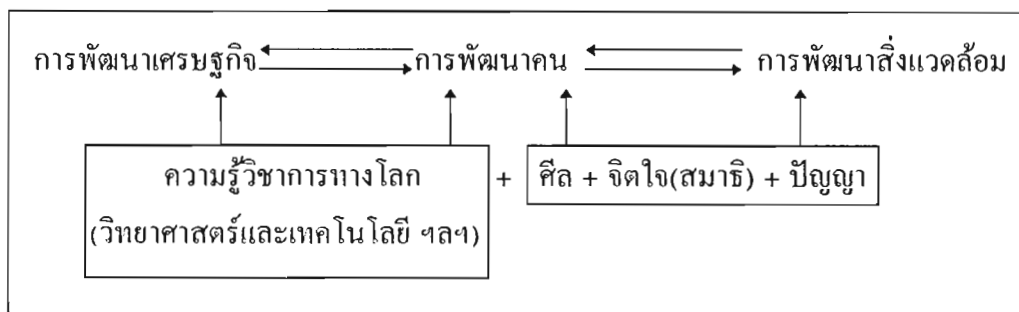
3. กรอบความคิดของการพัฒนา

- แนวคิดขององค์การยูเนสโก

เนื่องจากแนวคิดพื้นฐานของตะวันตก มีอิทธิพลต่อแนวคิดในการแก้ปัญหาการพัฒนาด้วย ผลคือในการแก้ปัญหาการพัฒนา จึงทำให้ได้แนวคิดใหม่ในการพัฒนาที่ยั่งยืน 2 ลักษณะ ในกระบวนการพัฒนาอันได้แก่ เศรษฐกิจ (Economic) กับนิเวศวิทยา (Ecology) หรือสิ่งแวดล้อม(Environment) กับการพัฒนา(Development) เป็นองค์ประกอบคู่กัน ซึ่งต้องประสานเกื้อกูลกัน แล้วบูรณาการเข้าเป็นองค์รวมที่สมดุล ซึ่งตัวกลางที่จะมาปรับองค์ประกอบทั้งสองอย่าง ให้ประสานกลมกลืนกันได้จริง ไม่ขัดแย้งกัน และไม่ต้องประนีประนอม คือ การเติมองค์ประกอบฝ่ายมนุษย์เข้าไปด้วย นั่นคือ ทั้งการพัฒนาเศรษฐกิจ การพัฒนาสิ่งแวดล้อม ต้องมีการพัฒนาคนเป็นแกนกลาง โดยนำวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ร่วมกับระบบการพัฒนาคนเป็นเครื่องมือสำคัญ

- แนวคิดทางพุทธศาสตร์

เนื่องจากรากฐานความคิดของพระพุทธศาสนา เน้นการพัฒนาคนอันนำไปสู่การสร้างปัญญา และนำไปสู่การพัฒนาจิตวิญญาณและพฤติกรรมของมนุษย์อยู่แล้ว ดังนั้น คนจึงเป็นแกนกลางของการพัฒนา ซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่การพัฒนาเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม ทั้งในระดับของบุคคลสังคมและระดับชาติได้ ซึ่งความสัมพันธ์ของแนวคิดดังกล่าว สามารถสร้างเป็นแผนภาพได้ดังนี้

แผนภาพที่ 13 ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบของการพัฒนาที่ยั่งยืน
ตามแนวพุทธศาสตร์

จากแผนภาพอธิบายได้ว่า ในการพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาสิ่งแวดล้อมมีศูนย์กลางคือการพัฒนาคน โดยมีประเด็นความรู้วิชาการทางโลก อันได้แก่ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ฯลฯ กับประเด็นการพัฒนาคนตามระบบไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล จิตใจ (สมาธิ) และปัญญา เป็นเครื่องมือในการดำเนินการ ซึ่งผลสุดท้ายของการดำเนินการก็คือผลของการพัฒนาอย่างยั่งยืนที่

มนุษย์กับธรรมชาติสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างกลมกลืน เกื้อกูลกันและมีความสุข ผลสำเร็จของการพัฒนาดังกล่าวคือ การมีความสามารถที่มากยิ่งขึ้น ในการทำให้ความเป็นอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์ สัตว์ และธรรมชาติ สามารถให้ประโยชน์เกื้อกูลต่อกัน มีการเบียดเบียนลดน้อยลง ทำให้โลกอุดมสมบูรณ์งดงาม เหมาะแก่การอยู่อาศัยอย่างมีความสุข

4. ประเด็นความหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืน

- แนวคิดขององค์การยูเนสโก ความหมายโดยรวมของการพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึง กระบวนการพัฒนาสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่อิงวัฒนธรรม ในลักษณะที่เป็นองค์รวม เป็นการบูรณาการ และด้วยความสมดุล ทั้งระหว่างการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม พร้อมกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนา เพื่อให้บรรลุผลตามความต้องการของมนุษย์และเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตทั้งของคนรุ่นปัจจุบันและอนาคต ด้วยความยุติธรรม

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ กล่าวได้ว่า ปรากฏมานานเกือบ 20 ปีแล้ว แต่พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) วิเคราะห์ว่า การที่การพัฒนาที่ยั่งยืน ยังไม่ปรากฏความก้าวหน้า อาจเพราะมีความผิดพลาดหลายทาง ซึ่งปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ที่ยากที่จะทำให้การพัฒนาที่ยั่งยืนประสบความสำเร็จ มีดังนี้

1. แนวคิดรากฐานกับแนวคิดขั้นปฏิบัติการไม่สอดคล้องกัน ทำให้สับสนเกิดเป็นความขัดแย้งถึงขั้นภูมิปัญญา ซึ่งเป็นความติดคั่นที่สำคัญของอารยธรรม
2. ความสับสนติดขัดในการเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ ซึ่งมนุษย์ต้องแยกให้ไต่ระหว่างมนุษย์ที่อยู่ในกระบวนการของกฎธรรมชาติ (ความจริงแท้ของธรรมชาติ) กับทรัพยากรมนุษย์ที่อยู่ในกระบวนการของมนุษย์ (สมมติของมนุษย์) การที่จะสัมฤทธิ์ผลหรือไม่ ขึ้นอยู่กับเจตนาและปัญญาของมนุษย์ที่รวมอยู่ในภูมิธรรม ภูมิปัญญาของมนุษย์ การพัฒนามนุษย์ มิใช่เพียงเพื่อให้เขาอยู่ร่วมด้วยดีกับสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่มนุษย์ที่พัฒนาดีแล้ว ต้องเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ และสามารถนำความรู้ในความจริงของธรรมชาติมาจัดตั้งวางระบบในสังคมต่อไป
3. ความไม่กระจ่างของการพัฒนาโดยเอาคนเป็นศูนย์กลาง มีความหมายที่ฟังสับสน 3 อย่าง คือ

3.1 จะต้องถือการพัฒนาคนเป็นเรื่องสำคัญที่สุด คือพัฒนาคนเป็นหลักเป็นแกนกลาง แต่ท่านให้ข้อสังเกตว่า ประเด็นของการพัฒนาคน ต้องเป็นลักษณะของการพัฒนาที่ไม่ได้เกิดจากการบังคับ แต่เกิดจากการที่ทุกคนเห็นคุณค่าร่วมกัน แล้วมีการฝึกฝนพัฒนาโดยลำดับ และตามระดับความสามารถของบุคคล

3.2 ต้องคำนึงความสำคัญของคนที่จะต้องมีคนที่จะพัฒนาแล้ว ต้องมีคุณสมบัติที่เหมาะสม มาเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เป็นแกนกลาง ซึ่งจะทำให้กระบวนการพัฒนาทั้งหมดดำเนินไปถูกทาง

3.3 ต้องมุ่งให้กระบวนการพัฒนาและองค์ประกอบอื่น ๆ ทุกด้านของการพัฒนาเป็นปัจจัยส่งเสริมช่วยให้คนพัฒนาคนไปสู่ชีวิตที่ดีงาม มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ รวมถึงการดำรงอยู่ได้ด้วยดีอย่างแท้จริงในโลกที่มีสภาพอันเกื้อกูล

4. การพัฒนาแบบองค์รวมที่สมดุล มองไม่เห็นชัดและไม่เห็นทั่วถึงว่ามีองค์ประกอบอะไรบ้างที่จะต้องนำมาบูรณาการให้เต็มระบบ

5. โลกกว้างไกลไร้พรมแดน แต่คนยังคับแคบและแบ่งแยก แม้ว่าสภาพรูปธรรมต่าง ๆ จะพัฒนาสู่ความเป็นสากล แต่คนก็ไม่ได้พัฒนาตัวเองให้มีความเป็นสากลอย่างสอดคล้องกัน คือ แม้ว่าสภาพแวดล้อมทางวัตถุจะแผ่กว้างถึงกัน ประสานรวมเป็นอันเดียวกัน แต่มนุษย์กลับเดินสวนทาง ยังมีจิตใจและความรู้สึกนึกคิดที่จำกัด กีดกันเอาแต่ตัวแต่พวก และมุ่งร้าย ริดรอนคนอื่น พวกอื่น จึงต้องมุ่งเน้นการทำให้มนุษย์มีจิตใจและปัญญาเป็นสากล สอดคล้องกับความเป็นสากลของโลก ด้วยหลักความเป็นสากล 3 ประการ ดังนี้

5.1 ความเป็นมนุษย์ที่สากล

5.2 ความเป็นจริงที่สากล

5.3 เมตตาที่เป็นสากล

- แนวคิดทางพุทธศาสตร์ ความหมายโดยรวมของการพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึงกระบวนการพัฒนาคนตามหลักการทางพระพุทธศาสนาที่เน้นการพัฒนากระบวนการดำเนินชีวิตของคนทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เพื่อให้เป็นปัจจัยหลักในการประสานและบูรณาการระบบความสัมพันธ์แบบองค์รวมของบุคคล สังคม และสภาพแวดล้อมให้ดำรงอยู่ด้วยดีอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเรื่อยไป

5. ประเด็นเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

- แนวคิดขององค์การยูเนสโก เนื่องจากแนวคิดหนึ่งเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนขององค์การยูเนสโก คือ การใช้วัฒนธรรม ศาสนา ประเพณี ค่านิยม และจริยธรรม เป็นเครื่องมือในการดำเนินการผ่านทางกลไกการศึกษา ทำให้เกิดแนวคิดเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ดังนี้

- ต้องพัฒนาศักยภาพของชุมชนทุกวัยทุกระดับการศึกษาให้ได้รับความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม การพัฒนามนุษย์ และการพัฒนาที่ยั่งยืน และนำไปใช้ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนอย่างแท้จริง
- ส่งเสริมและขยายการศึกษาขั้นพื้นฐานทั้งการศึกษาในระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียน
- ต้องสร้างความตระหนักในเรื่องคุณค่าสิ่งแวดล้อม จริยธรรม และพฤติกรรมที่จะส่งเสริมการพัฒนาอย่างยั่งยืน

• แนวคิดทางพุทธศาสตร์ เนื่องจากพระพุทธศาสนากล่าวถึงเหตุ ปัจจัย เป็นสำคัญ การกระทำใด ๆ ก็ตามเกิดแต่เหตุ ปัจจัย รวมทั้งให้ความสำคัญกับมนุษย์เป็นหลัก ซึ่งในส่วนการพัฒนาแต่เหตุ ปัจจัย รวมทั้งให้ความสำคัญกับมนุษย์เป็นหลัก ซึ่งในส่วนการพัฒนาคนนั้น พระพุทธศาสนาเห็นว่า มนุษย์ต้องฝึกฝนอบรม มนุษย์พัฒนาได้ การฝึกอบรมตามหลักทางพุทธศาสตร์จึงต้องใช้หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการดำเนินการผ่านระบบการพัฒนาคน เพื่อนำไปสู่ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน สรุปได้ดังนี้

การพัฒนาคน ต้องพัฒนาคนเต็มทั้งระบบ ทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา โดยพัฒนาพร้อมกันทั้ง 3 ด้าน ให้มีความสัมพันธ์ อิงอาศัยเป็นปัจจัย ส่งผลต่อกัน และพัฒนาอย่างไปด้วยกันแบบระบบไตรสิกขา นั่นคือ พัฒนาพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียน พัฒนาคุณภาพจิตที่เหมาะสมทำให้เกิดปัญญาอันจะนำไปสู่อิสราภาพและสันติสุข เมื่อมนุษย์พัฒนาแล้ว มีชีวิตที่ดีงาม สมบูรณ์ เป็นทุน หรือทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณภาพ ก็จะเป็นปัจจัยตัวกระทำต่อสภาพสังคม หรือระบบการพัฒนาต่าง ๆ คือ ทั้งระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการบริหาร ตลอดจนกิจกรรมต่าง ๆ ให้เกิดความประสานกลมเกลียวกันตามความเป็นจริง เพราะสามารถทำความเข้าใจและดำเนินชีวิตอย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ ไม่เบียดเบียนธรรมชาติ รู้จักใช้วิชาความรู้ทางโลก (โดยเฉพาะวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี) ด้วยความไม่ประมาท คือพัฒนาตนเคียงคู่ไปกับการพัฒนาด้านอื่น ๆ อยู่เสมอ

อนึ่ง คุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการศึกษาตามแนวคิดของตะวันตกนั้น ได้แก่ การพัฒนาทางกาย (Physical Development) พัฒนาทางสังคม (Social Development) พัฒนาการทางอารมณ์ (Emotional Development) และการพัฒนาทางปัญญา (Intellectual Development) ซึ่งทางพระพุทธศาสนา ผู้ที่ได้รับการฝึกอบรม หรือได้รับการศึกษา จะได้รับการพัฒนาทางกาย (กายภาวนา /

ภาวิตกาโย) และพัฒนาการทางปัญญา (ปัญญาภาวนา / ภาวิตปัญญา) ซึ่งแนวคิดดังกล่าวสามารถสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้

คุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการศึกษา	
แนวคิดของตะวันตก	แนวคิดทางพระพุทธศาสนา
1. พัฒนาการทางกาย (Physical Development) หมายถึง การพัฒนาสมรรถภาพทางกาย การพัฒนาร่างกาย ฯลฯ	1. กายภาวนา หรือ ภาวิตกาโย (พัฒนากาย) ซึ่งมีความหมายถึง การพัฒนาความสัมพันธ์ กับสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพ ทั้งสุขภาพ ร่างกาย ทักษะ รวมถึงความสัมพันธ์กับ สิ่งแวดล้อมทางกายภาพทั้งหมด
2. พัฒนาทางสังคม (Social Development) หมายถึง การพัฒนาการดำเนินชีวิตใน สังคมได้อย่างเหมาะสม ฯลฯ	2. ศิลภาวนา หรือภาวิตศีโล (พัฒนาศีล) หมายถึง การอยู่ร่วมกันด้วยดีในสังคม เป็นพัฒนาการในการสัมพันธ์ทางสังคม
3. พัฒนาการทางอารมณ์ (Emotion Development) จะเกี่ยวข้องกับอารมณ์ ทศนคติ เจตคติ ฯลฯ	3. จิตภาวนา หรือภาวิตจิตโต (พัฒนาการทางจิตใจ) หมายถึง ให้มีจิตใจมั่นคง ไม่หวั่นไหวง่าย
4. พัฒนาการทางปัญญา (Intellectual Development) จะเกี่ยวข้องกับความสามารถทางสติปัญญา ทั้งความรู้ ความจำ ความเข้าใจ การนำไปใช้ ฯลฯ	4. ปัญญาภาวนา หรือภาวิตปัญญา (พัฒนาการ ทางปัญญา) ซึ่งตรงกับคำว่า Wisdom Development อันหมายถึง การรู้เข้าใจ รู้คิด รู้วินิจฉัย รู้ใช้แก้ปัญหา รู้ที่จะสร้างสรรค์ จัดทำดำเนินการให้สำเร็จได้ด้วยความรู้ที่ ถูกต้องในความจริง

แผนภาพที่ 14 เปรียบเทียบคุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการศึกษาตามแนวคิดของตะวันตก และ
แนวคิดทางพระพุทธศาสนา (สรุปโดยผู้วิจัย)

ที่มา : ประยุกต์มาจากพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) การพัฒนาที่ยั่งยืน. กรุงเทพฯ: บริษัท
สหธรรมิก, จำกัด, 2537.

จากแผนภาพ อธิบายได้ว่า คุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการศึกษาตามแนวคิดทั้ง 2 นั้น มุ่งเพื่อ
การพัฒนาคน ซึ่งแนวคิดของพระพุทธศาสนามีได้เน้นที่การพัฒนาวิถยาการหรือเน้นเรื่องการมี
ความรู้เท่านั้น เพราะกระบวนการศึกษาตามแนวคิดพระทางพุทธศาสนาประกอบด้วยการบูรณาการ
คือ ทำให้สมบูรณ์ และพัฒนาการ คือ ทำให้เจริญ แต่มิใช่ความสมบูรณ์และความเจริญเฉพาะตัว

บุคคลเพียงลำพัง ต้องรวมถึงความสัมพันธ์ทางสังคม และสิ่งแวดล้อม อันได้แก่ ธรรมชาติต่าง ๆ ด้วย ทั้งนี้ เพราะมนุษย์ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ตามลำพังโดยไม่มีสังคม และธรรมชาติแวดล้อมได้
อย่างไรก็ดี จากการศึกษารายละเอียดทั้งหมดตามที่ได้นำเสนอมาแล้ว ทำให้ผู้วิจัยสามารถสรุปประเด็นสำคัญของการพัฒนา และการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวคิดขององค์การยูเนสโกกับแนวคิดทางพุทธศาสตร์ ได้ดังสรุปต่อไปนี้

ประเด็นที่ศึกษา	แนวคิดขององค์การยูเนสโก	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
ที่มาของการพัฒนาที่ยั่งยืน	<ul style="list-style-type: none"> ● ปัญหาประชากร ● พฤติกรรม/การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ● แนวคิดพื้นฐานที่เกี่ยวกับธรรมชาติ ● แนวคิดที่มุ่งพัฒนาเศรษฐกิจ ทั้ง 4 ประเด็นนี้ ทำให้เกิดปัญหาต่อมนุษย์ และสิ่งแวดล้อม 	<ul style="list-style-type: none"> ● เหตุ ปัจจัย และองค์ประกอบต่าง ๆ อันได้แก่พัฒนามนุษย์พัฒนาวัตถุ และสภาพแวดล้อมที่ประกอบด้วยมนุษย์ สังคม และธรรมชาติ ไม่ได้สมดุล
แนวทางในการแก้ปัญหา	<ul style="list-style-type: none"> ● ปรับระบบการพัฒนาใหม่ โดยพัฒนาสมรรถนะของประชาชนและสถาบันต่าง ๆ ควบคู่กับระบบการพัฒนา คือ ทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี สิ่งแวดล้อม และมุ่งเน้นโดย เฉพาะมิติทางวัฒนธรรม 	<ul style="list-style-type: none"> ● ปรับทำที่ ทัศนคติ และฝึกฝนระบบการพัฒนาคนเต็มทั้งระบบ ตามหลักการทางพุทธศาสตร์
กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน	<ul style="list-style-type: none"> ● กระบวนการพัฒนาสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ที่อิงวัฒนธรรม ในลักษณะที่เป็นองค์รวม เป็นการบูรณาการด้วยความสมดุล เพื่อคนรุ่นปัจจุบัน และอนาคต 	<ul style="list-style-type: none"> ● การพัฒนาคนครบทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา และให้คนที่พัฒนาเต็มระบบนี้เป็นแกนกลางนำการพัฒนาคน และคนที่พัฒนาแล้ว ไปประสานปรับเปลี่ยนบูรณาการระบบสัมพันธ์ร่วมในองค์รวมใหญ่ของระบบการพัฒนา

ประเด็นที่ศึกษา	แนวคิดขององค์การยูเนสโก	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
เครื่องมือในการพัฒนา	<ul style="list-style-type: none"> • ใช้วัฒนธรรม ศาสนา ประเพณี ค่านิยม และจริยธรรม เป็นเครื่องมือ โดยผ่านกลไกทางการศึกษา 	<ul style="list-style-type: none"> • ใช้หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือ โดยผ่านกลไกทางการศึกษา เพราะการพัฒนาก็คือการศึกษา
เป้าหมายของการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> • พัฒนาศักยภาพของคน ชุมชน ทูทวิย ทุกระดับการศึกษา โดยเน้นความรู้เรื่อง สิ่งแวดล้อม การพัฒนามนุษย์ และการพัฒนาที่ยั่งยืน • ขยายการศึกษาขั้นพื้นฐานทั้งการศึกษาในระบบโรงเรียน และนอกระบบโรงเรียน • สร้างความตระหนักเรื่องคุณค่า สิ่งแวดล้อม จริยธรรม และพฤติกรรมที่เสริมการพัฒนาที่ยั่งยืน 	<ul style="list-style-type: none"> • เป็นการพัฒนาคอนทุกคนทุกระดับ ด้วยการศึกษแบบไตรสิกขา เพื่อพัฒนาพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ทำให้รู้เห็นตามสภาพความเป็นจริง และดำรงชีวิตได้อย่างเหมาะสม ตามทำนองคลองธรรม (ดูรายละเอียดเพิ่มเติม หน้า 131-141)
วิธีการจัดการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> • การเรียนการสอนเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง 	<ul style="list-style-type: none"> • การเรียนการสอนเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง แต่ขณะเดียวกัน สิ่งแวดล้อมของผู้เรียนคือที่มาของแหล่งข้อมูล(ปรโตโมสะ) ร่วมกับความสามารถของผู้เรียน หรือปัจจัยภายในตัวผู้เรียน (โยนิโสมนสิการ) ต้องนำไปสู่ทักษะที่ถูกต้อง (สัมมาทิฎฐิ) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 131-141) • เน้นการเรียนแบบไตรสิกขา และเป็นการเรียนรู้เนื้อหา (ปริยัติ) ร่วมกับการปฏิบัติ โดยเฉพาะการปฏิบัติตามหลักธรรมหมวดต่าง ๆ

ประเด็นที่ศึกษา	แนวคิดขององค์การยูเนสโก	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
	<ul style="list-style-type: none"> • เนื้อหาสาระของหลักสูตรเน้นเรื่องสิ่งแวดล้อมศึกษา และการพัฒนาที่ยั่งยืน 	<ul style="list-style-type: none"> • เนื้อหาสาระเน้นเรื่องอริยสัจจ์ เพื่อความเข้าใจถึง เหตุ ปัจจย การเกิดทุกข์ การแก้ปัญหา การหาหนทางดับทุกข์ เพื่อการอยู่ร่วมกันกับมนุษย์ สังคม และธรรมชาติ อย่างรู้เท่าทันความจริง ทำให้เป็นสุข หลุดพ้นจากการครอบงำ
ผลสำเร็จของการศึกษา	<ul style="list-style-type: none"> • พัฒนามนุษย์ 4 ด้าน คือ พัฒนาการทางกาย พัฒนาการทางสังคม พัฒนาการทางอารมณ์ และพัฒนาการทางปัญญา 	<ul style="list-style-type: none"> • ภาวิตกาโย คือ การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพทั้งหมด • ภาวิตสีโล คือ การพัฒนาการอยู่ร่วมกันด้วยดีในสังคม คือ การพัฒนาการในการสัมพันธ์ทางสังคม • ภาวิตจิตโต คือ พัฒนาการทางจิตใจ • ภาวิตปัญญา คือ การรู้เข้าใจ รู้จักใช้ปัญญาแก้ไขปัญหารู้จักสร้างสรรค์ด้วยความรู้ที่ถูกต้องในความจริง (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 171-172)

จากข้อสรุปที่ได้นำเสนอมานี้ ทำให้กล่าวได้ว่า แนวคิดในการพัฒนาที่ยั่งยืนทั้ง 2 แนวคิดนี้ มีความแตกต่างกัน และมีความเหมือนกันบางประเด็น ดังสรุปต่อไปนี้

ความเหมือนกัน

ประเด็นที่ได้จากการศึกษา	แนวคิดขององค์การยูเนสโก	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
ที่มาของปัญหาการพัฒนา	ปัญหาของการพัฒนาเกิดจากมนุษย์	ปัญหาของการพัฒนาเกิดจากมนุษย์ โดยเฉพาะกิเลส อันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ
แนวทางในการแก้ปัญหา	ให้ความสำคัญต่อมนุษย์และวัฒนธรรม	พระพุทธศาสนา เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมประจำชาติที่ให้ความสำคัญและเน้นการพัฒนาคนอยู่แล้ว
เครื่องมือที่ใช้ในการแก้ปัญหา	การศึกษา	การศึกษาหรือการฝึกอบรมคนตามระบบไตรสิกขา

ความแตกต่าง

ประเด็นที่ได้จากการศึกษา	แนวคิดขององค์การยูเนสโก	แนวคิดทางพุทธศาสตร์
แนวคิดพื้นฐานเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติ	มองมนุษย์คือผู้ได้ประโยชน์จากธรรมชาติ	มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ
แนวทางในการแก้ปัญหา	มุ่งปรับระบบการพัฒนาคนและระบบการพัฒนาด้วยการให้ความสำคัญกับมิติทางวัฒนธรรม	เน้นการพัฒนาคน ทั้งด้านพฤติกรรมจิตใจ และปัญญา เพื่อให้คนที่พัฒนาแล้วสามารถประสาน ปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม อันจะนำไปสู่การพัฒนาที่เหมาะสม
แนวคิดในการจัดการศึกษา	การศึกษาตามระบบสากล	การศึกษาตามหลักทางพุทธศาสตร์

ประเด็นความเหมือนกัน

แนวคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืนทั้ง 2 แนวคิด มีความเหมือนกัน ตรงประเด็นที่ให้ความสำคัญในเรื่องการศึกษา แต่ในความเหมือนนี้ก็มีความแตกต่างกันบางประการ คือ การศึกษาตามแนวคิดตะวันตกกับการศึกษาฝึกอบรมตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนามีความแตกต่างกัน

ประเด็นความแตกต่าง

แนวคิดขององค์การยูเนสโก เป็นแนวคิดของตะวันตก ที่มีความแตกต่างตั้งแต่แนวคิดพื้นฐานในเรื่องท่าทีที่มีต่อธรรมชาติ แนวการดำเนินชีวิต ร่วมกับพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งนำแนวคิดในการพัฒนาที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจมาใช้จนปรากฏปัญหานานาประการ โดยเฉพาะด้านสิ่งแวดล้อม และส่งผลในทางลบต่อมนุษย์ จึงทำให้ต้องค้นหาและปรับเปลี่ยนแนวคิดใหม่ในการพัฒนา คือ นำองค์ประกอบต่าง ๆ ของสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวคิดเรื่องการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เพื่อชนรุ่นปัจจุบันและอนาคต โดยการคำนึงถึงปัจจัยด้านมนุษย์ที่เน้นมิติทางวัฒนธรรม เข้าร่วมในกิจกรรมการพัฒนา

แนวคิดดังกล่าวจึงแตกต่างกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา นั่นคือ พระพุทธศาสนาได้เสนอแนวคิดพื้นฐานเรื่องมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ มีหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เสนอหลักการพัฒนาคน (ที่เรียกว่า ภาวนา) ทั้งด้านพฤติกรรม (ความประพฤติ) ด้านจิตใจ (คุณธรรมจริยธรรม) และด้านปัญญา (การรู้และเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง) ขณะเดียวกันหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาก็เสนอหลักการพัฒนาวัตถุหรือสภาพแวดล้อม หรือธรรมชาติ คือ ทั้งมนุษย์ สังคม และธรรมชาติ โดยไม่สามารถแยกออกไปจากการดำรงชีวิตของมนุษย์ได้ ต้องดำเนินไปด้วยกันกับชีวิตมนุษย์ในลักษณะประสานกลมกลืนกัน มิได้เน้นเฉพาะพัฒนามนุษย์ในมิติทางวัฒนธรรม หรือการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม แต่เพียงด้านใดด้านหนึ่ง จึงสรุปได้ว่า แนวคิดทางพระพุทธศาสนาเสนอหลักการที่กว้างขวางและลึกซึ้งกว่ามาก ทั้งในแง่การพัฒนามนุษย์ และพัฒนาสภาพแวดล้อมของมนุษย์

สรุป

การศึกษาเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาที่ได้ศึกษามาทั้งหมดนี้ ทำให้ผู้วิจัยเห็นประเด็นที่เกี่ยวข้อง และนำไปสู่การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ ซึ่งควรนำมาพิจารณาประกอบดังต่อไปนี้

1. ประเด็นเรื่องการพัฒนา จะพบว่าไม่อาจบรรลุถึงการพัฒนาที่ยั่งยืนได้โดยง่าย ถ้าหากระบบการบริหารหรือกระบวนการพัฒนาประเทศยังไม่ได้สมดุล อันเนื่องมาจากการมุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจมากเกินไป ส่วนนโยบายด้านอื่น ๆ เช่น ในด้านการศึกษาพบว่า ยังมีปัญหาเรื่องการกระจายอำนาจทางการศึกษา การจัดสรรงบประมาณ ฯลฯ ที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาระบบการศึกษาอย่างแท้จริง
2. ประเด็นเรื่องการพัฒนาคน จะพบว่าคนประกอบด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งที่เป็นระบบและไม่เป็นระบบรอบ ๆ ตัวคนด้วย โครงสร้างต่าง ๆ ทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การศึกษา สิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย ฯลฯ ล้วนเป็นส่วนประกอบของการพัฒนาที่ต้องให้ความสำคัญร่วมกัน
3. ประเด็นเรื่องการศึกษา ต้องปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่องการจัดการศึกษาเสียใหม่ คือ มิใช่มุ่งให้เป็นกำลังแรงงาน (man power) แต่ต้องมุ่งให้การศึกษาเพื่อพัฒนาคนให้เป็นคนสมบูรณ์ทั้ง

กาย ใจ และปัญญา อย่างสัมพันธ์กัน ซึ่งต้องอาศัยองค์ประกอบหลายประการ ทั้งองค์ประกอบของการพัฒนา การปฏิรูปการศึกษา อันได้แก่ เรื่องสถานศึกษา ครู/บุคลากร หลักสูตร/กระบวนการเรียนการสอน ตลอดจนระบบการบริหารการศึกษา และให้มีการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต

4. ประเด็นเรื่องการจัดการศึกษา พบว่า หากมุ่งหมายเพื่อให้บุคคลมีทักษะในการคิดวิเคราะห์แยกแยะเหตุผล มีความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม มีความประพฤติดี มีค่านิยมที่ถูกต้อง ควรเน้นการศึกษาเพื่อการพัฒนาความคิดและจิตใจเป็นสำคัญ ซึ่งการศึกษาเพื่อพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์จะแก้ไขประเด็นด้านความคิดและพฤติกรรมเหล่านี้ได้ หากจัดกระทำอย่างจริงจัง ด้วยความเห็นพ้องต้องกันของทุกระบบการบริหาร ด้วยความร่วมมือของทุกหน่วยในสังคมตั้งแต่ครอบครัว ชุมชน สังคม โดยถือเป็นประเด็นหลักของการพัฒนาและการจัดการศึกษา คือ ทুমุเทศรรพกำลังทุกด้านในการดำเนินการ ด้วยการให้ทุกระบบของการพัฒนาและของสังคมได้มีส่วนร่วมเพื่อให้การปฏิรูปการศึกษาประสบผลสำเร็จโดยเร็ว

5 ประเด็นเรื่อง การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ ต้องใช้กระบวนการพัฒนาคนตามหลักการทางพระพุทธศาสนาที่เน้นการพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของคนทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา มาเป็นปัจจัยหลักในการประสานและบูรณาการระบบความสัมพันธ์แบบองค์รวมของบุคคล สังคม และสภาพแวดล้อมให้ดำรงอยู่ด้วยดีอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเรื่อยไป

อนึ่ง การพัฒนาคนเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ซึ่งจากการศึกษาทัศนะของพระพุทธศาสนาในเรื่อง“คน”นั้น คน คือ ส่วนประกอบของขันธ 5 กล่าวโดยสรุปคนจึงมีส่วนประกอบ 2 ส่วน คือ ร่างกายกับจิตใจ และแม้ว่า การพัฒนากายจะเป็นสิ่งที่ต้องกระทำก็จริง แต่พระพุทธศาสนาก็ให้ความสำคัญด้านจิตใจมาก เพราะการพัฒนาจิตใจนั้น พระพุทธศาสนาถือว่า มีผลส่งมาถึงร่างกายได้ ดังพุทธภาษิตที่ว่า “จิตที่บุคคลฝึกดีแล้วนำสุขมาให้ . . . ปัญญาย่อมไม่บริบูรณ์แก่บุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น . . . จิตที่บุคคลตั้งไว้ผิด พึงทำบุคคลนั้นให้เลวยิ่งกว่าความฉิบหาย . . . จิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบแล้ว พึงทำเขาให้ประเสริฐกว่าเหตุนั้น” (ขุ.ธ. 25/13/14-15) ซึ่งหากพิจารณาให้ลึกซึ้งจะเห็นว่า การพัฒนาจิตใจเป็นหลักการของการพัฒนาทุกอย่างและสำคัญยิ่ง เพราะจิตใจหรือความคิดเห็น เป็นรากฐานของพฤติกรรมทางกายและทางวาจา (กายกรรม/วจีกรรม) จากจุดนี้เอง พระพุทธศาสนาจึงได้วางแนวทางการฝึกคนไว้ซึ่งเรียกว่า ไตรสิกขา อันประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา โดยศีลเป็นคุณธรรมที่ควบคุมพฤติกรรมทางกายและทางวาจา ส่วนสมาธิและปัญญาเป็นเรื่องของจิตใจ และตามหลักไตรสิกขา สัมพันธ์โดยตรงกับมรรคมีองค์ 8 โดยศีล ได้แก่ เจริญชอบ (สัมมาวาจา) กระทำชอบ (สัมมากัมมันตะ) และเลี้ยงชีพชอบ (สัมมาอาชีวะ) สมาธิ ได้แก่ พยายามชอบ (สัมมาวายามะ) ระลึกชอบ (สัมมนาสติ) และตั้งจิตมั่นชอบ (สัมมาสมาธิ) ส่วนปัญญา ได้แก่ ความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) และคำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 137-141)

ประเด็นการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ที่กล่าวมานี้ อาจแก้ปัญหาการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนได้ แต่ต้องนำประเด็นที่กล่าวในข้างต้น ตั้งแต่ประเด็นที่ 1-4 มาพิจารณาปรับปรุงและแก้ไขให้เอื้อต่อแนวคิดการจัดการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ของผู้วิจัยด้วย

บทที่ 4

การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์

การศึกษาวิเคราะห์รายละเอียดของสาระ เรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาของแนวคิดทั้งหมดที่ได้ศึกษามาแล้วนั้น ทำให้ผู้วิจัยเห็นว่า แนวคิดขององค์การยูเนสโก และแนวคิดทางพุทธศาสตร์ที่มีต่อเรื่องดังกล่าว มีทั้งจุดเด่นและจุดด้อยบางประการ ดังสรุปต่อไปนี้

1. ความคิดพื้นฐานเรื่องท่าทีของมนุษย์ต่อธรรมชาติและแนวคิดบริโภคนิยม ทำให้มนุษย์นำธรรมชาติมาใช้สนองความต้องการของตน ทั้ง ๆ ที่ทรัพยากรธรรมชาติมีปริมาณจำกัด ทำให้ยากต่อการแก้ไขปัญหา ขณะที่พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนเรื่องปฏิจสุมุปาบท ซึ่งกล่าวถึงกฎแห่งธรรมชาติของชีวิต ความเป็นเหตุปัจจัยอิงอาศัยกันและกัน ซึ่งมนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ จึงต้องดำรงชีวิตอย่างเกื้อกูลธรรมชาติ

2. เมื่อเกิดปัญหาด้านการพัฒนาในหลายประการที่กระทบต่อมนุษย์ ทำให้องค์การยูเนสโกเห็นความสำคัญของการพัฒนามนุษย์ โดยเฉพาะความเป็นมนุษย์และสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ จึงนำไปสู่การหาหนทางเพื่อการแก้ไขปัญหาดังกล่าว โดยเน้นที่การพัฒนาคนและมิติทางวัฒนธรรมเป็นสำคัญ ในขณะที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อการพัฒนาคนหรือการฝึกอบรมมนุษย์ ทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และการรู้ความเป็นจริง (ปัญญา) ในเรื่องเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกัน ทำให้ต้องหาหนทางแก้ปัญหา แก้ทุกข์ด้วยการปฏิบัติตามทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา)

3. ประเด็นเรื่องการศึกษา ซึ่งองค์การยูเนสโกได้ให้ความสำคัญมาโดยตลอด เพราะเชื่อว่าการศึกษายจะช่วยพัฒนาคนได้ เมื่อเกิดปัญหาจากการพัฒนาโดยเฉพาะเกิดผลเสียต่อสิ่งแวดล้อม ทำให้องค์การยูเนสโกเห็นความจำเป็นในเรื่องการให้การศึกษาขั้นพื้นฐานของมนุษย์ว่า จำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก ฉะนั้น จึงกำหนดให้มีการส่งเสริมและขยายการศึกษาขั้นพื้นฐาน ซึ่งการจัดการศึกษาก็จะเน้นคนเป็นศูนย์กลาง และสอดแทรกความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมศึกษาเข้าไปในทุกระดับการศึกษา เพื่อให้ผู้เรียนสามารถนำความรู้ในเรื่องดังกล่าวไปใช้ในชีวิตจริงได้อย่างถูกต้องเหมาะสม คือให้เป็นการเรียนรู้ 4 ลักษณะ อันได้แก่ เรียนเพื่อรู้ เพื่อปฏิบัติได้จริง

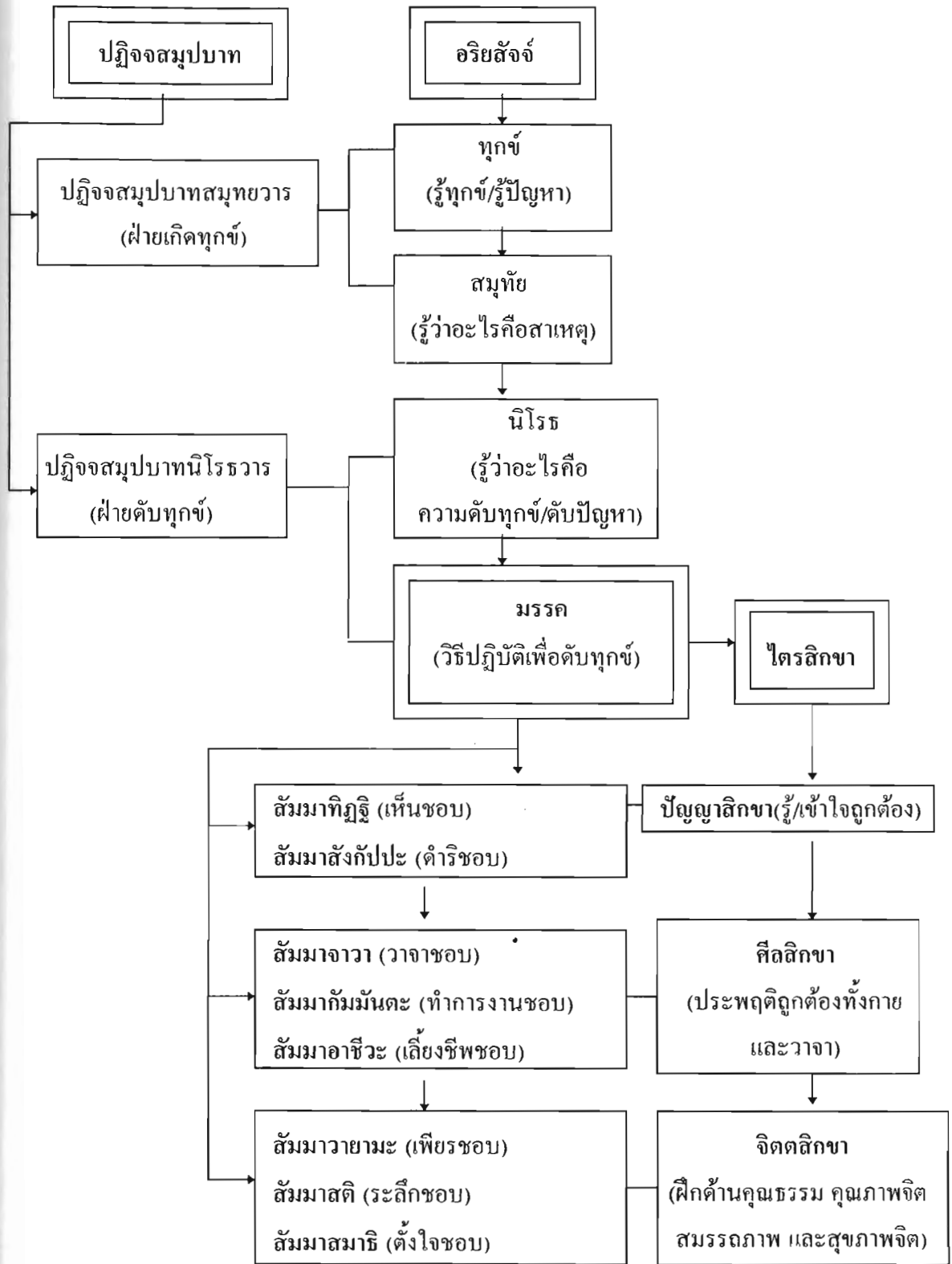
เพื่อที่จะอยู่ร่วมกัน และเป็นการเรียนรู้เพื่อชีวิต ซึ่งจะนำไปสู่การดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างถูกต้องเหมาะสมต่อไป

ส่วนพระพุทธศาสนานั้นให้ความสำคัญต่อการพัฒนาคนอยู่แล้ว เพราะการศึกษาถือว่าการฝึกอบรม คือการพัฒนาคนทั้งด้านพฤติกรรมทาง กาย วาจา พัฒนาจิตใจ และปัญญา ด้วยระบบไตรสิกขา เพื่อมุ่งให้เข้าใจความจริงของชีวิต เพื่อจะได้ดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ตลอดจนสรรพสัตว์อย่างเหมาะสม มีความสุข ซึ่งพระพุทธศาสนานับการศึกษาทั้งภาคเนื้อหา (ปริยัติ) การปฏิบัติ (ปฏิบัติ) อยู่แล้ว เพราะจะทำให้เกิดผลประจักษ์แจ้งได้ (ปฏิเวธ) จึงกล่าวได้ว่า แนวคิดทางพุทธศาสตร์ในเรื่องการศึกษาปรากฏประเด็นที่ครอบคลุมทั้งการเรียนรู้เพื่อรู้ เพื่อปฏิบัติได้จริง เพื่อการอยู่ร่วมกัน รวมถึงการเรียนรู้เพื่อชีวิตในขณะเดียวกันมาโดยตลอด

แนวคิดทั้งหมดนี้มีจุดเด่นที่มีความสอดคล้องต้องกันในเรื่องของการพัฒนาคนด้วยการให้การศึกษา เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันทั้งระหว่างมนุษย์และสรรพสิ่งอันเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาโดยทั่วกัน ซึ่งมีใช้เป็นไปเพื่อคนรุ่นปัจจุบันเท่านั้น แต่คำนึงอนาคตด้วย ฉะนั้น การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนจึงเป็นประเด็นสำคัญที่ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไป

กรอบแนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

เมื่อได้ศึกษาเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาตามแนวคิดขององค์การยูเนสโก และตามแนวคิดทางพุทธศาสตร์ อย่างละเอียดแล้ว ทำให้ผู้วิจัยเห็นว่า หลักการพัฒนาดังกล่าว สามารถนำมาพัฒนา และประยุกต์เป็นกรอบแนวคิดในการจัดการศึกษา ตามบริบทของสังคมไทย โดยมีหลักความรู้ทั้งทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี สิ่งแวดล้อมเป็นตัวนำ และตามด้วยหลักการทางพุทธศาสตร์ได้ โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และธรรมชาติ (ปฏิกิจสมุปปาท) ตลอดจนการพัฒนาคนหรือการให้การศึกษา (ไตรสิกขา) นั้น ทำให้เห็นความสอดคล้องของหลักธรรมดังกล่าวว่าสามารถนำไปเป็นแนวคิดในการจัดการศึกษา เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้ ดังนำเสนอในแผนภาพต่อไป

แผนภาพที่ 15 แสดงความสอดคล้องของปฏิบัติสมุปปาท อริยสังข์ มรรค และไตรสิกขา

แผนภาพดังกล่าว อธิบายได้ว่า ปฏิกิจสมบูรณ์บาท (กฎแห่งธรรมชาติของชีวิต) เป็นหลักความจริงที่อธิบายถึงการเกิดทุกข์ของมนุษย์ (ปฏิกิจสมบูรณ์บาทสมุทวาร) และการดับทุกข์ (ปฏิกิจสมบูรณ์บาทนิโรธวาร) ซึ่งก็สอดคล้องกับอริยสัจจ์ (หลักความจริง 4 ประการ) ได้แก่ ทุกข์ (ปัญหาของมนุษย์) สมุทัย (สาเหตุของทุกข์หรือปัญหา) นิโรธ (ความดับทุกข์หรือดับปัญหา) มรรค (แนวทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์หรือปัญหา) ซึ่งเป็นการปฏิบัติสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) คือ อยู่ระหว่างการบีบคั้นตนเอง หรือทำตนเองให้ลำบาก (อตตกิลมณานุโยค) กับการทำตนเองให้หมกมุ่นอยู่ในกามสุข (กามสุขัลลิกานุโยค) (ส.ม. 19/1665/421) เมื่อปฏิบัติตามแนวทางมัชฌิมาปฏิปทานี้ ก็คือการดำรงมั่นอยู่ใน ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ดังปรากฏในแผนภาพ คือ

- ความเห็นชอบ (สัมมาทิฏฐิ) คำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ) ซึ่งเป็นส่วนของการรู้การเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง และคิดตามที่รู้และเข้าใจนั้น ซึ่งตรงกับหลักไตรสิกขา ข้อปัญญาสิกขา (การเข้าใจ ถูกต้องตามความเป็นจริง)

- วาจาชอบ (สัมมาวาจา) ทำการงานชอบ (สัมมากัมมันตะ) เลี้ยงชีพชอบ (สัมมาอาชีวะ) เป็นเรื่องการพัฒนาพฤติกรรมทางกาย วาจา ซึ่งตรงกับหลักไตรสิกขา ข้อศีลสิกขา (การประพฤติถูกต้องทางกายและวาจา)

- เพียรชอบ (สัมมาวายามะ) ระลึกชอบ (สัมมาสติ) ตั้งใจชอบ (สัมมาสมาธิ) เป็นเรื่องการฝึกจิตเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ประกอบด้วยคุณธรรม มีสมรรถภาพ คุณภาพจิตที่ดี ซึ่งตรงกับหลักไตรสิกขา ข้อจิตตสิกขา (การฝึกจิต คุณภาพจิต ด้านคุณธรรม สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต)

ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่า การพัฒนาตามหลักไตรสิกขาก็คือมรรค ที่เป็นการปฏิบัติตามหลักทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) อันเป็นรากฐานของการพัฒนาคนอย่างครบรอบด้านอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม หากนำหลักไตรสิกขามาเป็นกรอบแนวคิดในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ ผู้วิจัยเห็นว่าเป้าหมายและวิธีการจัดการศึกษาตามนัยดังกล่าว ควรมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. เป้าหมายของการศึกษา

1.1 เพื่อให้รู้จักชีวิตและวิธีการดำเนินชีวิตของตนเองอย่างถูกทำนองคลองธรรม แล้วพัฒนาการดำเนินชีวิตไปสู่ประโยชน์สุข ตามแบบอย่างที่เขาโลกจะพึงได้รับ คือ การกินดีอยู่ดี การไม่มีหนี้สิน และประกอบสัมมาอาชีพ อันเป็นประโยชน์ที่พึงได้รับในปัจจุบัน (ทฤษฎีธรรมิกกัตถประโยชน์)

1.2 เพื่อให้เข้าใจถึงการสืบต่อของชีวิต คือ การเวียนว่ายตายเกิด แล้วพัฒนาชีวิตตามหลักกรรม เพื่อความมีชีวิตใหม่ในสุคติภูมิ ตราบเท่าที่ยังมีกิเลส อันเป็นประโยชน์ที่ถาวร มั่นคงกว่า ซึ่งจะอำนวยผลให้ทั้งในชาติปัจจุบัน และชาติต่อ ๆ ไปด้วย (สัมปรายกัตถประโยชน์)

1.3 เพื่อให้รู้ชีวิตและดำเนินชีวิตไปสู่ความเป็นอิสระอันยิ่งใหญ่ คือ การหลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งเป็นประโยชน์สูงสุด (ปรমัตถประโยชน์)

อนึ่ง หากนำแนวคิดการจำแนกจุดประสงค์ทางการศึกษา (Educational Taxonomy) ของ บลูม (Bloom) อันเป็นหลักในการกำหนดจุดประสงค์ทางการศึกษาโดยทั่ว ๆ ไปมาพิจารณาเป็นกรอบในการกำหนดจุดประสงค์ของการจัดการศึกษาเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน ตามมโนทัศน์ขององค์การยูเนสโก และมโนทัศน์เชิงพุทธศาสตร์ ทำให้สามารถเปรียบเทียบกับกรอบแนวคิดดังกล่าว ได้ดังนี้

แนวคิดการจำแนกจุดประสงค์ทางการศึกษาของ Bloom	แนวคิดที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน	
	มโนทัศน์ของ UNESCO	มโนทัศน์เชิงพุทธ
ด้านพุทธิพิสัย	จะเน้นเกี่ยวกับการสร้างองค์ความรู้ ความเข้าใจ ด้านการใช้ อนุรักษ์ และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม รวมความสัมพันธ์เชื่อมโยงของระบบธรรมชาติที่เป็นเหตุเป็นผลต่อกัน เพื่อการคงอยู่ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมสำหรับชนรุ่นต่อไป	การสร้างความรู้ ความเข้าใจ ที่ถูกต้องในการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ
ด้านจิตพิสัย	จะเน้นด้านการสร้างความเชื่อทัศนคติ ค่านิยม และความรู้สึก ร่วมกันในการธำรงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อชนรุ่นต่อไป ทั้งนี้หมายรวมถึงทักษะด้านการคิดและวิเคราะห์ถึงผลที่จะเกิดขึ้นจากการนำองค์ความรู้ไปใช้ในชีวิตประจำวัน	เน้นการฝึกและพัฒนาจิตให้มีความเข้มแข็งขึ้น เพื่อให้หลุดพ้นจากการครอบงำของกิเลส ซึ่งจะนำไปสู่การทำลายความเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสภาพแวดล้อม

แนวคิดการจำแนกจุดประสงค์ ทางการศึกษาของ Bloom	แนวคิดที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน	
	มโนทัศน์ของ UNESCO	มโนทัศน์เชิงพุทธ
ด้านทักษะพิสัย	เน้นพฤติกรรมในการใช้ อนุรักษ์พัฒนาทรัพยากร ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมของ ชนรุ่นปัจจุบัน เพื่อที่จะนำไปสู่ การดำรงคงอยู่ของทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อ การนำไปใช้ประโยชน์ ของคนรุ่นต่อ ๆ ไป	เน้นการประพฤติปฏิบัติในการ อยู่ร่วมกัน อย่างสันติและมี ความสุขระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งธรรมชาติในที่นี้หมายถึง สภาพแวดล้อมทั้งปวง อันได้แก่ ทั้งคนสรรพสัตว์ และทรัพยากรธรรมชาติ

แผนภาพที่ 16 แสดงการจำแนกจุดประสงค์ทางการศึกษา เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

มโนทัศน์ของการจัดการศึกษา ทั้งสองแนวคิดดังกล่าว มุ่งที่การให้การศึกษาเพื่อพัฒนาคน ด้วยการสร้างองค์ความรู้เพื่อพัฒนาปัญญา จิตใจ และพฤติกรรมของคน เพื่อจะนำไปสู่การพัฒนา เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน ซึ่งจะเน้นการพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของคนและใช้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา

การจัดการศึกษาตามแนวคิดนี้ จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะมุ่งไปสู่เป้าหมายสูงสุดดังนี้

วัตถุประสงค์ของการจัดการศึกษา	เป้าหมาย
เพื่อสร้าง องค์ความรู้ ความเข้าใจในการ ดำรงชีวิต การใช้ การอนุรักษ์ และการ พัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ และ สิ่งแวดล้อมให้ปรากฏเป็นพฤติกรรม และทักษะในการดำเนินชีวิตแล้วหลอม รวมเป็นศักยภาพทั้งทางพฤติกรรม จิต และปัญญา ของผู้เรียน เพื่อนำไปสู่การ อยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ อย่างสันติ และมีความสุขร่วมกันอย่าง ยั่งยืน	ผู้เรียนที่มีคุณภาพและศักยภาพทั้งทางกาย จิต และปัญญา สามารถนำองค์ความรู้ ความเข้าใจไปสร้างทักษะในการอยู่ร่วม กันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอย่าง ผสมผสานกลมกลืน โดยแสดงออกเป็น พฤติกรรมที่ถาวร ทำให้เป็นสมาชิกที่ดี ของสังคม และมีทัศนคติที่ถูกต้อง ต่อเนื่อง ในการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ทั้งระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติตลอดไป

2. วิธีการจัดการศึกษา

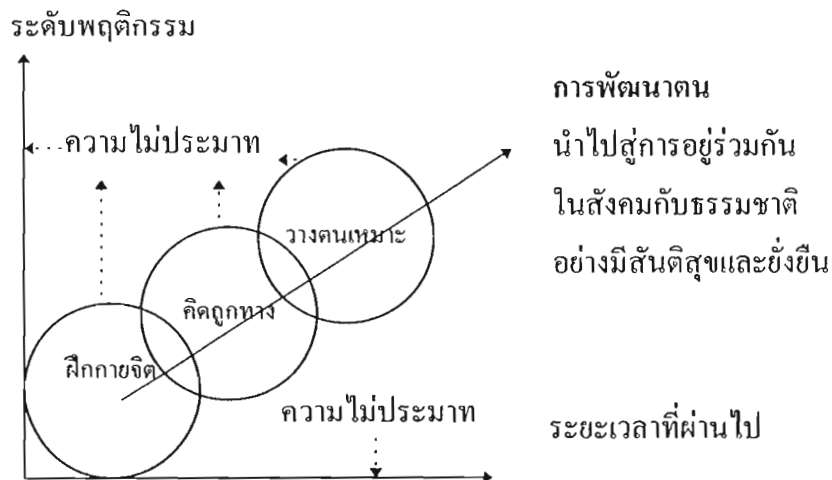
เมื่อพิจารณาวัตถุประสงค์ของการจัดการศึกษา และเป้าหมายที่ต้องการให้เกิดขึ้นจะพบว่า การจัดการศึกษาดังกล่าว มุ่งทั้งการพัฒนาปัญญา จิตใจ และพฤติกรรมของผู้เรียนในรูปแบบองค์รวม เพื่อนำไปสู่พฤติกรรมและทักษะในการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งกล่าวได้ว่า การจัดการศึกษาที่นำแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ อันได้แก่ การฝึกและพัฒนาจิตโดยอาศัยการปฏิบัติ หรือเป็นการปฏิบัติ/เรียนรู้จากภายในตน และการปฏิบัติ/เรียนรู้จากภายนอกตนมาผสมผสานกันอย่างกลมกลืน จะนำไปสู่การสร้างปัญญาให้รู้เท่าทันความจริง ให้มีทัศนคติ ความคิด ความเชื่อ และค่านิยม ในทางที่ดี ทำให้มีพฤติกรรมที่ถูกต้องเหมาะสมอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่องเรื่อยไป โดยอาจสรุปเป็นลักษณะเชิงพฤติกรรมได้ ดังนี้

ฝึกกายจิต หมายถึง การที่ผู้เรียนต้องดำเนินการฝึกกายและจิตใจของตนเองให้เข้มแข็ง ด้วยการศึกษากิจกรรม (การพัฒนากาย-จิต-ปัญญา) เพื่อให้มีความเข้มแข็งอดทนต่อการดำเนินชีวิตและให้มีคุณธรรมคือ ไม่คิดที่จะทำลายเพื่อนมนุษย์ ธรรมชาติ และสภาพแวดล้อม

คิดถูกทาง หมายถึง การรู้เข้าใจตามความเป็นจริง และคิดตามที่รู้และเข้าใจ ทำให้เกิดปัญญาสามารถเรียบเรียงความคิด ความเชื่อ ทัศนคติ ค่านิยมที่ได้จากการศึกษามาเป็นกรอบความคิดในการดำรงชีวิต ทั้งการใช้ การอนุรักษ์ และพัฒนาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในลักษณะที่เป็นไปเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข และต่อเนื่องเรื่อยไปทั้งในระหว่างมนุษย์ และธรรมชาติแวดล้อม

วางตนเหมาะสม หมายถึง การประพฤติปฏิบัติด้วยการที่ผู้เรียนสามารถนำองค์ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ทัศนคติ ค่านิยม มาหลอมรวมกันเป็นทักษะและปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องเหมาะสม สม่ำเสมอเรื่อยไปในการดำเนินชีวิตประจำวัน ทำให้บังเกิดผลกระทบเชิงบวกต่อมนุษย์และธรรมชาติอย่าง ไม่มีที่สิ้นสุด

พฤติกรรมดังกล่าวนี้ จะต้องดำเนินอยู่ในตัวของผู้เรียนอย่างต่อเนื่องเรื่อยไป ด้วยหลักของความไม่ประมาท ซึ่งจะทำให้เกิดการพอกพูนการเรียนรู้ในลักษณะการเรียนรู้สัมพัทธ์จากธรรมชาติอย่างต่อเนื่อง และได้รับการพัฒนาอย่างสม่ำเสมอ ดังแผนภาพต่อไปนี้

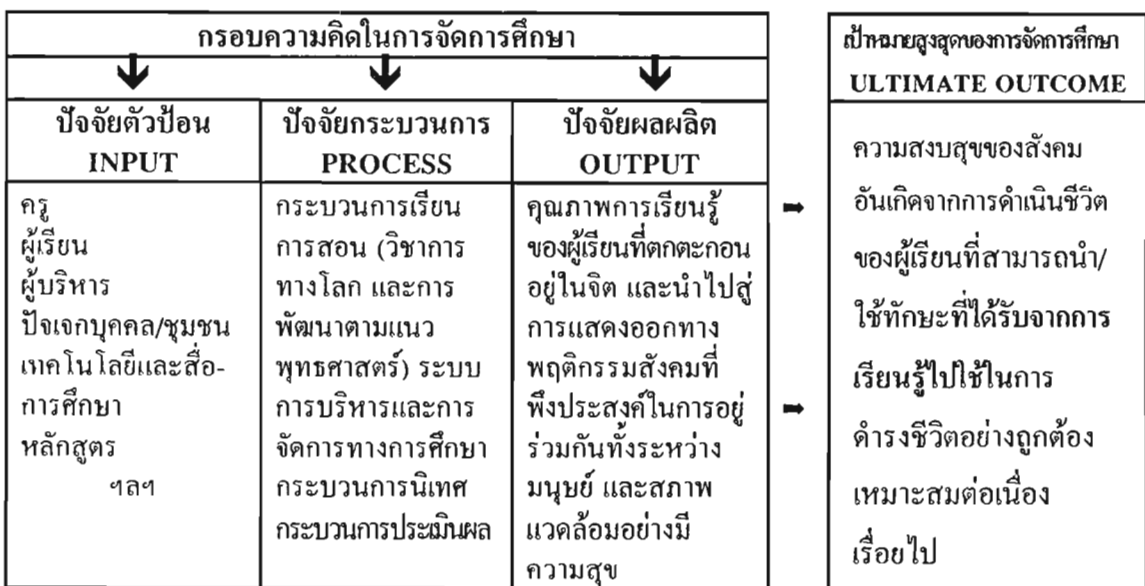

แผนภาพที่ 17 แสดงความต่อเนื่องของการพัฒนามนุษย์ เพื่อสังคม และธรรมชาติ

จากแผนภาพสามารถอธิบายได้ว่า การจัดการศึกษาตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์เน้นการพัฒนาตนด้วยการฝึกพฤติกรรมทางกาย วาจา (ศีล) การฝึกพัฒนาจิต (สมาธิ) ซึ่งจะช่วยให้ปฏิบัติตนได้อย่างเหมาะสม โดยกระบวนการในการสร้างปัญญาจะเริ่มจากการมีทักษะหรือความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) อันเกิดจากการนำองค์ความรู้จากภายนอก (ปรโตโฆสะ) มาผนวกกับการสร้างองค์ความรู้ความเข้าใจในตน (โยนิโสมนสิการ) จนนำไปสู่ การสร้างปัญญา ทำให้ผู้เรียนเกิดทักษะประพฤติปฏิบัติตนเหมาะสมถูกต้อง คิดได้ คิดเป็น รู้และเข้าใจตามความเป็นจริง ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท สามารถนำทักษะกระบวนการดังกล่าวไปใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันอย่างมีสติ อยู่เสมอ ทำให้เกิดการประพฤติปฏิบัติตนถูกต้องตามทำนองคลองธรรมอยู่เสมอ ไม่ประมาท จนกระทั่งเป็นพฤติกรรมถาวร และส่งผลต่อการดำเนินชีวิต การอยู่ร่วมกันในสังคม การพัฒนามนุษย์ พัฒนารวมชาติและสภาพแวดล้อมให้ยั่งยืนต่อไป

ผู้วิจัย ได้พัฒนาและประยุกต์แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษาของทั้งสองแนวคิด มาเป็นกรอบในการจัดการศึกษา เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ดังแผนภาพต่อไปนี้

กรอบความคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนขององค์การยูเนสโก + หลักพุทธศาสตร์	
หลักการขององค์การยูเนสโก	หลักการทางพุทธศาสตร์
<p>การคำนึงถึงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและปวงทรัพยากรธรรมชาติ พร้อม ๆ กับการพัฒนาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม เพื่อสิทธิของชนรุ่นหลังในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเหล่านั้น สำหรับการดำรงชีวิตในอนาคต</p> <p>จุดเน้น : การพัฒนาระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และเทคโนโลยี ที่นำไปสู่การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ เพื่ออนาคตและชนรุ่นต่อไป</p>	<p>การคำนึงถึงการพัฒนากายและจิตของปัจเจกบุคคลให้ประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขแบบพอเหมาะ ตามทำนองคลองธรรม</p> <p>จุดเน้น : การพัฒนาคน เพื่อให้เป็นคน โดยสมบูรณ์</p>

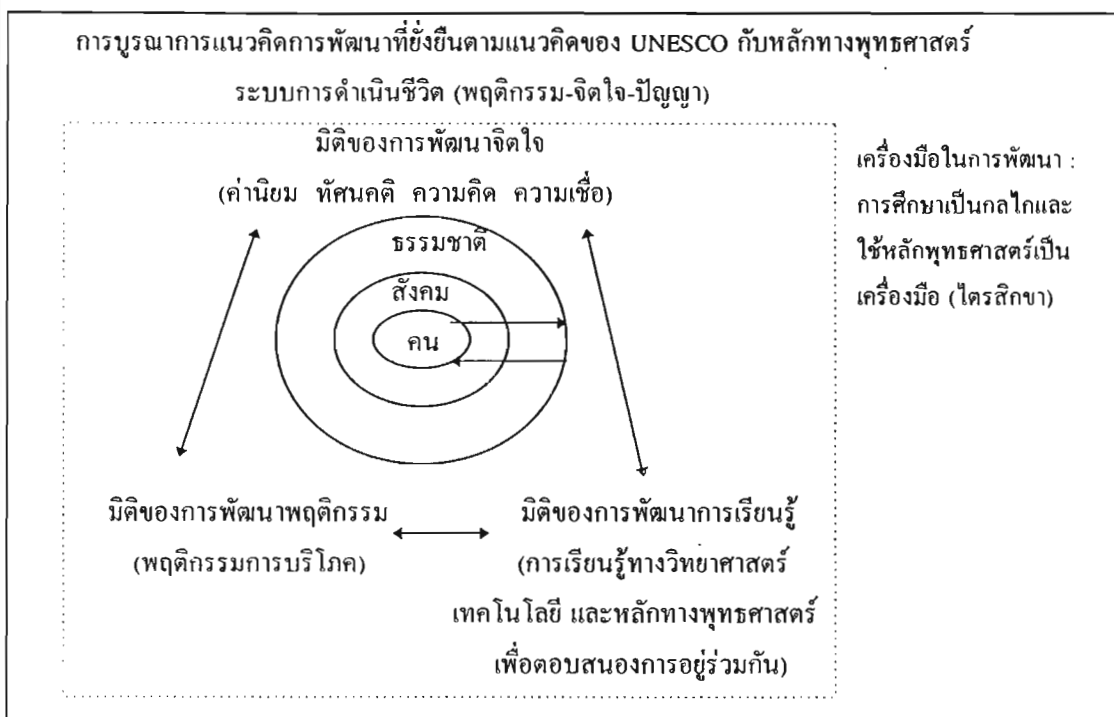

แผนภาพที่ 18 การพัฒนาและประยุกต์แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

แผนภาพดังกล่าวอธิบายได้ว่า แนวคิดในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ ประกอบไปด้วย ปัจจัยตัวป้อน อันได้แก่ ครู ผู้เรียน ผู้บริหาร ฯลฯ ปัจจัยกระบวนการ หมายถึง ระบบการเรียนการสอน (หลักวิชาการทั่วไปทางโลก ร่วมกับหลักการพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสตร์) ระบบการบริหาร ฯลฯ และปัจจัยผลผลิต อันได้แก่ ผู้สำเร็จการศึกษา ซึ่งทั้งหมดนี้ต้องดำเนินการให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่กำหนด ด้วยการพัฒนาศักยภาพและคุณสมบัติของปัจจัยตัวป้อนให้พร้อมที่จะรับการเรียนรู้ร่วมกันและระหว่างกัน เพื่อนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้เรื่องสายสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการเรียนการสอน กระบวนการบริหารและการจัดการทางการศึกษาที่เน้นการสนับสนุนการสร้างการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้เรียนกับผู้สอนและผู้สนับสนุนการเรียนรู้ เพื่อให้การจัดการศึกษาของผู้สอนและผู้สนับสนุนการเรียนรู้ได้ดำเนินการอย่างถูกต้องตามวัตถุประสงค์และสมประโยชน์ที่ได้กำหนดไว้ พร้อมกับมีกระบวนการนิเทศติดตาม กำกับ ดูแลให้การสนับสนุน ช่วยเหลือระหว่างปัจจัยตัวป้อนต่าง ๆ ซึ่งผลที่ได้จะนำไปสู่การสร้างคุณภาพการเรียนรู้ของผู้เรียนที่ตกตะกอนอยู่ในจิตและนำไปสู่การแสดงออกถึงพฤติกรรมที่พึงประสงค์ ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการจัดการศึกษาตามกระบวนการนี้ นั่นคือ ความสงบสุขของสังคมอันได้มาจากการดำเนินชีวิตภายใต้พฤติกรรมของผู้เรียน ที่สามารถนำและใช้ทักษะที่ได้จากการเรียนรู้ไปใช้ในการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืน ได้อย่างแท้จริง

การดำเนินการดังกล่าว แสดงถึงแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษาว่า ทั้งแนวคิดขององค์การยูเนสโก (UNESCO) และคิดแนวทางพุทธศาสตร์ สามารถรวมมิติการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และมิติทางวัฒนธรรมเข้าด้วยกันอย่างกลมกลืนกันและนำไปใช้ในการพัฒนาคนได้ โดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือ คือให้ความรู้หลักวิชาการทางโลก และใช้หลักไตรสิกขาตามแนวพุทธศาสตร์เป็นกลไกในการพัฒนาผู้เรียน เพื่อนำไปสู่การสร้างทักษะและพฤติกรรมถาวรที่ถูกต้องเหมาะสมในการดำรงอยู่ด้วยดีอย่างต่อเนื่องเรื่อยไป ทั้งระหว่างมนุษย์และสภาพแวดล้อม ซึ่งผลที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์ในเรื่องดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้วิจัยนำแนวคิดดังกล่าวทั้งหมดมาสร้างกรอบแนวคิดเรื่องจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์ ดังต่อไปนี้

กรอบแนวคิดเรื่อง การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ของผู้วิจัย

การสร้างฐานความคิดในการพัฒนาโดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือที่มีหลักพุทธศาสตร์เป็นฐาน		
เป้าหมาย : กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์		
การพัฒนาคน	← การพัฒนาระบบการศึกษา	→ การพัฒนาที่ยั่งยืน
<ol style="list-style-type: none"> ใช้คนเป็นศูนย์กลาง พัฒนาคนทั้งคน โดยจะเน้นการพัฒนาพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา หรือการเรียนรู้ของบุคคล เพื่อให้เป็นคนที่มีสมบูรณ์ มีปัญญา (ความรู้) มีคุณธรรม (ประพฤติตน) ถูกต้อง (เหมาะสม) และมีความสุข 	<ol style="list-style-type: none"> ระบบการศึกษาที่ต้องเป็นไปอย่างกลมกลืนกับธรรมชาติทั้ง ของคน สัตว์ พืช และสภาพแวดล้อม ระบบการเรียนการสอนต้องเน้นสถานะของจิตใจที่เอื้อต่อความอยู่รอดร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติ ระบบหลักสูตรที่ต้องเน้นการสร้างองค์ความรู้ คุณธรรม จริยธรรม ทักษะ และพฤติกรรมที่เน้นการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติอย่างสันติสุข ระบบบริหารการศึกษาที่ต้องเอื้อต่อการจัดการเรียนการสอนเพื่อความสมานฉันท์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ระบบประเมินผลที่ต้องเน้นการวัดเชิงคุณภาพ มากกว่าการวัดเชิงปริมาณ และมีการนำผลการวัด/ประเมินกลับมาใช้ในการพัฒนาคุณภาพของผู้เรียนต่อไป 	<p>การพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของคน อันจะนำไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมให้ดำรงอยู่ด้วยกันอย่างต่อเนื่องเรื่อยไปอย่างเป็นระบบ และมีความสัมพันธ์กันแบบองค์รวม โดยการบูรณาการทุกองค์ระบบเข้าด้วยกัน</p>

กรอบแนวคิดดังกล่าว อธิบายได้ว่า การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ต้องเน้นการพัฒนาที่ใช้คนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา เพื่อลดผลกระทบในทางลบของการพัฒนา ซึ่งการที่จะสร้างสันติสุขเพื่อการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ต้องใช้การศึกษาเป็นกลไกในการดำเนินการ โดยมีหลักวิชาการทางโลกและหลักทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือ กล่าวได้ว่า เป็นการใช้วัฒนธรรมที่หมายรวมถึงวิถีชีวิตของคนเป็นฐานความคิดในการพัฒนา และผลการพัฒนาดังกล่าวจะมุ่งไปที่ การพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของคน สังคม ตลอดจนสภาพแวดล้อมให้ดำรงอยู่ด้วยดีอย่างต่อเนื่องเรื่อยไป

การพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตดังกล่าวนี้ จะเน้นการพัฒนาในสามมิติคือ มิติแรก การพัฒนาพฤติกรรม ซึ่งหมายรวมถึง การพัฒนาพฤติกรรมการบริโภคอันเป็นพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของคน โดยใช้หลักพุทธศาสตร์ซึ่งต้องเน้นพฤติกรรมการดำเนินชีวิตตามแนวทางสายกลางที่ไม่สุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่งของการบริโภค (ตระหนักถึงเหี่ยว-พุ่มเฟื่อย) มิติที่สอง การพัฒนาปัญญาหรือการเรียนรู้ ซึ่งเน้นการพัฒนาการเรียนรู้ทั้งด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และหลักพุทธศาสตร์ เพื่อพัฒนาคนให้เป็นปัจจัยหลัก หรือเป็นแกนกลางนำไปสู่การพัฒนาประเทศ ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม เพื่อตอบสนองต่อการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์และธรรมชาติอย่างสันติสุข และมิติที่สาม การพัฒนาจิตใจ ซึ่งเน้นการพัฒนาทัศนคติ ค่านิยม ความคิด ความเชื่อ คุณธรรมและจริยธรรม คุณภาพ/สมรรถภาพของจิต การพัฒนาทั้ง 3 มิตินี้ อาศัยหลักไตรสิกขามาใช้ในการดำเนินการ

การศึกษาเพื่อการพัฒนาตามนัยดังกล่าว จึงเป็นการสร้างฐานความคิดใหม่ในการพัฒนาประเทศ โดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือ และมีหลักพุทธศาสตร์เป็นพื้นฐาน ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าการจัดการศึกษาตามแนวคิดนี้จะสามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดมีในตัวผู้เรียนอย่างน้อยที่สุด ดังนี้

1. เกิดองค์ความรู้ที่ถูกต้อง (Knowledge) ในการดำรงอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างมีความสุข
2. เข้าใจองค์ระบบของธรรมชาติ (System) อันเป็นสภาพแวดล้อมที่อยู่รอบตัวของผู้เรียน
3. เข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงเหตุและปัจจัย (Cause and Effect) ที่จะก่อให้เกิดผลทั้งทางบวกและทางลบต่อการดำเนินชีวิตร่วมกันระหว่างมนุษย์และธรรมชาติอย่างสันติ
4. เข้าใจอย่างลึกซึ้งในความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ (Harmony between men and nature) ที่จะส่งผลต่อกันและกันในการดำรงชีวิตร่วมกัน รวมถึงสามารถสร้างความสัมพันธ์เชื่อมโยงที่ถูกต้องในการนำองค์ความรู้ที่ได้จากการเรียนรู้ไปใช้ในการดำรงชีวิตในสังคมอย่างถูกต้องด้วยดี
5. การนำองค์ความรู้ต่าง ๆ ไปสู่การปฏิบัติจริง พฤติกรรมดังกล่าวจะแสดงถึงความคิดและการกระทำ (Concept & Actions) ของผู้เรียนโดยปรากฏเป็นการกระทำที่เป็นไปเพื่อการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติอย่างสันติแท้จริง

การพัฒนา รูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

ผู้วิจัยได้พัฒนา รูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ โดยใช้เทคนิคการสัมภาษณ์และเสวนาวิชาการ เพื่อตรวจสอบความตรงของสาระสำคัญของกรอบแนวคิดสรุปผลได้ดังนี้

เมื่อพิจารณาคำว่า “พัฒนา” หรือ “วัฒนา” ตามแนวคิดทางพุทธศาสตร์ พบว่าหมายถึง การเติบโต เช่น ต้นไม้งอก เป็นการเติบโตที่ไม่มีการควบคุม อาจยั่งยืน หรือไม่ยั่งยืนก็ได้ ซึ่งหากต้องการให้หมายถึงความเจริญที่ยั่งยืนนั้นน่าจะตรงกับคำว่า “ภาวนา” อันหมายถึง เจริญเป็นความเจริญที่ยั่งยืน (คนละความหมายกับบริกรรมภาวนา) การที่จะทำให้เกิดภาวนาได้ต้องเกิดจากการศึกษา คือ ไตรสิกขา หรือคือ การศึกษาที่เป็นไปเพื่อภาวนา คือ การพัฒนาที่ยั่งยืน อันเป็นแนวคิดทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

การนำแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ทั้งขององค์การสหประชาชาติ และขององค์การยูเนสโก ที่เน้นสิ่งแวดล้อม การพัฒนา ตลอดจนมิติทางวัฒนธรรมมาเป็นกรอบแนวคิดนั้น ไม่อาจนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้ เพราะการพัฒนาจะยั่งยืนได้ต้องเอาใจใส่ต่อมนุษย์และพัฒนามนุษย์เป็นตัวตั้ง ซึ่งตรงกับแนวคิดหลักในการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 - 2544) ที่ให้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ฉะนั้น การพัฒนาที่ยั่งยืนที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง ต้องพัฒนาคนแบบภาวนา

อนึ่ง เมื่อพูดถึงการพัฒนาที่ยั่งยืนโดยไม่ใช้คำว่า ภาวนานั้น พระราชวรมุนี (ประยูรธรรมจิตโต) กล่าวว่า ควรใช้คำว่า “สัมมาพัฒนา” ซึ่งหมายถึง การพัฒนาที่ชอบ โดยคำว่า สัมมา จะปรากฏอยู่ใน คำว่า มรรคมืองค์แปด หรือกล่าวโดยสรุป คำว่า “สัมมาพัฒนา” หมายถึง เป้าหมายที่ชอบ ที่ถูกต้อง เป็นไปเพื่อความดีงามของสังคม ซึ่งต่างกับ “มิฉาพัฒนา” คือ การพัฒนาที่ผิดทาง ซึ่งทำให้เกิดวงจรชั่วร้าย (Vicious Circle) ที่มาทำลายตัวเอง ทำลายสิ่งแวดล้อม ทำลายโลก

ฉะนั้น “สัมมาพัฒนา” จึงมิใช่การพัฒนาเฉพาะส่วน แต่เป็นการพัฒนาอย่างบูรณาการ เพราะหากพัฒนาแต่พฤติกรรม จะพบว่า พฤติกรรมก็อยู่ได้ไม่นาน คือ ศิลก็อยู่ไม่นาน จึงต้องมีคุณธรรม มีสมาธิ มีปัญญาไปด้วย นอกจากนั้น การพัฒนาเช่นนี้ มิใช่เฉพาะเพื่อการพัฒนามนุษย์เท่านั้น แต่ต้องสัมพันธ์กับการพัฒนาทั้งวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี ไปพร้อมๆ กัน คือ ต้องมีองค์ประกอบ 4 อย่าง อันได้แก่ กายภาวนา คือ พัฒนากาย ศิลภาวนา คือ พัฒนาพฤติกรรม หรือพัฒนาการอยู่ร่วมกันในสังคม รวมทั้งองค์ประกอบทางเศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์ ฯลฯ การพัฒนาจิต หรือการพัฒนาคุณธรรม คือ จิตภาวนา และประเด็นสุดท้าย ปัญญาภาวนา คือ การพัฒนาปัญญา

ซึ่งการพัฒนาทั้ง 4 อย่างนี้ ต้องได้รับการเอาใจใส่ไปพร้อม ๆ กัน ต้องพัฒนาไปพร้อม ๆ กันให้ครบรอบด้านในขณะเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต, เสวนาวิชาการ, 21 มกราคม 2542) ได้เสนอว่า ในการจัดการศึกษา ซึ่งคือการพัฒนา นั้นต้องเป็น “สมพัฒนา” หมายถึง การพัฒนาคนอย่าง ต่อเนื่องสม่ำเสมอรอบด้าน มีลักษณะเป็นการบูรณาการ ไม่นั้นด้านใดด้านหนึ่ง คือ ทั้งมนุษย์ เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี ต้องไปพร้อม ๆ กัน ในการจัดการดังกล่าว ต้องระดมธรรมเพื่อการพัฒนาเช่นนั้น ออกมาจัดเป็นหลักสูตรการเรียนการสอน โดยให้ความสำคัญและเอาใจใส่กับองค์ประกอบทั้ง 4 อย่างครบถ้วน ซึ่งกล่าวได้ว่าธรรมในพระไตรปิฎกจะต้องใช้ให้สอดคล้องกัน เรียกว่า “ธรรมานุธรรมปฏิบัติ” หมายถึง การปฏิบัติธรรมน้อยให้คล้อย ธรรมใหญ่ คือ ต้องเลือกหัวข้อธรรมย่อมาปฏิบัติให้สอดคล้องกับเป้าหมายที่ต้องการ

เนื่องจาก การศึกษาในปัจจุบันถูกมองในลักษณะของศาสตร์ที่แยกส่วน จึงเป็นความ สัมเหลวมมาโดยตลอด เพราะการศึกษาถูกมองว่าเพื่ออะไรอยู่ตลอดเวลา นอกจากนั้นในความเป็นจริง สังคมมีองค์ประกอบ 2 องค์ประกอบ คือ องค์ประกอบเชิงมนุษย์ (Human factor) กับ องค์ประกอบที่ไม่ใช่มนุษย์ (Non-Human factor) การพัฒนาที่ยั่งยืนจึงต้องมองโครงสร้างเหล่านี้ ด้วย (รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทวิ, เสวนาวิชาการ, 21 มกราคม 2542) ทั้งนี้เพราะมิติของการ ศึกษาไม่ใช่เรื่องการเรียนรู้ การเรียนการสอนในห้องเรียน หรือการที่ต้องทำคนให้มีสำนึกในจริยธรรม เท่านั้น แต่โครงสร้างของสังคมต้องได้รับการปรับเปลี่ยนด้วย เมื่อการศึกษา คือ การพัฒนา โดยมี รูปแบบของการจัดการทั้งในระบบ นอกกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย คือ การศึกษาที่อยู่ในวิถีชีวิต เพราะฉะนั้น รูปแบบของการจัดการศึกษาตลอดชีวิตก็คือการพัฒนาอยู่แล้ว

อนึ่ง ทศณะของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษานั้น อาจมองได้ 2 ประการ คือ เป็นทั้งวิถีทางและเป้าหมายในตัวเอง คือ ทำให้ได้คนที่มีทั้งปัญญา และมีความสุขอย่างมี คุณภาพ (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา, เสวนาวิชาการ, 21 มกราคม 2542) การศึกษาตาม แนวทางพระพุทธศาสนาจะเกี่ยวข้องกับ 2 ส่วน คือ

1. การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคล คือ พัฒนาคนแต่ละคน คือ การทำให้คนมีความรู้คู่กับคุณธรรม ซึ่งผู้ที่ได้รับการศึกษา หรือพัฒนาแล้ว ควรเป็นคนที่มีมองโลกในเชิงบวก มีความสุข แจ่มใส และเป็นคนที่เข้าใจตัวเอง รู้จักตนเอง ว่าเป็นใคร เกิดมาทำไม ฯลฯ

2. การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับสังคม คือ การศึกษาจะช่วยพัฒนาสังคม โดยเฉพาะ สังคมในแนวคิดทางพุทธศาสตร์จะตั้งอยู่บนพื้นฐานการไม่เบียดเบียนความสุข ไม่เบียดเบียน ธรรมชาติ แต่เป็นสังคมที่คนมีความสุข มีปัญญา

ประเด็นของการจัดหลักสูตรการเรียนการสอน เนื้อหาของหลักสูตรควรมีลักษณะ ผสมผสานและบูรณาการร่วมกัน หรือเป็น Core-curriculum โดยใช้ปัญหาเป็นศูนย์กลาง เช่น การ นำเสนอปัญหาหลัทธิ ปัญหาสังคม ปัญหาสุขภาพจิต ฯลฯ และสอดแทรกเรื่องคุณธรรม และ จริยธรรมลงไปในการต่าง ๆ แทบทุกเนื้อหาวิชาที่สอน หรือนำปัญหานั้น ๆ มาอธิบาย คือ ต้อง พยายามสอนให้เกิดภาวะให้ได้ ส่วนในเรื่องของวิธีการสอน สามารถสอนได้หลายลักษณะ โดย ได้ยกตัวอย่างแสดงการสอนแบบต่าง ๆ เช่น ด้วยการร้องเพลง การอภิปราย การศึกษาเฉพาะกรณี การยกสถานการณ์จำลอง ใช้วิธีการกลุ่ม บทบาทสมมุติ การแสดงละคร จินตลีลา ฯลฯ มาใช้ในการ การสอนเพื่อทำให้ผู้เรียนมีความสุขเพลิดเพลินและได้รับความรู้ได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้นควร ดึงธรรมต่าง ๆ มาใช้ในการเรียนการสอนด้วย เช่น พรหมวิหาร 4 อิทธิบาท 4 จักร 4 ฯลฯ เพื่อ จะนำไปสู่การมีชีวิตอยู่อย่างเกื้อกูลกัน และนำไปใช้ในการแก้ปัญหาสังคมต่อไป (ศาสตราจารย์ ดร.สุจริต เพียรชอบ, เสวนาวิชาการ, 21 มกราคม 2542)

ผลที่ได้จากการสัมภาษณ์และจากการเสวนาวิชาการ เรื่อง การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ เมื่อ 21 มกราคม พ.ศ. 2542 ณ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้วิจัยได้นำมาปรับปรุงเป็นกรอบความคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ แล้วนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาและผู้ทรงคุณวุฒิพิจารณาอีกครั้ง ทำให้ได้สาระสำคัญในการจัดการ การศึกษา ดังสรุปต่อไปนี้

1. เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของการศึกษา ได้แก่ การพัฒนาคน และการสร้างองค์ความรู้ หรือการพัฒนาองค์ความรู้ ซึ่งในส่วนของการพัฒนาคนนั้น ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ

- การพัฒนาคน หรือการสร้างคน มุ่งให้ได้คนเก่ง ดี และมีความสุข ได้รับการ พัฒนาปัญญา เกิดความรู้ ความเข้าใจตามความเป็นจริง รู้จักคิด คิดเป็น ได้รับการพัฒนาพฤติกรรม พัฒนาคุณธรรม ทำให้สามารถดำรงชีวิตกับเพื่อนร่วมโลกและสิ่งแวดล้อมธรรมชาติได้อย่างดี และ ได้รับการพัฒนาคุณภาพจิต ซึ่งการพัฒนาจิตนี้เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะจะช่วยให้จิตใจเป็นสุข ปลอด ทุกข์ มีอิสรภาพ ไม่ถูกครอบงำโดยกิเลสทั้งปวง

อีกนัยหนึ่ง ในทางพุทธศาสตร์ เป้าหมายของการศึกษา ได้แก่

ปัญญาคุณ = นั่นคือเป็นผู้มีความรู้ทั้งทางโลก - ทางธรรม รู้จักคิดเป็นระบบ คิดกว้างไกล

กรุณาคุณ = สามารถดำรงชีวิตได้อย่างสุขสันติ (สันติภายนอก) คือ วางตัว ได้ถูกต้องต่อสังคม และสิ่งแวดล้อม

วิสุทธิคุณ = การมีจิตใจผ่องใส มีอิสรภาพ สันติภาพทางใจ ไม่ถูกบีบบังคับ หลุดพ้นจากกิเลส ควบคุมตนเองได้ (สันติภายใน)

• การพัฒนาสังคม หรือการสร้างสังคม เนื่องจากคนที่พัฒนาแล้วย่อมเป็นผู้ที่ดำรงตนในฐานะสมาชิกที่ดีของสังคม ไม่สร้างปัญหา เพราะไม่เบียดเบียนตนและสิ่งอื่น สังคมก็จะดำรงอยู่ได้ด้วยความเป็นมิตร ก่อให้เกิดความช่วยเหลือ เกื้อกูลกัน

ในส่วนของการสร้างองค์ความรู้หรือพัฒนาองค์ความรู้นั้น ควรพิจารณาจัดการศึกษา โดยการนำองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาไปบูรณาการในระบบการศึกษาอย่างแท้จริง ตามบริบทของสังคมไทย มิใช่ นำองค์ความรู้มาจากตะวันตกแต่เพียงอย่างเดียว

2. ในแง่ระบบการเรียนการสอนแบบพุทธศาสตร์ การเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางเป็นเรื่องสำคัญ แต่ขณะเดียวกันครูก็สำคัญ ครูต้องช่วยศิษย์ ช่วยชี้แนะ ช่วยพัฒนาศิษย์ ช่วยเตรียมผู้เรียน ครูและศิษย์ต้องเป็นกัลยาณมิตร ในขณะที่ผู้เรียนต้องฝึกนิสัยการพึ่งตนเอง แม้การเรียนจะเกิดจากการฟัง (สุตะ) ครู (คือฟังครู) แต่ต้องรู้จักถาม รู้จักคิด (จินต) ขณะเดียวกันต้องปฏิบัติ (ภาวนา) ด้วย

ลักษณะการสอนต้องสอนให้รู้จักคิด คิดเป็น พระพุทธศาสนานำการสอนแบบถาม-ตอบ (ปุจฉา-วิสัชนา) ซึ่งเป็นกระบวนการที่จะนำไปสู่การสอน การถามตอบตามแนวพุทธศาสตร์นี้ มิใช่การถามความจำ แต่ถามเพื่อพัฒนาความคิด ซึ่งมีวิธีการถาม 4 แบบ โดยสรุป คือ

- การถามให้ตอบตรง ๆ
- การข้อนถามคนถามก่อน (การถามกลับ)
- การแยกตอบ
- คำถามที่ไม่ต้องตอบ เนื่องจากไม่ได้ประโยชน์ และทำให้ฟุ้งซ่าน

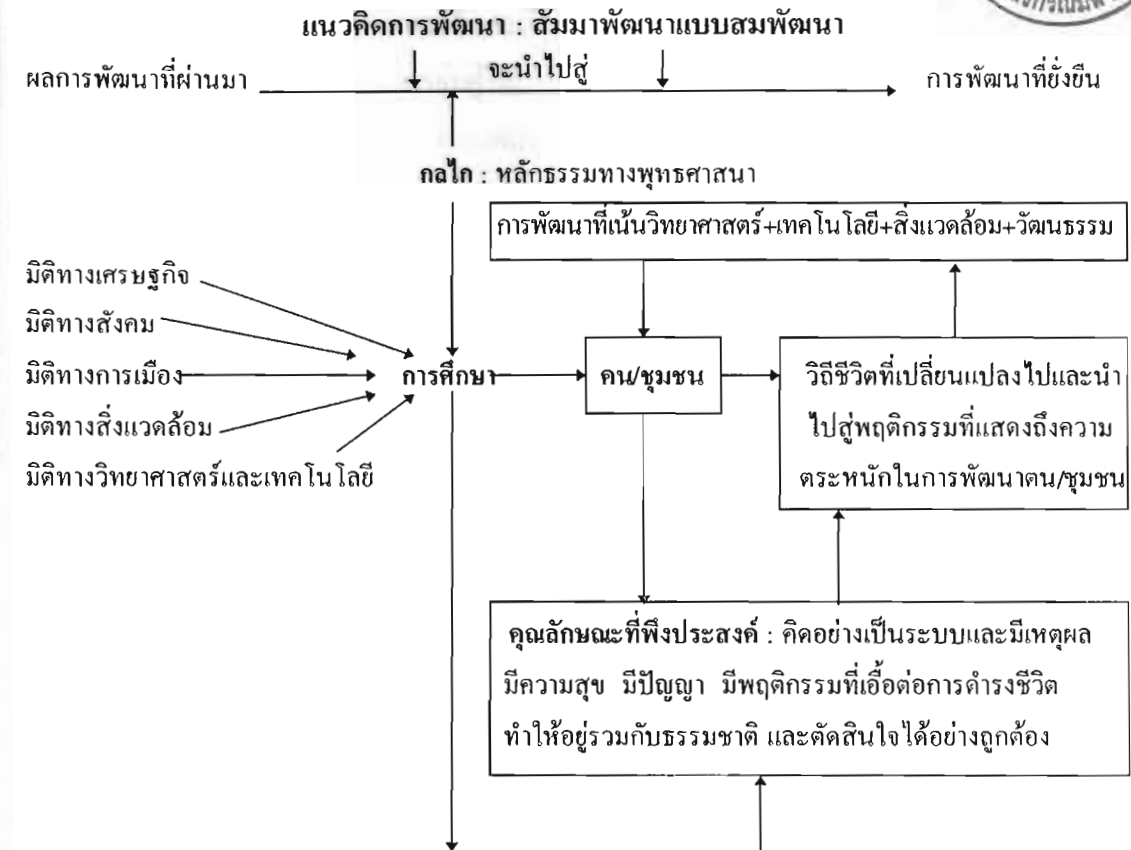
ครูต้องกระตุ้นให้ศิษย์รู้จักคิด ใฝ่รู้ วิจารณ์เป็น แต่การตั้งคำถามต้องตั้งให้ถูกประเด็น การกระตุ้นให้ศิษย์กล้าถาม-กล้าตอบ เป็นสิ่งจำเป็น แต่ศิษย์ต้องไม่ก้าวร้าว ดังนั้น ความเป็นกัลยาณมิตรจึงสำคัญ

การศึกษาฝึกอบรมต้องนำหลักการของไตรสิกขามาใช้อย่างเชื่อมโยง สัมพันธ์กัน เพราะการพัฒนาจิต (สมาธิ) วินัย (ศีล) และปัญญา ต่างก็เป็นทั้งกระบวนการ (Process) และเป็นผล (Product) ของการศึกษานั้นจะพัฒนาให้เป็นคนเก่ง ดี มีสุขได้ จึงต้องพัฒนาคนแบบองค์รวม

3. ในส่วนของเนื้อหา ต้องสอดแทรกเรื่อง คุณธรรม จริยธรรม และหลักธรรม คำสอนทางพระพุทธศาสนาให้ถูกเรื่อง สอดคล้องกับเป้าหมาย และสอนแบบเชื่อมโยง เป็นองค์รวม

สรุป

ผลที่ได้จากการเสวนาวิชาการและสัมภาษณ์ เรื่อง การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ ทำให้ผู้วิจัยนำมาพัฒนาและเสนอกรอบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ ดังแผนภาพต่อไปนี้

วัตถุประสงค์ หรือ เป้าหมายของการศึกษา	วิธีการเรียนการสอน (ระบบการเรียนการสอนแบบพุทธศาสตร์)	การดำเนินการทางการศึกษา (การปรับโครงสร้างทางการศึกษา)
1. พัฒนาคน (เก่ง ดี มีสุข) - สร้างคน - สร้างสังคม 2. สร้างองค์ความรู้ พัฒนาความรู้	- เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง - เน้นการพัฒนาจิต - เน้นการพัฒนากระบวนการตัดสินใจ - เน้นการพัฒนาอย่างเชื่อมโยง - เน้นการบูรณาการองค์ความรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ - เน้นสิ่งแวดล้อมศึกษา - การใช้องค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามา ร่วมจัดการศึกษาด้วย - วิธีการสอนใช้กรณีศึกษา สืบสวน วิจัย ประเมินผลสำเร็จจากการปฏิบัติงาน ฯลฯ - เน้นการพัฒนาแบบองค์รวม	1. การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางการศึกษา เช่น หลักสูตร/ การจัดการเรียนการสอน/ การพัฒนาครู/การวัดและการประเมินผลให้เอื้อต่อการจัดการศึกษาในรูปแบบนี้ 2. โครงสร้างส่วนบนการศึกษา (ด้านการเมือง และด้านสังคม) จะต้องปรับตัวให้เอื้อต่อการดำเนินการด้วย

แผนภาพที่ 19 แสดงกรอบแนวคิดในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์

เมื่อได้กรอบแนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์แล้ว ผู้วิจัยได้นำเสนอให้นักวิชาการ และกลุ่มผู้ปฏิบัติงานทั้งด้านพระพุทธศาสนา การศึกษา และการพัฒนา เพื่อพิจารณาและตรวจสอบความเป็นไปได้ในการนำไปปฏิบัติ ซึ่งผลการพิจารณาสรุปได้ดังนี้

ก. ทักษะของกลุ่มนักวิชาการ

1. ทุกคนเห็นว่าการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนโดยนำหลักการทางพระพุทธศาสนา มาใช้เป็นที่กระทำได้ เพราะศาสนาเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น ซึ่งมนุษย์จะขาดไม่ได้ เพราะเป็นการเติมเต็มด้านจิตใจ และช่วยในการดำรงชีวิตของมนุษย์ แต่เฉพาะสังคมไทยซึ่งคน ส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา ควรนำหลักการทางพระพุทธศาสนา มาศึกษาและปฏิบัติกันอย่างจริงจัง เพื่อจะได้รับและเข้าถึงประโยชน์ตนและประโยชน์สังคมได้อย่างแท้จริง

การศึกษาตามหลักทางพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า ไตรสิกขา มีลักษณะการพัฒนาคอนแบบเป็นองค์รวม (Holistic) คือ พัฒนาทั้งชีวิต จิตใจ และวัตถุ ทำให้ต้องเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เพราะความรู้อย่างเดียวบুদ্ধคลจะเอาตัวรอดไม่ได้ ฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นสุดยอดของทั้งจิตและวัตถุที่จำเป็นยิ่ง จึงควรศึกษาตามหลักไตรสิกขา แต่ในขณะที่เดียวกันต้องประสานกับ ไตรลักษณ์ เพราะทุกสิ่งปรับตัวอยู่ตลอดเวลา ยึดมั่นคงที่ไม่ได้ ต้องปรับตามสภาพแวดล้อมตลอดเวลา การพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์จึงต้องพัฒนาแบบองค์รวมประสานกันต่อเนื่องเรื่อยไป ไม่จำกัดรูปแบบการศึกษาว่าต้องเป็นการศึกษาในระบบหรือนอกระบบโรงเรียน แต่กระทำได้ตลอดเวลา

การศึกษาทั่วไปมักพัฒนาองค์ประกอบภายนอกของมนุษย์ เช่น พัฒนาอาคารสถานที่ บุคลากร แต่องค์ประกอบภายในยังมีจุดอ่อน จึงต้องพยายามเน้นที่จิตใจ และระบบการคิด พัฒนาปัญญาให้เข้าถึงแก่นสารของความรู้ ความเข้าใจ ความจริงให้ได้ เพราะถ้าระบบคุณธรรมตลอดจนระบบการคิดไม่ดี ถึงมีความรู้ แต่ไม่มีความคิด ก็คิดไม่ได้ คิดไม่ทันคนอื่น จะเสียหายต่อตน สังคม เศรษฐกิจ การเมือง ประเทศชาติในที่สุด

การพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์มีคำสอนที่ทำให้บุคคลรู้จักความพอดี ไม่ฟุ้งเฟ้อ ใ้รู้จักเอาใจใส่ผู้อื่น เห็นใจผู้อื่น เช่น หลักปจจัย 4 ไม่ให้เบียดเบียน ไม่สะสมให้เดือดร้อนแก่ตน และผู้อื่น ซึ่งทุกท่านเชื่อว่าการพัฒนาตามแนวนี้จะนำไปสู่การพัฒนาทั้งหลายได้ โดยเฉพาะใช้จริยธรรมทางศาสนาเป็นเครื่องมือ เพื่อมิให้คนเห็นแก่ตัว ซึ่งนอกจากกฎ ระเบียบ จรรยาบรรณ วินัยตามหลักสากลแล้ว พระพุทธศาสนามีหลักของศีล คือ ข้อห้าม และหลักของธรรม คือ ข้อแนะนำ ที่สมบูรณ์ เหมาะที่จะเป็นหลักปฏิบัติสำหรับทุกคนอยู่แล้ว

2. ในการจัดการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นั้น ต้องเปลี่ยนโลกทัศน์ของคนให้ได้ โดยต้องช่วยให้เกิดความสำนึกในคุณค่าของคนและสิ่งแวดลอมให้ได้ผลอย่างแท้จริง แต่การจัดการ

ศึกษาจำเป็นต้องพิจารณาถึงสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคลนั้น ๆ ด้วย คือ ต้องกำหนดเป้าหมายให้ชัดเจนว่าพัฒนาเพื่ออะไร เพราะการเรียนรู้ได้ก็ตาม ต้องเป็นการเรียนรู้ที่สังคมยอมรับ และประเด็นสำคัญก็คือ ให้อย่างตัวเอง ฟังตนเอง ขณะเดียวกันต้องรับผิดชอบชุมชน สังคมด้วย จึงต้องศึกษาสภาพความเป็นไปในท้องถิ่น และให้ท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา ให้เป็นการศึกษาเพื่อ ทุกคน และให้ทุกคนมีส่วนร่วมในการศึกษา (Education for All/All for Education)

3. ในการสอนต้องสอนในสิ่งที่จำเป็นและควรรู้ เพื่อการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืนเป็นประเด็นแรก เพราะเขาต้องดำรงชีวิตร่วมกันกับคนอื่น โดยเฉพาะเรื่องการไม่เห็นแก่ตัวสำคัญมาก ต้องให้เกิดปัญญา เพราะปัญญาเป็นประธานของคุณธรรม ให้รู้จักใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิต โดยอาศัยหลักการสอนแบบไตรสิกขา ประกอบด้วยหลักธรรมที่จำเป็น เช่น พรหมวิหาร 4 โดยเฉพาะหลักเมตตาสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

4. วิธีการสอน สำคัญมาก มีหลากหลายวิธี ต้องดูความสนใจของผู้เรียน วุฒิภาวะ และเวลา โดยจะต้องสอนให้รู้จักหาความรู้ รู้จักวิธีการเรียนรู้ การสอนมิใช่การบอกอย่างเดียว ทั้งพ่อแม่ ครอบครัว ครู สังคม สื่อ ฯลฯ มีผลต่อการเรียนการสอนด้วย ผู้สอนจะสอนให้ผู้เรียนเป็นคนดี หรือไม่ดีก็ได้ สอนให้เห็นแก่ตัวหรือไม่เห็นแก่ตัวก็ได้ ต้องกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้ รู้จักวิเคราะห์ การสอนจริยธรรมมิใช่การบรรยาย ต้องสอดแทรกเข้าไปในลักษณะหลักสูตรแฝง (Hidden Curriculum) แต่การเรียนรู้เกี่ยวกับความดีก็มีได้หมายความว่า จะเป็นคนดี

5. การประเมินผล ให้ประเมินด้วยตนเอง ด้วยการสังเกตการกระทำ เพราะการเรียนรู้อยู่ที่การปฏิบัติ บางอย่างต้องควิสัยทัศน์ของผู้เรียน นอกจากนั้น อาจสำรวจด้านพุทธิศึกษา หัตถศึกษา และพลศึกษา ส่วนจริยศึกษาอาจสังเกตได้ยาก

6. การสอนต้องครอบคลุมทั้งการพัฒนาดน สังคม และสิ่งแวดล้อม มิใช่เน้นความรู้เท่านั้น นอกจากนั้น คนต่างท้องถิ่น ต่างวัฒนธรรม ก็ต้องสอนแตกต่างกันไป พระพุทธศาสนา ประกอบด้วยหลักธรรมมากมายและมีประโยชน์ก็จริง แต่ต้องหาวิธีการนำมาใส่ในตัวคนให้ได้ การศึกษาต้องไม่แยกส่วน ต้องเชื่อมโยงทั้งคน สังคม และสิ่งแวดล้อม ต้องพัฒนาทั้งร่างกาย จิตใจ และปัญญา อย่างได้สมดุล แต่อย่างไรก็ตาม ต้องพัฒนาคนก่อน เพราะคนเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงของการพัฒนาทั้งหมด

ข. ทักษะของกลุ่มผู้ปฏิบัติงานด้านพระพุทธศาสนา การศึกษาและการพัฒนา

1. การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามหลักการทางพระพุทธศาสนา ก็คือ ไตรสิกขา และภาวนา ซึ่งต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาดน เพื่อประโยชน์ของสังคม พระพุทธศาสนาเน้นเรื่อง การกระทำ (กรรม) และการปฏิบัติ มิใช่เรื่องของทฤษฎี การพัฒนาดนทำได้ทุกระดับทั้งใน

ระบบโรงเรียน นอกกรอบและตามอัธยาศัย ตามแต่วัย เวลา เพศ แต่ต้องเรียนรู้ ปฏิบัติจริง และอย่างต่อเนื่อง ครอบคลุม เพราะการศึกษาไม่ใช่ขงมครก

2. ในการฝึกอบรมพัฒนาคน ต้องทั้งสอน ทั้งลงมือกระทำ ผู้สอน หรือพี่เลี้ยง สำคัญมาก ต้องมีความเป็นกัลยาณมิตร พ่อแม่ ครอบครัว ครู อาจารย์ ต้องช่วยกัน อย่าโยนภาระการฝึกอบรมไปให้พระเท่านั้น เพราะพระที่ไม่ศึกษา ไม่ปฏิบัติก็มี หลักการที่ควรนำไปสอน เพื่อพัฒนาคน ควรเน้นคุณธรรมผู้ครองเรือน คำนี้ถึงประโยชน์ตน ประโยชน์ท่าน รู้จักแบ่งปัน ไม่เบียดเบียน และไม่ประมาท

3. หลักธรรมที่จะนำไปสอนต้องดู เพศ วัย สังคม ด้วย คือ สอนให้สอดคล้องกับสภาพที่ต้องการจะได้รับธรรมที่เป็นหลักการหรือแก่น คือ ศีล 5 และอบายมุข 6 ส่วนหลักธรรมที่สำคัญ ควรเน้นข้อสำคัญ เมตตา (เสียสละแบ่งปัน) กตัญญู ฆราวาสธรรม 4 สังคหวัตถุ 4 อิทธิบาท 4 ทิศ 6 (ทำให้รู้จักหน้าที่) เน้นความขยันหมั่นเพียร ประหยัด

4. วิธีการสอน ต้องสอนสอดแทรกตลอดเวลาเท่าที่จะทำได้ และให้ดูการสอนของพระพุทธเจ้าเป็นตัวอย่าง ต้องเข้าใจและรู้จักผู้เรียนให้เรียนอย่างมีความสุข ครูต้องทั้งบอกและทำเป็นตัวอย่าง นอกจากนั้น พ่อแม่ สังคม สิ่งแวดล้อม ก็เป็นตัวอย่างของการสอนได้เช่นกัน เช่น หากปลูกป่าก็ต้องสอนให้ช่วยดูแลรักษาป่า สร้างแหล่งน้ำก็สอนให้รู้จักใช้ให้ประหยัด คุ่มค่า การสอนให้เป็นคนเก่ง คงไม่ยาก แต่ให้เป็นคนดี มีความสุขก่อนข้างยาก

5. การประเมินผล ต้องใช้เวลานานพอสมควร แม้การให้ยากก็ยังมีผลข้างเคียงปรากฏได้ แต่อย่างไรก็ตาม หากจะประเมินผลจริง ๆ ก็ทำได้โดยใช้การสังเกต สรूप และประเมินด้วยตนเอง เช่น ดิใดที่ไม่มีโทษ คือ ดิเลิศ การประเมินผลเช่นนี้วัดยาก เพราะเป็นนามธรรม แต่ดูได้จาก การกระทำ ดูจากความคิด (ปัญญา) เช่น ละเลิกบุหรี เหล้า การพนัน ได้หรือไม่ เสียสละ ไม่เบียดเบียนตน และเบียดเบียนผู้อื่นหรือไม่ คือ ของเขาไม่เอา ของเราต้องให้ ทำได้หรือไม่ หรือยังมีความต้องการส่วนเกินหรือไม่

6. การพัฒนาคน สังคม และสิ่งแวดล้อม นั้น การพัฒนาคนสำคัญที่สุดต้องพัฒนาจิตใจเป็นประเด็นแรก โดยเฉพาะความรับผิดชอบต่อตน ครอบครัว สังคม และสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง ต้องพัฒนาจิตสำนึกในความเป็นส่วนหนึ่งของสังคม ธรรมชาติ ต้องปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ ไม่ให้ความเจริญทางวัตถุมาควบคุม และครอบงำคน การพัฒนาใด ๆ ก็ตาม ต้องพัฒนาอย่างมีส่วนร่วม คือคนต้องเป็นส่วนหนึ่งและเข้าร่วมในการพัฒนาด้วย โดยการเข้าร่วมและให้ความร่วมมือ เพราะถ้ารู้จักแต่รับ ไม่รู้จักให้ ก็พัฒนาไม่ได้

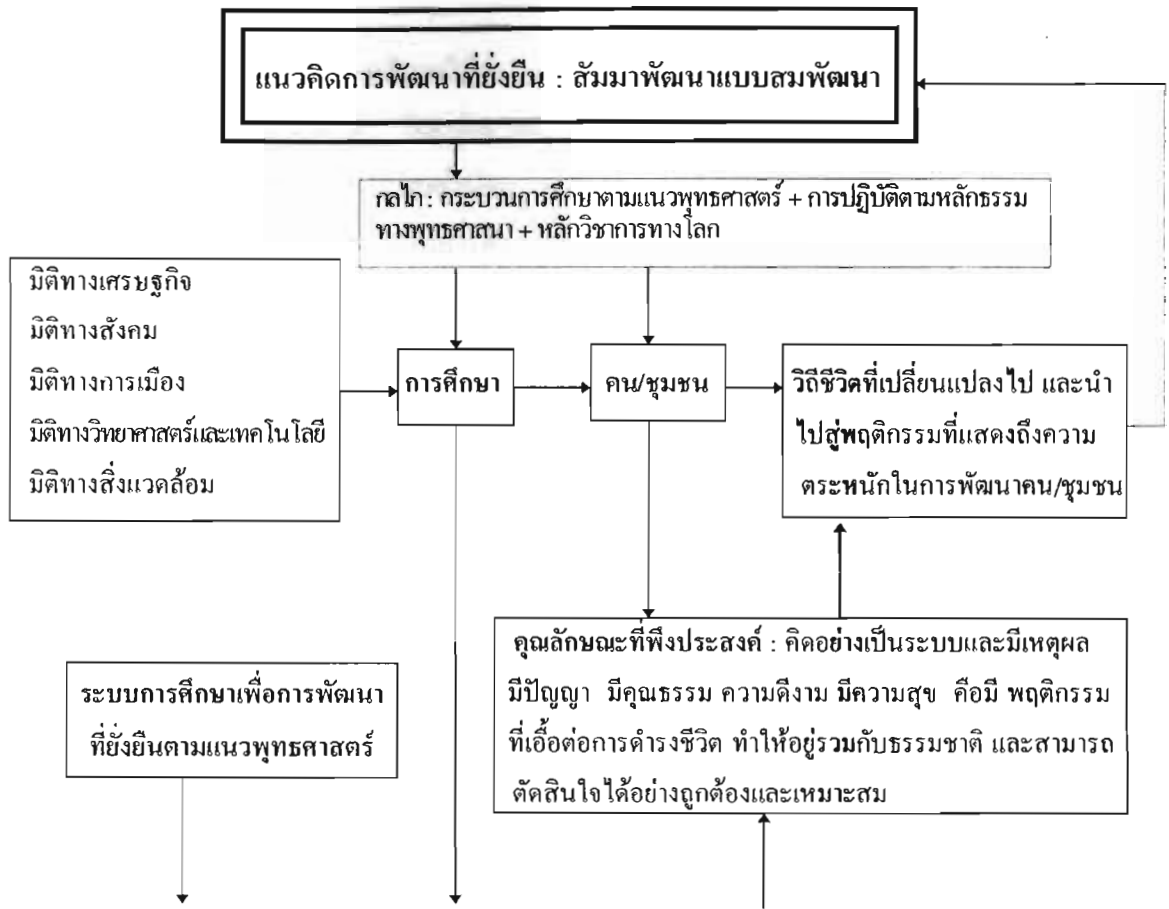
สรุป

การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์ต้องนำแนวคิด การพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดการศึกษามาพิจารณาาร่วมกัน ทั้งนี้เพราะปัญหาที่ทำให้เกิดการ พัฒนา ที่ไม่ยั่งยืนเกิดจากคนซึ่งเป็นผู้ที่กระทำการพัฒนา แล้วพัฒนาอย่างไม่ได้สมดุลตลอดทั้งหมดของ ระบบการพัฒนา คือ มุ่งเน้นด้านเศรษฐกิจ เน้นการบริโภคนิยม มุ่งพัฒนาคนเพื่อเข้าสู่ระบบแรงงาน ฯลฯ จึงก่อให้เกิดความไม่ยั่งยืนในทุกระบบของการพัฒนา นั่นคือ เกิดปัญหาทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม การศึกษา สิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย เป็นต้น

การพัฒนาที่ยั่งยืนจะปรากฏได้ จึงต้องให้ความสำคัญต่อคนและระบบการพัฒนา ทั้งหมด คือ ถ้าจะพัฒนาคนด้วยการให้การศึกษา แต่โครงสร้างของระบบสังคม ระบบการพัฒนา ไม่เอื้ออำนวย ก็ไม่สามารถใช้การศึกษาอย่างใดมาพัฒนาคนให้อยู่ในสังคม ที่มีองค์ประกอบของ ชีวิตหลากหลายทั้งที่เป็นระบบและไม่เป็นระบบ ให้ดำรงอยู่ได้ เช่น แม้ว่าจะอบรมให้ผู้เรียนมี ความซื่อสัตย์ ซื่อมั่นในคุณธรรม ประกอบอาชีพโดยสุจริต แต่สังคมที่ผู้เรียนต้องออกไปดำเนินชีวิต จริงนอกสถานศึกษา กลับมีแต่คนทุจริต ใช้กลโกงในการดำเนินชีวิตและในการประกอบอาชีพ บุคคลนั้นย่อมต้องประสบปัญหาเป็นอย่างมาก คือ แม้จะประพฤติปฏิบัติดีอย่างไรก็ตามดำรงอยู่ไม่ได้ ในสังคมนั้น ฉะนั้น จึงต้องให้ความสำคัญต่อคนและระบบการพัฒนาให้ไปด้วยกัน มิฉะนั้น การ พัฒนาคนด้วยการศึกษาก็ไม่อาจนำไปสู่ความยั่งยืนได้ นั่นคือ ทุกระบบของการพัฒนาต้องปรับ เปลี่ยนใหม่ โดยมุ่งเพื่อเอื้อต่อการพัฒนาคนให้มีความสุข ซึ่งอาจมีใช้แค่ด้วยวัตถุเท่านั้น แต่จิตใจก็ สำคัญด้วย

อนึ่ง จากการสัมภาษณ์นักวิชาการ และกลุ่มผู้ปฏิบัติงานด้านพระพุทธศาสนา การศึกษา และการพัฒนา รวมทั้งการศึกษาเอกสาร ทำให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า การศึกษาเพื่อการพัฒนาตามแนว พุทธศาสตร์ จะนำไปสู่การพัฒนาคนและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ โดยใช้ระบบการศึกษาแบบไตรสิกขา ร่วมกับการปฏิบัติตามหลักธรรมแต่ละหมวดที่เกี่ยวข้องอย่างสอดคล้องและเหมาะสมต่อการดำเนินชีวิต ในขณะเดียวกันก็ได้หมายความว่า วิชาการทางโลกจะไม่มีค่าสำคัญ เพียงแต่ในการจัดกิจกรรม การเรียนการสอนควรบูรณาการหลักธรรมให้ประสานกลมกลืนกับเนื้อหา เหมาะกับวัย จังหวะ เวลา และเหมาะสมกับโอกาสด้วยการดำเนินการอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง บทบาทของครู (ผู้สอน พ่อแม่ ครอบครัว สังคม) จึงสำคัญมาก ต้องเป็นตัวอย่างที่ดี มีความเป็นกัลยาณมิตร สามารถ บูรณาการวิชาความรู้ทางโลก ทางธรรม แล้วนำมาสอนอย่างแยกคาย โดยมีวัตถุประสงค์คือมุ่ง สร้างคนและสร้างองค์ความรู้ เพื่อให้คนที่สำเร็จการศึกษาเป็นคนดี มีความสุข รู้จักคิดตัดสินใจได้ อย่างเหมาะสมในการดำเนินชีวิตในสังคม

ผลจากการศึกษาทั้งหมดนี้ ทำให้ได้รูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนว พุทธศาสตร์ ดังภาพต่อไปนี้

วัตถุประสงค์ หรือ เป้าหมายของการศึกษา	วิธีการเรียนการสอน (ระบบการเรียนการสอนแบบพุทธศาสตร์)	การดำเนินการทางการศึกษา (การปรับโครงสร้างทางการศึกษา)
1. พัฒนาคคน (เก่ง ดี มีสุข) - สร้างคน - สร้างสังคม 2. สร้างองค์ความรู้ และพัฒนาความรู้	<ul style="list-style-type: none"> - เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง - เน้นความสัมพันธ์ระหว่างครู-ศิษย์แบบกัลยาณมิตร - เน้นการพัฒนาทั้งพฤติกรรม จิตใจ ปัญญา อย่างเชื่อมโยงกัน เป็นการพัฒนาแบบองค์รวม - สอดแทรกคุณธรรม จริยธรรม หลักธรรมที่เกี่ยวข้องในลักษณะผสมผสาน/บูรณาการร่วมกับองค์ความรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ - ใช้องค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าร่วมจัดการศึกษาด้วย - ใช้การเรียนรู้ตามสภาพที่เป็นจริง/บูรณาการสถานการณ์ที่ปรากฏเข้ากับบทเรียน - วิธีการสอนหลากหลาย เช่น ปุจฉา-วิสัชนา อภิปราย กรณีศึกษา สถานการณ์จำลอง บทบาทสมมุติ การฝึกปฏิบัติภาคสนาม ฯลฯ - การวัดและประเมินผลตามสภาพจริง (เนื้อหาปฏิบัติ วัดได้ด้วยตนเอง และปฎิกริยาจากสังคม) 	1. การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางการศึกษา เช่น หลักสูตร/การจัดการเรียนการสอน/การพัฒนาครู/การวัดและการประเมินผลให้เอื้อต่อการจัดการศึกษาในรูปแบบนี้ 2. โครงสร้างส่วนบนของการศึกษา (ด้านเศรษฐกิจ การเมือง และด้านสังคม) จะต้องปรับตัวให้เอื้อต่อการดำเนินการ

แผนภาพที่ 20 สรุปการนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

แผนภาพดังกล่าว อธิบายได้ว่า แนวคิดการพัฒนาที่ผ่านมา เป็นแนวคิดที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นแกนหลัก โดยมุ่งความเจริญเติบโตทางวัตถุเป็นสำคัญ ด้วยพลังอันเกิดจากการเจริญเติบโตของประชากร ระบบค่านิยม ความไม่เสมอภาคกัน ความก้าวหน้าและการถ่ายทอดวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ระบบการค้า การบริโภค ตลอดจนความเป็นโลกาภิวัตน์ ที่นำไปสู่การพัฒนาในด้านต่าง ๆ ทั้งเกษตรกรรม อุตสาหกรรม การเมือง สังคม การศึกษา ฯลฯ และมีอิทธิพลต่อสภาพแวดล้อม ต่อการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมากมาย ทั้งนี้ เพื่อสนองตอบต่อการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ ซึ่งในที่สุดทำให้เป็นที่ประจักษ์ว่า นอกจากประโยชน์ที่ได้จากการพัฒนาจะปรากฏอย่างเห็นได้ชัดแล้ว ผลร้ายของการพัฒนายังปรากฏตามมาด้วย นั่นคือปัญหาของประชากรทั้งในแง่ ปริมาณ และคุณภาพ เช่น บางประเทศมีจำนวนประชากรลดลง แต่บางประเทศจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น ประชากรบางประเทศมีชีวิตอย่างไม่มีคุณภาพ คือ ไม่มีความรู้ ยากจน และสุขภาพอนามัยเสื่อมโทรม ฯลฯ ส่วนปัญหาใหญ่ที่สำคัญก็ได้แก่ ปัญหาที่เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ที่บางแห่งนอกจากจะเหลือน้อย ร่อยหลอ หรือหมดไปแล้ว ยังมีปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เช่น ปัญหามลพิษทางอากาศเป็นพิษ น้ำเสีย ขยะ เป็นต้น ทั้งหมดนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ร่วมกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงนำไปสู่แนวคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว อย่างเป็นรูปธรรม

การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นแนวคิดใหม่ที่มุ่งไปที่การพัฒนาแบบองค์รวมและแบบบูรณาการ เพื่อก่อให้เกิดความสมดุลในระบบการพัฒนา คือ ทั้งมนุษย์ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง สิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ ให้ดำรงอยู่คู่เคียงกันเรื่อยไป คือ ทั้งปัจจุบันและอนาคตในลักษณะที่เอื้อต่อกันและกัน ในทุกมิติ ทุกพื้นที่ ซึ่งแนวคิดเช่นนี้ จะปรากฏเป็นจริงได้ต่อเมื่อนำแนวคิดการพัฒนา ที่เรียกว่า สัมมาพัฒนาแบบสมพัฒนา ซึ่งเป็นแนวคิดทางพุทธศาสตร์มาเป็นหลัก เพราะสัมมาพัฒนา หมายถึง การพัฒนาที่ถูกทาง โดยให้มนุษย์เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา และพัฒนาไปพร้อมกันทั้งมนุษย์ สังคม การเมือง เศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ และด้วยสมพัฒนา คือ พัฒนาอย่างได้สมดุล โดยการพัฒนามนุษย์ให้เป็นผู้มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม ดังนั้น กลไกที่นำไปใช้พัฒนาแบบนี้ก็คือ กระบวนการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ ที่ประกอบด้วยหลักไตรสิกขา และการปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ร่วมกับการศึกษาวิชาการทางโลก เพราะการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์คือ การพัฒนา โดยการพัฒนานี้ หมายถึง การพัฒนาคน อันประกอบด้วยกายและจิต ร่วมกับการพัฒนาวัตถุ และสภาพแวดล้อมของมนุษย์ ซึ่งได้แก่ มนุษย์ สังคม สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ทั้งวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี

เนื่องด้วยหลักการทางพุทธศาสตร์ ประกอบด้วยระบบวิชาความรู้ที่แสดงถึงสภาพธรรมชาติทั้งหมด คือ ทุกสิ่งในโลกล้วนอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ทั้งคน สัตว์ สิ่งของ ฯลฯ ซึ่งแนวคิดพื้นฐาน

ของพุทธศาสตร์มิได้แยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ การดำเนินชีวิตของมนุษย์ต้องเป็นไปอย่างเกื้อกูล และประสานกับธรรมชาติ นอกจากนั้น การพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสตร์ต้องประกอบด้วย การเรียนรู้ การลงมือปฏิบัติ จึงจะปรากฏผลเป็นที่ประจักษ์ว่าสามารถพัฒนาคน และพัฒนาสังคมได้ ขณะเดียวกันต้องประกอบด้วยความเพียรพยายาม ไม่ประมาท และไม่ตกอยู่ภายใต้กิเลสตัณหา ซึ่งการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์มิได้จำกัดเพศ/วัย และถ้าหากต้องนำไปใช้ในการจัดการศึกษา ตามวิชาการทางโลกที่จัดเป็นระบบและแบ่งเป็นเพศ/วัย ก็มีได้มีปัญหาอุปสรรคใด ๆ เช่นกัน

กระบวนการจัดการศึกษา ต้องมุ่งที่การพัฒนาคน เพื่อให้เป็นคนเก่ง คนดี มีความสุข นั่นคือ มีความรู้ความสามารถทางวิชาการ มีความรู้ตามความเป็นจริง รู้จักคิด คิดเป็น มีเหตุผล สามารถตัดสินใจได้อย่างถูกต้อง ขณะเดียวกันก็ต้องเป็นคนดีมีคุณธรรม คือไม่ใช้วิชาความรู้ไปในทางที่ผิด ไม่ทำร้ายเบียดเบียนผู้อื่น แม้แต่สภาวะธรรมชาติ นอกจากนั้นก็สามารถดำรงชีวิตได้ โดยไม่ถูกรอบงำด้วยกิเลส ตัณหา คือ ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระ ไม่ยึดมั่นถือมั่น เพราะการรู้เท่าทันเหตุ ปัจจัย อันจะทำให้เกิดความสุขสงบ ทำให้ทั้งตนเองและสังคมดำเนินไปด้วยดีร่วมกัน คือ เป็นการจัดการศึกษาเพื่อสร้างคนและสังคมที่เอื้อแก่กัน เป็นการสร้างองค์ความรู้ด้วยการผสมผสาน บูรณาการความรู้วิชาการทางโลกและทางธรรมอย่างสอดคล้องเหมาะสม

ในส่วน of ระบบวิธีการเรียนการสอน ต้องเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยเฉพาะเรื่องความสัมพันธ์แบบกัลยาณมิตรเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง การเรียนการสอนตามแนวพุทธศาสตร์เน้นการพัฒนา ทั้งพฤติกรรม จิตใจ ปัญญา อย่างเชื่อมโยงกัน ซึ่งการสอนสามารถทำได้หลากหลายวิธี และสามารถประเมินผลได้ด้วยตนเองและจากผู้อื่น เพราะบุคคลย่อมรู้แก่ใจในเจตน์จำนงค์ที่เป็นกุศล หรืออกุศลแห่งตน

อย่างไรก็ตาม การดำเนินการจัดการศึกษาตามรูปแบบนี้ จำเป็นต้องปรับโครงสร้างทางการศึกษาด้วย ทั้งโครงสร้างพื้นฐานทางการศึกษา เช่น หลักสูตร การเรียนการสอน ครู ฯลฯ รวมถึงการที่โครงสร้างส่วนบนของการศึกษา อันได้แก่ เศรษฐกิจ การเมือง สังคม ฯลฯ อันเป็นโครงสร้างใหญ่ของสังคม ต้องปรับตัวให้เอื้อต่อการดำเนินการดังกล่าว ด้วยการให้เห็นความสำคัญ จำเป็นและให้การสนับสนุนอย่างเป็นรูปธรรม

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเชื่อว่าหากจัดการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ ตามแนวคิดที่ผู้วิจัยนำเสนอมา นี้อย่างครบถ้วนทุกประเด็นแล้ว คาดว่าจะทำให้ได้คนที่มีคุณลักษณะพึงประสงค์ คือ คิดเป็น แก้ปัญหาได้ด้วยปัญญา มีคุณความดี และมีความสุข อันจะทำให้บุคคลนั้นประพฤติปฏิบัติต่อตนเองและผู้อื่น ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม และด้วยหลักแห่งความไม่ประมาท เพราะการพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสตร์อย่างสม่ำเสมอ ย่อมส่งผลให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ พัฒนาถูกทางอย่างได้ สมดุลย์ ดังที่เรียกว่า สัมมาพัฒนาแบบสมพัฒนา นั่นเอง

บทสรุปและอภิปรายผล

การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ ของผู้วิจัย เกิดจากความสนใจและความพยายามที่จะศึกษาหาแนวทางที่เป็นรูปธรรม เพื่อพิสูจน์และแสดงให้เห็นถึงคุณค่าและศักยภาพของพระพุทธศาสนาที่คนไทยส่วนใหญ่คุ้นเคยมาช้านานว่าเป็นรากฐานสำคัญทางวัฒนธรรม ความคิด เป็นศูนย์รวมจิตใจ ตลอดจนเป็นแหล่งหล่อหลอมความเป็นเอกลักษณ์ของชาติ ทั้งถือว่าเป็นสถาบันสำคัญทางสังคมอย่างหนึ่งนั้น น่าจะมีหลักการสำคัญที่สามารถช่วยในการพัฒนามนุษย์ สังคม และสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ รวมถึงนำไปสู่การพัฒนาประเทศได้

ในขณะที่ทั่วโลกต่างก็ให้ความสนใจต่อคำว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ตามแนวคิด ที่เริ่มมาจากโลกตะวันตก โดยพยายามกำหนดแนวทางและวิธีการต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ไม่ก่อให้เกิดปัญหาทั้งต่อมนุษย์ และสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ในปัจจุบันรวมถึงอนาคต ซึ่งแนวคิดนี้ได้แพร่กระจายและมีอิทธิพลต่อการกำหนดกรอบความคิดในการพัฒนาประเทศของหลายประเทศในภูมิภาคต่าง ๆ รวมถึงในแต่ละส่วนของระบบสังคม และ โครงสร้างการพัฒนา แต่อย่างไรก็ตาม กลับปรากฏว่าความเข้าใจ ตลอดจนการตีความแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนในแต่ละมิติ แต่ละส่วน และแต่ละประเทศก็ยังคงแตกต่างกัน ทำให้มีผลต่อการกำหนดแนวทางและวิธีการในการดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืนไปด้วย ดังนั้น สาระสำคัญที่สอดคล้องต้องกันของคำว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ จึงยังไม่เป็นที่ประจักษ์ชัดว่า การพัฒนานั้นควรจะยั่งยืนในประเด็นใด และควรดำเนินการอย่างไร นอกจากนั้น เนื่องจากความแตกต่างของปัญหาและสภาพของแต่ละประเทศ รวมถึงความเป็นมนุษย์ที่ประกอบด้วยความคิด ความเชื่อ วัฒนธรรม การประเพณีปฏิบัติ ฯลฯ ที่แตกต่างกันในประเด็นเหล่านี้ ทำให้นำไปสู่ข้อวินิจฉัยว่า สมควรหรือไม่ที่ทุกประเทศจะต้องดำเนินการในลักษณะที่เหมือนกัน

อย่างไรก็ดี มีประเด็นหนึ่งซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับการบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนด้วย คือการพัฒนาคน ทั้งนี้ เนื่องจากคนคือผู้ที่ก่อให้เกิดการพัฒนา ขณะเดียวกัน คนก็คือผู้ที่ได้รับผลจากการพัฒนา ซึ่งเมื่อกล่าวถึงการพัฒนาคนนั้น จะพบว่า การศึกษาเป็นเครื่องมือที่ดีที่สุดในการพัฒนาคนและเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป แม้แต่แนวคิดขององค์การสหประชาชาติซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดคำว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ก็ให้ความสำคัญกับการศึกษา ทำให้องค์การยูเนสโกอันเป็นหน่วยงานชำนาญพิเศษแห่งหนึ่งขององค์การสหประชาชาติ ต้องนำเรื่องดังกล่าวมากำหนดเป็นนโยบายเพื่อการจัดการศึกษาอย่างเป็นรูปธรรม โดยเน้น

การให้ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมศึกษาและการพัฒนาแก่ประชาชนทุกวัย โดยคำนึงถึงมิติทางวัฒนธรรม ความเชื่อ ฯลฯ ของเขาเหล่านั้น เพื่อมุ่งให้นำความรู้ที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อประชาชนรุ่นต่อไปในอนาคต

ในส่วนของพระพุทธศาสนานั้น เชื่อว่า การพัฒนาคนคือการศึกษา หรือการศึกษาก็คือการพัฒนาคน ดังนั้น การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ จึงน่าจะเป็นทางเลือกหนึ่งในระบบการศึกษาของไทย ที่จะนำไปสู่ความสำเร็จในการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาคนไทย ซึ่งมีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานความคิด ความเชื่อ เป็นภูมิปัญญา และเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของความเป็นไทยที่เด่นชัดเฉพาะตน เป็นศูนย์รวมจิตใจ ซึ่งทำให้ดำรงคงความเป็นประเทศชาติมาเนิ่นนาน ด้วยเหตุต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น จึงเป็นที่มาของการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ทั้งนี้ก็เพื่อยืนยันและพิสูจน์แนวคิดดังกล่าว ทำให้ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นในการศึกษาวิจัยไว้ดังต่อไปนี้

1. ความหมายและนัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาขององค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมของสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO) เป็นอย่างไร
2. ความหมายและนัยสำคัญที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษา ตามแนวพุทธศาสตร์ มีลักษณะอย่างไร
3. ศึกษาเชิงเปรียบเทียบแนวคิดดังกล่าวว่า มีความเหมือนหรือแตกต่างอย่างไร
4. หากนำแนวคิดการพัฒนาทั้งสองแนวคิด มาประยุกต์ใช้ในการศึกษา จะมีรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ อย่างไร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงบรรยาย (Descriptive Research) ประเภทวิเคราะห์เอกสาร (Documentary Analysis) และการสัมภาษณ์ โดยแบ่งการดำเนินการเป็น 3 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาและวิเคราะห์นัยสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน และแนวคิดทางการศึกษา โดยศึกษาข้อมูลพื้นฐานใน 3 ลักษณะ อันได้แก่

1.1 ผู้วิจัยศึกษาและวิเคราะห์นัยสำคัญของคำว่าพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาขององค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO) โดยอาศัยเทคนิคการวิจัยเอกสารและการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญขององค์การยูเนสโก (UNESCO) เพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูลและการนำเสนอดังกล่าว

1.2 ผู้วิจัยศึกษาและวิเคราะห์นัยสำคัญของคำว่าพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ โดยอาศัยเทคนิคการวิจัยเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาตามทัศนะของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) และนำเสนอพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์

ประยุกต์) เฉพาะประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อตรวจทานความถูกต้อง ความเหมาะสมและความครอบคลุมของข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูลและการนำเสนอข้อมูล เพื่อให้ได้นัยสำคัญที่เป็นประเด็นหลัก

1.3 ผู้วิจัยศึกษาและวิเคราะห์นัยสำคัญที่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ โดยอาศัยเทคนิคการวิจัยเอกสารสำคัญทางพระพุทธศาสนา อันได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับหลวง พุทธศักราช 2525 เล่มที่ 1-45 อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และผลงานของผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา หรือการศึกษาเพื่อการพัฒนา เพื่อให้ได้ข้อมูลพื้นฐานมาประกอบในการศึกษา

1.4 ผู้วิจัยสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทางการศึกษาด้านพระพุทธศาสนา ในเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ เพื่อให้ได้ข้อมูลพื้นฐานมาประกอบการศึกษา

ขั้นตอนที่ 2 การยกร่างหรือสร้างรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์ ซึ่งดำเนินการ โดยการนำผลที่ได้จากการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลตลอดจนการตรวจสอบข้อมูลในขั้นตอนที่ 1 มายกร่างสร้างกรอบความคิดในการนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ ดังนี้

2.1 สรุปและจัดทำร่างเอกสารกรอบความคิดและรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

2.2 นำกรอบความคิดจากข้อ 2.1 ไปตรวจสอบความถูกต้อง ความเหมาะสม และความเป็นไปได้ของกรอบความคิดและรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ โดยนำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิ และอาศัยเทคนิคการสัมภาษณ์ รวมทั้งการเสวนาวิชาการมาปรับปรุงแก้ไข และพัฒนากรอบความคิดหรือรูปแบบฯ ให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

2.3 ผู้วิจัยนำข้อเสนอแนะที่ได้จากการสัมภาษณ์ และจากการเสวนาทางวิชาการมาปรับปรุงแก้ไข และพัฒนากรอบความคิดหรือรูปแบบฯ ให้สมบูรณ์ต่อไป

2.4 ผู้วิจัยสรุปรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดพุทธศาสตร์ แล้วนำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิในข้อ 2.2 ที่เข้าร่วมเสวนาวิชาการพิจารณาเพื่อตรวจทานความถูกต้องเหมาะสมของข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และการนำเสนอข้อมูลอีกครั้ง

2.5 ผู้วิจัยนำเสนอแนะที่ได้จากการตรวจทานในข้อ 2.4 มาปรับปรุงแก้ไข แล้วดำเนินการในขั้นตอนที่ 3 ต่อไป

ขั้นตอนที่ 3 การตรวจสอบความเป็นไปได้และความเหมาะสมในการนำไปปฏิบัติ โดยอาศัยนักวิชาการ หรือผู้ปฏิบัติงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา หรือผู้ที่นำแนวความรู้ทางพุทธศาสตร์ไปใช้ในทางการศึกษาหรือการปฏิบัติเป็นผู้ตรวจสอบ ซึ่งมีขั้นตอนในการตรวจสอบ ดังนี้

3.1 ผู้วิจัยสรุปเอกสารรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ นำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิ 2 กลุ่ม อันได้แก่ กลุ่มนักวิชาการ และกลุ่มผู้ปฏิบัติงานด้านพระพุทธศาสนา ด้านการศึกษา และการพัฒนา

3.2 การดำเนินการตรวจสอบ ประเด็นในการตรวจสอบ การยอมรับผลการตรวจสอบ ข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนการนำเสนอข้อมูล ใช้เกณฑ์ในการตอบรับที่เป็นเชิงข้างมาก ของผู้ทรงคุณวุฒิเป็นเกณฑ์ในการยอมรับผลการตรวจสอบ จากนั้นผู้วิจัยจึงสรุป เรียบเรียงและนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ต่อไป

5.1 สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยตามขั้นตอนดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ดังนี้

5.1.1 การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดขององค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมของสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (UNESCO) หมายถึง กระบวนการพัฒนาสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่อิงวัฒนธรรม ในลักษณะที่เป็นองค์รวม เป็นการบูรณาการ และด้วยความสมดุล ทั้งระหว่างการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม พร้อมกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนา เพื่อให้บรรลุผลตามความต้องการของมนุษย์ และเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตทั้งของคนรุ่นปัจจุบันและอนาคต ด้วยความยุติธรรม ซึ่งสรุปนัยสำคัญของแนวคิดนี้ คือ การให้ความสำคัญกับระบบของการพัฒนาทุกส่วน แต่เน้นปัจจัยด้านมนุษย์ที่ประกอบด้วยวัฒนธรรม ความเชื่อ ขนบประเพณี ฯลฯ โดยเฉพาะมิติทางวัฒนธรรม แล้วใช้กระบวนการศึกษาเป็นเครื่องมือเพื่อนำไปสู่เป้าหมายดังกล่าว

5.1.2 การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดขององค์การยูเนสโก หมายถึง กระบวนการส่งเสริมคุณภาพชีวิตด้วยการให้การศึกษาเพื่อพัฒนาคน โดยคำนึงถึงวัฒนธรรมและความเป็นมนุษย์ของเขาเหล่านั้น ทั้งนี้ เพื่อให้บุคคลมีความรู้และได้รับข้อมูลข่าวสาร โดยเฉพาะเรื่องสิ่งแวดล้อมศึกษาและการพัฒนาที่ยั่งยืนเพิ่มขึ้นด้วยการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ซึ่งจะนำไปสู่ความมีจริยธรรม และความรับผิดชอบ รู้จักคิด วิเคราะห์ และปฏิบัติได้อย่างเหมาะสม เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกัน

5.1.3 การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ หมายถึง กระบวนการพัฒนาคนตามหลักการทางพระพุทธศาสนาที่เน้นการพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของคนทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เพื่อให้เป็นปัจจัยหลักในการประสานและบูรณาการระบบความสัมพันธ

แบบองค์รวมของบุคคล สังคม และสภาพแวดล้อมให้ดำรงอยู่ด้วยคืออย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเรื่อยไป

5.1.4 การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ หมายถึง การให้กระบวนการเรียนรู้แก่บุคคลทุกคนทุกระดับ โดยใช้ระบบวิชาความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นการพัฒนา มนุษย์ทั้งกาย วาจา ใจ รวมถึงปัญญาไปพร้อม ๆ กัน เพื่อการปฏิบัติตนให้เกิดประโยชน์และความสุขร่วมกัน ทั้งในระหว่างบุคคล สังคม และธรรมชาติ อันหมายถึงสรรพสิ่งรอบตัว มนุษย์ให้ดำรงอยู่ด้วยคืออย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเรื่อยไป

5.1.5 แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนของทั้งสองแนวคิด มีทั้งความเหมือน และแตกต่างกัน โดยสรุปดังนี้

ก. ประเด็นความเหมือนกัน

1. ปัญหาที่มาของการพัฒนาเกิดจากมนุษย์และพฤติกรรมของมนุษย์
2. แนวทางในการแก้ปัญหา ต่างก็ให้ความสำคัญต่อมนุษย์ โดยเฉพาะการพัฒนา มนุษย์ที่มีวัฒนธรรมเป็นปัจจัยหลัก
3. เครื่องมือในการพัฒนาทั้งสองแนวคิด ใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือ แต่มีความแตกต่างในประเด็นรายละเอียดของกระบวนการและระบบการศึกษา

ข. ประเด็นความแตกต่างกัน

1. ประเด็นเรื่องแนวคิดพื้นฐานระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งพื้นฐานแนวคิด ตะวันตกเห็นว่า มนุษย์สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้ โดยพัฒนาเทคโนโลยีมาจัดการกับธรรมชาติ เพื่อสนองตอบความต้องการของคนในลักษณะบริโภคนิยม

ส่วนแนวคิดทางพุทธศาสตร์ สรุปได้ว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ สามารถดำรงตนอยู่ได้ด้วยตนเอง มนุษย์จำเป็นต้องอยู่ร่วมกับธรรมชาติ จึงต้องส่งเสริมความสัมพันธ์ต่อกันในลักษณะเกื้อกูลกัน

2. ประเด็นเรื่องกระบวนการพัฒนา ซึ่งองค์การยูเนสโกให้ความสำคัญกับระบบการพัฒนาทุกส่วน และเน้นการพัฒนาสมรรถนะของคน โดยให้ความสำคัญต่อมิติทางวัฒนธรรมควบคู่กับระบบการพัฒนา

ส่วนแนวคิดทางพุทธศาสตร์ให้ความสำคัญต่อการพัฒนาคนทั้งด้านพฤติกรรม ทางกาย และวาจา ตลอดจนพัฒนาจิตใจ และปัญญา แล้วให้คนที่พัฒนาเต็มระบบนี้เป็นแกนกลางนำการพัฒนาคน และคนที่พัฒนาแล้วไปประสานปรับเปลี่ยน บูรณาการระบบที่สัมพันธ์กับองค์รวมใหญ่ของการพัฒนา

3. ประเด็นเรื่องการใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนา ซึ่งตามแนวคิดขององค์การยูเนสโก ใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือพัฒนามนุษย์ให้เกิดความรู้ ความสามารถด้านวิชาการและวิชาชีพ และมุ่งเน้นให้เกิดความตระหนักในเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยนำมิติทางวัฒนธรรมอันได้แก่ ค่านิยม คุณธรรม จริยธรรม ฯลฯ มาใช้เพื่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการดำเนินชีวิต

ส่วนแนวคิดทางพุทธศาสตร์เน้นว่า ต้องพัฒนาคนด้วยหลักไตรสิกขา โดยพัฒนาคนทั้งด้านพฤติกรรม ทางกาย และวาจา จิตใจ และปัญญา รวมถึงความสัมพันธ์ทางสังคม และสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบการพัฒนา แต่การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์นี้มีลักษณะของพัฒนาการและบูรณาการ และมีได้เป็นไปเพื่อการประกอบวิชาชีพเท่านั้น แต่เพื่อให้เกิดปัญญารู้และเข้าถึงความจริง มีคุณธรรม และมีความสุข เป็นอิสระต่อการครอบงำ หรือภาวะบีบคั้น

จึงกล่าวได้ว่า แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและแนวคิดทางการศึกษาของทั้งสองแนวคิดนี้ให้ความสำคัญต่อการพัฒนาคนด้วยการใช้กระบวนการศึกษาเป็นเครื่องมือ โดยองค์การยูเนสโกมุ่งเน้นการให้การศึกษา เรื่องสิ่งแวดล้อมและระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อพัฒนาคนโดยคำนึงถึงวัฒนธรรมและความเป็นมนุษย์ ส่วนแนวคิดทางพุทธศาสตร์มุ่งเน้นการพัฒนากระบวนการดำเนินชีวิตของคนทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เพื่อเป็นปัจจัยหลักในการพัฒนาต่อไป

5.1.6 การนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอไว้ในบทที่ 4 แล้ว สรุปได้ดังนี้

การศึกษาเพื่อการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ จะนำไปสู่การพัฒนาคนและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ด้วยการพัฒนาแบบสัมมาพัฒนาแบบสมพัฒนา ซึ่งหมายถึง การพัฒนาคนอย่างต่อเนื่อง สม่่าเสมอรอบด้าน ในลักษณะบูรณาการคือทั้งมนุษย์ เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี อย่างมีความสัมพันธ์กัน เพราะการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ก็คือ การศึกษาตามหลักพุทธศาสตร์ที่เป็นกระบวนการอันประกอบด้วยทั้งวิถีทางและเป้าหมายในตัวเอง คือ ในส่วนของการพัฒนาคนนั้น พระพุทธศาสนามุ่งพัฒนาคนให้มีความรู้คู่คุณธรรม (บัณฑิต) ประกอบอาชีพในทางที่ชอบ (สัมมาอาชีพะ) ด้วยความขยันหมั่นเพียร เอาใจใส่ และ อดทนจนสำเร็จผล ทำให้บุคคลมีความสุขอย่างมีคุณภาพ ในส่วนของการพัฒนาสังคม จะพบว่าด้วยเหตุอันเนื่องมาจากผลสำเร็จที่เกิดจากบุคคลเหล่านั้นได้ศึกษาและปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างถูกต้อง เหมาะสม ถึงพร้อมด้วยหลักความไม่ประมาท จึงส่งผลให้สังคมประกอบไปด้วยคนดีมีคุณธรรมมาอยู่รวมกันเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม และด้วยการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานเพื่อการควบคุมพฤติกรรม (ศีล) ย่อมจะทำให้ไม่ก่อให้เกิดการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ประกอบกับมีหลักในการดำรงชีวิต เช่น มีหลักในการครองเรือน (ฆราวาสธรรม 4) มีหลักการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (สังคัตถ 4) การรู้จักความพอดี (มัตตัญญตา) ฯลฯ (ดูรายละเอียด

เพิ่มเติมหน้า 106-121) เรียกว่า เป็นการปฏิบัติอย่างถูกต้องตามทำนองครองธรรมอย่างต่อเนื่องกัน ย่อมนำไปสู่สังคมที่มีความสุขทุกเวลาและทุกสถานที่ ซึ่งน่าจะเรียกว่า เป็นความยั่งยืนได้

เมื่อก้าวถึงการศึกษาเพื่อการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ในงานวิจัยนี้ สรุปได้ว่า กระบวนการของการศึกษาดำเนินระบบการศึกษาแบบไตรสิกขา ซึ่งมีลักษณะการพัฒนาดนแบบองค์รวม ร่วมกับการปฏิบัติตามหลักธรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและสอดคล้องกับการดำเนินชีวิตอย่างสม่ำเสมอ (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) โดยบูรณาการทั้งวิชาการทางโลกและวิชาทางธรรม (หลักพุทธศาสตร์) มาใช้ในการเรียนการสอนด้วย เพราะศาสนาเป็นเรื่องของการเติมเต็มทางจิตใจ โดยเฉพาะพระพุทธศาสนานั้นการพัฒนาคน/พัฒนาชีวิตรอบด้าน คือ ทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ฉะนั้น ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนจึงต้องสอดคล้องกับเนื้อหาวิชาการแต่ละศาสตร์ โดยพิจารณาให้เหมาะกับวัย จังหวะเวลาและเหมาะสมกับโอกาส ด้วยการใช้หลักพัฒนาการและบูรณาการอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่อง และเนื่องจากกระบวนการเรียนการสอนแบบพุทธศาสตร์ เน้นผู้เรียน (ปัจเจกบุคคล) เป็นศูนย์กลาง เพื่อให้เกิดการพัฒนาตนเองพึงตนเองได้ จึงต้องสอนทั้งเนื้อหา (ปริยัติ) ให้งมือปฏิบัติ (ปฏิบัติ) จนประจักษ์ผลด้วยตน (ปฏิเวธ) ซึ่งลักษณะการสอนจะเน้นการสอนแบบถาม-ตอบ (ปจฉา-วิสัชนา) เพราะจะทำให้เกิดการรู้จักคิด คิดได้ คิดเป็น มิใช่ถามเพื่อทบทวนความจำเท่านั้น ฉะนั้น บทบาทของครู (ผู้สอน พ่อแม่ ครอบครัว สังคม) ก็มีความสำคัญมาก เพราะต้องเป็นตัวอย่างที่ดี มีความเป็นกัลยาณมิตร อยู่ในท่ามกลางสิ่งแวดล้อมที่ดี และต้องมีความสามารถในการสอน อันหมายถึงต้องรู้วิธีการสอนอย่างแยบคาย เพื่อจะทำให้ผู้เรียนได้รับความรู้ความเข้าใจได้อย่างแท้จริง ในส่วนของผู้เรียนนั้นต้องวางตนให้ถูกต้อง คือ มีความตั้งใจและความพร้อมที่จะเรียนรู้ตามหลักของอินทรี 5 อย่างจริงจัง ต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง สนใจใคร่ครอง รู้จักถามปัญหา และต้องมีความเคารพยกย่อง เชื่อฟัง ฝึกปฏิบัติตาม คำแนะนำของผู้สอน

อนึ่ง เนื่องจากการศึกษาโดยแท้จริง ไม่อาจแยกออกจากโครงสร้างทางสังคมได้ ขณะที่สังคมประกอบด้วยองค์ประกอบ 2 ประการ คือ องค์ประกอบเชิงมนุษย์ และองค์ประกอบที่มีใช้มนุษย์นั้น ไม่ว่าจะจัดการศึกษาแนวใด องค์ประกอบทั้ง 2 ประการนับว่ามีความสำคัญและสัมพันธ์ต่อการจัดการศึกษาเป็นอย่างมาก จึงกล่าวได้ว่า บุคคล ชุมชน สังคม และสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ต้องมีส่วนร่วมและเป็นองค์ประกอบในการจัดการศึกษาและช่วยส่งเสริมให้เกิดการศึกษา หรือการพัฒนาที่ถูกทางอย่างได้สมดุลตลอดระยะเวลาที่ดำเนินชีวิตอยู่ เนื่องจากการพัฒนาสังคมใดก็ตาม ต้องประกอบด้วย การมีส่วนร่วมของบุคคลในชุมชน/สังคม นั้นด้วย

สรุปผลจากการศึกษาดังกล่าว จึงทำให้ได้รูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามแนวพุทธศาสตร์ ดังภาพต่อไปนี้

วัตถุประสงค์ หรือ เป้าหมายของการศึกษา	วิธีการเรียนการสอน (ระบบการเรียนการสอนแบบพุทธศาสตร์)	การดำเนินการทางการศึกษา (การปรับโครงสร้างทางการศึกษา)
1. พัฒนาคคน (เก่ง ดี มีสุข) - สร้างคน - สร้างสังคม 2. สร้างองค์ความรู้ และพัฒนาความรู้	- เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง - เน้นความสัมพันธ์ระหว่างครู-ศิษย์แบบกัลยาณมิตร - เน้นการพัฒนาทั้งพฤติกรรม จิตใจ ปัญญา อย่างเชื่อมโยงกัน เป็นการพัฒนาแบบองค์รวม - สอดแทรกคุณธรรม จริยธรรม หลักธรรมที่เกี่ยวข้องในลักษณะผสมผสานบูรณาการร่วมกับองค์ความรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ - ใช้องค์ความรู้/ภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าร่วมจัดการศึกษาด้วย - ใช้การเรียนรู้ตามสภาพที่เป็นจริง/บูรณาการสถานการณ์ที่ปรากฏเข้ากับบทเรียน - วิธีการสอนหลากหลาย เช่น ปลูก-วิไลขนา อภิปราย กรณีศึกษา สถานการณ์จำลอง บทบาทสมมุติ การฝึกปฏิบัติภาคสนาม ฯลฯ - การวัดและประเมินผลตามสภาพจริง (เนื้อหาปฏิบัติ วัดได้ด้วยตนเอง และปฏิกริยาจากสังคม)	1. การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางการศึกษา เช่น หลักสูตร/การจัดการเรียนการสอน/การพัฒนาครู/การวัดและการประเมินผลให้เอื้อต่อการจัดการศึกษาในรูปแบบนี้ 2. โครงสร้างส่วนบนของการศึกษา (ด้านเศรษฐกิจ การเมือง และด้านสังคม) จะต้องปรับตัวให้เอื้อต่อการดำเนินการ

แผนภาพที่ 21 สรุปผลการวิจัยการนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

5.2 อภิปรายผลการวิจัย

สืบเนื่องจากการพัฒนาที่ผ่านมา ได้ปรากฏให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ชัดถึงผลสำเร็จและผลกระทบทางลบในหลายด้านร่วมกัน ทำให้ต้องหาทางพัฒนาแนวใหม่ แต่เพราะว่าแนวคิดพื้นฐานที่โลกตะวันตกเห็นว่ามนุษย์สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้ เพื่อสนองตอบต่อความต้องการในการดำรงชีวิตของคนทั้งตามความจำเป็นและในลักษณะของบริโภคนิยม จึงทำให้ขาดความรับผิดชอบต่อสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ต่อเพื่อนมนุษย์ ทั้งในปัจจุบันและอนาคต ทำให้ต้องหาแนวทางใหม่ในการพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว และเพื่อนำไปสู่ความยั่งยืนในเรื่องสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะเพื่อการดำรงชีวิตที่มีคุณภาพของมนุษย์ต่อไป แต่กล่าวได้ว่า บัดนี้ล่วงเลยมาหลายปีแล้วก็ยังไม่ปรากฏเป็นรูปธรรม ซึ่งส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะการพัฒนาแบบแยกส่วน และแนวคิดนี้ในทางปฏิบัติอาจเป็นไปได้ยาก เพราะมนุษย์ต้องการมีชีวิตที่คุ้มค่า ดังนั้น การที่จะรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติไว้เพื่ออนุชนรุ่นถัดไป จึงไม่อาจบอกได้อย่างแน่ชัดนักว่าจะเป็นเรื่องจริงและประสบผลสำเร็จเมื่อใด

อย่างไรก็ตาม จากข้อค้นพบในการศึกษารั้งนี้ ทำให้เห็นได้ว่า หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในวิถีชีวิตของคนไทยได้อย่างเหมาะสมกับศักยภาพแห่งตนของคนไทยเป็นอย่างยิ่ง เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่คนไทยส่วนใหญ่เคารพนับถือ เป็นศูนย์รวมจิตใจ เป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย จนกล่าวได้ว่า รากฐานของความคิดความเชื่อที่เป็นปรัชญาสังคมของสังคมไทยมีรากฐานที่แนบแน่นกับหลักการทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ดังนั้น การนำรากฐานของความคิดความเชื่อมาใช้เป็นหลักการพัฒนาที่ยั่งยืนในสังคมไทย จึงเป็นแนวทางหนึ่งที่น่าสนใจและควรนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างแท้จริง ดังคำกล่าวที่ว่า “การที่เราเข้าสู่พระพุทธศาสนานี้ นั่นเป็นการมาดีแล้ว ไม่ปราศจากประโยชน์ ไม่เป็นการคิดผิด” (ม.ม. 13/534/367) เมื่อพระพุทธศาสนาเชื่อว่า การพัฒนาคือการศึกษา การศึกษาคือการพัฒนาคน ฉะนั้น คนที่พัฒนาแล้วย่อมสามารถพัฒนาระบบอื่น ๆ ตลอดจนกระทั่งพัฒนาประเทศให้ดำรงอยู่ได้ด้วยพื้นฐานของการพึ่งตนเอง และการปฏิบัติตนอย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

พระพุทธศาสนามีได้กล่าวถึงคำว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ไว้โดยตรง และหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนากล่าวถึง เหตุปัจจัย หรือองค์ประกอบอันเป็นกฎแห่งธรรมชาติ หรือกฎของชีวิตที่เรียกว่า ปฏิิจสมุปบาท หรือ อิทัปปัจจยตา ซึ่งหากทั้งเหตุ ปัจจัย และองค์ประกอบพร้อม จึงเกิดผลที่ต้องการได้ หน้าที่ของมนุษย์ ต้องทำเหตุปัจจัยให้พร้อม เมื่อองค์ประกอบและเหตุปัจจัยพร้อม

ผลย่อมเกิดขึ้นเอง ดังคำกล่าวที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มีตาม เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตาม” (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 86-92)

ความเป็นเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยซึ่งกันและกันตามหลักปฏิจจนสมุปบาทนี้ ทำให้ทราบวงจรการเกิดทุกข์ต่อเนื่องกันไป เมื่อมนุษย์มีกิเลส คือ อวิชชา (ความไม่รู้) ตัณหา (ความอยากไม่หยุด) และอุปาทาน (ความยึดมั่น) จึงทำให้ไม่รู้ตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกข์) และไม่มีตัวตน (อนัตตา) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 86-92)

การพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์เพื่อความยั่งยืน จึงต้องนำหลักปฏิจจนสมุปบาทมาพิจารณาถึงการเกิดทุกข์แล้วหาวิธีดับทุกข์หรือดับปัญหา จนกระทั่งลงมือปฏิบัติเพื่อให้หมดทุกข์หรือหมดปัญหา ซึ่งหนทางที่จะปฏิบัติเพื่อให้หมดทุกข์เรียกว่ามรรค คือ การดำเนินการพัฒนาแบบสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) โดยเน้นการพัฒนาจิตซึ่งเรื่องของจิตนี้เป็นเรื่องที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก ดังคำกล่าวที่ว่า “จิตของผู้ใดเปรียบด้วยภูเขาหิน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ไม่กำหนดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ไม่โกรธเคืองในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการโกรธเคือง จิตของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้ ทุกข์จักถึงผู้นั้น แต่ที่ไหน” (ขุ.อุ. 25/96/95) “จิตที่บุคคลฝึกดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้” (ขุ.ธ. 25/13/14)

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาแบบสายกลางที่ถูกต้องเหมาะสมนั้น งานวิจัยนี้พบว่า คือ สัมมาพัฒนา ซึ่งเป็นการพัฒนาที่ถูกต้อง ครบถ้วน ด้วยการพัฒนาคนทั้งด้านพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ อันเป็นหลักการที่ปรากฏใน มรรคมืองค์ 8 หรือมัชฌิมาปฏิปทา นั่นเอง (ดูรายละเอียดเพิ่มเติม หน้า 95-98) และคนที่พัฒนาครบถ้วนตามนัยนี้ จะเป็นแกนกลางให้เกิดการปรับเปลี่ยนบูรณาการในระบบความสัมพันธ์องค์รวมใหญ่ของการพัฒนา คือ ทั้งมนุษย์ สังคม และธรรมชาติแวดล้อม แต่การพัฒนาเช่นนี้จะสัมฤทธิ์ผลได้ต้องทำให้เป็นสมพัฒนา คือ พัฒนาอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ จนกระทั่งเกิดมีพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ ที่ไม่สร้างทุกข์ หรือปัญหา ให้แก่ตนเอง และสังคม แต่จะนำไปสู่การดำเนินชีวิตอย่างมีสุข ฉะนั้น ไม่ว่ากาลเวลาจะผ่านไปเนิ่นนานเท่าใด ผลสัมฤทธิ์นั้นก็เปลี่ยนแปลง การพัฒนาอย่างนี้จึงเรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์

แนวคิดเรื่องการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์

การศึกษาเพื่อการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์ ซึ่งเรียกว่า สัมมาพัฒนาแบบสมพัฒนา นั้น คนต้องเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา โดยโครงสร้างของการพัฒนาในมิติต่าง ๆ ทั้งมิติทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง สิ่งแวดล้อม วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมทั้งการศึกษาต้องมีความสัมพันธ์ที่เอื้อแก่กันและกัน ไม่สุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่ง โดยเฉพาะความรู้ด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีต้องถูกนำมาใช้ในทิศทางที่ก่อประโยชน์ ด้วยการใช้สติปัญญาพิจารณา และทำความเข้าใจถึงสภาพความเป็นจริงของ

เหตุปัจจัย อันเกี่ยวเนื่องกัน เพื่อก่อให้เกิดการพัฒนาที่ถูกต้องทาง คือ สัมมาพัฒนา ดังทัศนะของพระราชมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต, 2540) ที่ว่า ท่าทีของชาวพุทธควรปฏิบัติต่อวิทยาศาสตร์ คือ การเรียนรู้และใช้ประโยชน์จากวิทยาศาสตร์อย่างรู้เท่าทันข้อจำกัดของวิทยาศาสตร์ด้วย ดังนั้น มนุษย์จึงควรที่จะดำรงชีวิตอย่างถึงพร้อมไปด้วยความเป็นผู้มีความรู้ในความเป็นจริง รวมทั้งควรมีคุณธรรมอย่างแท้จริง เพื่อจะได้ไม่ติดวัตถุอย่างนักบริโภคนิยม การศึกษาไม่ควรมุ่งอบรมเพียงให้รู้จักแสดงออก หรือประกอบวิชาชีพได้ตามที่สังคมต้องการเท่านั้น แต่การศึกษาต้องพัฒนาให้คนพึ่งตนเอง (คนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน) ดังนั้น เมื่อพระพุทธศาสนาเชื่อว่า คนนั้นฝึกได้ คนต้องฝึก ต้องพัฒนาอบรมตนได้ จึงควรนำหลักการทางพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้อย่างจริงจัง นั่นคือ ใ้ใช้ให้ได้ ใ้ดี ใ้ถูกต้อง เพื่อความสุข สงบ และสันติ ของตนเอง ตลอดจนสังคม และสภาพแวดล้อมของคน ทำให้เกิดเป็นสิ่งแวดล้อมที่ดีต่อกัน ซึ่งจะพาให้เข้าไปสู่ความเจริญได้

เพราะฉะนั้น “สัมมาพัฒนา” จึงเป็นรูปแบบของการจัดการศึกษาที่ต้องใช้ระบบการศึกษาตามหลักไตรสิกขา คือ การพัฒนาพฤติกรรมทางกาย วาจา การพัฒนาจิตใจ และปัญญา (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 134-141) ด้วยการสอดแทรกหลักธรรมคำสอนที่สอดคล้องกับหลักวิชาการทางโลกอย่างเหมาะสมกับเนื้อหา เหมาะกับวัย จังหวะเวลา หรือเหมาะสมกับโอกาสในลักษณะของการบูรณาการอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง คือ “สมพัฒนา” เป็นการนำปรัชญาของพระพุทธศาสนามาผสมผสานกับหลักปรัชญาสังคม เพื่อเป็นเครื่องชี้แนะให้สังคมไทยเดินไปในทิศทางที่ถูกต้องกับศักยภาพในการพัฒนาตนเอง โดยเฉพาะควรพัฒนาเพื่อนำไปสู่การพึ่งตนเอง และการรู้จักความพอเหมาะพอดี คือ ให้เป็นไปตามที่ควรแก่ตน ดังคำกล่าวของ วิทย์ วิศทเวทย์(2537) ว่าสังคมในพระพุทธศาสนาเป็นสังคมที่ยึดหลักการพึ่งตนเองและยึดแนวทางการบริโภคระดับกลาง ฉะนั้น แนวคิดดังกล่าวจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของสังคมได้

การจัดการศึกษาที่ยึดหลักธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นฐานความคิด เพื่อมุ่งพัฒนาจิตใจของคนให้ถึงสัจการแห่งตน โดยไม่ปฏิเสธหลักวิชาการทางโลก เป็นการจัดการศึกษาที่เน้นทักษะและศักยภาพภายนอกให้สอดคล้องกับศักยภาพภายในอันเป็นการดำเนินวิถีชีวิตของคนในสังคม ทำให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติด้วยดี มีสุข และเป็นอิสระ เนื่องจากการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ คือ กระบวนการสร้างปัญญาเพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต ซึ่งสามารถพัฒนาพฤติกรรมทางกาย วาจา ทั้งในส่วนบุคคลและสังคม รวมถึงจิตใจ อันจะทำให้เกิดความสุข หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ และนำไปสู่ความเป็นอิสระ แก้ปัญหาได้ ดังที่ พุทธทาสภิกขุ กล่าวไว้ว่า การสร้างปัญญา คือ การปฏิบัติศีล สมาธิ และปัญญา การศึกษาที่สมบูรณ์ต้องทำความเป็นมนุษย์ให้ถูกต้องและสมบูรณ์ คือมี ความฉลาด หรือสติปัญญาในขั้นพื้นฐานพอแก่ความต้องการ มีความรู้เรื่องวิชาชีพและอาชีพ รวมทั้งมีมนุษยธรรม คือ มีความเป็นมนุษย์อย่างถูกต้อง ด้วยการสอนการอบรมจริยธรรม

อนึ่ง ประเด็นหลักที่สำคัญที่สุด คือ การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ที่ถูกต้อง จะปรากฏผลในทางที่ดีได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับหลักการที่ว่า พระพุทธศาสนาประกอบไปด้วยหลักปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ อันได้แก่การที่ต้องถึงพร้อมไปด้วยการเรียนรู้ (ปริยัติ) ด้วยความตั้งใจและจริงจัง และการปฏิบัติ คือ ต้องปฏิบัติด้วยความไม่ประมาทอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่อง ดังคำกล่าวที่ว่า “. . . คนผู้ไม่ประมาทแล้ว เฟื่องอยู่ ย่อมถึงสุขอันไพบูรณ์ . . .” (ขุ.ธ. 25/12/13) ดังนั้น จึงเกิดผล (ปฏิเวธ) อย่างแท้จริงได้ และแต่ละบุคคลจะประจักษ์แจ้งผลและรู้ได้ตั้งแต่ที่ตนเอง แล้วขยายผลต่อไปยังสังคม รวมถึงสภาพแวดล้อมด้วย ดังคำกล่าวที่ว่า ปริยัติ เปรียบเหมือนแผนที่ ปฏิบัติเปรียบเหมือนการเดินทางตามแผนที่ และปฏิเวธเปรียบเหมือนการถึงสถานที่ถูกต้องตามที่แผนที่ออกไว้ ทั้งปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธจะต้องอาศัยกัน จึงจะได้รับผลที่ถูกต้องและจริงแท้(พระอุดมวิชาญาณเถร (โชคก ญาณสิทธิ, 2499)

ในเรื่องกระบวนการศึกษาดตามแบบไตรสิกขา อันเป็นการศึกษาดตามแนวพุทธศาสตร์นั้น พุทธศาสตร์มีเนื้อหาสาระและบทบาทเด่นชัดต่อการเรียนการสอนและการพัฒนาเป็นอย่างมาก เพราะพุทธศาสตร์มีคำอธิบายและให้แนวทางในการพัฒนาชีวิต และการเรียนรู้ทุกระดับ เพื่อประโยชน์แก่ตน แก่สรรพสิ่งได้ โดยเฉพาะความรู้เรื่องปัจจุสมุปบาท ซึ่งเป็นกฎแห่งธรรมชาติ หรือกฎของชีวิต ที่ประกอบไปด้วยการเกิดทุกข์ จนถึงการดับทุกข์ และสอดคล้องกับหลักอริยสัจจ์ ซึ่งกล่าวถึงทุกข์ (ทุกข์ หรือปัญหา) สมุทัย (สาเหตุของปัญหา) นิโรธ (รู้ว่าอะไรคือการหมดทุกข์ หรือการแก้ปัญหา) และมรรค (แนวทางปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์ หรือแก้ปัญหา) ซึ่งเป็นการปฏิบัติอย่างกลาง ๆ คือ โดยไม่มุ่งหวังความสัมฤทธิ์ที่เป็นความสุข ดังที่ปรากฏในสังคัมบริโกคณิยม หรือความยากลำบากคับแค้น บีบรัดเกินไป (ส.ม. 19/1665/421) คือ เป็นการให้ความเจริญด้านวัตถุและจิตใจเป็นไปอย่างสอดคล้องกัน ซึ่ง มรรคนี้มีชื่อตามหลักวิชาว่า มรรคมีองค์ 8 อันได้แก่ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ ซึ่งสอดคล้องกับหลักไตรสิกขา ดังนี้

1. สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (คำริชอบ) ซึ่งสอดคล้องกับหลักไตรสิกขาในข้อ “ปัญญาศึกษา (การรับรู้การเข้าใจที่ถูกต้องตามความเป็นจริง)”
2. สัมมาวาจา (วาจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (ทำการงานชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ซึ่งสอดคล้องกับหลักไตรสิกขาในข้อ “ศีลศึกษา” (การพัฒนาพฤติกรรมที่ถูกต้องทางกายและวาจา)”
3. สัมมาวายามะ (เพียรชอบ) สัมมาสติ (ระลึกรชอบ) สัมมาสมาธิ (ตั้งใจมั่นชอบ) ซึ่งสอดคล้องกับหลักไตรสิกขาข้อ “จิตตศึกษา (การพัฒนาความมีคุณธรรม การฝึกคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และคุณภาพจิต)”

กระบวนการศึกษาทั้งหมดที่กล่าวมานี้ ยังประกอบไปด้วย แหล่งที่มาของความรู้อันได้แก่ ปรโตโมสะ (ปัจฉิมภายนอก หรือแหล่งข้อมูลจากภายนอก) และโยนิโสมนสิการ (การรู้จักคิด

คิดได้ คิดเป็น อันเป็นแหล่งข้อมูลภายในตนเอง) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 134-137) ร่วมกับการมีเหตุปัจจัยเพื่อให้ศึกษาเข้าใจได้แจ่มแจ้ง (อง. อภุฎก. 23/188/272) ซึ่งพระราชวรมุนี (ประยูร ธรรมจิตโต, 2542) เรียกวิธีดำเนินการศึกษานี้ว่า อนุพุทธศึกษา คือ การเรียนไปตามลำดับขั้น อันได้แก่ มีศรัทธา คือ รักที่จะเรียนเข้าหาอาจารย์ ศึกษาคำสอนของท่าน จดจำเรื่องต่าง ๆ ที่ได้ศึกษานั้น พิจารณาความหมายของคำที่จดจำมานั้น จนเกิดความเข้าใจเพราะเห็นความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันเป็นระบบ จนเกิดฉันทะ คือ ความพอใจในความรู้ และอุตสาหะคือ ความมุ่งมั่นที่จะรับไปปฏิบัติ อย่างไรก็ตาม การศึกษาตามหลักการทางพุทธศาสตร์นี้มีประเด็นสำคัญ คือ ผู้ศึกษาต้องไม่ประมาท หมั่นศึกษาและฝึกปฏิบัติอยู่เสมอ นอกจากนั้น การพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสตร์นี้ ขึ้นอยู่กับระดับความสามารถและความเพียรพยายามของบุคคล ซึ่งเมื่อพัฒนาได้สัมฤทธิ์ผลแล้วจะเกิดประโยชน์ 3 ด้าน คือ ทำให้เกิดประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ที่ถาวร และประโยชน์สูงสุดได้ตามหลักการทางพุทธศาสตร์ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 141-142)

จึงกล่าวได้ว่า บุคคลต้องได้รับการฝึกฝนอย่างถูกต้องสม่ำเสมอ ทั้งในรูปแบบของกระบวนการจัดการศึกษาในระบบ โรงเรียน นอกโรงเรียน และตามอริยาศัย โดยเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง

การจัดการศึกษารูปแบบดังกล่าว ที่มุ่งพัฒนาศักยภาพ และความสามารถของบุคคลตามแนวพุทธศาสตร์ โดยเฉพาะการพัฒนาสภาวะจิตใจของคนในสังคมไทยให้พึ่งตนเองด้วยหลักมัชฌิมาปฏิปทานั้น ตรงกับคำกล่าวของ วิทย์ วิศทเวทย์ (2537: 23) ที่ว่า "...ชาวโลกย์ที่ดี คือ คนที่เคารพตนเอง ลักษณะทั่วไปของคนเคารพตนเองคือ เชื่อในศักยภาพของตน ในเหตุผลของตน และในอิสรภาพของตน..."

ดังนั้น คุณลักษณะของบุคคลที่ผ่านการฝึกฝนแล้วทั้งทางกาย วาจา จิตใจ และปัญญาอย่างครบถ้วนเช่นนี้ ย่อมทำให้บุคคลเหล่านั้นสามารถดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องเหมาะสม ตามทำนองคลองธรรม อันจะนำไปสู่การอยู่ร่วมกันในสังคมได้ด้วยดี คือ ทำให้รู้จักตนเอง 3 ลักษณะ อันได้แก่

1. รู้ความสัมพันธ์ระหว่างตนกับผู้อื่นในสังคม
2. รู้ความสัมพันธ์ระหว่างตนกับโลกกายภาพ
3. รู้ความสัมพันธ์ระหว่างตัวเองกับตัวเอง (วิทย์ วิศทเวทย์, 2537)

นัยสำคัญของความสัมพันธ์ทั้งสามประเภท คือ การรู้จักที่จะดำเนินชีวิตโดยจะไม่สร้างความสะดวกรื้อนให้กับธรรมชาติและสังคม และจะนำไปสู่สภาพสังคมที่พึงปรารถนา อันได้แก่ การมีโครงสร้างสังคมที่ไม่โน้มเอียงหรือเปิดโอกาสให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบ มีวัฒนธรรมแห่งสังคมและวิถีชีวิตที่สันโดษ ประหยัด รู้จักให้ และรับตามความจำเป็น คือ เป็นสังคมที่สงบสุข

เมื่อพิจารณาค่าเนื่องถึงลักษณะของการจัดการศึกษารูปแบบดังกล่าว ทำให้เห็นว่า ปรัชญาของการจัดการศึกษารูปแบบนี้คือการพัฒนาคุณลักษณะภายในของบุคคล

ให้สะท้อนออกมาสู่การปฏิบัติ ซึ่งจะแลเห็นได้จากภายนอก เพราะเกิดจากการมีวินัยในตน แล้วทำให้บุคคลตระหนักและรู้จักยับยั้งชั่งใจที่จะไม่ประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต อันเป็นพฤติกรรมที่ไม่สมควรต่อการดำเนินชีวิตร่วมกันระหว่างตนเองกับสังคมและธรรมชาติ ดังนั้นเป้าหมายสุดท้ายของการศึกษาดูตามรูปแบบนี้ จึงกล่าวได้ว่า คือ การสร้างบุคคลให้เป็นคนเก่ง เป็นคนดี และมีความสุขในการอยู่ร่วมกันในสังคม เพราะการฝึกอบรมให้บุคคลรู้จักคิด วิเคราะห์ สังเคราะห์ และตัดสินใจได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บัณฑิตย่อมไม่ทำบาปเพราะเหตุแห่งตน ไม่ทำบาปเพราะเหตุแห่งผู้อื่น” (ขุ.ธ. 25/16/19)

สรุปสาระสำคัญเรื่อง กระบวนการจัดการศึกษาในงานวิจัยนี้ คือ

1. เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของการศึกษา ได้แก่ การพัฒนาคน และการสร้างองค์ความรู้ หรือการพัฒนาองค์ความรู้ ซึ่งในส่วนของพัฒนาคนนั้น ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ

- การพัฒนาคน หรือการสร้างคน มุ่งให้ได้คนเก่ง ดี และมีความสุข ได้รับการพัฒนาปัญญา เกิดความรู้ ความเข้าใจตามความเป็นจริง รู้จักคิด คิดเป็น ได้รับการพัฒนาพฤติกรรม พัฒนาคุณธรรม ทำให้สามารถดำรงชีวิตกับเพื่อนมนุษย์ สรรพสัตว์ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ ได้อย่างดี ส่วนการพัฒนากุณภาพจิตนั้นจะช่วยให้อุจเฉตจิตเป็นสุข ปลอดทุกข์ มีอิสรภาพ ไม่ถูกรอบงำโดยกิเลสทั้งปวง ซึ่งหลักธรรมที่ควรนำมาใช้ในการพัฒนาคนที่สำคัญ ได้แก่ หลักปฏิจสงฆูปบาท ไตรลักษณ์ อริยสัจ 4 มรรคมีองค์ 8 ฯลฯ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 86-98) อย่างไรก็ดี หลักการทางพุทธศาสตร์สามารถพัฒนาคนได้หลายระดับ ขึ้นอยู่กับความสามารถและความเพียรพยายามของแต่ละบุคคลเป็นสำคัญ

- การพัฒนาสังคม หรือการสร้างสังคม เนื่องจากคนที่พัฒนาอย่างถูกต้องครบถ้วน สม่่าเสมอย่อมเป็นผู้ที่ดำรงคนในฐานะสมาชิกที่ดีของสังคม ไม่สร้างปัญหา เพราะไม่เบียดเบียนตนและสรรพสิ่ง สังคมก็จะดำรงอยู่ได้ด้วยความเป็นมิตร มีเมตตาช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทำให้เป็นสังคมที่ประกอบด้วยความสุขสงบ จึงควรประยุกต์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปใช้พัฒนาคุณภาพชีวิต ซึ่งหลักธรรมที่ควรนำมาใช้ในการพัฒนาคน และพัฒนาสังคม ได้แก่ พรหมวิหาร 4 สังควัตถุ 4 อิทธิบาท 4 หลักการคบมิตร มรवासธรรม 4 เป็นต้น (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 106-121)

ฉะนั้น เมื่อก้าวถึงการสร้างองค์ความรู้หรือพัฒนาองค์ความรู้ นั้น ควรพิจารณานำองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาไปบูรณาการในระบบการศึกษาอย่างแท้จริง ตามบริบทของสังคมไทย มิใช่นำองค์ความรู้มาจากตะวันตกแต่เพียงอย่างเดียว เพราะรากฐานทางความคิด ความเชื่ออาจแตกต่างกันบางประการ เช่น พระพุทธศาสนาเห็นว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ต้องดำรงชีวิตอยู่อย่าง

เกี่ยวคู่กัน ความสุขของมนุษย์มิได้มุ่งที่การบริโภคโดยไม่รู้จักประมาณ แต่ความสุขของโลกียชนควร ได้แก่ การเป็นผู้มีทรัพย์ จ่ายทรัพย์ ไม่เป็นหนี้ และประกอบกิจการงานที่ถูกต้อง เป็นต้น

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา จะเกี่ยวข้องกับมิติของการพัฒนาหลายส่วนทั้งการพัฒนาคน สังคม เศรษฐกิจ การเมือง สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอมาแล้วในบทที่ 3 จึงเห็นว่า ควรนำหลักธรรมเหล่านั้นมาสอดคล้องประยุกต์ให้เข้ากับการจัดการเรียนการสอนในปัจจุบัน

2. ในแง่ระบบการเรียนการสอนแบบพุทธศาสตร์ โดยเฉพาะเรื่องการเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางเป็นเรื่องสำคัญ การมีสิ่งแวดล้อม หรือแหล่งความรู้ที่ดี คือ ทั้งพ่อแม่ ครู สังคม เพื่อนที่ดี เป็นกัลยาณมิตรนั้น พระพุทธศาสนานำเสนอเรื่องนี้ไว้ในหลักธรรมหลายหมวด ฉะนั้น ในการศึกษาฝึกฝนอบรมโดยทั่วไป พ่อแม่ ชุมชน สังคม ควรมีส่วนช่วยฝึกอบรมในเบื้องต้น ส่วนการเรียนการสอนในระบบโรงเรียนนั้น ครูต้องช่วยศิษย์ ทั้งชี้แนะ พัฒนาศิษย์ ช่วยเตรียมผู้เรียน ทั้งครูและศิษย์ต้องเป็นกัลยาณมิตร ส่วนผู้เรียนต้องฝึกนิสัยการพึ่งตนเอง ต้องรู้จักถาม รู้จักคิด (จินต) เพื่อจะก่อให้เกิดการคิดได้คิดเป็น (โยนิโสมนสิการ) ขณะเดียวกันก็ต้องฝึกปฏิบัติอย่างจริงจังด้วย

ในการจัดการศึกษาต้องนำหลักไตรสิกขามาใช้อย่างเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 134-141) เพราะการพัฒนาจิต (สมาธิ) วินัย (ศีล) และปัญญา ต่างก็เป็นทั้งกระบวนการ (Process) และเป็น ผล (Product) ของการศึกษาซึ่งจะพัฒนาให้เป็นคนเก่ง ดี มีสุขได้ คือต้องพัฒนาคนแบบองค์รวม นอกจากนั้น ต้องนำหลักธรรมหมวดต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและจำเป็นมาประพาดปฏิบัติอย่างสอดคล้องต้องกัน เป็นธรรมมานุปฏิบัติ คือ ธรรมแต่ละหมวด แต่ละชุดต้องปฏิบัติตามให้ได้ครบตามหมวดนั้น ๆ ด้วย หลักธรรมเหล่านี้ ได้แก่ เบญจศีล กุศลธรรมบท พรหมวิหาร 4 อิทธิบาท 4 ฯลฯ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 106-121)

3. ในส่วนของเนื้อหา ต้องสอดคล้องสาระเรื่อง คุณธรรม จริยธรรม และหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาให้ถูกเรื่อง ถูกกาล อย่างสอดคล้องกับเป้าหมาย ให้เชื่อมโยงเป็นองค์รวมระหว่างหลักธรรมทางพระพุทธศาสนากับหลักวิชาการทั่วไปที่จำเป็นต้องศึกษา ไม่ว่าจะเป็นวิชา เศรษฐศาสตร์ การเมือง สังคม การบริหาร ฯลฯ กล่าวได้ว่าผู้สอนสามารถจะอ้างอิงหรือยกหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องมาเป็นตัวอย่างในขณะที่สอนได้ เช่น ในการสอนเรื่องสิ่งแวดล้อมอาจยกตัวอย่างเรื่อง พระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรมมาเป็นตัวอย่าง การสอนวิชาสังคมศึกษา ก็ยกตัวอย่างเรื่อง ทิศ 6 เป็นต้น (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 113-116) หรือ ตัวอย่างที่พระราชวรมุณี (ประยูร ธรรมจิตโต, 2540) นำมาเสนอว่า พระพุทธศาสนาไม่ขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์ ควรเรียนรู้ และใช้ประโยชน์จากวิทยาศาสตร์อย่างรู้เท่าทัน ขณะเดียวกันก็ต้องสามารถประยุกต์ใช้ภาษาและทฤษฎีวิทยาศาสตร์มาประกอบการอธิบายธรรมด้วย เช่น เมื่อสอนเรื่องธาตุก็ให้โยงไปถึงเรื่องอนัตตา (ความไม่มีตัวตนถาวร) เพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันความจริงและรู้จักปล่อยวาง

4. ในส่วนของการประเมิน ต้องเป็นการประเมินตามสภาพที่แท้จริง (Authentic Assessment) และเป็นการประเมินภาพรวมของความสำเร็จ (Performance Assessment) ของผู้เรียน อันจะทำให้ผู้เรียนรู้ได้รับและเห็นผลของการพัฒนาของตนเอง-ด้วยตนเอง ซึ่งจะส่งผลต่อการยอมรับและศรัทธาในตน แล้วนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ ต่อเนื่อง จนเป็นพฤติกรรมที่ยั่งยืนต่อไป ซึ่งการประเมินผลหรือประจักษ์ผลของการพัฒนานี้ ในแง่ของการปฏิบัติ พระราชบัญญัติ รังสี คัมภีร์ปัญญาวิศิษฐ์ (2526) อธิบายว่า การทดสอบผลการพัฒนาจิตให้สังเกตที่ จิตใจ หากยัง หงุดหงิด ฉุนเฉียว ขี้โกรธ ใจน้อย ไม่พอใจสิ่งต่าง ๆ ที่กระทบอารมณ์อย่างเคิม แสดงว่าปฏิบัติ ผิดทาง ผู้ที่จะฝึกหัดจิต ต้องมีสติกำหนดจิต ให้รู้ว่จิตคิดดี คิดชั่ว หยาบ และละเอียดอย่างไรอยู่ ตลอดเวลา

5. ในส่วนของการพัฒนาหลักสูตร การดำเนินการในลักษณะนี้ต้องการหลักสูตรที่อาศัย ภูมิปัญญาท้องถิ่น/ปราชญ์ชาวบ้านของแต่ละพื้นที่เข้าไปมีส่วนร่วมด้วย โดยเฉพาะสาระของหลัก วิชาทางพระพุทธศาสนาอาจต้องร่วมมือกับวัด พระสงฆ์ ตลอดจนผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา ให้มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาฝึกอบรมด้วย

นอกจากนั้น ผู้สอนต้องมีความรู้และเข้าใจหลักธรรมของพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องแท้ จริง และปฏิบัติเป็นแบบอย่างให้เห็นด้วย เช่น เรื่องอบายมุข ที่กล่าวถึงการเป็นนักแสดงการพนัน อาจ พบว่า ครู หรืออาจารย์บางคนประพฤติตนไม่เหมาะสมอย่างเห็นได้ชัด เพราะลดละมิได้ ฯลฯ คือ ว่า รู้ทฤษฎีแต่ไม่ปฏิบัติ ย่อมส่งผลต่อการฝึกอบรมและการเป็นแบบอย่างของผู้เรียนไปด้วย

เนื่องจากการจัดการเรียนการสอนตามหลักทางพุทธศาสตร์นั้น เป็นการจัดการเรียนการ สอนที่เน้นการฝึกอบรมปัจเจกบุคคลที่เน้นความเป็นกัลยาณมิตร และใช้ความสัมพันธ์ระหว่าง บุคคล-บุคคล บุคคล-สังคม เป็นกลไกหลักในการดำเนินการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ทำให้ ต้องบูรณาการและปรับเปลี่ยนกระบวนการของการศึกษาใหม่ โดยควรรนำแนวคิดทางพุทธศาสตร์ กับหลักการจัดการศึกษาสมัยใหม่ไปประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษา ทั้งการศึกษาที่เรียกว่าใน ระบบโรงเรียน นอกกระบบโรงเรียน และการศึกษาตามอัธยาศัย โดยการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ และ ร่วมกันสร้างสรรค์ปัญญาให้เกิดขึ้นในตัวผู้เรียน คือ ให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง และให้รู้จัก พิจารณาไตร่ตรองเพื่อจะได้มองเห็นแนวทางแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยสติปัญญาของตน จนนำไป สู่การพัฒนาตน คือ การเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา มีความรู้คู่คุณธรรม สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข รวมทั้งมีความสามารถในการประกอบอาชีพ รู้จักพึ่งตน เองก่อประโยชน์ให้แก่ชุมชน และสังคมของตน ซึ่งสอดคล้องกับเป้าหมายของพระราชบัญญัติการ ศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 โดยเฉพาะมาตรา 6 และ 7 (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า 5-6)

ในแง่ของการนำรูปแบบการศึกษาตามนัยนี้ไปใช้ ผู้วิจัยเห็นว่า การดำเนินการดังกล่าวจะต้องอาศัยการประสานสัมพันธ์ระหว่างทุกองค์กรในชุมชน และทุกบริบทของสังคม เพื่อร่วมมือกันพัฒนาการศึกษาให้เกิดเป็นการพัฒนาตามรูปแบบสัมมาพัฒนาแบบสมพัฒนาอย่างเป็นรูปธรรม เพื่อให้บุคคลเกิดสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) ในการดำเนินชีวิตในสังคมอย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ดังนั้น จึงจำเป็นต้องสร้างกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ให้กับบุคคลและชุมชน อันเป็นแนวคิดหนึ่งของการปฏิรูปการศึกษาที่ต้องอาศัยชุมชนและสังคมเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการศึกษา ส่วนกระบวนการบริหารจัดการ ต้องเน้นการกระจายอำนาจลงสู่หน่วยปฏิบัติให้มากที่สุดและเน้นการมีส่วนร่วมของทุกคนและทุกองค์กรในสังคมให้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาและการพัฒนา ซึ่ง พระศรีญาณวงศ์ (จำลอง ฐมฺมโชติ, สัมภาษณ์ 6 พฤษภาคม 2542) กล่าวว่า เป็นสิ่งสำคัญมากที่สุดในกระบวนการพัฒนา

กระบวนการพัฒนาครูและบุคลากรทางการศึกษา ต้องเริ่มต้นพัฒนาความรู้ทางพุทธศาสตร์ให้แก่ครูและบุคลากรที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องในสาระของพระพุทธศาสนา ต้องฝึกปฏิบัติ พัฒนาจิตใจและการพัฒนาพฤติกรรมของตน เพื่อให้เป็นแบบอย่างที่ดี ซึ่งการพัฒนาครูและบุคลากรทางการศึกษา จัดเป็นประเด็นหนึ่งที่ต้องกระทำให้ในการปฏิรูปการศึกษา โดยเฉพาะครูจะได้มีโอกาสพัฒนาความรู้ เป็นผู้มีใจกว้าง ตระหนักถึงความเป็นกัลยาณมิตรที่แท้จริง มีจิตใจเมตตาต่อศิษย์ แม้กระทั่งเพื่อนร่วมสังคม อันจะทำให้ส่งผลต่อการพัฒนาความสามารถในการจัดการเรียนรู้ให้เกิดความสอดคล้องกับการนำรูปแบบการศึกษาตามนัยดังกล่าวไปใช้ให้ประสบผลสำเร็จหรือไม่ด้วย

กระบวนการพัฒนาหลักสูตร ต้องมุ่งเน้นการพัฒนาหลักสูตรให้สอดคล้องกับบริบทของการศึกษา โดยบูรณาการปรับเปลี่ยนหลักสูตรเนื้อหาวิชาการทางโลก ร่วมกับการศึกษาเนื้อหาของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา อย่างประสานกลมกลืนกัน เพื่อให้ผู้เรียนเกิดบูรณาการและพัฒนาการในคน

กระบวนการจัดการเรียนการสอน ต้องพัฒนาครูผู้สอนให้มีความเป็นกัลยาณมิตร มีความเมตตา กรุณาต่อศิษย์ และมีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับหลักทางพระพุทธศาสนา คือ ปฏิบัติตนอย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ส่วนนักเรียนต้องได้รับการฝึกฝนอบรมให้มีความประพฤติที่ถูกต้องทางกาย วาจา ใจ และรู้จักคิดพิจารณาในทุกเรื่องต่าง ๆ ได้ถูกต้องตามความเป็นจริง มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทำให้เป็นสังคมแห่งความเป็นมิตร ซึ่งการจัดการเรียนรู้เช่นนี้จะเน้นการพัฒนาผู้เรียน และให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ ซึ่งสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทยที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ที่มุ่งการพัฒนาคนเป็นวัตถุประสงค์หลักของการพัฒนา

กระบวนการพัฒนาสื่อและเทคโนโลยีทางการศึกษา ต้องพัฒนาให้สื่อต่าง ๆ เหล่านั้น เสริมหลักการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์ ทำให้เกิดความเชื่อมโยง จนกลายเป็นแรงจูงใจให้เกิดพฤติกรรมที่ดีอย่างต่อเนื่องตามเป้าประสงค์ของรูปแบบการพัฒนา

กระบวนการวัดและประเมินผล ต้องดำเนินการอย่างจริงจัง เชื่อถือได้อย่างแน่นอน (Authentic assessment) โดยเน้นการวัดและประเมินผลที่เกิดขึ้นตามสภาพที่เป็นจริง และดำเนินไปอย่างสอดคล้องกัน

ในการนำรูปแบบการพัฒนาฯ ไปปฏิบัติ ซึ่งแม้ว่างานวิจัยนี้มีได้นำไปทดลองใช้จริงก็ตาม แต่ผู้วิจัยมองเห็นปัญหาสำคัญที่ต้องนำมาพิจารณา ดังต่อไปนี้

1. ปัญหาเรื่องการกำหนดนโยบายการศึกษาที่สอดคล้องกับการนำรูปแบบฯ ไปใช้ในทางปฏิบัติ

2. การจัดสรรงบประมาณในด้านการศึกษา ควรเพิ่มงบประมาณและจัดสรรงบประมาณในวงกว้าง เพื่อนำไปสู่การกระจายอำนาจในการจัดการศึกษา โดยเฉพาะหากมีการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์ เพราะในความเป็นจริงงบประมาณด้านการศึกษายังไม่เพียงพอต่อการดำเนินการอย่างแท้จริง

3. ปัญหาเรื่องการพัฒนาบุคลากรเพื่อให้รู้และเข้าใจหลักการศึกษิตตามแนวพุทธศาสตร์อย่างแท้จริง ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาที่ต้องดำเนินการอย่างจริงจังก่อนประเด็นอื่นๆ ในการจัดการเรียนการสอน

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยเชื่อว่า รูปแบบการพัฒนาแบบสัมมาพัฒนา (การพัฒนาที่ถูกทาง) ที่เป็นสมพัฒนา(การพัฒนาอย่างได้สมดุล) สามารถดำเนินการไปได้ หากภาครัฐมีการปรับโครงสร้างพื้นฐานและนโยบายทางการศึกษาให้สอดคล้องกับบริบทดังกล่าว โดยเฉพาะในการนำเข้าสู่ประเด็นการปฏิรูปการศึกษาอย่างจริงจัง อาจเป็นพลังผลักดันที่สำคัญต่อการนำรูปแบบที่เสนอมานี้ไปใช้ปฏิบัติให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

5.3 ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเพื่อนำเสนอรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนในครั้งนี้

5.3.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การนำแนวคิดเรื่อง การพัฒนาอย่างยั่งยืนทั้งสองแนวคิดมาประยุกต์เป็นรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาตามแนวพุทธศาสตร์นั้น จะมีความเป็นไปได้ หรือจะนำไปสู่การดำเนินการอย่างแท้จริงได้ ต้องอาศัยองค์ประกอบหลายประการ ดังนี้

1. ทัศนคติของผู้บริหารทั้งระดับประเทศระดับชุมชน และระดับท้องถิ่น โดยเฉพาะในวงการศึกษานี้ให้ความสำคัญต่อหลักการทางพุทธศาสตร์อย่างแท้จริงเพียงใด
2. การพัฒนาความรู้ความสามารถของผู้สอน คือ ทั้งพ่อแม่ สิ่งแวดล้อม ครู-อาจารย์ ชุมชน สื่อมวลชน ฯลฯ เป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง เพราะพุทธศาสนิกชนจำเป็นต้องมีความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่เป็นความรู้ที่ถูกต้องแท้จริงด้วย
3. การกำหนดนโยบายด้านการศึกษา การจัดหลักสูตรการเรียนการสอนต้องดำเนินไปอย่างกลมกลืนกับหลักสูตรปกติ คือ มีพัฒนาการและบูรณาการอย่างต่อเนื่องทุกระดับการศึกษา ในทุกหลักสูตรและตลอดเวลา เพื่อให้เป็นสัมมาพัฒนาแบบสมพัฒนาอยู่เสมอ
4. โครงสร้างของสังคมมีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาเป็นอย่างมาก ในขณะที่เชื่อกันว่าการศึกษามีความสำคัญ แต่ปรากฏว่าระบบการพัฒนายังเน้นภาคเศรษฐกิจและการเมืองเป็นอย่างมาก ฉะนั้น การพัฒนาการศึกษาจึงไม่ปรากฏเป็นรูปธรรมอย่างแท้จริงมาโดยตลอด

5.3.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

1. เนื่องจากการวิจัยนี้ ผู้วิจัยไม่มีโอกาสนำไปทดลองหรือนำไปปฏิบัติจริง เพราะต้องใช้เวลาในการทดลองและประเมินผลเป็นเวลานานพอสมควร จึงมีข้อเสนอแนะว่า น่าจะนำไปพัฒนาให้เป็นรูปธรรม และนำไปปฏิบัติในการจัดการศึกษาต่อไป
2. เนื่องจากมีผลงานวิจัยหลายชิ้นที่แสดงว่า หลักทางพุทธศาสตร์สามารถนำไปใช้ในการพัฒนาคน พัฒนาเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อมได้ จึงเห็นว่า น่าจะนำประเด็นความรู้เรื่องหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา แทรกในรายวิชาของหลักสูตรต่าง ๆ ในลักษณะของการผสมผสานเนื้อหาสาระ หรือนำเสนอในลักษณะการศึกษาเปรียบเทียบ เพื่อให้ผู้เรียนได้รับความรู้ทั้งวิชาการทางโลก และทางพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งจะได้เป็นประโยชน์ต่อการสร้างและพัฒนาองค์ความรู้ที่เป็นการศึกษาพื้นฐานของไทยต่อไป
3. ควรหาทางกระตุ้นให้ผู้บริหารทุกระดับ และพุทธศาสนิกชนให้สนใจศึกษาหาความรู้ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง แท้จริง พร้อมทั้งได้ฝึกปฏิบัติอย่างต่อเนื่องเรื่อยไป โดยไม่จำกัดเรื่อง เพศ อายุ หรือวุฒิการศึกษาทางโลก เพื่อนำไปสู่การพัฒนาสิ่งแวดล้อมของคน คือ ทำให้คนทุกคนและทุกระดับในสังคมเป็นสภาพแวดล้อมของกันและกัน ทั้งเป็นตัวอย่างที่ดีแก่เยาวชนในการเรียนรู้เพื่อจะได้เป็นคนเก่ง คนดี และมีความสุข ตลอดจนนำไปสู่การพัฒนาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ พัฒนาสังคม แล้วส่งผลต่อการพัฒนาประเทศไทยให้ยั่งยืนอย่างแท้จริง

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

การศาสนา, กรม. กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ 1-45. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

โกสินทร์ รังสยาพันธ์. การศึกษากับสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง. วิทยาจารย์ 85, 6 (มิถุนายน
2530): 15-24.

คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงาน. สำนักนายกรัฐมนตรี. การเรียนรู้: ขุมทรัพย์ในตน.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2540.

คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงาน. สำนักนายกรัฐมนตรี. แผนการศึกษาแห่งชาติ
พุทธศักราช 2535. กรุงเทพฯ: ฟีนีქซ์ พับบลิชซิง, 2535.

คณิงนิตย์ จันทบุตร. สถานะและบทบาทของพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพฯ:
กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม, 2532.

ความฝันของแผ่นดิน. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: บริษัทโรงพิมพ์ตะวันออกจำกัด (มหาชน),
2540.

คอร์ มาร์ติน. การพัฒนาที่ยั่งยืน ทศนะจากโลกเหนือและโลกใต้. CUSO FORUM.
11, 2 (June, 1993). แปลโดย กวิน ชุตินา. ทางใหม่. 8, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2537):
25-27.

คูมส์ เอช. ฟิลิป. วิกฤตการณ์ของโลกในทางการศึกษา: ปัญหาในทศวรรษ 1980. แปลโดย
ก่อ สวัสดิพิบูลย์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2538.

จ้านงค์ อดิวัฒนสิทธิ์. การพัฒนาเทคโนโลยีกับแนวคิดทางพุทธศาสตร์. วารสารเกษตรศาสตร์
(สังคม) 7, (2529) : 128-142.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ และคณะ. พระพุทธศาสนาเพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติ. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

ชนิตา รักษ์พลเมือง. การศึกษาเพื่อพัฒนาประเทศ. กรุงเทพฯ: โอ. เอส. พรินติ้งเฮาส์, 2532.

ชนิตา รักษ์พลเมือง. พัฒนศึกษา: ศาสตร์และแนวคิด. วารสารการศึกษาแห่งชาติ 17,
4 (เมษายน-พฤษภาคม 2526): 60-72.

- ชนิตา รักษ์พลเมือง. สังคมวิทยาการศึกษา : สารัตถะแห่งแนวความคิดและทฤษฎี. ภาควิชา
 สารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- ชีรวัดน์ นิจนตร. พัฒนศึกษาศาสตร์. ภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะครุศาสตร์ วิทยาลัยครู
 ภูเก็ต, 2528.
- ณัฐ ภมรประวัติ. คำนิยม. ในอารียา สันตจรวิตร (บรรณาธิการ), สิ่งแวดล้อมกับโลก.
 กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.พี.เอ็น.การพิมพ์จำกัด, 2538.
- ดลมนรจณ์ บากา. การศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบความเชื่อทางศาสนาและผลกระทบที่มีต่อ
 ลักษณะสังคม เศรษฐกิจและแนวการดำเนินชีวิตของชาวพุทธและชาวมุสลิม : ศึกษา
 เฉพาะกรณี อำเภอสุไหงปาดี จังหวัดนราธิวาส. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร
 มหาบัณฑิต สาขาศาสนาเปรียบเทียบ. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2523.
- ดริคเกอร์ ปีเตอร์. โลกใหม่ไร้พรมแดน. แปลและเรียบเรียงโดย สุเรษฐ บัวชาติ. กรุงเทพฯ:
 ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์, 2537.
- ดิเรก ฤกษ์หรัย. การประยุกต์ใช้แนวทางพุทธศาสนาในการพัฒนาคุณภาพชีวิต. วารสาร
 เกษตรศาสตร์ (สังคม) 8: (2530): 143-154.
- คุษฎี สีตลวรจณ์. การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก.
 วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรคุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาหลักสูตรและการสอน จุฬาลงกรณ์-
 มหาวิทยาลัย, 2532.
- เดือน คำดี. พุทธปรัชญา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2534.
- ทอมสัน คอย สวัสติ (Thomson Koy Svasti). การจะเป็นผู้เชี่ยวชาญการพัฒนาอย่างยั่งยืน.
 โดย จดหมายจากลอนดอน (นามแฝง). โลกสีเขียว. 2, 5 (พฤศจิกายน-ธันวาคม 2536):
 4-5.
- เทวี วัฒนา. ทางออกสำหรับการศึกษาไทยในปัจจุบัน. สารพัฒนาคณาจารย์ 1, 3 (มกราคม-
 กุมภาพันธ์ 2533): 8-10.
- เทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ. โลกทัศน์ 2000. กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, 2537.
- ธรรมรักษา. พระไตรปิฎก ฉบับชาวบ้าน. กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, 2540.
- ธวัชชัย ชัยจิรฉายากุล. รายงานการวิจัยประกอบการร่างพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ
 พ.ศ. ประเด็นระบบการศึกษา. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการ-
 การศึกษาแห่งชาติ, 2541.

- เนื่องน้อย บุญเนตร. จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อมในพุทธศาสนา สำนักทางศาสนาที่หยั่งโยง
สรรพสิ่งทั่วสากล. วารสารร่วมพุดกษ 13, 1 (มิถุนายน-ตุลาคม 2537): 7-45.
- เนื่องน้อย บุญเนตร. จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม : โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.
- เนื่องน้อย บุญเนตร. หน้าที่ทางจริยธรรมของมนุษย์ต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ.
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.
- นุชนาฏ เนตรประเสริฐศรี. แผนงานระยะกลางของยูเนสโก ปี 1996-2001. แปลและเรียบเรียง
จาก UNESCO'S Medium-Term Strategy 1996-2001. World Federation of UNESCO
CLUB, Centers and Associations. ยูเนสโก คูริเย. (เมษายน 1997): 31-34; 49-50.
- บรรจบ บรรณรุจิ. จิต! มโน! วิญญาณ!. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, 2537.
- บรรจบ บรรณรุจิ. ปฏิกิจสมุปบาท. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: พรบุญการพิมพ์, 2538.
- บรรจบ บรรณรุจิ. พุทธธรรมในพระไตรปิฎก. เอกสารประกอบคำบรรยายวิชา 221 433
พุทธธรรมในพระไตรปิฎก. คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ม.ป.ป.
- บรรณาธิการประชาชาติธุรกิจ. แนวความคิดการพัฒนาประเทศไทยในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8.
ประชาชาติธุรกิจฉบับพิเศษ (29-31 พฤษภาคม 2538): 4-17.
- บุญน้อย มุ่งงาน. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ค่านิยมแบบพุทธและการดำเนินชีวิตของชาวพุทธ
ในปัจจุบัน : ศึกษาเฉพาะกรณี อำเภอเมืองจังหวัดอุบลราชธานี. วิทยานิพนธ์ปริญญา
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาศาสนาเปรียบเทียบ. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล,
2533.
- ประไพพรรณ เอ็มชู. แปลและเรียบเรียง. 2531 : ปีเริ่มต้นของทศวรรษโลกเพื่อการพัฒนา
วัฒนธรรม. วารสารคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาฯสหประชาชาติ.
19, 6 (พฤศจิกายน - ธันวาคม 2530): 55-61.
- ประภาศรี สีหอำไพ. พื้นฐานการศึกษาทางศาสนาและจริยธรรม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.
- ประสิทธิ์ นิรัติกุล. หลักเกณฑ์สิ่งแวดล้อมศึกษาด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม วารสาร กพผ.
10, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2538): 50-60.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. การประยุกต์พุทธจริยศาสตร์กับสังคมไทย. พุทธศาสนศึกษา 2, 3
(กันยายน-ธันวาคม 2538): 5-21.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. เศรษฐศาสตร์สีเขียวเพื่อชีวิตและธรรมชาติ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.

ปรัชญา เปี่ยมพงศ์สานต์. แผนฯ 8 : พัฒนาสู่ความยั่งยืน? เสียงชุมชน. 3 (2538).

พนม พงษ์ไพบูลย์. ระบบการศึกษาเพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของชาติ. เอกสารวิจัยส่วนบุคคล
เสนอต่อวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร, 2533.

พระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระสังฆราช. รัตนพินิจนิตติการศึกษานานาชาติ. กรุงเทพฯ: บริษัท
อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2542.

พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต) ธรรมกับการพัฒนาชีวิต. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2532.

พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). แง่คิดเรื่องปรัชญาการศึกษา. วารสารการศึกษาแห่งชาติ 25,
4 (เมษายน-พฤษภาคม 2534): 33-34.

พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ 7.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2536.

พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ :
บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2536.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). การศึกษาทางเลือก : สู่วิวัฒน์หรือวิบัติในยุคโลกไร้พรมแดน.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). การพัฒนาจริยธรรม. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด,
2535.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). การพัฒนาที่ยั่งยืน. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2539.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). การศึกษาพัฒนาการหรือบูรณาการ. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2540.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:
บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2539.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ. วารสาร
ศรีนครินทร์วิจัยและพัฒนา. 10, 1 (ธันวาคม 2539): 2-37.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). คนไทยกับป่า. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก
จำกัด, 2537.

พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต). ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ.
พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2539.

- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). เครื่องวัดความเจริญของชาวพุทธ (อารยวัณฺณ). พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2540.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2537.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). ชีวิตที่สมบูรณ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก, จำกัด, 2537.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). ธรรมกับการศึกษาของไทย. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2538.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). พุทธธรรมกับปรัชญาการศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์. นนทบุรี: SR Printing, 2539.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). ภาษาวรรณกรรม และวัฒนธรรมไทยท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). มองอเมริกามาแก้ปัญหาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2537.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2539.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: นำอักษรการพิมพ์, 2539.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกหายนะเป็นพัฒนา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2538.
- พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). สืบสานวัฒนธรรมไทยบนฐานแห่งการศึกษาที่แท้. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2537.
- พระไพศาล วิสาโล. ด้วยพลังแห่งปัญญาและความรักสร้างสรรค์ทางเลือกใหม่เพื่อสังคมไทยในศตวรรษหน้า. กรุงเทพฯ: บริษัท ส่องสยาม จำกัด, 2536.
- พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ. พุทธปัญญากับการศึกษา. กรุงเทพฯ: สถาบันปัญญานันตะ ในมูลนิธิกสิกรรมปัญญา, 2538.
- พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ. พุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ธรรมสภา, 2536.

พระเมธีธรรมากรณ์ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). การควบคุมสัญชาติญาณ. กรุงเทพฯ: บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, 2539.

พระเมธีธรรมากรณ์ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). ไตรลักษณ์ในชีวิตประจำวัน. กรุงเทพฯ: บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, 2539.

พระเมธีธรรมากรณ์ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). ธรรมะ และการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ: บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, 2538.

พระเมธีธรรมากรณ์ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). (บรรณาธิการ). วิมุตติมรรค. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ). พุทธปรัชญาการศึกษา. เอกสารอัดสำเนา ม.ป.ป.

พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). ทางสายกลางของการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์
พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2530.

พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). ธรรมบัญญัติชีวิต พุทธจริยเพื่อชีวิตที่ดีงาม. กรุงเทพฯ:
อมรินทร์การพิมพ์, 2529.

พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). พัฒนาคณ. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์
พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2530.

พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). เพื่ออนาคตของการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์
พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2531.

พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). พระธรรมเทศนาแก่นักพิเศษ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542.

พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). ขอบฟ้าแห่งความรู้. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, 2540.

พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). รวมปาฐกถาธรรมชุดปลูกปลูกใจในยามวิกฤต. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, 2542.

พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). วิทยาศาสตร์ในทรรศนะของพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2540.

พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ). แนวคิดจากพระสูตรบางตอนเพื่อการสอนวิชา
พระพุทธศาสนา. วารสารครุศาสตร์. 14, 2 (ตุลาคม-ธันวาคม 2528): 43-59.

พระอุดมวิชาญาณเถร (โชคก ญาณสิทธิ). ความอัศจรรย์ของพระพุทธศาสนา. พระนคร:
คณะกรรมการวิปัสสนาสาร, 2499.

- พัชรา กาญจนารัตน์. การพัฒนาสิ่งแวดล้อมเพื่อสุขภาพ. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง
สุขภาพกับสิ่งแวดล้อม : สมาคมสุขศึกษาแห่งประเทศไทย ร่วมกับ สาขาวิชาสุขศึกษา
ภาควิชาพลศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. หน้า 46-48. 6-8 ธันวาคม 2536.
- พัทธา สายหู. ทศวรรษโลกเพื่อการพัฒนาวัฒนธรรม: ทฤษฎีและปฏิบัติ. วารสารคณะกรรมการ
แห่งชาติว่าด้วยการศึกษาฯ สหประชาชาติ. 20, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2531): 1-10.
- พุทธทาส ภิกขุ. ธรรมิกสังคมนิยม. มุลนิธิโกมลคีมทอง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์,
2529.
- พุทธทาส ภิกขุ. เป้าหมายของการศึกษา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์นิพนพาน ม.ป.ป.
- พุทธทาส ภิกขุ. พุทธศาสนิกกับการอนุรักษ์ธรรมชาติ. มุลนิธิโกมลคีมทอง. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์มุลนิธิโกมลคีมทอง, 2533.
- พุทธทาส ภิกขุ. วิธีแก้ปัญหาวัด. กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, ม.ป.ป.
- พุทธทาสภิกขุ. (ถนอม พุทธสาวโก). พระพุทธศาสนาปริทัศน์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2542.
- พูนสุข สอนองลักษณ์. วิเคราะห์แนวคิดทางการศึกษาของพระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต).
วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพื้นฐานการศึกษา จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย, 2532.
- ไพรัช คู่แสนสุข. หลักการและกระบวนการของการเรียนรู้และการสอนตามหลักพุทธศาสตร์.
วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาหลักสูตรและการสอน จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย, 2539.
- เพ็ญศรี กาญจนอมย์. ศาสนากับการพัฒนาประเทศไทย. วารสารเกษตรศาสตร์ (สังคม)
7, (2529): 1-10.
- มานพ เมฆประยูรทอง. แผนปฏิบัติการ 21 เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. กรุงเทพฯ: บริษัท
อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2537.
- ลัทธิวัฒน์ ปาละรัตน์. ทฤษฎีความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาท. พุทธศาสนศึกษา. 1, 1 (มกราคม -
เมษายน 2537): 73-79.
- วัดหินหมากเป้ง. พระธรรมเทศนาของพระราชนิโรธรังสี คัมภีร์ปัญญาวิศิษฎ์ (เทศก์ เทศรังสี).
กรุงเทพฯ: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, 2542.
- วันเพ็ญ ดิสกุล. วิถีใหม่ของแนวทางการพัฒนา. วารสารคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการ
ศึกษาฯ สหประชาชาติ. 26, 2 (เมษายน-มิถุนายน 2537): 50-52.

- วศิน อินทสระ และไชย ณฑล. พุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์และกลยุทธ์ในการประกาศธรรมสู่โลกกว้าง. กรุงเทพฯ: สถาบันธรรมมาธิปไตยจำกัด, 2538.
- วิทย์ วิศทเวทย์. ปรัชญาการศึกษาแนวพุทธ แนวทางและปัญหา. พุทธศาสนศึกษา 1, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2537): 10-37.
- วิทย์ วิศทเวทย์. พุทธจริยศาสตร์เถรวาท. พุทธศาสนศึกษา. 2, 1 (มกราคม-เมษายน 2538): 47-61.
- วิทย์ วิศทเวทย์. ปรัชญาทั่วไป: มนุษย์โลกและความหมายของชีวิต. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, 2528.
- วิทยากร เชียงกูล. ปัญหาพื้นฐานของประเทศด้อยพัฒนา. กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ดวงกมล จำกัด, 2521.
- วิจิตร เกิดวิสิษฐ์. พุทธปรัชญากับการศึกษา. พุทธศาสนศึกษา 2, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2538): 22-41.
- วิชัย วงษ์ใหญ่. กระบวนทัศน์ใหม่: การจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาศักยภาพของบุคคล. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2542.
- วิชัย วงษ์ใหญ่. พลังการเรียนรู้ในกระบวนทัศน์ใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2542.
- วินัย วีระวัฒนานนท์ และสิวลี ศรีโล. สิ่งแวดล้อมศึกษาตามหลักพุทธธรรม. งานวิจัยได้รับทุนอุดหนุนจากมหาวิทยาลัยมหิดล, 2530.
- ศรีน้อย โปวาทอง. ยูเนสโกมีส่วนช่วยอย่างไรบ้างในเรื่องการพัฒนาโดยใช้ทรัพยากรอย่างฉลาดเพื่อประโยชน์แก่ชนรุ่นหลัง. แปลและเรียบเรียง. รายงานของผู้อำนวยการใหญ่องค์การยูเนสโก เสนอต่อที่ประชุมคณะกรรมการบริหารขององค์การฯ ครั้งที่ 130 เดือนตุลาคม 2531. วารสารคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาฯ สหประชาชาติ. 21, 2 (เมษายน-มิถุนายน 2532): 62-75.
- ศิริวรรณ โอสถานนท์. พุทธศาสนากับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม. วารสารเกษตรศาสตร์ (สังคม) 13, (2535): 157-164.
- ส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, กรม. การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, 2536.
- สมบุรณ์ สุขสำราญ. พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

- สมพร เทพสิทธิ์า. ศาสนากับสิ่งแวดล้อม. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการของ
ราชบัณฑิตยสถาน เนื่องในโอกาสวันสถาปนาราชบัณฑิตยสถานครบ 60 ปี.
17-18 มิถุนายน 2537 ณ โรงแรมรอยัลซิติ้.
- สแวนเดอร์ เค. โดเนลด์. นิเวศวิทยาในพระพุทธศาสนา. ภาจารย์สาร 19, 1 (มกราคม-มีนาคม
2533): 14-22.
- สามชาย ศรีสันต์. การพัฒนาแบบยั่งยืน : แนวคิดและการดำเนินการในบริบทของสังคมไทย.
วารสารนิเวศวิทยา. 23, 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2539): 5-18.
- สิปปนนท์ เกตุทัต. การพัฒนาคนในสังคมยุคใหม่. ในรายงานการประชุมทางวิชาการเรื่อง
การวิจัยทางการศึกษาและการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา ครั้งที่ 9. วันที่ 9-12 ตุลาคม
2538. สำนักงานคณะกรรมการศึกษาแห่งชาติ, 2539.
- สิปปนนท์ เกตุทัต. การศึกษาไทยยุคโลกาภิวัตน์ : เสริมสร้างสมรรถนะไทยประชาคมโลก.
เอกสารประกอบการปาฐกถา "สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรฯ" ครั้งที่ 3. 1 กุมภาพันธ์ 2538.
ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สีลาภรณ์ นาครทรรพ. พุทธศาสนา การศึกษา และการพัฒนาประเทศ. วารสารการศึกษา
แห่งชาติ 24, 6 (สิงหาคม - กันยายน 2533): 61-72.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา ตอนที่ 10. วารสารไทย 14, 54
(กรกฎาคม-กันยายน 2537): 66-75.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. การวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทย : แนวพุทธ. ในกรประชุมสัมมนาทาง
วิชาการวิจัย ปี 2530. เรื่อง แนวคิดเชิงทฤษฎีและการวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทย :
แนวพัฒนาการเศรษฐกิจแนววัฒนธรรมชุมชน แนวพุทธและแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง.
27-28 สิงหาคม 2530. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. การประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้ในการพัฒนาชาวบ้านบท. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- สุนทรภรณ์ เตชะพะโลกุล. เศรษฐศาสตร์แนวพุทธกับวิถีทางพัฒนาของไทย. วิทยานิพนธ์
ปริญญาเศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก. กรุงเทพฯ: บริษัทเพชรรุ่งการพิมพ์,
จำกัด, 2540.
- โสภณ สุภาพงษ์. การพัฒนาที่ควรจะเป็น. วารสารเศรษฐกิจและสังคม 31, 6 (พฤศจิกายน-
ธันวาคม 2537): 61-64.

- อภิชัย พันธเสน. พัฒนาชนบทไทย : สมุทัยและมรรค ความหวังและทางออกและทางเลือกใหม่.
กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งเฮ้าส์ จำกัด, 2539.
- อมรวิรัช นาคทรพรพ. จุดอับและความหวังหลักสูตรอุดมศึกษาไทย. วารสารวิจัยจุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย 11, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2530): 106-119.
- อุทัย บุญประเสริฐ. การวางแผนการศึกษา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- อุทัยวรรณ สุขคันธรักษ์. ปฏิบัติการเพื่อโลก. วารสารคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาฯ
สหประชาชาติ. 24, 3 (กรกฎาคม - กันยายน - 2535): 37-40.
- อุทัยวรรณ สุขคันธรักษ์. ยูเนสโกคืออะไร. แปลและเรียบเรียงจาก What is UNESCO? 1991.
วารสารคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาฯ สหประชาชาติ. 23, 3 (ตุลาคม-ธันวาคม
2534): 27-33.
- อุรัจฉา เขาวนัชลากร และ กุหลาบ ณ นคร. ทศวรรษโลกเพื่อการพัฒนาวัฒนธรรม. แปลและ
เรียบเรียง. รายงานของที่ประชุมระดับภูมิภาคของคณะกรรมการแห่งชาติฯ วารสาร
คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาฯ สหประชาชาติ. 20, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2531):
11-14.
- เอ็มโบว์, อะมาคู มาห์ดาร์. กำเนิดอนาคต (Where the Future Begins). แปลโดย บันดาล
(นามแฝง). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมเนส, 2528. (สำนักเลขาธิการ คณะกรรมาธิการ
แห่งชาติ ว่าด้วยการศึกษาฯ สหประชาชาติ จัดพิมพ์)
- อำพัน ชีพสัตยากร. ภารกิจที่เป็นไปไม่ได้. แปลและเรียบเรียงจาก Mission Impossible.
ใน UNESCO Sources 47 (May 1993). วารสารคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาฯ
สหประชาชาติ. 26, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2537): 49-51.

ภาษาอังกฤษ

- A UNESCO-APNIEVE. Source Book for Teacher Education and Tertiary Level Education.
Thailand: UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific, 1998.
- Bloom, S. Benjamin. (Ed.) **Taxonomy of Educational Objectives the Classification of
Educational Goals, Handbook 1: Cognitive Domain.** New York: David McKay
Company, Inc. 1971.
- Brown, R. Lester. **The World Watch Reader: On Global Environmental Issues.** U.S.A.:
Worldwatch Institute., 1991.

- Court, De la Thijs. **Beyond Bruntland: Green Development in 1990s.** Translated by Bayens, Ed and Harle, Nigel. Netherlands: Zed Books Ltd., 1990.
- Desai, Nitin. **The Earth in Balance.** *UN Chronicle.* 2(1997): 4-6.
- Dilorenzo, Thomas J. **The Mirage of Sustainable Development.** *The Futurist.* (September-October, 1993): 14-19.
- Elliott, T. Jennifer. **An Introduction to Sustainable Development: The Development World.** Great Britain: Routledge, 1994.
- Good, Carter V. **Dictionary of Education.** 3 ed. New York: Mc-Graw Hill, 1973.
- Grady, Carla Deicke. **A Buddhist Response to Modernization Thailand (With Particular Reference to Conservationist Forest Monks).** Doctoral Dissertation, University of Hawaii, 1995. *Dissertation Abstracts* (1995): 1817.
- Gregg, Richard B. **A Philosophy of Indian Economic Development.** Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1958.
- Hibbs, Albert R. **Environmental Studies.** Laidlaws, Publishers A Division of Doubleday and Company, 1974.
- IUCN/UNEP/WWF. **Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living.** Switzerland: Second World Conservation Strategy Project, 1991.
- Jalal, K.F. **Sustainable Development, Environment and Poverty Nexus.** Manila: Asian Development Bank, 1993.
- Keating, Michael. **The Earth Summit's Agenda for Change: A Plain Language Version of Agenda 21 and the other Rio Agreements.** Geneva: Centre for Our Common Future, 1993.
- Koberlin, Gerhard. **Sustainable Development : A New Paradigm? Paper Presented at the International Seminar on Religion and the Environment.** Semarang Indonesia, 31 August - 7 September 1993.
- Kondo, Jiro. **A Cultural-Ethical Approach to the Global Environment Problems.** The Siam Society: **Symposium on Environment and Culture With Emphasis on Urban Issues.** Bangkok: Amarin Printing and Pub. Company Limited, 1993.

- Maclean Rupert. The Work of UNESCO in Environmental Education and Education for Sustainable Development in Asia-Pacific Region. **Mahidol University Workshop on the "Teacher Education for Environmental Education."** At Mahidol University, 16 May 1998.
- MacNeill, Jim. Sustainable Development : What is it? In Kegley, W. Charles, Jr. and Wittkope, R. Eugene. (eds.), **The Global Agenda: Issue and Perspectives.** 3 rd. U.S.A.: McGraw-Hill, Inc., 1992.
- Nadler, Leonard. HRD-Where Has It Been, Where Is It Going? **Studies in Continuing Education.** 14, 2 (1992): 104-114.
- Noimi, Yomi. Introduction. In Jordanhill College, **Environmental Education for Sustainable Development.** Synthesis of World Environment Day Workshop Organized by the Forth Group of Participants on Environmental Education Course at Jordanhill College, 5 June 1991.
- Portes, Alejandro. Modernity and Development : A Critique. **Studies in Comparative International Development.** 8 (1973): 247-279.
- Redclift, Michael. Sustainable Development: Economic and the Environment. In M. Redclift and C. Sage (eds.), **Strategies for Sustainable Development: Local Agenda for the Southern Hemisphere.** U.K.: John Wiley & Sons Ltd., 1994.
- Tsukatani, Tsuneo. Consciousness and Causes of Environmental Degradation in Today's Society. The Siam Society: **Symposium on Environment and Culture with Emphasis on Urban Issues.** Bangkok: Amarin Printing and Pub. Company Limited, 1993.
- The World Commission on Environment and Development. **Our Common Future.** New York: Oxford University Press, 1987.
- UNESCO-ACEID. Educating for a Sustainable Future: A Transdisciplinary Vision for Concerted Action. Report of the Third UNESCO-ACEID International Conference, Bangkok Thailand, 1-4 December 1997.
- UNESCO. The Belgrade Charter. **Connect.** (January, 1976): 2-3.

การสัมภาษณ์

ธวัชชัย ชัยจิรฉายากุล. รองผู้อำนวยการศูนย์สาธิตฯ และรองศาสตราจารย์ คณะสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล. สัมภาษณ์ 20 เมษายน 2542 และ 7 มกราคม 2543.

พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ (ณรงค์ จิตตโสภโณ). คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 23 สิงหาคม 2539.

พระมหาสมัย จินตโสมโก. วัดบางไส้ไก่. สัมภาษณ์, 23 กันยายน 2542.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต). รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 16 สิงหาคม 2539.

พระธรรมปิฎก (ประยูร ปรยุตโต). เจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน. สัมภาษณ์, 19 พฤศจิกายน 2540. และ 4 มีนาคม 2542.

พระราชวรมนี (ประยูร ธรรมจิตโต). อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 20 เมษายน 2542.

พระศรีญาณวงศ์ (จำลอง ธรรมโชติ). เจ้าอาวาสวัดชัยมงคลพัฒนา จังหวัดสระบุรี. สัมภาษณ์, 6 พฤษภาคม 2542.

พระอาจารย์ไชยา อภิชโย. เจ้าอาวาสวัดป่าตาดน้ำพุ จังหวัดอุดรธานี. สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2542.

พลตรีจำลอง ศรีเมือง. ผู้อำนวยการสถาบันฝึกอบรมผู้นำ จังหวัดกาญจนบุรี. สัมภาษณ์, 22 เมษายน 2542.

ภัทรพร สิริกาญจน. หัวหน้าภาควิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. สัมภาษณ์, 12 มกราคม 2543.

แม่ชีวิมุตติยา (รองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง). ศูนย์วิมุตติยาลัย อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน. สัมภาษณ์, 9 มกราคม 2543.

วศิน อินทสระ. อาจารย์พิเศษ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 24 ธันวาคม 2541.

วิชัย วงษ์ใหญ่. คณบดี คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. สัมภาษณ์, 5 มกราคม 2543.

ศักดิ์ชัย นิรัญทวี. รองศาสตราจารย์คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. สัมภาษณ์, 16 มกราคม 2542 และ 10 มีนาคม 2542.

สุจริต เพ็ชรขอบ. อดีตศาสตราจารย์ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 19 มกราคม 2542 และ 10 เมษายน 2542.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. ราชบัณฑิต. สัมภาษณ์, 16 มกราคม 2542.

Maclean, Rupert, Chief of ACEID-UNESCO, Interview, 16 May 1998.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิ

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิ

ผู้ทรงคุณวุฒิฝ่ายบรรพชิต

1. พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). เจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน จังหวัดนครปฐม.
2. พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต, Ph. D.). อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
3. พระศรีญาณวงษ์ (จ๋าลอง ธมฺมโชติ). เจ้าอาวาสวัดมงคลชัยพัฒนา จังหวัดสระบุรี.
4. พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ (ณรงค์ จิตฺตโสภโณ). คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย (ปัจจุบันรองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
5. พระมหาสมัย จินฺตโมสโก. วัดบางไส้ใหญ่ กรุงเทพมหานคร.
6. พระอาจารย์ไชยา อภิชโย. เจ้าอาวาสวัดป่าตาดน้ำพุ จังหวัดอุดรธานี.
7. แม่ชีวิมุตติยา (รองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง). ศูนย์วิมุตติวิทยาลัย จังหวัดลำพูน

ผู้ทรงคุณวุฒิฝ่ายฆราวาส

1. รองศาสตราจารย์ ดร.ธวัชชัย ชัยจิรฉายากุล. คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล
2. พลตรีจำลอง ศรีเมือง. ผู้อำนวยการสถาบันฝึกอบรมผู้นำ จังหวัดกาญจนบุรี.
3. รองศาสตราจารย์ ดร.ภัทรพร สิริกาญจน. คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
4. อาจารย์วศิน อินทสระ. สภาการศึกษา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
5. รองศาสตราจารย์ ดร.วิชัย วงษ์ใหญ่. คณบดีคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
6. รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทวี. รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
7. ศาสตราจารย์ ดร.สุจิตต์ เพ็ชรชอบ. ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
8. รองศาสตราจารย์เสฐียรพงษ์ วรรณปก. ราชบัณฑิต.

ผู้ทรงคุณวุฒิจากองค์การยูเนสโก

Dr. Rupert Maclean, Cheif of ACEID-UNESCO, THAILAND.

ผู้ทรงคุณวุฒิที่ร่วมเสวนาวิชาการ

1. พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต, Ph. D.) อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
2. ศาสตราจารย์ ดร.สุจิตต์ เพ็ชรชอบ อดีตอาจารย์คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
3. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
4. รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทวี คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
5. รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ อยุธยา คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

ภาคผนวก ข

**The Earth Summit's
AGENDA
FOR CHANGE**

The Earth Summit's

**AGENDA
FOR CHANGE**

**A plain language version of Agenda 21
and the other Rio Agreements**

**Published by the
Centre for Our Common Future**

Written by Michael Keating

During the last two decades, people began to realize that we cannot have a healthy society or economy in a world with so much poverty and environmental degradation. Economic development cannot stop, but it must change course to become less ecologically destructive. The challenge of the 1990s is to put this understanding into action, and make the transition to sustainable forms of development and lifestyles. From the farm field to the boardroom, from the shopping cart to the national budget, we will have to make major changes. A road map to sustainable development is now taking shape. Agenda 21 is a guide for business and government policies and for personal choices into the next century. It was endorsed by the 1992 Earth Summit in Rio de Janeiro, Brazil, the largest ever meeting of world leaders. This meeting took place during the United Nations Conference on Environment and Development which brought together the heads of senior officials of 179 governments. They were joined by hundreds of officials from United Nations organizations, municipal governments, business, scientific, non-government and other groups. Nearby, the 92 Global Forum held a series of meetings, lectures, seminars and exhibits on environment and development issues for the public. This drew 18,000 participants from 166 countries, as well as 400,000 visitors. There were 8,000 journalists covering the Rio meetings, and the results were seen, heard and read about around the world.

The Road to Rio

The foundations for the Rio process were laid in 1972, when 113 nations gathered for the Stockholm Conference on the Human Environment, the first global environmental meeting. In 1983, the United Nations created the World Commission on Environment and Development. Four years later its landmark report, *Our Common Future*, warned that people had to change many of the ways in which they did business and lived or the world would face unacceptable levels of human suffering and environmental damage.

The Commission said that the global economy had to meet people's needs and legitimate desires, but growth had to fit within the planet's ecological limits. The commission, known as the Brundtland Commission after its chairman, called for "a new era of environmentally sound economic development". It said that: "**Humanity has the ability to make development sustainable - to ensure that it meets the needs of the present without**

compromising the ability of future generations to meet their own needs. In 1989, the United Nations began planning a Conference on Environment and Development to spell out how to achieve sustainable development. For two years, experts from around the world hammered out difficult agreements along the road to Rio. The international negotiating system was opened up as never before. Thousands of people from non-governmental organizations, business, education, women's groups, indigenous groups and others contributed to the Rio process.

The Five Rio Documents

Rio produced two international agreements, two statements of principles and a major action agenda on world-wide sustainable development.

The five are :

- The Rio Declaration on Environment and Development. Its 27 principles define the rights and responsibilities of nations as they pursue human development and well-being.
- Agenda 21, a blueprint on how to make development socially, economically and environmentally sustainable.
- A statement of principles to guide the management, conservation and sustainable development of all types of forests, which are essential to economic development and the maintenance of all forms of life.

Two major international Conventions were negotiated separately from but in parallel with preparations for the Earth Summit and were signed by most governments meeting at Rio.

- The aim of the United Nations Framework Convention on Climate Change is to stabilize greenhouse gases in the atmosphere at levels that will not dangerously upset the global climate system. This will require a reduction in our emissions of such gases as carbon dioxide, a by-product of the use of burning fuels for energy.
- The Convention on Biological Diversity requires that countries adopt ways and means to conserve the variety of living species, and ensure that the benefits from using biological diversity are equitably shared.

Agenda 21 explains that population, consumption and technology are the primary driving forces of environmental change. It lays out what needs to be done to

reduce wasteful and inefficient consumption patterns in some part of the world, while encouraging increased but sustainable development in others. It offers policies and programmes to achieve a sustainable balance between consumption, population and the Earth's life-supporting capacity. It describes some of the technologies and techniques that need to be developed to provide for human needs while carefully managing natural resources.

Agenda 21 provides options for combating degradation of the land, air and water, conserving forests and the diversity of species of life. It deals with poverty and excessive consumption, health and education, cities and farmers. There are roles for everyone : governments, business people, trade unions, scientists, teachers, indigenous people, women, youth and children. Agenda 21 does not shun business. It says that sustainable development is the way to reverse both poverty and environmental destruction.

We currently gauge the success of economic development mainly by the amount of money it produces. Accounting systems that measure the wealth of nations also need to count the full value of natural resources and the full cost of environmental degradation. The polluter should, in principle, bear the cost of pollution. To reduce the risk of causing damage, environmental assessment should be carried out before starting projects that carry the risk of adverse impacts. Governments should reduce or eliminate subsidies that are not consistent with sustainable development.

A major theme of Agenda 21 is the need to eradicate poverty by giving poor people more access to the resources they need to live sustainably. By adopting Agenda 21, industrialized countries recognized that they have a greater role in cleaning up the environment than poor nations, who produce relatively less pollution. The richer nations also promised more funding to help other nations develop in ways that have lower environmental impacts. Beyond funding, nations need help in building the expertise - the capacity - to plan and carry out sustainable development decisions. This will require the transfer of information and skills..

Agenda 21 calls on governments to adopt national strategies for sustainable development. These should be developed with wide participation, including non-governmental organizations and the public. Agenda 21 puts most of the responsibility for leading change on national governments but says that they need to work in a broad series of partnerships with

international organization, business, regional, state, provincial and local governments and non-governmental and citizens' groups.

As Agenda 21 says, only a global partnership will ensure that all nations will have a safe and more prosperous future.

Rio Declaration on Environment and Development

Recognizing the integral and interdependent nature of the Earth, our home, the nations meeting of the Earth Summit in Rio de Janeiro adopted a set of principles to guide future development. These principles define the rights of people to development, and their responsibilities to safeguard the common environment. They build on ideas from the Stockholm Declaration of the 1972 United Nations Conference on the Human Environment.

The Rio Declaration states that the only way to have long-term economic progress is to link it with environmental protection. This will only happen if nations establish a new and equitable global partnership involving governments, their people and key sectors of societies. They must build international agreements that protect the integrity of the global environment and the development system.

The Rio principles include the following ideas:

- People are entitled to a healthy and productive life in harmony with nature.
- Development today must not undermine the development and environment needs of present and future generations.
 - Nations have the sovereign right to exploit their own resources, but without causing environmental damage beyond their borders.
 - Nations shall develop international laws to provide compensation for damage that activities under their control cause to areas beyond their borders.
 - Nations shall use the precautionary approach to protect the environment. Where there are threats of serious or irreversible damage, scientific uncertainty shall not be used to postpone cost-effective measures to prevent environmental degradation.
 - In order to achieve sustainable development environmental protection shall constitute an integral part of the development process, and cannot be considered in isolation from it.

- Eradicating poverty and reducing disparities in living standards in different parts of the world are essential to achieve sustainable development and meet the needs of the majority of people.

- Nations shall cooperate to conserve, protect and restore the health and integrity of the Earth's ecosystem. The developed countries acknowledge the responsibility that they bear in the international pursuit of sustainable development in view of the pressures their societies place on the global environment and of the technologies and financial resources they command.

- Nations should reduce and eliminate unsustainable patterns of production and consumption, and promote appropriate demographic policies.

- Environmental issues are best handled with the participation of all concerned citizens. Nations shall facilitate and encourage public awareness and participation by making environmental information widely available.

- Nations shall enact effective environmental laws and develop national law regarding liability for the victims of pollution and other environmental damage. Where they have authority, nations shall assess the environmental impact of proposed activities that are likely to have a significant adverse impact.

- Nations should cooperate to promote an open international economic system that will lead to economic growth and sustainable development in all countries. Environmental policies should not be used as an unjustifiable means of restricting international trade.

- The polluter should, in principle, bear the cost of pollution.

- Nations shall warn one another of natural disasters or activities that may have harmful transboundary impacts.

- Sustainable development requires better scientific understanding of the problems. Nations should share knowledge and innovative technologies to achieve the goal of sustainability.

- The full participation of women is essential to achieve sustainable development. The creativity, ideals and courage of youth and the knowledge of indigenous people are needed too. Nations should recognize and support the identity, culture and interests of indigenous people.

- Warfare is inherently destructive of sustainable development, and Nations shall respect international laws protecting the environment in times of armed conflict, and shall cooperate in their further establishment..
- Peace, development and environmental protection are interdependent and indivisible.

Preamble to Agenda 21

Humanity stands at a defining moment in history. The world is confronted with worsening poverty, hunger, ill health, illiteracy, and the continuing deterioration of the ecosystems on which we depend for our well-being. The disparities between the rich and poor continue.

The only way to assure ourselves of a safer, more prosperous future is to deal with environment and development issues together in a balanced manner. We must fulfil basic human needs, improve living standards for all and better protect and manage ecosystems. No nation can secure its future alone; but together we can - in a global partnership for sustainable development. Agenda 21, adopted at the Earth Summit in Rio de Janeiro, reflects a global consensus and political commitment at the highest level on development and environment cooperation. The Agenda deals with both the pressing problems of today and the need to prepare for the challenges of the next century.

It recognizes that sustainable development is primarily the responsibility of governments, and this will require national strategies, plans and policies. The efforts of nations need to be linked by international cooperation through such organizations as the United Nations. The broadest public participation, and the active involvement of the non-governmental organizations and other groups should also be encouraged.

The objectives of Agenda 21 require substantial new financial assistance for developing countries. They need this additional support to cover the incremental costs of actions to deal with global environmental problems, and to accelerate sustainable development. Money is also needed to allow international bodies to implement the recommendations of Agenda 21.

Special attention should be given to nations whose economies are in transition, including eastern Europe and the former Soviet Union, where countries are transforming economies, sometimes in the midst of considerable social and political tension.

25. Children and Youth in Sustainable Development

Youth makes up nearly one-third of the world's population, and they need a voice in determining their own future. Their active role in the protection of the environment and involvement in decisions on environment and development is critical to the long-term success of Agenda 21.

Development plans should ensure young people of a secure future, including a healthy environment, improved living standards, education and jobs.

Education levels should be increased so that, by the year 2000, more than half the young men and women in every country will have a chance of secondary schooling or vocational training. Students should be taught about the environment and sustainable development throughout their schooling.

Governments should consult and let youth participate in decisions that affect the environment. Youth should also be represented at international meetings, and participate in decision-making at the United Nations.

Children make up nearly half the population in many developing countries. In both developing and industrialized countries, children are highly vulnerable to the effects of environmental degradation.

Countries should combat human rights abuses against youth, especially young women and girls, and see that their children are healthy, adequately fed, educated and protected from pollution and toxic substances. Development strategies should deal with the entitlement of young people to natural resources.

36. Education, Training and Public Awareness

Many people do not understand the close ties between human activities and the environment because they have inaccurate or insufficient information.

There is a need to increase people's sensitivity to, and involvement in finding solutions for environment and development problems. Education can give people the environmental and ethical awareness. Values and attitudes, skill and behaviour needed for sustainable development. To do this, education needs to explain not only the physical and biological environment, but the socio-economic environment and human development.

Basic education is the underpinning for environment and development education. All countries should strive for universal access to education, and achieve primary education for at least 80 percent of all girls and boys, through formal schooling or non-formal education. Adult illiteracy should be cut to at least half the 1990 level, and literacy levels of women brought into line with those of men.

To improve sustainable development education, nations should seek to :

- Make environment and development education available to people of all ages.
- Work environment and development concepts, including those of population, into all educational programmes, with analyses of the causes of the major issues. There should be a special emphasis on training decision makers.
- Involve schoolchildren in local and regional studies on environmental health, including safe drinking water, sanitation, food and the environmental and economic impacts of resource use.

The world needs a flexible and adaptable work force, equipped to meet growing environment and development problems, and changes during the transition to a sustainable society. Countries should :

- Set up training programmes for school and university graduates to help them achieve sustainable livelihoods.
- Encourage all sectors of society, including industry, universities, governments, non-governmental organizations and community organizations, to train people in environmental management.

- Provide locally trained and recruited environmental technicians to give local communities services they require, starting with primary environmental care.
- Work with the media, theatre groups, entertainment and advertising industries, to promote a more active public debate on the environment.
- Bring indigenous peoples' experience and understanding of sustainable development into education and training.

Make environment and development education available to people of all ages.

ภาคผนวก ค

สรุปผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

สรุปผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

งานนิพนธ์ของพระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ออกมาในแต่ละปี
เท่าที่รวบรวมได้ขณะนี้ มี 231 เล่ม คือ

พ.ศ. 2542

1. กรณีธรรมกาย

พ.ศ. 2541

1. กระบวนการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาคนสู่ประชาธิปไตย
2. การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย
3. การศึกษาทางเลือก : ผู้วิวัฒน์หรือวิบัติในยุคโลก ไร้พรมแดน
4. คนไทยกับสัตว์ป่า
5. แง่คิด ข้อเสนอเกี่ยวกับการปฏิรูปการศึกษา
6. จากสุขในบ้าน สู่ความเกษมสันต์ที่วังสัจจ
7. บทเรียน 25 ปี คนไทยเรียนรู้หรือยัง?
- [*]. ถึงเวลา มารื้อปรับระบบพัฒนาคนกันใหม่
8. ธรรมกับไทย ในสถานการณ์ปัจจุบัน
9. เราจะกู้แผ่นดินกันอย่างไร?
10. สิทธิมนุษยชน สร้างสันติสุขหรือสลายสังคม (Human Rights : Social Harmony or Social Disintegration)
11. Samadhi in Buddhism

พ.ศ. 2540

1. การศึกษาเพื่อสร้างบัณฑิต หรือการศึกษาเพื่อเพิ่มผลผลิต
- [*]. คติธรรมแห่งชีวิต
2. คนไทยกับเทคโนโลยี
3. คนไทย สูญ่ไอที
4. ความจริงแห่งชีวิต
5. คำถามสำหรับชาวพุทธ (สำรวจตัวเองก่อนปฏิบัติธรรม)

6. ถ้ายากพันวิกฤต ต้องเลิกคิดไสยศาสตร์
7. ทำอย่างไรจะให้งานประสานกับความสุข
8. ธรรมะกับการทำงาน
- [*]. ธรรมะสำหรับชีวิตสมรส
9. ธรรมะสำหรับนักศึกษาแพทย์
10. พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม
11. พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต
12. พุทธศาสนากับชีวิตและสังคม
- [*]. พุทธวิธีในการสอน (เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า)
13. เพื่อชุมชนแห่งการศึกษา และบรรยากาศแห่งวิชาการ
14. ภาวะผู้นำ
15. ศิลปศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน
16. สถาปนาธรรมให้เกิดมีและยั่งยืนในสังคม
17. สมานีแบบพุทธ
18. หลักทั่วไปของพุทธศาสตร์
19. อุดมคติของคนหนุ่มสาว

พ.ศ. 2539

1. การแพทย์ไทย : ทางเลือกในยุค โลกาภิวัตน์
2. การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
3. การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน
4. การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ
5. การสื่อสารเพื่อเข้าถึงสังคม
6. ความจริงแห่งชีวิต บททดสอบใจและเตือนให้นึกถึงความจริง
7. ความตายคือคิธรรมแห่งชีวิต
8. ความเป็นกัลยาณมิตรของหลวงปู่ชา
9. จะอยู่อย่างเป็นเหยื่อ หรือขึ้นเหนือ ไปนำเขา
10. จิตวิทยาเพื่อการพัฒนาคน ตามแนวธรรมชาติ
11. จาริกบุญ-จาริกธรรม
- [*]. ชีวิตที่สุขและสร้างสรรค์

- [*]. ดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท
- [*]. ทรัพย์-อำนาจ ทวนกระแส?
- 12. เทศน์งานสมเด็จย่า และคำปราศรัยเรื่องสันติภาพ
- [*]. ธรรมนูญชีวิต (A Constitution for Living)
- 13. นิติศาสตร์แนวพุทธ
- 14. พระธรรมทูตไทย เบิกทางสู่อารยธรรมใหม่
- 15. พัฒนาวัฒนธรรมไทยในตัวคนไทย
- 16. พุทธธรรมกับปรัชญาการศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์
- 17. ยุคโลกาภิวัตน์ : บทบาทของแพทย์กับความหวังจากคนไข้
- 18. เรื่องที่คนไทยควรเข้าใจให้ถูก
- 19. ไอที ภายใต้วัฒนธรรมแห่งปัญญา
- 20. A Constitution for Living

พ.ศ. 2538

- 1. กรรมกับโรคพันธุกรรม ในทัศนะพระพุทธศาสนา
- 2. การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development)
- 3. การศึกษาเพื่อสันติภาพ
- [*]. ชีวิต งาน และสังคมที่สมบูรณ์
- 4. ธรรมะสำหรับผู้สูงอายุ
- 5. ภาษา วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย
ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก
- 6. รักษาใจยามรักษาคนไข้
- 7. ร่ำรวย ยิ่งใหญ่ เลื่อนลอย หรือเพื่ออะไร
- 8. วินัย : เรื่องที่ใหญ่กว่าที่คิด
- 9. สถานการณ์พระพุทธศาสนา : กระแสไซยศาสตร์

พ.ศ. 2537

- [*]. กฐินสองที่สายใจธรรม
- 1. ความสุขที่สมบูรณ์

2. จะสุขแท้ต้องเป็นไท : ต้องสุขเองได้ จึงจะช่วยโลกให้เป็นสุข
3. ชีวิตที่สมบูรณ์
4. ชีวิตหนึ่งเท่านั้น สร้างความดีได้นันต์
5. นิพพาน-อนัตตา
- [*]. พรที่สัมฤทธิ์แก่ผู้ดำเนินชีวิตที่ดี
6. พิธีกรรม ใครว่าไม่สำคัญ
7. มุมมองสองปราชญ์ : สื่อมวลชนกับการสร้างสรรค์สังคม
8. เมืองไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต
9. รัฐกับพระพุทธศาสนา ถึงเวลาชำระล้างหรือยัง
- [*]. วัฒนธรรมไทย สูญคเป็นผู้นำและผู้ให้
10. สันติภาพเกิดจากอิสรภาพและความสุข
11. สืบสานวัฒนธรรมไทย บนฐานแห่งการศึกษาที่แท้
12. อุดมธรรมนำจิตสำนึกของสังคมไทย
13. Buddhist Solutions for the Twenty-first Century
14. Dependent Origination : The Buddhist Law of Conditionality

พ.ศ. 2536

1. กรฐินแรกที่สายใจธรรม
2. กระแสธรรม เพื่อชีวิตและสังคม
3. การทำแท้งในทัศนะของพระพุทธศาสนา
4. ข้อคิดชีวิตทวนกระแส
5. คนไทยกับป่า
6. ความรัก จากวาเลนไทน์ สู่วิถีความเป็นไทย
7. งานก็ได้ผล คนก็เป็นสุข
- [*]. งานเพื่อความสุขและแก่นสารของชีวิต
8. ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร? ความสุข
9. ธรรมะสำหรับเยาวชน
- [*]. เป็นสุขทุกเวลา
10. มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ
11. มองให้ลึก นึกให้ไกล : ข้อคิดจากเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม 2535

12. พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21
13. พุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์ หรือจะพัฒนาคนกันได้อย่างไร?
14. สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกหายนะเป็นพัฒนา
15. สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์
16. อยู่ก็สบาย ตายก็เป็นสุข
17. A Buddhist Solution for the Twenty-first Century
18. Good Evil and Beyond
19. Toward Sustainable Science

พ.ศ. 2535

1. การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย
2. คนไทย หลงทางหรือไร
3. จากจิตวิทยา สู่จิตภาวนา
4. คุณภาพ : สารแห่งสุขภาพและความสมบูรณ์
[*]. เตรียมตัวรับพร
5. ธรรมะฉบับเรียนลัด
6. พรตลอดปี ชีวิตดีตลอดไป
7. พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับคอมพิวเตอร์
8. พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์
9. Buddhist Economics, a Middle Way for the market place

พ.ศ. 2534

1. ชวนคิด - พินิจธรรม
2. ทางสายอิสราภาพของการศึกษาไทย
3. พระกับป่า มีปัญหาอะไร
4. โฆษณงค์ : พุทธวิธีเสริมสุขภาพ (เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ 3)
5. มหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา
6. ยิ่งก้าวถึงสุข ยิ่งใกล้ถึงธรรม
7. สมာธิ : ฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้
8. องค์พระรัฐลีมาคุณากรปิยชาติ

พ.ศ. 2533

1. การเกิดเป็นทุกข์ เกิดดีเป็นสุข
2. ชีวิตนี้เพื่องาน งานนี้เพื่อธรรม
3. ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา : ข้อพิจารณาเกี่ยวกับวิชาพระพุทธศาสนาและจริยศึกษาในหลักสูตรการศึกษาของชาติ
4. ฝรั่งเศสริญเพราะคืนรนให้พ้นจากการบีบคั้นของศาสนาคริสต์
5. รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคมเพื่อสังคมไทยร่วมสมัย
6. วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม
7. ศิลปศาสตร์แนวพุทธ
8. แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดั่งงาม
9. หน้าที่กับธรรมสู่หน้าที่เพื่อธรรม
10. อายุรแพทย์กับปัญหาจริยธรรม
11. Buddhist Education (Radical Conservatism Buddhism in the Contemporary World, Articles in Honour of Bhikkhu Buddhadasa's 84th Birthday Anniversary, pp.77-132)
12. Helping Yourself To Help Others.

พ.ศ. 2532

1. การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย
2. ความมุ่งหมายของวิชาพื้นฐานทั่วไป
3. ชีวิตกับการทำงาน
4. เทคโนโลยีทางการแพทย์สมัยใหม่กับจริยธรรมในแง่พุทธศาสนา
5. ธรรมกับการพัฒนาชีวิต
6. ธรรมเพื่อชีวิตและการพัฒนาวัฒนธรรม
7. ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง
8. ประทีปส่องสยาม
9. พุทธธรรมกับชีวิตในสังคมเทคโนโลยี
10. พุทธบริษัทรักกับพระธรรมวินัย
11. พุทธศาสน์กับการแนะแนว
12. เพื่อความเข้าใจปัญหาพระโพธิธิริกย์
13. เพื่อความเข้าใจปัญหาโพธิธิริกย์ (รวมทั้งบทความพิเศษและบทพิสูจน์)

14. เพื่อความเข้าใจปัญหาโพธิวัตร (ฉบับย่อ-เพิ่มเติม)
15. รักษาใจในยามป่วยไข้
16. รุ่งอรุณของการศึกษา
17. ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา
18. วัฒนธรรมกับการพัฒนา
19. ศาสนาและเยาวชน
20. สาระสำคัญของพุทธธรรม : อริยสัจ 4

พ.ศ. 2531

1. กรณีสันตติโสภ
2. กรรมตามนัยแห่งพุทธธรรม
3. กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่
4. การพัฒนาจริยธรรม
5. การศึกษาแพทยศาสตร์ในสังคมไทย
6. ตามทางพุทธกิจ
7. ทางออกของสังคมไทย
8. ทางออกจากระบบเศรษฐกิจที่ครอบงำสังคมไทย (ชื่อเดิมเศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์)
9. ทำอย่างไรจะหายโกรธ
10. ทิศทางการศึกษาของคณะสงฆ์
11. ธรรมกับการศึกษาของไทย
12. นโยบายและแผนการจัดการศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนา พ.ศ. 2531
13. ประโยชน์ของพระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ (ฉบับย่อ)
14. พัฒนาปัญญา (เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ 2)
15. เพื่ออนาคตของการศึกษาไทย
16. มรณกถา
17. แรงจูงใจในการเขียนกรณีสันตติโสภ
18. เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ
19. สัจธรรมกับจริยธรรม
20. หลักกรรมสำหรับคนสมัยใหม่

21. หลักการศึกษาในพระพุทธศาสนา
22. อารยธรรมไทย : ทางเลือกออกจากยุคพัฒนา
23. Buddhist Economics
24. Sammasati An Exposition of Right Mindfulness

พ.ศ. 2530

1. การศึกษา : เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา
2. ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ
3. เครื่องวัดความเจริญของชาวพุทธ (เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ 1)
4. จริยธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่
5. ทางสายกลางของการศึกษาไทย
6. ทำอย่างไรจะหาย โกรธและการเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน
7. เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า
8. เทคโนโลยีกับศาสนา
9. บทบาทพระบรมครู
10. ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้
11. ภารกิจของชาวพุทธรุ่นใหม่ ในสถานการณ์ปัจจุบัน
12. สนทนาธรรมกับนักคิดชาวพุทธที่สวนโมกข์
13. อินเดียแดนเทวดา และการปฏิบัติธรรม
14. Buddhism and Education.
15. Freedom : Individual and Social.
16. Looking to America To Solve Thailand's Problems.

พ.ศ. 2529

1. การศึกษาของคณะสงฆ์ : ปัญหาที่ร่อทางออก
2. ชาวพุทธต้องเป็นผู้ตื่น
3. ไตรลักษณ์
4. ลูอิสภาพด้วยอนิจจัง
5. สถาบันสงฆ์กับสังคมปัจจุบัน
6. สัมมาทิฎฐิ

พ.ศ. 2528

1. คุณธรรมและจริยธรรมสำหรับเด็กและเยาวชนรุ่นใหม่
2. พัฒนาการ

พ.ศ. 2527

1. ค่านิยมแบบพุทธ
2. ลักษณะสังคมพุทธ
3. สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย
4. Thai Buddhism in the Buddhist World.

พ.ศ. 2526

1. ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย
2. พุทธศาสนากับสังคมไทย
3. อัตตา-อนัตตา ในพระพุทธศาสนา
4. Social Dimension of Buddhism in Contemporary Thailand.

พ.ศ. 2525

1. ประเพณี-พิธีพจน์
2. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ
3. มองอเมริกา มาแก้ปัญหาไทย

งานนิพนธ์ที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในช่วงก่อน พ.ศ. 2525 มีดังต่อไปนี้

1. ความคิด : แหล่งสำคัญของการศึกษา
2. คู่สร้างคู่สม ชีวิตคู่ในอุดมคติ
3. จารีกอสก
4. ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม
5. ทางสายกลาง : ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา
6. ทำอย่างไรจึงจะเชื่อเรื่องกรรม
7. ธรรมเนียมชีวิต : พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม
8. นรก-สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่ (ชื่อเดิม นรก-สวรรค์ ในพระไตรปิฎก)

9. ปรัชญาการศึกษาไทย
10. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม
11. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลศัพท์
12. พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต
13. พระพุทธศาสนาในญี่ปุ่น
14. พระสงฆ์ในสังคมปัจจุบัน
15. พุทธธรรม : กฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต
16. พุทธศาสนาในเอเชีย
17. สัมมาสติในพุทธธรรม
18. สัมมาอาชีวะ
19. หลักสูตรและประมวลการสอนวิชาธรรม
20. อมฤตพจนานา
21. Buddhism, A Layman's Guide to Life.
22. English Lessons for Young Buddhists Book I.
23. English Lessons on Buddhism Book I.
24. English Lessons on Buddhism Book II.
25. Great Buddhists.
26. Introduction to Buddhism Book I and II.
27. Jataka Teles Book I, II.
28. Mahachula English Course for Young Buddhists Book I, II, III.
29. Mahachulalongkomrajavidyalaya Buddhist University under Royal Patronage,
Catalogue B.E. 2510-11/1967-68 A.D.
30. Students' Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms.

หมายเหตุ : [*] หนังสือที่นำเรื่องเก่าบางเรื่องมารวมพิมพ์แล้วตั้งชื่อใหม่ และหนังสือที่ปรับแก้แล้วตั้งชื่อใหม่

ภาคผนวก ง

การเสวนาวิชาการ เรื่อง

การศึกษาเพื่อพัฒนาการอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์

การเสวนาวิชาการ เรื่อง
การศึกษาเพื่อพัฒนาการอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์
วันพฤหัสบดีที่ 21 มกราคม พ.ศ. 2542

ณ ห้องประชุมนานาชาติ ชั้น 4 (ห้อง 405) ตึก 3 คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หลักการและเหตุผล

แนวคิดเรื่องการพัฒนาประเทศเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ซึ่งเน้นการพัฒนาที่ใช้คนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา เพื่อลดผลกระทบของการพัฒนาเศรษฐกิจที่ไปทำลายสิ่งแวดล้อม และสร้างสันติสุขของการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยใช้การศึกษาเป็นกลไกในการดำเนินการ และใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือที่กล่าวได้ว่า เป็นการนำวัฒนธรรมที่หมายรวมถึงวิถีชีวิตของคนมาเป็นฐานความคิดในการพัฒนาซึ่งการพัฒนาแนวนี้จะมุ่งไปที่การพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน และชุมชนในสังคม อย่างสอดคล้องและเป็นปฏิสัมพันธ์ต่อกันตามลำดับ

การพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตตามนัยดังกล่าว จะเน้นการพัฒนาในสามมิติคือ มิติแรก การพัฒนาพฤติกรรม ซึ่งหมายถึงการพัฒนาพฤติกรรมการบริโภคอันเป็นพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของคนที่เน้นพฤติกรรมการดำเนินชีวิตในแนวทางสายกลางที่ไม่สุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่งในการบริโภค (ตระหนักเห็นยว-พุ่มเพ็ญ) มิติที่สอง การพัฒนาการเรียนรู้ ซึ่งเน้นการพัฒนาการเรียนรู้ด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และหลักพุทธศาสตร์ เพื่อเป็นเครื่องมือในการพัฒนาปัญญาของมนุษย์อันจะนำไปสู่การพัฒนาประเทศ ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม ให้สามารถตอบสนองต่อการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์และธรรมชาติอย่างสันติสุข และมิติที่สาม การพัฒนาจิตใจ ซึ่งเน้นการพัฒนาทัศนคติ ค่านิยม ความคิด ความเชื่อ ซึ่งจะช่วยส่งเสริมการพัฒนาพฤติกรรมและการพัฒนาการเรียนรู้ได้เป็นอย่างดีในขณะเดียวกัน ดังนั้น การพัฒนาคนและการพัฒนาประเทศโดยอาศัยหลักพุทธศาสตร์ เช่น การใช้หลัก ศิล-สมาธิ-ปัญญา ฯลฯ เข้ามาช่วยในการดำเนินการพัฒนาข้างต้น น่าจะนำไปสู่การสร้างฐานความคิดในการพัฒนาประเทศได้ โดยมีการศึกษาเป็นเครื่องมือและหลักพุทธศาสตร์เป็นพื้นฐาน

กระบวนการพัฒนาอย่างยั่งยืนในรูปแบบนี้ จึงเป็นกระบวนการพัฒนาคน เพื่อนำไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน คือ เป็นการพัฒนาที่เน้นการใช้ คนเป็นศูนย์กลางและดำเนินการพัฒนาคนในทุกๆด้าน กล่าวคือพัฒนาทั้งภายนอก (พฤติกรรม) และภายใน (จิตใจกับปัญญา) ทำให้เป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างเป็นระบบ ในลักษณะของ การบูรณาการเข้าด้วยกัน โดยการพัฒนาแบบองค์รวม

เพื่อให้การศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ มีความเป็นไปได้ ในทางปฏิบัติและเกิดผลจริงเมื่อมีการนำไปใช้ ซึ่งจะส่งผลไปสู่ความยั่งยืนในการพัฒนาประเทศ ศูนย์พัฒนาศึกษา ภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงเห็นสมควรจัด สัมมนาเพื่อระดมสมอง นำเสนอ และร่วมกันตรวจสอบความคิดเชิงตรรกในการสรรค์สร้างรูปแบบ การศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ขึ้น

วัตถุประสงค์

เพื่อระดมความคิด นำเสนอ และตรวจสอบ การสรรค์สร้างรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์

ผู้รับผิดชอบ

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุวีณา สุวรรณเขตนิคม
รองคณบดีฝ่ายวิชาการและวิจัย คณะครุศาสตร์
2. อาจารย์ ดร. จุมพล พูลภัทรชีวิน
หัวหน้าภาควิชาสารัตถศึกษา และผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาศึกษา คณะครุศาสตร์
3. อาจารย์ ดร.อมรวิรัช นาคทรพรพ
ผู้อำนวยการศูนย์วิจัยนโยบายการศึกษา คณะครุศาสตร์
4. อาจารย์ ดร.บรรจบ บรรณรุจิ
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คณะทำงาน

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวีณา สุวรรณเขตนิคม	ที่ปรึกษา
2. อาจารย์ ดร. จุมพล พูลภัทรชีวิน	ที่ปรึกษา
3. อาจารย์ ดร. อมรวิรัช นาคทรพรพ	ประธานกรรมการ
4. อาจารย์ ดร. บรรจบ บรรณรุจิ	กรรมการ
5. นางสาวกัญญา สุขสบาย	กรรมการ
6. นายวัชรยุทธ บุญมา	กรรมการ
7. นายมนัส พลิดโรค	กรรมการ
8. นางสาวชลพัฒน์ ยศธร	กรรมการและเลขานุการ

กำหนดการเสวนาวิชาการ เรื่อง
การศึกษาเพื่อพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์
วันพฤหัสบดีที่ 21 มกราคม พ.ศ. 2542

ณ ห้องประชุมนานาชาติ ชั้น 4 (ห้อง 405) ตึก 3 คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

12.30-13.00	ลงทะเบียนรับเอกสาร
13.00- 13.15	หัวหน้าภาควิชาสารัตถศึกษา และผู้อำนวยการศูนย์พัฒนศึกษา คณะครุศาสตร์ กล่าวถึงความเป็นมาของโครงการ
13.15- 13.30	การนำเสนอกรอบเรื่องแนวคิดการศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ โดย นางสาวคลพัฒน์ ยศธร
13.30-16.00	เสวนาทางวิชาการ โดยมีวิทยากรดังต่อไปนี้ <ol style="list-style-type: none"> 1. พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตโต, Ph.D.) อธิการบดี มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย 2. ศาสตราจารย์ ดร. สุจริต เทียรชอบ ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 3. รองศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย นิรัญทวี ภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 4. อาจารย์ ดร. สมภาร พรหมทา ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 5. รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ อยุธยา ภาควิชาศึกษาศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล เป็นผู้ดำเนินรายการ
16.00	หัวหน้าภาควิชาสารัตถศึกษา กล่าวขอบคุณ และปิดการเสวนา

กรอบคำถามในการตรวจสอบความตรงของผลการวิเคราะห์ในการเสวนา

1. ในทรรศนะของท่าน ท่านเห็นว่า ผลการวิเคราะห์ห่มโนคติ (concept) ของผู้วิจัยในเรื่อง การพัฒนาอย่างยั่งยืน ตามแนวคิดของ

- 1.1 องค์การสหประชาชาติ
- 1.2 แนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

มีลักษณะอย่างไรตามประเด็นเหล่านี้

- 1) ความถูกต้องของเนื้อหา
- 2) ความถูกต้องในการวิเคราะห์
- 3) ความสอดคล้องในการวิเคราะห์
- 4) ความเหมาะสมของการวิเคราะห์
- 5) ความสอดคล้องในการนำเสนอ
- 6) ความเหมาะสมของการนำเสนอ
- 7) ท่านมีข้อเสนอแนะเพิ่มเติมอย่างไรบ้าง

2. ท่านคิดว่า หากจะนำแนวคิดทางพุทธศาสนามาประยุกต์กับแนวคิดการพัฒนาอย่าง ยั่งยืนตามแนวคิดขององค์การสหประชาชาติ ท่านคิดว่ามีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด

3. กรอบความคิดที่ผู้วิจัยได้ประยุกต์และนำเสนอนี้ มีความถูกต้อง สอดคล้อง เหมาะสม และมีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงไร

4. ท่านคิดว่า การนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์กับแนวคิดการพัฒนาอย่าง ยั่งยืน ขององค์การสหประชาชาติ ร่วมกับหลักการทางการศึกษา เพื่อนำไปสู่การให้การศึกษาใน ระบบการศึกษานั้น

- 4.1 จะมีความเป็นไปได้หรือไม่ และมีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงไร ควรมีรูปแบบ ใด
- 4.2 ควรมีการจัดหลักสูตร จัดการเรียนการสอน การพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ๆ การ พัฒนาครู การพัฒนานักเรียน การวัดและประเมินผล และการบริหารการศึกษา ใด

5. ท่านคิดว่า ควรจะนำหลักธรรมใดบ้างมาประยุกต์ใช้กับการให้การศึกษา ในข้อ 4

6. ท่านมีข้อเสนอแนะใดเพิ่มเติมอีกบ้างหรือไม่ เกี่ยวกับเรื่องการนำเสนอแนวคิดการศึกษา เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ที่ประยุกต์แนวคิดทางพุทธศาสตร์เข้ามาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคน

สรุปการเสวนาวิชาการ

เรื่อง การศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์

วันที่ 21 มกราคม 2542 เวลา 13.00-16.00 น.

ณ ห้องประชุมนานาชาติ (405) ตึก 3 ชั้น 4 คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้ร่วมเสวนา พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมมจิตโต)
อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ศาสตราจารย์ ดร.สุจริต เพ็ชรชอบ
ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทวี
คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ อยุธยา - ผู้ดำเนินรายการ
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

อาจารย์ ดร.จุมพล พูลภัทรชีวิน หัวหน้าภาควิชาสารัตถศึกษา และผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กล่าวเปิดการเสวนา พร้อมทั้งขอบพระคุณวิทยากรทุกท่านที่ได้กรุณาให้เกิดรติกับฝ่ายวิชาการและวิจัย รวมทั้งศูนย์พัฒนาศึกษาด้วยการร่วมเสวนาวิชาการครั้งนี้ ซึ่งการเสวนาในครั้งนี้ นับเป็นโครงการหนึ่งที่ศูนย์พัฒนาศึกษาได้จัดอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด รวมปีนี้ประมาณ 10 ครั้งแล้ว ทั้งนี้ก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นสนามทางวิชาการ เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิด ประสบการณ์ระหว่างนักวิชาการที่มีความรู้ มีความเชี่ยวชาญ ตลอดจนมีความชำนาญในแต่ละสาขาวิชาเป็นผู้ให้ประสบการณ์ และเพื่อเปิดโอกาสให้นิสิตภาควิชาสารัตถศึกษาโดยเฉพาะนิสิตระดับปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาศึกษา อีกทั้งนิสิตระดับปริญญาตรีบัณฑิตและมหาบัณฑิตสาขาต่างๆ ได้เข้ามามีโอกาสรับฟังและแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์กับเหล่าผู้ทรงคุณวุฒิทั้งหลาย โดยคาดหวังว่า อานิสงส์ที่ได้จากการเสวนาแต่ละครั้ง อาจจะไปสู่การพัฒนาเป็นหัวข้อวิทยานิพนธ์ทั้งสำหรับนิสิตระดับปริญญาเอกและปริญญาโทต่อไป

อย่างไรก็ดี หัวข้อการเสวนาวิชาการเรื่อง การศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์นี้ ประกอบด้วยคำว่า การพัฒนาอย่างยั่งยืน ที่มาจากศัพท์ภาษาอังกฤษว่า

Sustainable Development ซึ่งเป็นคำที่นิยมใช้กันมากในปัจจุบัน ปัญหาก็คือคำว่าพัฒนาอย่างยั่งยืน หมายความว่าอะไร จะหมายถึงความยั่งยืนคงทนตลอดไปไม่เปลี่ยนแปลง หรือเป็นความเปลี่ยนแปลงอย่างยั่งยืนเรื่อยไปไม่สิ้นสุดหรือ นอกจากนั้นหากพิจารณาแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ ถ้าตีความว่าคงอยู่ตลอดไป อาจเข้าใจคำว่า คงที่หรือไม่ ซึ่งถ้าเป็นความคงที่พุทธศาสนาอาจยอมรับไม่ได้ เพราะพุทธศาสนาพูดถึงเรื่องอนิจจัง ดังนั้น ประเด็นปัญหาเหล่านี้จึงน่าสนใจยิ่ง เพราะคำว่าพัฒนาอย่างยั่งยืนก็มีใช้พูดเฉพาะในวงการศึกษานั่น แต่ในวงการเมือง วงการเศรษฐกิจ สังคม ทั้งในระดับโลก และ UNESCO ก็นิยมพูดกันมาก ซึ่งการพัฒนาน่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่ดีขึ้น แต่ดีขึ้นของใคร และอย่างไรนั้น น่าพิจารณาใน 2 ประเด็นคือ

1. ดีในส่วนของผลผลิต (Productivity) คือทำให้เกิดผลผลิตที่ดีกว่าผลผลิตเดิม
2. มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง หรือสร้างกระบวนการขึ้นมาใหม่ และกระบวนการที่สร้างขึ้นมาใหม่จะมีเป้าหมายอย่างน้อย 2 ประการ คือ

2.1 ถ้าผลผลิตเดิมไม่ว่าจะเป็นอะไรก็ตามที่เราเชื่อว่าเป็นดีแล้ว แต่ว่ากระบวนการที่พัฒนาสิ่งนั้นขึ้นมาในอดีตซึ่งทำให้ได้ผลดีขึ้นมาในอดีต แต่ไม่สอดคล้องเหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบัน แม้ว่าผลที่เกิดขึ้นมาแล้วเป็นสิ่งที่ดีก็ตาม อาจต้องแสวงหากระบวนการที่จะรักษาสิ่งที่ดีนั้นขึ้นมาใหม่ โดยกระบวนการที่จะรักษาสิ่งนั้นจะเปลี่ยนแปลงไปจากกระบวนการที่เคยดำเนินมาแต่เบื้องต้น

2.2 เราอาจต้องการเปลี่ยนแปลงกระบวนการเพื่อนำไปสู่ผลผลิตที่ดีกว่าเดิม คำว่า ผลผลิต เป็นศัพท์ทางเศรษฐศาสตร์ ในที่นี้หมายถึง สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดยทั่ว ๆ ไป อันเป็นผลที่เกิดจากการกระทำไม่ว่าจะเป็นความคิด หรือการกระทำของมนุษย์ หรือแม้แต่จะเป็นวัฒนธรรมก็ได้

ประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้ เชื่อว่าวิทยากรผู้ทรงความรู้จะช่วยให้ช่วยวินิจฉัยและพิจารณาให้ความกระจ่างแก่ผู้ฟังในครั้งนี้ได้เพิ่มมากขึ้น ซึ่งบัดนี้ได้เวลาสมควรแล้ว จึงขอเปิดการเสวนาวิชาการและหวังว่าจะได้รับความสำเร็จตามจุดมุ่งหมายที่หวังไว้ทุกประการ

นางสาวดลพัฒน์ ยศธร นิสิตระดับปริญญาตรีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สรุปลงสาเหตุที่นำเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์มาเสวนาวิชาการว่า เนื่องจากเราทราบกันดีว่า ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา ประเทศไทยได้นำแนวคิดด้านการพัฒนาจากโลกตะวันตกมาใช้ในการพัฒนาประเทศ ซึ่งต่างก็ประจักษ์กันแล้วว่า แม้จะประสบความสำเร็จในหลายด้านหลายประการก็ตาม ขณะเดียวกันก็ประสบปัญหาอื่น ๆ อีกนานาประการด้วย ต่อมาเมื่อโลกตะวันตกได้ริเริ่มแนวคิดเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืนขึ้นอีก จึงทำให้

นำไปสู่ประเด็นที่ว่า จริง ๆ แล้ว ประเทศไทยมีแนวคิดลักษณะเช่นนั้นบ้างหรือไม่ โดยเฉพาะแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นแนวคิดหลักที่คนไทยส่วนใหญ่ยอมรับนับถือมาช้านานว่า มีส่วนช่วยในการพัฒนาคน ดังนั้น จึงได้ค้นคว้าและนำเสนอกรอบแนวคิดดังกล่าวสรุปแบบไว้ในกำหนดการเสวนา เพื่อให้วิทยากรและผู้สนใจร่วมกันพิจารณาให้ความเห็นต่อไป

รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ ออยุธยา ผู้ดำเนินรายการได้แนะนำวิทยากรทุกท่าน แล้วกราบนมัสการนิมนต์ พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) เริ่มการเสวนา

พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) เสนอแนวคิดว่าการศึกษารื่อง มิติของการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดของ UNESCO กับแนวคิดของพุทธศาสนา สามารถศึกษาได้ 2 วิธีคือ

1. ศึกษาในลักษณะของการศึกษาเปรียบเทียบ โดยพิจารณาว่าการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดของ UNESCO และแนวคิดของพุทธศาสตร์เป็นอย่างไร และนำมาเปรียบเทียบว่ามีความเหมือนหรือต่างกันอย่างไร

2. หากกรอบหนึ่งกรอบมาเป็นตัวตั้ง เช่น นำแนวคิดของ UNESCO มาเป็นตัวตั้ง แล้วหาแนวคิดของพุทธศาสนามาใช้ให้สมบูรณ์เป็นกรอบเดียว ซึ่งในลักษณะนี้หมายถึงการพูดถึงพุทธศาสนาด้วยภาษาตะวันตก หรือพูดถึงการพัฒนาอย่างยั่งยืนด้วยภาษาของศาสนาในลักษณะภาษาสมัยใหม่ หรือเป็นลักษณะตามแนวคิดของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ซึ่งอาจเป็นคนละกรอบก็ได้ เนื่องจากพุทธศาสนาอาจมีกรอบของตนเอง ฝ่ายตะวันตกก็มีกรอบของตนเอง แต่บังเอิญมาใช้ภาษาเดียวกันในการเปรียบเทียบจึงควรระวังว่าอาจเกิดการเข้าใจไขว้เขวได้

อนึ่ง คำว่า “การพัฒนาอย่างยั่งยืน” ในภาษาพระไตรปิฎก หรือภาษาบาลี พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวว่า จะปรากฏในคำ 2 คำ ดังนี้คือ “ภาวนา” กับ “พัฒนา”

“พัฒนา” หรือ “วัฒนา” หมายถึง การเติบโต เช่น ต้นไม้้งอก เป็นการเติบโตที่ไม่มีการควบคุม ไม่มีการกำหนดเป้าหมาย ซึ่งอาจจะยั่งยืนหรือไม่ยั่งยืนก็ได้

“ภาวนา” หมายถึง เจริญ เป็นความเจริญที่ยั่งยืน (คนละความหมายกับบริกรรมภาวนา) มีการควบคุมและกำหนดเป้าหมาย ซึ่งคำว่าภาวนานี้ใช้ในการพัฒนามนุษย์ คือ กายภาวนา จิตภาวนา ศิลภาวนา และปัญญาภาวนา ดังที่พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ใช้บ่อย ๆ โดยการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นการพัฒนาที่สัมพันธ์กับมนุษย์ มีมนุษย์เป็นตัวตั้งในการพัฒนา และการศึกษาที่จะทำให้เกิดภาวนาก็คือไตรสิกขา นั่นคือการศึกษาที่เป็นไปเพื่อภาวนาคือการพัฒนาที่ยั่งยืน นี้คือแนวคิดของพุทธศาสนา

ส่วนแนวคิดเรื่อง การพัฒนาที่ยั่งยืน มีความหมายว่าอย่างไร จะพบว่า แนวคิดนี้มีหลากหลาย ซึ่งจากเอกสารที่สรุปมา 2 กระแส หากมองว่าการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นการพัฒนาที่สัมพันธ์กับโลกและสิ่งแวดล้อม ซึ่งส่วนใหญ่หมายถึง การรักษามรดกของโลก สิ่งแวดล้อมของโลกให้คงอยู่ชั่วลูกหลานในลักษณะไม่ไปปลุกโมยจากคนรุ่นต่อไป (Next Generation) สิ่งที่เป็นแนวคิดก็คือ หากสัมพันธ์กับเรื่องสิ่งแวดล้อมอย่างเดียว คงไม่ใช่สิ่งที่กล่าวถึงนี้ นอกจากนั้นการนำแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนที่เป็นเรื่องของสิ่งแวดล้อม แล้วโยงไปยังอีกแนวคิดหนึ่งคือการพัฒนาด้วยมิติทางวัฒนธรรม ดังที่ UNESCO เสนอ ประเด็นคำถามก็คือ การที่นำกรอบแนวคิดทั้ง 2 แนวคิดมาใส่ไว้ด้วยกัน แล้วขยายเป็นมิติทางวัฒนธรรมมากขึ้น ตัวมิติทางวัฒนธรรมที่จะไปเอื้อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การเมือง สังคม ก็ตาม เป็นการพัฒนาที่สร้างเหตุปัจจัยให้การพัฒนาสืบเนื่องไปได้ กรอบแนวคิดทั้ง 2 กรอบนั้น จะนำมาใช้ในความหมายให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้อย่างไร

อย่างไรก็ดี พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้เสนอแนวคิดเพิ่มเติมว่า เมื่อพระคุณเจ้าได้ไปประชุมที่กรุงโคโร เรื่อง ประชากรและการพัฒนา (Population and Development) ได้มีการกล่าวในลักษณะที่ว่า คนต้องเป็นตัวตั้งของการพัฒนา คือพัฒนาคนก่อน เป็นคนละกลุ่มกับพวกสิ่งแวดล้อม และคนละกลุ่มกับพวก UNESCO นั่นคือ การพัฒนาประชากรหรือพัฒนาคน คือ คนเป็นตัวตั้งของการพัฒนาทั้งหลาย คือ จับจุดเริ่มต้นการพัฒนาที่คน เพราะคนที่พัฒนาดีแล้วจะเป็นเงื่อนไขเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดเพื่อการพัฒนาองค์ประกอบอื่น ๆ นี่คือความหมายหนึ่ง หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ สิ่งอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อม การศึกษา วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ต้องเป็นไปเพื่อทำให้มนุษย์ก้าวหน้าคือพัฒนาเพื่อสนองมนุษย์ ให้นุษย์เป็นเป้าหมายของการพัฒนา ขณะเดียวกัน การพัฒนาที่เน้นเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม ฯลฯ โดยไม่คำนึงถึงมนุษย์จะเป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน

แนวคิดนี้ มิได้เน้นที่ประเด็นทางสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่เน้นว่าสิ่งแวดล้อมหรืออะไรก็ตามจะดำรงอยู่ได้ ทุกสิ่งที่เป็นไปเพื่อมนุษย์จะยั่งยืนอยู่ได้ก็เพราะมนุษย์นั่นเอง เป็นทั้งผู้สร้าง ผู้รักษา และผู้ทำลาย การจะพัฒนาอะไรก็ตามต้องสัมพันธ์กับมนุษย์ อาจเป็นแนวคิดเชิงมนุษยนิยม แต่กล่าวโดยสรุป องค์ประกอบที่สำคัญในการพัฒนาตามแนวคิดนี้ก็คือ ทั้งวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม จะต้องดำเนินไปพร้อม ๆ กัน และมีมนุษย์เป็นแกนกลาง คือทุกสิ่งสนองคน คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา หากจะสร้างอะไรมาก็ตาม ต้องถามว่าองค์ความรู้เหล่านั้นจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ของมนุษยชาติหรือไม่ แนวคิดนี้ พระคุณเจ้าเห็นว่า อาจจะนำมาปรับให้เข้ากับกรอบการศึกษานี้ได้

เมื่อโยงไปที่แนวคิดทางพุทธศาสนาที่ถือว่ามนุษย์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ คือคนก็เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ซึ่งเรานำมาเป็นแนวคิดหลักในการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

แห่งชาติ ฉบับที่ 8 และขยายไปสู่การปฏิบัติ คือให้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ดังนั้น การพัฒนาจะเป็นการพัฒนาอย่างยั่งยืน ได้ก็ต่อเมื่อได้เอาใจใส่ต่อมนุษย์และพัฒนามนุษย์เป็นตัวตั้ง จึงกลับมาสู่ประเด็นคำถามทางพุทธศาสนาที่ว่า “ภาวนา” มาเกี่ยวข้องกับอย่างไร

“ภาวนา” มาเกี่ยวข้องกับตรงที่ว่า เราจะพัฒนามนุษย์เป็นตัวตั้ง คือให้มนุษย์เป็นศูนย์กลางการพัฒนา จะต้องมีการศึกษาซึ่งเป็นองค์ประกอบในการพัฒนา แต่ในส่วนของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ท่านอาจนำภาษาพุทธศาสนา หรือนำแนวคิดทางพุทธศาสนาไปอธิบายในเรื่องที่เป็นแนวคิดทางตะวันตก ซึ่งเมื่อมองเช่นนั้น เวลาที่พูดถึงการศึกษาท่านก็จับประเด็นในเรื่องพฤติกรรม โดยเห็นว่า พฤติกรรมต้องเปลี่ยน มิติในมนุษย์ที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมที่เห็นชัดมากที่สุดก็คือ พฤติกรรม

การพัฒนามนุษย์ให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข มีสันติภาพ ไม่ทำลายตนเอง ไม่ทำลายสังคม ตลอดจนถึงแวดล้อม พฤติกรรมของคนต้องปรับเปลี่ยน และพฤติกรรมนั้นต้องโยงไปถึงคุณธรรมภายในจิตใจ ความรัก ความเข้าใจ ความเห็นอกเห็นใจกัน แต่คุณธรรมนั้นอาจเป็นไปเพื่อความลำเอียงก็ได้ ความรักอาจลำเอียงไปเข้าข้างพวกพ้องก็ได้ ไปทำลายสิ่งแวดล้อมก็ได้ ฉกฉวยผลประโยชน์ก็ได้ อาจทำเป็นใจดีแต่ก็มาทำลายกันเอง เพราะฉะนั้นคุณธรรมอย่างเดียวไม่พอต้องมีความรู้กำกับ คือความรู้ที่เป็นระบบ เห็นสรรพสิ่งโยงกันเป็นระบบ เมื่อพูดถึงพฤติกรรม คุณธรรม และความรู้ที่เป็นระบบ ทั้งหมดนี้กล่าวได้ว่า พฤติกรรมก็คือศีล คุณธรรมก็คือสมาธิ และความรู้คือปัญญา เรียกว่า ไตรสิกขานั้นเอง ซึ่งในเรื่องพฤติกรรมนั้น ต้องพิจารณาให้กระจ่างว่าอะไรบ้างที่เราต้องการจะปรับในกระบวนการจัดการศึกษา เป้าหมายเดียวกันนั้น คุณธรรมอะไรที่เป็นสิ่งดีงามที่จะต้องกล่อมเกลาจิตใจ ซึ่งเป็นเรื่องของสมาธิ รวมถึงความรู้ที่เป็นระบบ เรื่องปฏิบัติจรรยาบรรณ การเห็นสรรพสิ่งสัมพันธ์กัน ซึ่งโยงทั้งระบบรวมถึงสิ่งแวดล้อม อันเป็นเรื่องของปัญญา เพราะฉะนั้น จึงเห็นได้ว่า แนวคิดนี้ คนจะต้องได้รับการพัฒนาพฤติกรรม คุณธรรม และปัญญา หรือคือได้รับการพัฒนาตามหลักไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

เมื่อต้องการขยายความต่อไปอีกว่า คำสอนอะไรบ้างที่จะมาเสริมพฤติกรรม คุณธรรม และปัญญา เราจะเลือกคุณธรรมข้อใด เพื่อให้เป็นไปตามนั้น คำถามก็คือ เป้าหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืน คืออะไร จากนั้นจึงจะโยงกลับมาได้

การพัฒนาอย่างยั่งยืน คืออะไรนั้น หากพูดถึงคำสอนในทางพุทธศาสนา หรือพุทธธรรมที่ประยุกต์เฉพาะเป้าหมายในเรื่องของการพัฒนาอย่างยั่งยืน พระคุณเจ้าเห็นว่า ธรรมในพระไตรปิฎกเหมือนกับยา ซึ่งเรียกกันว่า ธรรมโอสถ ยาคือธรรม จะต้องใช้ให้ถูกโรค ถูกฝา ถูกตัว ขนานไหนจะใช้อย่างไร ต้องให้สอดคล้องกัน เรียกว่า “ธรรมานุธรรมปฏิบัติ” แปลว่า ปฏิบัติธรรมน้อยให้คล้ายธรรมใหญ่ เลือกหัวข้อธรรมย่อยมาปฏิบัติให้สอดคล้องกับเป้าหมายที่ต้องการ ถ้าเป้าหมายที่

เราต้องการ คือ การพัฒนาอย่างยั่งยืนที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง ซึ่งการพัฒนาคนก็คือภาวนา หากถามว่า องค์ธรรมข้อใดบ้างที่จะเป็นไปเพื่อภาวนาอันจะทำให้ทั้งพฤติกรรม คุณธรรม และทั้งปัญญานั้น เป็นไปอย่างสอดคล้องกลมกลืนกันกับเป้าหมายนั้น การที่จะนำมาจัดเป็นเนื้อหาเป็นกระบวนการ เป็นวิธีการ จะกระทำได้ไม่ยากเลย หากมีกรอบแนวคิดที่ชัดเจน ทั้งนี้เพราะกระบวนการของการพัฒนาพฤติกรรมที่เรียกว่า ศิล มีการจัดรูปแบบ มีวิธีการมากมายในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ทั้งการพัฒนาจิต พัฒนาปัญญา ก็มีรูปแบบมากมาย ข้อสำคัญก็คือ ภาพหรือเป้าหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืนต้องชัดเจน

อย่างไรก็ตาม ถ้าเราจะนำหัวข้อธรรมในไตรสิกขามาประยุกต์ใช้ จะใช้ตรงไหน อย่างไร แล้วต้องอธิบายได้ภายในกรอบนี้ว่า การพัฒนาคนโดยนำไตรสิกขามาใช้จะเกิดการพัฒนายั่งยืนได้อย่างไร แต่หากบังเอิญการพัฒนายั่งยืนนี้ ไม่ตรงกันในความหมายทางตะวันตก ก็ต้องถามอีกว่า เป็นคนละกรอบหรือคนละเรื่องหรือไม่ ซึ่งคงต้องให้นักวิชาการช่วยกันพิจารณา ถ้ากล่าวถึง “ไตรสิกขา” ตรงไหนบ้างที่นำมาจากพระไตรปิฎก ตรงไหนที่นำมาจากคำสอนของพระพุทธเจ้า ช่วงไหนเป็นเรื่องของการกำหนดเป็นเนื้อหาสมัยใหม่ที่ใส่เพิ่มเข้าไปหรือประยุกต์เข้าไปคงต้องพิจารณาให้ชัดเจน

งานเช่นนี้ สิ่งที่สำคัญและสำคัญมากที่สุดก็คือ ความชัดเจน (Clarify) การกำหนดภาพของแนวคิดจะต้องชัดเจน มองให้เห็นภาพการพัฒนายั่งยืนว่าจะสัมพันธ์กับวิธีการหรือแนวคิดทางพุทธศาสนาควรเป็นอย่างไร พระคุณเจ้าจึงเสนอว่า ถ้าจะคิดคำขึ้นมาเมื่อพูดถึงการพัฒนายั่งยืนโดยไม่ใช้คำว่า ภาวนา แต่จะใช้คำว่า พัฒนา แล้ว ควรใช้คำว่า “สัมมาพัฒนา” คือ การพัฒนาที่ชอบ โดยเปลี่ยนคำว่า สัมมา ในคำว่ามรรคมีองค์แปด

คำว่า “สัมมาพัฒนา” หมายถึง เป้าหมายที่ชอบ ที่ถูกต้อง เป็นไปเพื่อความดีงามของสังคม ซึ่งต่างกับ “มิฉฉาพัฒนา” คือ การพัฒนาที่ผิดทางซึ่งทำให้เกิดวงจรชั่วร้าย (Vicious Circle) ที่มาทำลายตัวเอง ทำลายสิ่งแวดล้อม ทำลายโลก

“สัมมาพัฒนา” นั้น มิใช่การพัฒนาเฉพาะส่วน แต่ต้องเป็นการบูรณาการ จะพัฒนาแต่พฤติกรรมจะพบว่า พฤติกรรมก็อยู่ได้ไม่นาน ศิลก็อยู่ไม่นาน แต่จะต้องมีคุณธรรม สมาธิ มีปัญญา ซึ่งมีใช้เฉพาะเพื่อการพัฒนามนุษย์เท่านั้น ต้องสัมพันธ์กับการพัฒนาทั้งวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี ต้องไปพร้อม ๆ กัน นั่นก็คือ ต้องมีองค์ประกอบ 4 อย่าง คือ กายภาวนา คือ พัฒนากาย ศิลภาวนา คือ พัฒนาพฤติกรรมหรือพัฒนาการอยู่ร่วมกันในสังคม แม้กระทั่งองค์ประกอบทางเศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์ ฯลฯ การพัฒนาจิต หรือการพัฒนาคุณธรรม ซึ่งก็คือ จิตภาวนา และปัญญาภาวนา คือการพัฒนาปัญญา ทั้ง 4 อย่างนี้ จะต้องพัฒนาไปพร้อม ๆ กันให้ครบรอบด้านในขณะเดียวกัน โดยต้องได้รับการเอาใจใส่ไปพร้อม ๆ กันในการจัดการศึกษา ซึ่งก็คือการพัฒนานั้นต้อง

เป็น “สมพัฒนา” หมายถึง การพัฒนาอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอรอบด้าน มีลักษณะเป็นการบูรณาการ ไม่เน้นด้านใดด้านหนึ่ง คือ ทั้งมนุษย์ เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี ต้องไปพร้อม ๆ กัน การที่จะจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาเช่นนั้น ธรรมชาติเพื่อการพัฒนาเช่นนั้น ต้องระดมออกมา เพื่อจัดเป็นหลักสูตรการเรียนการสอน โดยให้ความสำคัญและเอาใจใส่กับองค์ประกอบทั้ง 4 อย่างรอบด้าน

อนึ่ง ในส่วนของคำถามที่ว่า การพัฒนาอย่างยั่งยืนในแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ตามทัศนะของพระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) หมายความว่าอย่างไรนั้น พระคุณเจ้าตอบว่า ถ้าจะพูดถึงการพัฒนาอย่างยั่งยืนในเชิงพุทธศาสตร์ แท้ที่จริงแล้วไม่น่าจะยั่งยืน ถ้ามุ่งไปที่คำสอนทางพุทธศาสนาที่พูดเรื่อง “อนิจจัง” ดูเหมือนขัดกัน คือไม่น่าจะยั่งยืน แต่ถ้าเข้าใจแนวคิดเรื่องอนิจจังอย่างแท้จริง จะพบว่าเราจะต้องให้ความเอาใจใส่ตลอดเวลา ต้องถนอมรักษาไว้ ถ้าประมาทก็เสื่อม ซึ่งภาษาอังกฤษคำว่า “Sustainable” หมายถึง รักษา แต่เราแปลกันว่า ยั่งยืน ซึ่งถ้าจะให้สรุปพระคุณเจ้าคิดว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนควรเป็นสัมมาพัฒนา คือการพัฒนาที่ชอบ เป็นสมพัฒนามาก็คือการพัฒนาอย่างสม่ำเสมอ ไม่ประมาท คือ เป็นกระบวนการพัฒนาที่ชอบ ที่ดำเนินไปด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ร่วมกัน โดยมีคนเป็นศูนย์กลาง ด้วยการนำความหมายของคำว่า “ภาวนา” มาใช้นั่นเอง

รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ ออยุธยา ได้กล่าวขอบพระคุณพระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) แล้วสรุปเรื่องการพิจารณากำหนดกรอบแนวคิดเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามทัศนะของพระคุณเจ้าว่ามี 3 ประการ ดังนี้คือ

1. การนำแนวคิดแบบตะวันตกมาเปรียบเทียบกับแนวคิดทางพุทธศาสตร์
2. การนำแนวคิดแบบตะวันตกเป็นกรอบ แล้วนำแนวคิดทางพุทธศาสตร์ไปเสริม
3. การนำแนวคิดเรื่องประชากรและการพัฒนาเป็นกรอบ คือ เอาคนเป็นตัวตั้ง แล้วพัฒนาทั้งประชากร สิ่งแวดล้อม สังคม และเศรษฐกิจ ทุกด้านไปพร้อม ๆ กัน

จากนั้น ได้เชิญศาสตราจารย์ ดร.สุจริต เพียรชอบ ให้นำเสนอแนวคิดว่า เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากภายในสังคมไทย พฤติกรรมของคนไทยก็เปลี่ยนแปลงไปมาก การจัดการศึกษาควรจัดอย่างไร ต้องการคนอย่างไร จึงจะเอื้อให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน ตามแนวคิดที่พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) ได้นำเสนอมาแล้ว

ศาสตราจารย์ ดร.สุจริต เพียรชอบ กล่าวขอบคุณผู้จัดเสวนา และกล่าวว่า เนื่องจากท่านเป็นนักปฏิบัติ ได้ทำงานกับยูทิวทริกสมาคมแห่งประเทศไทย เป็นกรรมการบริหารธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รวมกว่า 22 ปีแล้ว มีความเห็นในเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืนโดยสรุปเป็นข้อสังเกตโดยกล่าวเป็นเสภาคำกลอนดังนี้

ข้อสังเกตการพัฒนาอย่างยั่งยืน

เมื่อกล่าวถึงเรื่องการพัฒนา

ได้ยืนยันว่าทุกคนทุกแห่งหน

พัฒนาเศรษฐกิจ พัฒนาคคน

แต่ว่าผลเป็นอย่างไรไม่แจ้งใจ

พัฒนาอุตสาหกรรมนั้นล้ำเลิศ

ก่อให้เกิดโรงงานทั้งน้อยใหญ่

ปล่อยน้ำเสียลงน้ำครากรำไป

น้ำที่ใสกลับเน่าเสียเพลี่ยกมล

พัฒนาอย่างนี้ไม่ยั่งยืน

เพราะว่าสิ้นธรรมชาติมองเห็นผล

สิ่งแวดล้อมเสียหายเกิดกังวล

นี่เป็นผลการพัฒนาน่าเสียดาย

คนฟุ่มเฟือยใช้เงินเป็นว่าเล่น

ถึงยากเข็ญใช้ของนอกไวโก้เหลือหลาย

ซิติลยวุดตองวางเรียงราย

ชวนขวยหาเงินมาเข้าคนรวย

เงินไม่มีกั้เขามาทำทำโก้

สร้างตึกกรมใหญ่โตรูปทรงสวย

กว่าจะรู้ก็เกือบสายแทบมอดม้วย

ไม่มีใครมาช่วยให้ฟื้นตัว

การพัฒนาที่เรียกว่ายั่งยืนไชร้

ไม่มีเสียมีแต่ได้มองเห็นทั่ว

เทคโนโลยีเราใช้ไม่ต้องกลัว

รักษาสิ่งแวดล้อมไว้ทำให้ยั่งยืนง

ใช้คนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา
 ภูมิปัญญาไทยล้ำค่าต้องประสงค์
 วัฒนธรรมรักษาไว้ให้ยืนยง
 จริยธรรมเสริมส่งให้รุ่งเรือง

อนึ่ง เรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดทางพุทธศาสตร์นั้น ท่านเสนอ
 ความเห็นสรุปไว้รวม 20 ประการ ดังนี้คือ

1. รู้เท่าทันปัญหา
2. พิจารณาจนเข้าใจ
3. ใช้ปัญญาหาสาเหตุ
4. สังเกตผล
5. อดทนหาทางแก้ไข
6. รู้ซึ่งถึงพิษภัยของปัญหา
7. พัฒนากายพัฒนาจิต
8. พัฒนาเศรษฐกิจอย่างฉลาด
9. ใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี
10. มีการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ธรรมชาติ
11. ใช้ปัญญาความฉลาดสร้างจริยธรรม
12. ฝึกความเป็นผู้นำที่ดี
13. วัฒนธรรมที่มีรักษาไว้
14. ใช้ทรัพยากรอย่างฉลาด
15. เข้าใจธรรมชาติของบ้านเมือง สังคม
16. ชาตินิยมไม่ละทิ้งภูมิปัญญาไทย
17. คำนึงถึงพิษภัยของลัทธิเอาอย่าง
18. ใช้คนเป็นศูนย์กลางในการจัดการศึกษา
19. ขจัดความหรรหราบุ่มเฟิย ค่านิยมผิด ๆ
20. ดำเนินชีวิตด้วยการเกื้อกูลต่อกัน

อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ข้อ 1-15 นี้ น่าจะเรียกว่า อริยสัจ 4 ตามหลักทางพุทธศาสตร์ได้ และ
 ในส่วนข้อที่ 16 คือ การไม่ทิ้งภูมิปัญญาของไทยเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่ง รวมทั้งในข้อที่ 20 คือเรื่อง
 การดำเนินชีวิตด้วยการเกื้อกูลต่อกัน ก็นับเป็นเรื่องที่สำคัญมากในปัจจุบัน เพราะเรามักต่างคนต่าง
 อยู่ต่างคนต่างทำ ไม่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ในส่วนของหลักสูตร มีหลักสูตรมากมาย เช่น พรหมวิหาร 4 สังคหวัตถุ 4 ฆราวาสธรรม เป็นต้น ซึ่งในการศึกษาวิจัยนี้ ขอเสนอว่า สมควรที่จะศึกษาหากรอบแนวคิดก่อนโดยอาจนำกรอบแนวคิดของ UNESCO ร่วมกับของพระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) มาศึกษาทำความเข้าใจให้กระจ่างเสียก่อน จากนั้นจึงนำมาสร้างกรอบแนวคิดให้ชัดเจน

ในเรื่องของหลักสูตรเห็นว่า ควรมีลักษณะผสมผสานและบูรณาการร่วมกัน คือผสมผสานเนื้อหาเป็นหลักสูตรบูรณาการ หรือเป็น Core-curriculum โดยใช้ปัญหาเป็นศูนย์กลาง เช่น นำเสนอปัญหาสามพิช ปัญหาสังคม ปัญหาสุขภาพจิต ฯลฯ และสอดแทรกเรื่องคุณธรรม และจริยธรรมลงไปในการเรียนการสอนต่าง ๆ แทบทุกเนื้อหาวิชาที่สอน หรือนำปัญหานั้น ๆ มาอธิบาย คือ ต้องพยายามสอนให้เกิดภาวะให้ได้ ส่วนในเรื่องของวิธีการสอน สามารถสอนได้หลายลักษณะ โดยได้ยกตัวอย่างแสดงการสอนแบบต่าง ๆ เช่น ด้วยการร้องเพลง การอภิปราย การศึกษาเฉพาะกรณี การยกสถานการณ์จำลอง ใช้วิธีการกลุ่ม บทบาทสมมุติ การแสดงละคร จินตลีลา ฯลฯ มาใช้ในการสอน ซึ่งท่านกล่าวว่าจะทำให้ผู้เรียนมีความสุขเพลิดเพลินและได้รับความรู้ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ควรตั้งธรรมต่าง ๆ มาใช้ในการเรียนการสอนด้วย เช่น พรหมวิหาร 4 อิทธิบาท 4 จักร 4 ฯลฯ เพื่อจะนำไปสู่การมีชีวิตอยู่อย่างเกื้อกูลกัน เพื่อนำไปใช้ในการแก้ปัญหาสังคมต่อไป

รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ อยุธยา กล่าวขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร. สุจริต เพียรชอบ แล้วสรุปว่า ประเด็นต่าง ๆ ในเรื่องโครงสร้างหลักสูตร ตลอดจนตัวอย่างวิธีสอนในลักษณะหลากหลายที่ได้รับฟังจากอาจารย์น่าสนใจและน่าจะนำไปสามารถสร้างคนให้รับผิดชอบ อดทน ขยัน ประหยัด ซื่อสัตย์ กตัญญู รู้หน้าที่ และมีหิริโอตตปะได้ จากนั้นได้เชิญรองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทวี ในฐานะที่เคยมีประสบการณ์ด้านการบริหารการศึกษาทั้งในตำแหน่งคณบดี และรองอธิการบดีฝ่ายกิจการนิสิต ให้ความเห็นต่อไป

รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิรัญทวี กล่าวถึง ศาสตราจารย์ ดร.สุจริต เพียรชอบว่า ท่านนับเป็นครูนักพัฒนาที่สามารถจะพัฒนาครูได้เป็นอย่างดี และกล่าวเสริมว่า หัวใจสำคัญของการสอนอยู่ที่ความมีรสนชาติ อยู่ที่ครู มิใช่เฉพาะการใช้วิธีการใช้คอมพิวเตอร์ หรือเทคโนโลยีขั้นสูงที่ทันสมัย แต่“ครู” คืออุปสรรคที่สำคัญที่สุด ถ้าครูสอนเป็น ดังที่ได้ฟังตัวอย่างจากอาจารย์ ดร.สุจริตฯ มาแล้ว

ในเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืนนั้น มีความเห็น 2 ประการ ดังนี้

1. น่าจะดูที่ตัวกรอบหรือ Model ของการวิจัยว่าสิ่งที่เสนอมานั้นเป็นอย่างไร ซึ่งเห็นว่าชื่อเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ แต่กลับไปศึกษาเจาะลึกแนว

คิดของพระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต) นั้น คิดว่าค่อนข้างจะไม่ค่อยตรง เพราะที่ต้องยอมรับอยู่อย่างหนึ่งว่า แม้ท่านจะมีฐานคิดจากพุทธศาสนาก็จริง แต่เมื่อท่านนำมาถ้อยแถลง นำมาเสนอ นั่นก็เป็นแนวคิดตามทัศนะของท่านพระธรรมปิฎก ซึ่งคนที่ศึกษา พุทธศาสนาคนอื่น ๆ และเสนอแนวคิดอย่างอื่นก็อาจจะมียุ่ เช่น พุทธศาสนาในทัศนะของท่านพุทธทาส ซึ่งก็เชื่อว่าไม่เหมือนพุทธศาสนาของท่านพระธรรมปิฎกก็ได้

ฉะนั้น ในประเด็นของงานวิจัย ต้องระบุให้ชัดว่าเรากำลังจะทำการศึกษาความคิดเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามทัศนะหรือตามความคิดเชิงพุทธศาสตร์ของท่านพระธรรมปิฎกต้องระบุให้ชัดเจน จึงจะพูดกันต่อไปได้

2. ทำไมจะต้องเปรียบเทียบระหว่าง UNESCO กับพุทธศาสตร์ การนำแนวคิด Sustainable Development มากล่าว ควรจะพูดในลักษณะของความเป็นมาของแนวคิดนั้นว่ามีความเป็นมาอย่างไร ทำในเชิงการทบทวนความเป็นมา (Review) ของแนวคิด เพื่อนำไปเสริมว่า เมื่อมาถึงทัศนะของท่านพระธรรมปิฎกนั้น ท่านคิดอย่างไร แตกต่างกันอย่างไร มีการคลี่คลายในแง่ขององค์ประกอบออกไปอย่างไรบ้าง แต่ว่าถ้านำมาเปรียบเทียบกันแล้ว คิดว่าเป็นสิ่งที่เปรียบเทียบกันได้ยาก เพราะฐานคิดคนละฐาน

อนึ่ง สิ่งที่ UNESCO พูดถึงก็คือต้องดูว่าทำไมจึงต้องพูดเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืน และเมื่อมาถึงประเทศไทย ทำไมจึงต้องพูดถึงเช่นกัน ซึ่งในแง่ของเมืองไทย เรามองว่าเราพัฒนามาประมาณ 30 กว่าปี ตั้งแต่เมื่อเริ่มใช้ก็บ่งบอกถึงความด้อยพัฒนาอยู่ เช่น ลัทธิเต๋ามักจะพูดว่าถ้าคุณพยายามหาความดี คุณก็จะพบความชั่ว เพราะฉะนั้นโดยตัวมันเองมันไม่มีอะไรที่ดีหรือชั่ว ดีหรือชั่ว อยู่บนเกณฑ์ของอะไรบางอย่าง เพราะฉะนั้นพอเรามุ่งไปสู่การพัฒนามีแนวคิดของการด้อยพัฒนาเกิดขึ้น และก็เป็นปัญหาต่อมา

ในแง่ของสังคมไทย เราไม่พัฒนาธรรมชาติ แต่ใช้คำว่าเร่งรัดพัฒนา ที่ใช้รูปแบบบางอย่างจากตะวันตก ซึ่งก็มีข้อครหากันว่า เมื่อพัฒนา ๆ ไป ชาวบ้านก็ยิ่งพึ่งตนเองไม่ได้ พอนักพัฒนาออกมาแล้ว ชาวบ้านก็ยิ่งอ่อนแอลง ชุมชนอ่อนแอลงด้วย รูปแบบอะไรบางอย่างที่เราเข้าไป นั่นคือรูปแบบของ Modernization ที่นี้ถามว่าทำไมจึงเกิดปัญหาขึ้นในสังคมไทย คิดว่าเพราะการทำงานในบ้านเราเป็นการนำเข้า คือนำเข้าแนวคิด (import concept) เรื่องของการพัฒนาเข้ามาสู่สังคมไทย ใช้จุดตั้งต้น ใช้รูปแบบของการพัฒนาแบบเดียวกับที่ตะวันตกทำ โดยเฉพาะใช้ตัวแบบของการพัฒนาเศรษฐกิจนั้นเป็นตัวตั้ง เมื่อเรานำความคิดเรื่องนี้มา ก็ยิ่งพึ่งตนเองไม่ได้ จึงเกิดความคิดว่าเราทำไมไม่ทำอะไรที่เป็นการพึ่งตัวเองให้ได้ เพราะฉะนั้นในตอนหลังจึงพูดถึงเรื่องชุมชนเข้มแข็ง พูดถึงการดำเนินงานในชุมชน พูดถึงการเรียนรู้ในชุมชน การพึ่งตัวเองไม่ได้ เราเห็นชัดเจน ปัจจุบันนี้เราล้มเหลว ตกเหวทางเศรษฐกิจ ถามว่าเพราะอะไร เพราะว่าเรามีแนวคิดแบบเดียวกับเรื่องของการ

พัฒนา คือเราพยายามอาศัยคนอื่น อาศัยทุนจากต่างประเทศเข้ามา โดยหวังว่าจะทำให้เงินนั้นเข้ามา หมุนเวียน คนไทยอยู่ดีกินดี มีเงินใช้

ถ้ามองในเรื่องของการศึกษา การศึกษาก็อยู่ในร่องรอยเดียวกันก็คือ เราก็นำเข้า (import) ความคิดทางการศึกษาเข้ามาทั้งหมด ประเด็นเหล่านี้ทุกท่านที่อยู่ในวงการศึกษาคงซาบซึ้งใจกัน เป็นอย่างดีแล้ว ว่ามีปัญหาอะไร เราไม่เคยค้นหาความเป็นตัวของตัวเองเลย ในช่วงทศวรรษหลังนี้ จึงเพิ่งมาตื่นตัวในเรื่องนี้ เพราะฉะนั้น นอกจากการพัฒนาที่ยั่งยืนแล้ว จริงๆ แล้วต้องพูดถึงการศึกษาที่ยั่งยืน เพราะว่าเวลาที่เราดูแนวคิดเรื่องการศึกษากับการพัฒนา บางคนมองว่าเป็นสิ่งเดียวกัน เวลาที่เราบอกว่าการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ในมิติหนึ่งนั้น เรากำลังมองในศาสตร์ที่แยกส่วน เช่นเดียวกัน ซึ่งวิธีการอย่างนี้คิดว่าเป็นการมองที่อาจจะล้มเหลวมาโดยตลอด เพราะการศึกษาดูถูกมองว่าเพื่ออะไรอยู่ตลอดเวลา ในช่วงที่เรามีการเร่งรัดพัฒนาเศรษฐกิจ การศึกษาเราทำเพื่อพัฒนา กำลังคน การศึกษาเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจ การศึกษาเพื่อพัฒนาการเมือง ต่อมาในระยะหลัง แนวคิดของการศึกษาเริ่มมีการชี้ประเด็นว่า มันคือตัวมันเอง นั่นคือการทำคนให้เป็นคนดี คือการพัฒนา แล้วจึงมาถึงกระบวนการคิดในตอนหลัง ที่ว่าการศึกษาไม่ได้มีแค่การศึกษาในระบบ การที่มีคนพยายามจะสร้างพระราชบัญญัติการศึกษาฉบับใหม่ เราพูดถึงการศึกษาในลักษณะที่เป็นการศึกษาตลอดชีวิตเป็นการศึกษาที่ครบวงจร เมื่อเกิดขึ้นมา ก็เริ่มมีการศึกษา ซึ่งการศึกษาก็มีทั้งการศึกษาในระบบ นอกกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย คือการศึกษาที่อยู่ในวิถีชีวิต เพราะฉะนั้นถ้าเราไปถึงการศึกษาตลอดชีวิตได้ ตัวมันของมันคือ การพัฒนาอยู่แล้ว ถ้ามองว่าทำไมจึงเป็นเรื่องของการพัฒนา เพราะว่าชีวิตคนมีปัญหา เมื่อมีปัญหาเราก็พยายามหาทางแก้ปัญหา เราหาทางออกจากปัญหา ตรงนี้คือเรื่องของการพัฒนาที่เกิดขึ้น โดยตัวมันเองนั้นจึงเชื่อว่าไม่จำเป็นต้องพูดถึงการพัฒนา เพราะตัวการศึกษาคือการพัฒนา

เมื่อถามว่า ทำไม UNESCO ต้องพูดถึงเรื่อง Sustainable Development ตามที่อ่านจากเอกสาร มีปัจจัยอยู่ 3-4 ประการ ที่พูดถึงเรื่องนี้คือ

ประการที่ 1 : ปัญหาแรกคือปัญหาเรื่องของประชากร มีตัวเลขที่ทำนายว่า มีแนวโน้มที่จะสั้นโลก และประชากรที่สั้นโลก เป็นประชากรที่ไม่มีคุณภาพ เช่น มีการทำนายว่าในปี ค.ศ. 2000 จะมีประชากรเพิ่มขึ้นถึง 6 ล้านล้านคน และพอถึงปี ค.ศ. 2025 นั้น จะเพิ่มไปถึง 8 ล้านล้านคน นี่คือการที่น่ากลัว ว่าเมื่อเกิดขึ้นแล้วมันจะมาแย่งกันกิน แย่งกันอยู่ และตัวเลขที่น่าตกใจอีกตัวหนึ่งก็คือ คนที่เพิ่มขึ้นมานั้น 94% อยู่ในประเทศที่ด้อยพัฒนา และประเทศที่ยังไม่มีการพัฒนา มีเพียง 6% เท่านั้น ที่อยู่ในประเทศที่อยู่ในสภาพที่เอาตัวรอดได้

ประการที่ 2 : ต้นเหตุของการพูดถึงเรื่อง Sustainable ก็คือเรื่องของความยากจน มีตัวเลขอย่างชัดเจนว่า คนไม่น้อยกว่า 100 ล้านคน เป็นคนที่อยู่ในสภาวะที่ยากจน ตามเกณฑ์ของ

ความยากจนและก็ช่วยตัวเองไม่ได้ ทีนี้ปัญหาคือ คนมักจะมองว่า ความยากจนคือปัญหาของทางเศรษฐกิจ แต่คนกลุ่มนี้มองว่าไม่ใช่เหตุของความยากจน ไม่ใช่เรื่องของเศรษฐกิจ ไม่ใช่เรื่องของความไม่มีจะกิน แต่เขามองภาพจริงไปถึงเรื่องของโครงสร้างทางสังคม โครงสร้างทางการเมืองที่มีการเอารัดเอาเปรียบ มีความไม่เป็นธรรมในการกระจายทรัพยากรในทางสังคมอยู่ด้วย เพราะฉะนั้น เวลาที่แก้ปัญหาความยากจนไม่ใช่แก้ที่เศรษฐกิจ แต่ต้องแก้ทั้งโครงสร้างที่เชื่อมโยงกัน

ประการที่ 3 : ก็คือปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อม คือปัญหาที่ท่านอาจารย์หรือท่านพระคุณเจ้าได้พูดไปแล้ว สิ่งแวดล้อมเป็นพิษ ตรงนี้เราเห็นชัดเจนมาก ปัจจัยของการพัฒนาตามลักษณะของคลื่นลูกที่ 2 ใช้การพัฒนาอุตสาหกรรมเป็นตัวตั้ง เราเอาโรงงาน เอาอะไรต่ออะไรเข้ามาทำ เพราะฉะนั้นสิ่งที่เห็นก็คือน้ำเสีย อากาศเสีย มลพิษทางเสียง ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ก็ได้รับการกล่าวถึงว่าเป็นปัญหาอย่างยิ่ง และมีผลกระทบต่อคุณภาพชีวิต

ประการที่ 4 : ก็คือปัญหาเรื่องความไม่เป็นประชาธิปไตยในภูมิภาคต่าง ๆ และการละเมิดสิทธิมนุษยชนที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรงในภูมิภาคต่าง ๆ การไม่เป็นประชาธิปไตย ถามว่าไม่เป็นอย่างไร ก็ไม่เป็นไปตามเกณฑ์ที่คนทางตะวันตกเขามองกัน และการละเมิดสิทธินี้ก็ประเด็นที่ฝรั่งค่อนข้างจะพูดถึงเรื่องนี้มากเลยทีเดียวว่า ในทุกที่นั่นมีทั้งคนที่มีโอกาสน้อยกว่าคนที่มีโอกาสมาก คนที่มีโอกาสน้อยนั้นยิ่งถูกละเมิดสิทธิมากขึ้น ประเด็นปัญหาเหล่านี้ค่อนข้างจะเป็นประเด็นปัญหาที่ค่อนข้างจะเร่งด่วน และรุมเร้าคน

ประการที่ 5 : ก็คือการพัฒนาที่ถูกยึดเย็ดให้ใช้เกณฑ์ตะวันตก เน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ยิ่งเน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ ก็ยิ่งถูกขูด ถูกนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ถูกกระทบ ถูกนำมาใช้อย่างเร่งรัดมาก ๆ จนกระทั่งสักวันหนึ่งอีกไม่นานสิ่งเหล่านี้ก็ต้องหายไป เพราะฉะนั้นคนในกลุ่มของ UNESCO จึงบอกว่า การศึกษาคือทางออก ถามว่าทำไมคน UNESCO จึงพูดอย่างนี้ เพราะว่าคนใน UNESCO เป็นนักการศึกษา ถ้าเป็นคนในการเมือง ก็คงต้องบอกว่า การเมืองนั่นคือทางออก แต่ถ้ามองในเชิงองค์รวมแบบพุทธ แบบบ้านเรานั้นก็บอกว่า ทั้งหมดคือปัจจัยที่ร่วมกันอยู่อย่างแยกไม่ออก ถามว่าทำไมจึงมองว่าการศึกษาก็เรียกว่าอาจจะเป็นการศึกษาทางเลือก เป็นทางออกของปัญหาดังที่กล่าวมานี้ ก็เพราะว่าเป็นความเชื่อทั่วไป ที่เราทราบกันอยู่แล้วว่า การศึกษาทำให้คนฉลาดขึ้น การศึกษาทำให้คนมีความรู้ มีข้อมูลมาก มีจริยธรรม มีความรับผิดชอบ มีความคิดเชิงวิพากษ์วิจารณ์ มีความรู้เท่าทันในปัญหาที่เกิดขึ้น และที่สำคัญคือเพิ่มทักษะของการพัฒนา การศึกษานั้นทำให้คนมี public awareness ขึ้น ได้ตระหนักถึงพิษภัยของสิ่งที่ใช้ร่วมกัน เพราะฉะนั้นจึงเป็นต้นเหตุของสิ่งที่ทำให้เกิดการพูดถึงการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

เมื่อดูในประเด็นของพุทธศาสนา ที่ท่านพระราชวรมุณี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวถึง เป็นแนวคิดในเชิงพุทธที่ชัดเจนครบวงจร แต่เราอาจจะพิจารณาต่อได้ว่าเวลาที่เรานึกถึงพุทธ แน่นอนหัวใจสำคัญคือต้องทำคนให้เป็นคนดี เมื่อคนดีแล้วทุกอย่างจะดีหมด ทักษะอย่างนี้อาจจะเรียกว่าทักษะแบบ “พาสัน” เพราะว่าเป็นความจริงของสังคม โครงสร้างมี 2 โครงสร้าง มีองค์ประกอบ 2 องค์ประกอบ คือ องค์ประกอบในเชิงมนุษย์ Human factor กับ Non-Human factor ในทางการศึกษาเรามักจะนึกว่า ต้องทำคนให้เป็นคนดี นี่เป็นอุดมคติคืออุดมคติของการศึกษาอยู่ตรงนี้ ทำคนให้เป็นคนดีแล้วทุกอย่างจะดี การเมืองจะดี เศรษฐกิจจะดี ฯลฯ เหตุที่เศรษฐกิจไม่ดีก็เพราะว่าจริยธรรม นี่เพราะเรามองปัจจัยในเชิงคน แต่จริง ๆ แล้วปัจจัยที่โถมทับคนอยู่ไม่ใช่ในเชิงคน แต่ปัจจัยที่ยิ่งใหญ่มาก คือปัจจัยที่เป็น Non-Human factor สิ่งที่ไม่ใช่คนนั้นก็คือ โครงสร้างของระบบการเมือง โครงสร้างของระบบทางเศรษฐกิจ ที่ไม่ว่าจะพัฒนาคนไปอย่างไร เช่น ทำให้คนที่จบการศึกษาเป็นคนที่ดีตรง ขยันขันแข็ง รู้จักรับผิดชอบต่อหน้าที่ แต่ตามว่าโครงสร้างยังเป็นโครงสร้างในเชิงพึ่งพา โครงสร้างที่ยังถูกเอารัดเอาเปรียบอยู่ ชาววันที่ขยันขันแข็งก็ยังถูกเอารัดเอาเปรียบอยู่ ขยันออกไปทำนา ขยันออกไปทำพืชผล แต่ตามว่าพืชผลขายได้ราคาไหม ตามว่าทำไม้จึงขายไม่ได้ราคา นี่คือโครงสร้างที่ทับถม เชิงซ้อน แล้วคนดีของเราจะทำได้อย่างไร จะเอาตัวรอดได้อย่างไร คิดว่าตรงนี้จึงค่อนข้างจะเป็นปัญหาที่หนักหน่วงมาก เวลาที่พูดถึงการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้นต้องมองโครงสร้างเหล่านี้ด้วย คือเมื่อเวลาที่เรานึกถึงการศึกษา ในมิติของการศึกษาไม่ใช่แค่การเรียนรู้ การเรียนการสอนในห้องเรียน หรือการที่ต้องทำคนให้สำนึกในจริยธรรมเท่านั้น เชื่อว่าครูทุกคนทำ ครูทุกคนสอน ให้ความรู้สอนให้เกิดปัญญา ฯลฯ แต่ในตัวการศึกษาเองก็มีโครงสร้างที่ครูในโรงเรียนเองก็ทำยาก ชาวบ้านเองก็หลุดพ้นจากโครงสร้างตรงนั้นยาก ถ้าเราไม่ปรับเปลี่ยนสิ่งที่เราเรียกว่าเป็นโครงสร้างส่วนบนที่โถมทับอยู่

ในส่วนของการวิจัย ถ้าจะจับประเด็นความคิดของพระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ก็ควรระบุให้ชัดเจน ไม่น่าจะเปรียบเทียบกับทาง UNESCO เมื่อศึกษาแล้ว ต้องสร้างรูปแบบให้ได้ว่าการศึกษาที่จะยั่งยืนนั้น ในแง่ของระบบโรงเรียน นอกโรงเรียน และตามอรรถาธิบาย ควรจะเป็นอย่างไร เพราะการศึกษาที่กระทำอยู่ในโรงเรียนย่อมต่างไปจากการศึกษาที่ดำเนินอยู่ในชีวิตของชุมชน ชุมชนบางชุมชนอาจเข้มแข็ง มีกิจกรรมต่าง ๆ ที่สะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาอย่างสามารถพึ่งตนเองได้ แต่บางชุมชนก็ทำไม่ได้ คำถามคือทำไมจึงเป็นเช่นนั้น การศึกษาเข้าไปมีส่วนช่วยได้หรือไม่ เป็นประเด็นที่น่าจะหาคำตอบต่อไป เนื่องจากการศึกษาที่พูดถึงในปัจจุบันนี้มักจะพูดคลุมเป็นการศึกษาตลอดชีวิต โดยไม่แยกว่าเป็นระบบหรือนอกระบบ แต่ต้องเชื่อมโยงกันทั้งหมด

รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ อยุธยา กล่าวขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย นิรัญทวี จากนั้นเชิญ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา กรุณาให้ความเห็นต่อมา

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สมภาร พรหมทา กล่าวว่า สิ่งที่จะพูดนี้จะขอพูดกว้าง ๆ คือ หากจะมองอย่างคนธรรมดา และให้เป็นประโยชน์สำหรับการทำวิจัยเรื่องนี้ ขอกำหนดคำถามงานวิจัยชิ้นนี้ เป็น 3 ประเด็น และเพื่อให้การนำเสนอไม่เป็นเรื่องเลื่อนลอยเกินไป จะพยายามตอบไปด้วย ซึ่งอาจจะเป็นคำตอบส่วนตัว ไม่ใช่คำตอบของพุทธศาสนา ดังจะเสนอต่อไปนี้

ประเด็นแรก เราควรจะต้องตั้งคำถามกันก่อนคือ ในทัศนะของพุทธศาสนา การศึกษาเป็นวิถีทาง หรือว่าเป็นเป้าหมายในตัวเอง คำนี้ อาจจะเป็นศัพท์ปรัชญา ขอขยายความดังนี้คือ มีปรัชญาการศึกษาบางสำนัก เช่น สำนักโบราณของจีนบางสำนักบอกว่า การศึกษาเป็นแค่สิ่งที่จะนำไปสู่เป้าหมายบางอย่าง ถ้าเราคิดอย่างนั้นการจัดหรือการพัฒนาการศึกษา ก็จะสอดคล้องกับเป้าหมายนั้น ตัวอย่างเช่น มีบางสำนักบอกว่า สิ่งที่มีมนุษย์เราต้องการจริง ๆ คือความสุขในชีวิต ถ้าหากว่าการศึกษาใด ๆ ก็แล้วแต่ จะมีค่าก็ต่อเมื่อพาไปหาความสุข หากว่าให้นักการศึกษาค้นนั้นมามองดูสังคมปัจจุบัน เขาอาจจะประเมินว่าการศึกษาในยุคปัจจุบัน โดยรวมๆ แล้ว อาจจะล้มเหลว จริงอยู่ การศึกษาสอนให้เราฉลาด สอนให้เราคิด กัดจับจ้องด้วย แต่เนื่องจากเป้าหมายของการศึกษาอยู่ที่การทำคนให้มีความสุข เพราะฉะนั้นเวลาที่วัดผลว่าการศึกษาที่เราจัดนั้นจะได้ผลหรือไม่ได้ผล ต้องดูที่จุดนี้

ในทางตรงกันข้าม บางครั้งการที่คนเราจะมีความสุขนี้ อาจจะไม่จำเป็นต้องรู้มากก็ได้ เพราะฉะนั้น การจัดการศึกษาโดยเข้าใจว่าการศึกษาคือสิ่งที่นำไปหาความสุข อันเป็นเป้าหมายก็จะมีวิธีจัดอีกแบบหนึ่ง ไม่ต้องสอนให้เด็กฉลาด ไม่ต้องสอนให้เด็กแข่งขันกันไปพร้อม ๆ กันเป็นต้น นี่เป็นอีกแนวทางหนึ่ง แต่ก็มีปรัชญาการศึกษาบางสำนักที่คิดว่าการศึกษานี้เป็นเป้าหมายในตัวเอง เหมือนกับเพชรที่มีค่าเพราะว่ามันเป็นเพชร มีความงาม มีแสงสว่างในตัวเอง การศึกษาถ้าคิดในกรอบนี้ก็จะไม่ต้องตั้งคำถามว่าไปหาอะไร เพราะมีค่าตรงที่สอนให้เราฉลาด มีนักปรัชญากรีกบางคนพูดว่า เป็นหมูที่มีความสุข ผู้เป็นคนที่เป็นทุกข์ไม่ได้ อันนี้เป็นคำอธิบายสำนักนี้ อย่างชัดเจน นักปรัชญาการศึกษาท่านนี้คิดว่าเป็นคนดีกว่า เพราะท่านคิดว่าความสุขไม่ใช่เป้าหมายของชีวิต การเป็นมนุษย์มีค่าตรงที่ได้คิด ได้เห็นโลก ได้เข้าใจโลก ได้ทุกข์ด้วยซ้ำไป เพราะฉะนั้นถ้าจัดการศึกษาในรูปแบบนี้ เราก็จะเน้นเรื่องสอนให้คนฉลาด สอนให้คนรู้ลึกซึ้ง วิจัยลึกซึ้งลงไปทุกแง่ทุกมุม และไม่ต้องถามว่ารู้มากแล้วสุขหรือไม่สุข เพราะไม่เกี่ยวกับ

สิ่งที่อยากจะตั้งคำถามก็คือว่า พุทธศาสนายู่ในแนวไหนของทั้งสองแนว เพราะว่าถ้าตอบคำถามนี้ไม่ชัด ก็จะตอบคำถามต่อ ๆ ไปไม่ได้ ว่าการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนแบบพุทธศาสตร์จะเลือกอย่างไร

ในความคิดส่วนตัวคิดว่าพุทธศาสนาเลือกทั้งคู่ คือไม่สนับสนุนว่าความสุขนี้คือเป้าหมายชีวิตอย่างเดียว คนหรือสังคมในอุดมคติของพุทธศาสนา ควรจะเป็นคนที่มีปัญญาและมีความสุขอย่างได้ดุลยภาพ ยกตัวอย่างครั้งหนึ่งมีคนเคยตั้งคำถาม พระธรรมโกษาจารย์ (หลวงพ่อปัญญานันทะ) ซึ่งท่านจะสอนให้ชาวบ้านไม่ไหว้ศาลพระภูมิ ไม่เชื่อในเรื่องเครื่องรางของขลัง ก็มีนักอนุรักษ์ธรรมชาติบางคนเขาตั้งข้อสังเกตว่า ในบางชุมชนที่ชาวบ้านเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ เช่น เชื่อว่าในป่านี้มีเจ้าพ่อ มีเจ้าแม่ ความเชื่อนั้นเองที่ทำให้ชุมชนนั้นสามารถรักษาป่าเอาไว้ได้ ตรงกันข้ามกับชุมชนที่เรียนวิทยาศาสตร์ และรู้ว่าไม่มี เจ้าพ่อ-เจ้าแม่ แล้วป่าหมด คำถามที่เขาถามหลวงพ่อปัญญานันทะ คือ บางครั้งถ้าเราเรียกว่าความงมงาย แต่สมมุติเขาอาจจะไม่คิดว่าเขาโง่ก็ได้ บางครั้งความงมงายทำให้คนมีความสุขนี้ ศาสนาพุทธคิดอย่างไร หลวงพ่อปัญญานันทะตอบว่า จริงอยู่ถ้ามองรวม ๆ แล้วชุมชนซึ่งคนมีความไม่รู้ในเรื่องวิทยาศาสตร์ อาจจะเป็นชุมชนที่มีความสุข แต่นั่นไม่ใช่เป้าหมายของพุทธศาสนา ถ้าเป็นทักษะของปรัชญาเงินที่ยกมาเป็นสำนักแรกนี้อาจจะใช้ แต่ในทักษะของพุทธศาสนา ชุมชนนี้ควรจะเป็นชุมชนซึ่งสอนให้คนรู้ว่า อะไรจริง อะไรไม่จริง แล้วรักษาสิ่งที่เป็นสมบัติของตัวเองของชุมชนบนพื้นฐานของความรู้ ไม่ใช่บนพื้นฐานของความงมงาย ถ้าเราจับจุดนี้ได้ คิดว่าการศึกษาในทักษะของพุทธศาสนาจะเป็นวิถีทางพาไปหาความสุข ในขณะที่เดียวกันการศึกษานี้ก็มีคุณค่าในตัวของมันเอง คือเป็นสิ่งที่ทำให้เรามีความรู้

ปัญหาอีกประการหนึ่งเมื่อเลือกทั้งคู่ นั้น ในทางปฏิบัติอาจจะพบสถานการณ์บางอย่างซึ่งสังคมจะต้องเลือกอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเราจะเลือกอะไรระหว่างมีความรู้ หรือมีความสุข ยกตัวอย่าง เช่น เวลานี้เราห่วงเรื่องเทคโนโลยีทางการแพทย์ เช่น การ Cloning ซึ่งเขาทำกันจริง ๆ คำถามก็คือเราจะปล่อยให้ให้นักวิทยาศาสตร์ วิจัยลึกลงไปขนาดไหน จึงจะบอกได้ว่าหยุดได้แล้วอย่าทำต่อนะ เราจะใช้เกณฑ์อะไรในการบอกเกณฑ์ต้องชัด บางครั้งการเลือกระหว่างโลกซึ่งมีความสุข กับโลกซึ่งรู้อะไรมากมายแต่อยู่บนพื้นฐานของความหวาดผว ว่าอาจจะเกิดมนุษย์พันธุ์ใหม่ขึ้นมา ไม่ค่อยชัดนัก เพราะฉะนั้น โดยส่วนตัวคิดว่าพุทธศาสนานี้เลือกทั้งคู่ แต่ว่าพอถึงระดับหนึ่งก็จะมีคำถามว่าในสถานการณ์ที่ต้องเลือก จะเลือกอะไรระหว่างปัญญากับความสุข

ประเด็นที่ 2 ที่จะถามและตั้งข้อสังเกตก็คือ ปกติการจัดการศึกษาในสังคมใดก็แล้วแต่ มักจะแยกไม่ออกกับสิ่งที่เรียกว่า ปรัชญาสังคมของสังคมนั้น ๆ ยกตัวอย่างเช่น สังคมไทย ส่วนใหญ่ของผู้ที่สอบเข้ามหาวิทยาลัยที่มีชื่อในกรุงเทพฯ มาจากไหน ก็มาจากเด็กซึ่งเราคิดว่าฉลาดที่สุด มีฐานะที่จะเรียนได้ เด็กจน ๆ ในต่างจังหวัดนี้มีโอกาสน้อยมาก เมื่อคนเหล่านี้จบการศึกษา

ไป เวลาไปทำงานก็จะมีสถานะได้เปรียบคนอื่น คือได้ทำงานที่ดี มีเงินเดือนดี นอกจากนั้น อาจมีช่องทางที่จะถกฉวยเอาผลประโยชน์ จะโดยธรรมชาติหรือโดยโครงสร้างของสังคมที่มักจะเปิดโอกาสให้ก็ตาม คนเหล่านี้ก็จะรวยกว่าคนส่วนใหญ่ แล้วความรายนั่นก็จะสืบทอดไปหาลูกหลาน เป็นการผูกขาดทั้งตระกูลไป คนจนก็จนเป็นสายพันธุ์ คนรวยก็รวยเป็นตระกูลไป เราจะโทษใครไม่ได้ เพราะว่าระบบการศึกษาในบ้านเรา จัดบนพื้นฐานของปรัชญาสังคมแบบเสรีนิยม คือแข่งขันกัน ใครฉลาดก็ได้ ปรัชญาเสรีนิยมถ้าจะเข้าใจง่าย ๆ เหมือนกับการนำคนขึ้นมาชกกัน บนเวที รัฐบาลก็เหมือนกับกรรมการ ไม่มีหน้าที่ที่จะไปช่วยฝ่ายที่อ่อนแอ มีหน้าที่ทำให้กติกาให้เป็นธรรม ถึงจะสงสารคนที่ถูกลดลงแต่หน้าที่กรรมการก็ต้องดูเฉย ๆ คนแข็งแรงต้องชนะ ถ้าหากว่าสังคมใดก็แล้วแต่ ใช้ปรัชญาสังคมแบบเสรีนิยม ระบบการจัดการศึกษาของสังคมนั้น ๆ ก็จะมีลักษณะคล้ายตาม คือ ปล่อยให้แข่งขันเสรี เน้นระบบการผลิตคนเก่ง เพื่อจะไปแข่งกับสังคมเสรีอื่น ๆ เด็กเก่งมาก ๆ ก็จะถูกคัดไปเป็นตัวแทนของชาติไปแข่งกับชาติอื่น ระบบนี้จึงมีการแข่งขันซึ่งจะมีจำนวนไม่มากที่จะได้ในสิ่งที่ดีที่สุดในระบบนั้นไป

ปรัชญาสังคมอีกสำนักหนึ่ง ซึ่งตรงกันข้ามคือ ปรัชญาสังคมแบบสังคมนิยม เช่นที่ใช้ในประเทศคอมมิวนิสต์ สิ่งทีระบบการศึกษาในสังคมนิยมนี้คิดก็คือ ทำอย่างไรจึงจะทำให้คนได้เข้าเรียนกันอย่างเท่าเทียมกัน จะไม่เป็นเรื่องการแข่งขัน แต่จะเน้นเรื่องการให้โอกาสที่เสมอภาคกัน ภายในระบบนี้ อาจจะไม่มีการแข่งขันเลือกคนที่เก่ง เลือกคนที่ดีทีสุด แต่จะให้ออกาสเท่าเทียมกัน ถ้าใช้ระบบนี้ การจัดการศึกษาก็จะสอดคล้องกัน เช่น การสอบเข้ามหาวิทยาลัยก็อาจจะไม่มี เพราะเรารู้ว่า มันไม่ยุติธรรมมาตั้งแต่ต้นแล้ว คนฐานะไม่เท่าเทียมกัน คนรวยก็เรียนได้ดีกว่าคนจนแน่นอน เพราะฉะนั้นการสอบก็เป็นแบบหลอก ๆ ไม่ได้แข่งขันกันจริง วิธีที่ยุติธรรมก็คือการจับฉลาก สมมุติอย่างนี้ระบบนี้ก็จะระบบซึ่งให้ความยุติธรรม แต่ก็มีข้อเสียคือถ้าอยู่ในโลกที่มีการแข่งขัน ก็จะสู้ประเทศที่เขาแข่งขันกันไม่ได้

คำถามที่อยากจะถามผู้วิจัยคือ ปรัชญาสังคมของพุทธศาสนาเป็นอย่างไร เพราะว่าถ้าตอบคำถามนี้ไม่ได้ ก็จะตอบไม่ได้ว่า การจัดการศึกษาแบบพุทธศาสนานี้จะเน้นให้เด็กแต่ละคนแข่งขันกันเก่ง หรือว่าจะเลือกความยุติธรรม ต้องตอบให้ได้ก่อน

โดยส่วนตัวคิดว่าโดยรวม ๆ แล้ว ศาสนาพุทธมีแนวโน้มค่อนข้างใกล้เคียงเสรีนิยม เพราะว่าศาสนาพุทธไม่ค่อยเห็นด้วยกับการใช้กำลังบังคับโดยรัฐและอีกประการหนึ่งที่ว่าพุทธศาสนาเป็นเสรีนิยม (เสรีนิยมในที่นี้ไม่ได้มีความหมายเป็นในเชิงที่ไม่ดี) เวลาเราดูคำสอนต่าง ๆ แต่ว่าศาสนาพุทธก็มีความต่างจากเสรีนิยมอย่างที่เขาใช้กันทั่วโลก ตรงที่พุทธศาสนาถือว่ารัฐนี้เหมือนกับพ่อแม่ เวลาพ่อแม่ปกครองลูก อาจให้ลูกแข่งขันกันในบางระดับ แต่ถึงระดับหนึ่งจะไม่ยอมให้แข่งคล้ายกับพ่อแม่มีอำนาจอย่างหนึ่งที่จะรู้ว่าลูกคนไหนควรจะได้อะไร อย่างไร เพราะรู้ว่าแข่งสู้คน

อื่นไม่ได้ ประชาธิปไตยแบบนี้เป็นประชาธิปไตยที่ไม่ใช่เสรีนิยมแบบให้แข่งขันเต็มที่ แต่ว่าในขณะเดียวกันก็ไม่ใช่สังคมนิยมแบบที่ให้อำนาจรัฐเข้ามาดูแลทุกอย่าง ถ้าเป็นเช่นนั้นการจัดการศึกษาแบบพุทธแบบนี้ บทบาทของรัฐค่อนข้างจะสำคัญคือในแง่ที่ว่าถ้าเป็นการศึกษาในระดับพื้นฐาน ความยุติธรรมอาจจะมากที่สุด ทั้งประถม มัธยม นี่ควรจะให้ได้เรียนเท่า ๆ กัน สิ่งหนึ่งที่พุทธศาสนายอมรับก็คือว่าแม้จะให้ความยุติธรรมแล้ว แต่ความแตกต่างระหว่างบุคคลก็มีอยู่ จะมีเด็กซึ่งฉลาด เด็กไม่ฉลาด เด็กปานกลาง อยู่ในกลุ่มซึ่งได้รับความยุติธรรมเท่ากัน เป็นหน้าที่ของรัฐที่จะให้ชองว่า ในบรรดาเด็กที่ได้รับความยุติธรรมที่เท่ากันแล้ว ถ้าใครมีศักยภาพที่สูงกว่าคนอื่น คน ๆ นั้น ควรจะได้สิ่งที่ดีที่สุดในสิ่งที่เขาควรจะได้

ระบบสังคมนิยมนี้มีข้อเสียคือทำให้ทุกคนเท่ากันหมด คนฉลาดก็ถูกดึงให้ลงมาเท่ากับคนที่ไม่ฉลาด เพราะฉะนั้นประเทศสังคมนิยมถึงไปไม่ได้ แต่ว่าข้อดีของสังคมนิยมก็คือว่า ทุกคนเท่ากัน ได้ทุกอย่างเท่ากัน ไม่มีใครต่าง ศาสนาพุทธต่างจากสังคมนิยมตรงที่ให้ออกาสในการที่คนที่พิเศษกว่าคนอื่นจะได้พัฒนา ถ้าใช้ระบบนี้ก็อาจจะได้คำตอบว่าเราอยู่ในสังคมโลก ซึ่งมีการแข่งขันกัน แต่แต่ละประเทศแข่งขันกัน ระบบนี้จะทำให้เรามีคนแข่งกับคนอื่นได้ เรามีคนฉลาดมีนักวิทยาศาสตร์ นักเศรษฐศาสตร์ แข่งกับชาติอื่นได้ แต่ว่าในขณะเดียวกัน โดยรวม ๆ แล้ว โครงสร้างทางสังคมจะไม่แบ่งคนให้ต่างกันมากนัก

เรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน ที่จริงเป็นปัญหาที่เกิดจากคนจำนวนไม่มาก แม้แต่ปัญหาเศรษฐกิจของไทย ที่จริงคนส่วนใหญ่ไม่ได้สร้าง แต่เกิดจากคนจำนวนหนึ่งซึ่งได้ออกาส เพราะสถานะทางสังคมเปิดช่อง ให้คนพวกนี้ ก็คือคนที่มีการศึกษาแต่ละประเภทนั่นเอง ที่มีช่องที่จะกอบโกยเอาผลประโยชน์จากธรรมชาติ เพราะฉะนั้นโลกเลี้ยวเพราะคนพวกนี้ ถ้าหากว่าระบบการศึกษาค่อนข้างจะยุติธรรม ทำให้คนในหลายสถานะ ในหลายสังคม มีโอกาสเท่ากัน เหมือนกับคนเข้าไปในป่าได้ เห็นของป่าเท่า ๆ กัน ทรัพยากรก็จะถูกนำมาใช้อย่างเจือจางกับคนทุกคน ไม่ใช่คน ๆ เดียวไปเห็นแล้วกอบโกยไปเท่านั้น เพราะฉะนั้น การให้ความยุติธรรมทางการศึกษาในแง่หนึ่งจะโยงไปยังเรื่องการพัฒนาด้วย

ประเด็นที่ 3 อาจจะโยงกับประเด็นที่ รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย นิธิวิทยวิ กล่าวมาแล้ว คือเวลาพูดถึงการศึกษาจะมี 3 เรื่องโยงกันอยู่คือ การศึกษา ปัจเจกบุคคล กับสังคม สิ่งที่เราควรถามก็คือในการจัดการศึกษาแบบพุทธ พุทธศาสนาพูดถึงการศึกษาในแง่ที่เป็นการพัฒนาปัจเจกบุคคลเท่านั้นหรือว่าต้องพูดถึงสังคมด้วย หลายคนอาจจะคิดว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่สอนเรื่องทุกอย่างลงที่ระดับบุคคลหมด ซึ่งในแง่หนึ่งก็เห็นด้วยเพราะว่าพูดถึงระบบ แต่ถามว่าระบบใครสร้างขึ้น ก็มนุษย์นั่นแหละสร้าง แล้วระบบนั้นก็มามีอิทธิพลกับมนุษย์อีกทีหนึ่ง เวลาจะแก้ระบบ

นี้ เมื่อถึงรากเหง้าที่สุดก็แก้ที่คนได้ นี่ก็เป็นอีกแนวหนึ่ง แต่วิธีมองอีกอย่างหนึ่งซึ่งอาจจะช่วยให้เราแก้ปัญหาหรือเรามองเห็นปัญหาได้ง่ายขึ้น คือศาสนาพุทธนี้พูดถึงการศึกษาอยู่ 2 ส่วน

1. การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับบุคคล บทบาทนี้คือการศึกษาจะพัฒนาคนแต่ละคน
2. การศึกษาจะเกี่ยวข้องกับสังคม บทบาทของการศึกษาในแง่นี้ก็คือ การศึกษาที่จะพัฒนาสังคม

เมื่อกำหนดได้ 2 ประเด็นนี้แล้ว คำถามที่ผู้วิจัยจะต้องตอบคำถามก็คือ ประเด็นแรกถ้าเราพูดถึงการจัดการศึกษาแบบพุทธศาสตร์คือการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับบุคคล ระบบการศึกษาแบบพุทธศาสตร์ต้องการบุคคลประเภทไหน ถ้าตอบไม่ได้ก็จะตอบคำถามเรื่องการพัฒนาไม่ได้ เพราะว่าเรื่องการพัฒนาขึ้นอยู่กับคน เราต้องการคนชนิดไหนตามระบบการศึกษาแบบพุทธ ประเด็นที่ 2 เมื่อพูดถึงการศึกษากับสังคมหรือชุมชน เราตั้งคำถามอย่างเดียวกันว่า ชุมชนแบบไหนคือชุมชนที่ปรัชญาพุทธต้องการ ถ้าตอบได้ก็ตอบคำถามเรื่องการพัฒนาได้ ซึ่งทั้ง 2 ประเด็นนี้ขอแสดงความคิดเห็นดังนี้

1. เรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาบุคคล ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ จะปรากฏ 2 เรื่อง คือ เรื่องความรู้ และคุณธรรม อาจจะพูดว่าคนที่เราต้องการ คือคนที่มีความรู้คู่กับคุณธรรม สิ่งที่เราจะใช้วัดว่าบุคคลมีวิชาความรู้ ในทัศนะของพุทธนี้มีวิธีมอง ดังนี้คือ

- 1.1 ผลผลิตของการศึกษาแบบพุทธควรจะได้คนซึ่งมองโลกในเชิงบวก ไม่ใช่คนซึ่งมาก แต่ว่าหน้าตาเหี่ยวแห้งไม่มีความสุข ควรจะสดชื่น ชุ่มชื้นแจ่มใจ มองโลกในแง่บวก

- 1.2 ลักษณะของผลผลิตที่เกิดจากการศึกษาแบบพุทธในแง่บุคคล ควรจะเป็นคนซึ่งเข้าใจตัวเอง ว่าตัวคือใคร เกิดมาทำไม อะไรคือสิ่งที่ควรจะได้ในชีวิต ปัญหาจำนวนมากเกิดจากการที่เราไม่เคยถามเราจริง ๆ ว่าเราเกิดมาแล้วเราจะเอาอะไร อาจจะตอบยาก แต่ถ้าตอบได้แล้ว ปัญหาในชีวิตจะถูกจัดสรรอย่างเป็นระบบ การศึกษาแบบพุทธควรสร้างคนให้ตอบคำถามพวกนี้ได้ ซึ่งจะทำให้ปัญหาอื่น ๆ อาจลดลงได้

2. สังคมแบบไหนคือสังคมที่การศึกษาแบบพุทธต้องการ สิ่งหนึ่งที่พยายามคิดอยู่ แต่ว่าตอบตัวเองไม่ได้ คือการพัฒนาของโลกจำเป็นที่จะต้องไปจบที่มีตึกใหญ่ๆ มีคนมากมายรวมกันอยู่ มีรถยนต์มาก แต่คนที่อยู่ในรถยนต์ หน้าตาไม่ค่อยเป็นมิตรกัน จะต้องมาจบที่ตรงนั้นหรือไม่ ในแง่สังคมวิทยาหรือในแง่สังคมศาสตร์อาจจะมีคำตอบ แต่คิดว่าสังคมแบบนี้ ซึ่งในแง่หนึ่งค่อนข้างจะไม่ตรงกับสังคมที่พุทธศาสนาต้องการ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรบางพระสูตร เช่น ในมงคลสูตรกล่าวไว้ ปัจจัยที่จะทำให้ชีวิตเราดีปัจจัยหนึ่งก็คือปัจจัยที่อยู่ในสังคมที่ดี ซึ่งขอสรุปสั้น ๆ ว่า การที่มีสังคมใหญ่ ที่ซับซ้อน ทำให้คนในสังคมรู้สึกแปลกหน้าต่อกัน คือบางครั้งปัจจัยทางสังคมก็มีผลต่อการยับยั้งจิตใจในทางจริยธรรม เพราะฉะนั้นการจัดสรรสังคมที่ไม่ซับซ้อน แต่เป็นสังคมซึ่ง

มีเทคโนโลยี ที่อยู่บนพื้นฐานของการไม่เบียดเบียนความสุข ไม่เบียดเบียนธรรมชาติน่าจะเป็น สังคมที่คิดว่าพุทธศาสนาต้องการ

กล่าวโดยรวม สังคมที่ใช้ปรัชญาการศึกษาแบบพุทธ ถ้าจะสรุปสั้น ๆ ก็เป็นสังคมที่มี คน มีความสุข มีปัญญา ไม่เป็นทางใดทางหนึ่ง

รองศาสตราจารย์ ทิพย์พรรณ นพวงศ์ ณ ออยุธยา กล่าวขอพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา และเสริมว่า เราแสวงหาความยั่งยืนที่อยู่บนความไม่ยั่งยืน ทุกสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และก็ดับไป แม้แต่ความรู้ และความสุข ก็ไม่ยั่งยืน เพราะไม่มีใครเลือกอย่างใดอย่างหนึ่งตลอด ยาวนานได้ การที่ท่านวิทยากรได้กรุณาให้ข้อมูลมานั้น ต่อไปก็ต้องเป็นหน้าที่ของพวกเราที่จะ ประมวลข้อมูลข่าวสารที่ได้รับ แล้วนำไปผ่านกระบวนการและคัดเลือกสิ่งที่เห็นประโยชน์ และนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ แต่อย่างไรก็ตามขอสรุปว่า ความรู้ต้องคู่คุณธรรม

อาจารย์ ดร.จุมพล พูลภัทรชีวิน กล่าวว่า คนที่เรียนสูงอาจจะไม่ใช่คนที่มีความรู้อย่างแท้จริง ความเจริญ ความเสื่อม ความล้มเหลวของระบบการเรียนรู้จะต้องได้รับการพิจารณา การ กระโจนเข้าสู่คำตอบเพียงกรณีตัวอย่างหนึ่งตัวอย่างใดแต่เพียงหนึ่งเดียว แล้วตัดสินว่าดี เลว ถูก ผิด คงจะลำบากพอควร

อนึ่ง การพยายามที่จะแบ่งพรรค เพื่อที่จะแบ่งพวกอาจจะเกิดอันตรายอีกเช่นเดียวกัน แต่ถ้า แบ่งกลุ่ม แบ่งพรรค แบ่งประเภท เพื่อทำความเข้าใจในจุดยืนนั้น คงจะมีส่วนช่วยประเด็นที่ เรากำลังเถียงกันบ้าง ซึ่งก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจมาก เท่าที่ได้ฟังระยะสั้น ๆ ก็ได้ประเด็นที่ค่อนข้าง หลากหลายมากทีเดียว แต่ถ้าจะพยายามเสาะแสวงหาคำตอบตามหัวข้อที่ให้ คือการศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ ตรงนี้เป็นคำถามที่น่าสนใจ ทั้งนี้เพื่อจะดูว่ามีหรือไม่ ซึ่งอยากเห็นจริง ๆ ว่างานชิ้นนี้ถ้าออกมาจริง ๆ เป็นงานที่สั้นที่สุด เท่าที่จะสั้นได้ คือถ้าพบว่า ไม่มี ก็จบ Abstract ฉบับนี้จะสั้นมาก และก็น่าสนใจ ทำทายเป็นอย่างยิ่ง แต่บนความเป็นจริงคงเป็นเช่นนั้นลำบาก เพราะก่อนที่จะสรุปว่าไม่มีจะต้องให้ Definition ของการวิจัยว่า การศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนที่เราพูดถึง หมายถึงอะไร แล้วตามแนวความคิดของพุทธศาสตร์มีหรือไม่ ตาม ความหมายที่เรากำหนดไว้ ตกลง Definition ของการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน เรากำลังยึดตาม แนวของ UNESCO หรือตามแนวไหน หรือจะพิจารณาว่า ในคำสอนของพุทธศาสนานั้นมีแนว ความคิดอะไรบ้างที่บ่งบอกถึงเรื่องของการพัฒนาที่ยั่งยืน มีหรือไม่ ถ้าดูเฉพาะถ้อยคำที่ปรากฏ และยึดคำว่าการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนแล้ว ยืนยันได้ว่าไม่มีแน่ เพราะในอดีตที่พุทธศาสนา พัฒนาขึ้นมา นั้น ไม่มีคำศัพท์เหล่านี้อยู่ แต่ตัว Concept มีหรือไม่ ถ้ามี มีอะไรบ้าง และปรากฏใน

ลักษณะใด เราสามารถที่จะนำแนวความคิดเหล่านั้นมาใช้กับการจัดการศึกษาได้หรือไม่ นี่คือคำถามที่ผู้วิจัยจะต้องพยายามค้นคว้าหาคำตอบ แต่ตอนนี้ยังไม่มีคำตอบ จึงพยายามจะหาคำตอบ แต่ก็อย่าไปรีบด่วนสรุปว่าคำตอบที่เราหา นั่นเป็นคำตอบที่เบ็ดเสร็จ เต็มขาด นี่คิดแบบพุทธจริง ๆ เรื่องของอนิจจัง ไม่มีข้อยกเว้นแม้กระทั่งองค์ความรู้ ก็ให้ถือว่าอนิจจัง เพราะฉะนั้น ถ้าเป็นอย่างนี้กระบวนการศึกษา ก็เป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องไปเรื่อย ๆ ไม่มีที่สิ้นสุด และถ้าโดยนัยนี้การศึกษาตามแนวพุทธศาสนาน่าจะเป็น means มากกว่าที่จะเป็น ends เพียงแต่ว่า ends นั้นคือเป้าหมาย แล้วก็ต้องมาตอบให้ชัดเจนเหมือนกับ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา พยายามจะตั้งคำถามว่า คนที่เราต้องการ สังคมที่เราต้องการตามแนวพุทธศาสนามีลักษณะอย่างไร ถ้ามีในพระไตรปิฎก มีในสิ่งที่เราจะศึกษาค้นคว้าอย่างไร และเราจะมาจัดกระบวนการทางการศึกษาอย่างไรจึงจะได้คน ได้สังคมตามที่พุทธศาสตร์ว่าไว้ นี่คือคำถามในเชิงวิจัยของการทำวิจัยโดยทั่วไป และหวังว่าน่าจะมีคำตอบ ซึ่งเชื่อว่าโดยส่วนตัวได้ประยุกต์แนวคิดเชิงพุทธศาสตร์ลงไปแล้ว ขอขอบพระคุณทุกท่าน และขอปิดการเสวนา ณ โอกาสนี้

ประวัติผู้วิจัย

นางสาวคลพัฒน์ ยศธร เกิดวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2498 ที่อำเภอบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีอักษรศาสตรบัณฑิต สาขาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ในปีการศึกษา 2518 และปริญญาโทศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา ภาควิชาการบริหารการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ในปีการศึกษา 2532 จากนั้นได้เข้าศึกษาต่อในหลักสูตรครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2538 ปัจจุบันรับราชการที่คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล สาขาวิชา
อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม